

श्रीभागमोदयसमितिप्रत्योद्वारे प्रथाक ५०

श्रीमन्मलधारगच्छीयेहमचन्द्रसूरिनिमित्तवृत्तियुतं वल्लभीयपारम्पर्यनियुक्तं

श्री-जीवसमास-प्रकरणं

प्रकाशकः—शुबेरी जीमनचंद साकरचंद अस्या एक कार्यवाहकः

मुद्रयिता—इन्वौर जैनबन्धु मुद्रणालयः

प्रति १००० पारसपत्र २४५४

विक्रमसंवत् १९८४

क्राइस्ट सन १९२७

जीविसमासेलघ्वीविषयानुक्रमणिका

विषयः	गाथा यावत्.	विषयः	गाथा यावत्.
निक्षेपानुयोगमार्गं गुणस्थानानि	९	द्रव्यप्रमाणे दंडांगुलादिभेदाः	१०४
सप्तेभ्यः गतीन्द्रियकायकुलयोनिंसह-		काले समयादिपल्यादितत्प्रयोजन-	१४३
ननसंस्थानशरीरयोगवेदकपायज्ञा-		संख्यातादिनयप्रमाणभेदाः ...	१६६
नसामायिकादिपुलाकादिदर्शनले-		मिथ्यादृष्ट्यादिनारकाविजीवमानं	१६८
श्याभव्यक्षयोपशमादिसम्यक्त्व-		धर्मास्तिकायादिमानं ...	१८०
संज्ञाऽऽहारकवर्णनं तत्र गुणास्तत्स्वा-		नारकादिशरीरमानम् ...	१९१
मिनश्च ...	८२	स्पर्शना अथस्तिर्यग्धूर्ध्वलोकाः	२००
धर्मास्तिकायाच जीवभेदाः ...	८६	समुद्भवास्तत्क्षेत्रकालमानं	२००
		मिथ्यादृष्ट्यादिस्पर्शना च ...	२००
			—*—
		नारकदेवतिर्यग्नरायूपि मिथ्या-	२४२
		दृष्टानां स्थितिः ...	२६४
		अन्तरं गत्युत्पादादि सिद्धिनारकदेव-	२७०
		गुणानां विरहकालश्च ...	२८४
		भावभेदा जीवाजीवाश्रयत्वं लब्धयश्च	२८७
		गतिवदपृथ्वीदेवजातिकायगुणानाम-	
		ल्पबहुत्वं धर्मादीनां च ...	
		फलमुपसंक्षारश्च ...	

गाथांकः	अथ जीवसमासे बृहद्विषयानुक्रमः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१	चतुर्विंशतिजिनमस्कारः चतु- र्दशजीवसमासिनिरूपणप्रतिज्ञा च १	सिद्धाश्च ...	११
२	निश्चयनिकृत्तिसत्यदादिगत्यादि- भिश्चातुगमः ...	गोत्राणि च नरकाणां	१२
३	जीवनिष्कपोः ...	तिर्यग्गुणरगतिनिरूपणं, ...	१३
४	किमा, नि पडनुयोगद्वाराणि	कर्मभोगभूम्यन्तरद्वीपसंभू- च्छिमगर्भजोर्गन्धेच्छभेदा	१४
५	सत्यव नि अष्टानुयोगद्वाराणि	नराणाम्	१४
६	गत्याद चतुर्दश मार्गणास्थानानि ५	देवानां भेदाः भवनपतयः १०	१६-२१
७	बहुत्याह जीवभेदानां चतुर्दश- भिर्भेदैरनुगमस्य प्रस्तावः ५	व्यन्तराः ८ ज्योतिष्काः ५ क- त्योपपन्नाः १२ प्रैवेयकाः ९	१६-२१
८-९	चतुर्दश मिथ्यादृष्ट्यादीनि ... गुणस्थानानि ...	अनुत्तराः ५ ... १९ गतिषु चतसृषु गुणस्थानानि	१९ २१

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३-२४	पंचस्विन्द्रीयेषु गुणस्थानानि	२२
२५	पर्याप्तयः ...	२३
२६	पट् कायास्तेषु गुणस्थानानि च २४	२४
२७-३६	परपृथ्वीमणिअपेत्तेजोवायु- बादरवनस्पतिकन्ददादिसेवाला- दिसाधारणभेदाः ...	२४
३७	अनन्तफायप्रत्येकधनस्पति- लक्षणाणि ...	२९
३८-३९	प्रसकाये द्वित्रिचतुर्ष्वेन्द्रियभेदाः २९	३८-३९
४०-४४	पृथ्व्यादीनां कुटकोटीमानम् ३१	४०-४४
४५-४७	योनीनां संघृतादयोऽचितादयः शीतोष्णाददयश्च भेदाः	४५-४७
४८-५०	संहननानिदृप्तानि केषां कानि च ३४	४८-५०

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५१-५२	संस्थानानि ६ वत्स्वामिनश्च, पृ- थ्व्यादीनामाकाराः	३५	६८	पुलाकादयो निरिन्द्र्याः ५, तत्र गुणाश्च	५६
५३-५४	शरीराणि ५ तद्वन्तश्च	३६	६९	दर्शनानि ४ तत्र गुणस्थानानि च	६०
५५-५८	योगाः १५ वत्स्वामिनश्च, योगेषु गुणस्थानकानि च	३८	७०-७४	लेख्याः ६, तासु गुणाः, पृथ्व्या- दिषु नारकेषु वैमानिकेषु च लेख्याः, द्रव्यभावभेदौ तासां, तासां वर्णोदिविचारश्च	६३
५९-५९॥	वेदाः ३, तद्वन्तः तत्र गुणाश्च	४६	७५	भक्त्याभव्यलक्षणं, तत्र गुणाश्च	६९
६०	कथायाः ४ तत्र गुणाश्च	४७	७६-८०	सम्यक्त्वधातककर्म, स्पर्धकनि- रूपणं, सर्वदेशघातीनि स्पर्धका- नि क्षयोपशमोपशमक्षयाणां स्व- रूपं, सम्यक्त्वं गुणाः, तत्रधैमा- निकादयो जीवभेदाः	७०
६१-६४	ज्ञानानि ५ मतेः २८ श्रुतस्य १४ अवधेर्भेदाः ६, अवाधिमन्तः, मनःपर्यायभेदो केवलं च	४८	९१-९३	क्षेत्रप्रमाणे प्रदेशविभागौ, अंगु- लाद्यलोफान्तं त्रिविधमंगुलं सूची- प्रतरघनभेदाश्च	९२
६५	ज्ञानाज्ञानेषु गुणस्थानानि	५२			
६६-६७	चारित्र्याणि ५ तत्र गुणाश्च	५३			

गाथांकः	विषयः	शृष्टाङ्कः
१४-१०४	परमाणोलक्षणं, नैत्रयिकव्या- वहारिकमेदौ, उल्लङ्घ्यश्रादिण- काद्याः परमाणुत्रसरणवादयः- अंगुलवितस्त्यस्यैव प्रमाणांगुलं श्रेणिप्रतराद्याः आत्मांगुलं वस्त- दंगुलमेयानि च १४	
१०५-११६	कालप्रमाणे समयलक्षणमाव- लिकीच्छ्वासप्राणस्तोकलवमु- हूर्त्ताऽहोरात्रमाससर्वयनवर्षपू- र्वागपूर्वादिशोषप्रेहलिकापर्यन्त- कालनिरूपणं ... १०३	
११७-१३३	पत्यस्वरूपं, बालभरणोद्धरणे,	

गाथांकः	विषयः	शृष्टाङ्कः
	बाह्यसूक्ष्मे पत्योपमे सागरो- पमे च, द्वीपसागरसंख्या, अक्षा- पत्योपमसागरोपमे द्विविधे, उत्सर्पिण्यवत्सर्पिण्यौ, कर्मका- यभवस्थितयः प्रयोजनं, द्विवि- धे क्षेत्रपत्योपमसागरोपमे पृ- थ्व्यादीनां मानं प्रयोजनं च १०९	
१३४-१४३	भावप्रमाणे गुणे वर्णादि, श्रुतसं- ख्याने कालिकाद्यक्षरपदादि, गणनसंख्याने अनयस्थितश- लाकप्रतिशालाकमहाराजकैर- त्कष्टं संख्यातं नवविधमसंग्या-	

गाथांकः	विषयः	शृष्टाङ्कः
	तमष्टविधमनन्तं च, नोसंख्या- ने ज्ञानदर्शनचािप्रनयाः, प्रत्यक्षपरोक्षे इन्द्रियप्रत्यक्षा- नुमानोपमानां सतित्वं, श्रुत- लक्षणं, दर्शननयानो भेदाः... ११८	
१४४-१४९	त्रिव्याहृष्ट्यादीनां गुणस्था- निनां द्रव्यैश्च त्रैलोक्यैः परिमाणं १३४	
१५०-१६४	रज्रभादिषु नारकमानं, तिर्य- ग्मानं पर्योप्तापर्याप्ततिर्यग्मानं वैक्रियलादिधमातिर्यग्मानं स्त्री- पुंनपुंमकतिर्यग्मानं, (महाद- ण्डकः) गर्भजमनुष्यमानं चतु-	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	निकायदेवमानं श्रेणिसूच्यदि- ना नारकदेवमानं पर्याप्तपृथ्व्य- पत्येकवनस्पतिबाह्निवायुअप- र्याप्तपृथ्व्यादिपर्याप्तपरापरावा- दरसूक्ष्मसाधारणवैक्रियवा- युपर्याप्तपरापरापरापरापरापरापरा- १६५-१६६ अपर्याप्तमनुष्याद्यनवस्थिता- नां मानमुपसंहारश्च जीवद्रव्य- मानस्य १६२			क्षेत्रं, नारकविकल्हरितसंमू- च्छिमगर्भेजपर्याप्तपरापरापरापरा- खेचत्तुल्यदपरिसर्पपृथ्व्या- दिमनुष्यभवनपत्यादिदेव- शरीरमानं १६६	
	१६७ अजीवद्रव्ये धर्मास्तिकायादी- नां मात्वं १६४			क्षेत्रं, नारकविकल्हरितसंमू- च्छिमगर्भेजपर्याप्तपरापरापरापरा- खेचत्तुल्यदपरिसर्पपृथ्व्या- दिमनुष्यभवनपत्यादिदेव- शरीरमानं १६६	
	१६८-१७० क्षेत्रे धर्मास्तिकायादयो नो-			क्षेत्रं, नारकविकल्हरितसंमू- च्छिमगर्भेजपर्याप्तपरापरापरापरा- खेचत्तुल्यदपरिसर्पपृथ्व्या- दिमनुष्यभवनपत्यादिदेव- शरीरमानं १६६	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	द्विः, ईशानादिषु रज्जुसंख्या च १७७	
	१९२-२०० सद्युद्याताः (७) तत्त्वामिनः, दण्डादिप्ररूपणा, मिथ्यादृष्ट्या- दिप्रमत्तादिजीवानां नरकेषु ईशानसहस्रारच्युतान्तदेव- ेषु नरतिर्येष्टु विकलेन्द्रियेषु वा- दरपर्याप्ते च गुणद्वारा स्पर्शना, अजीवाना तु सा स्वयं १८६	
	२०१-२१२ एकजीवानानाजीविषु भवायुःका- लादिप्रविक्षा, नरकेषु असुर- नागादिषु व्यन्तरज्योतिष्कश- क्रादिदेवेषु परापरे भवायुषी,	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	पृच्छ्यादिद्वीन्द्रियदिग्दर्शजैत- रजलथलरेचरसाधारणाना- मायुः १९८	
२१३-२१८	गोदधादरसूक्ष्मपर्याप्तधादर- संख्यात्तवर्षानुत्तिर्यन्तरपर्या- प्तपंचेन्द्रियज्ञानानां कायस्थितिः २००	
२१९-२३४	भिष्याद्यष्ट्यादीनां कालमानं सास्वादनमिश्रेणु एकजीवं ना- नाजीवांश्चाश्रित्य भिष्यात्वे ए- कजीवस्य अविरतादीनां ज- घन्येत्तरे नरकादिषु च भिष्या-	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	दृग्गदीनां तिर्यन्तरयोर्मिध्या- त्वादीनां, एकेन्द्रियविषुच्छ्या- विकाययोगादिस्त्रीवेदाविको- धादिमलिज्ञानाज्ञानादिवर्षो- न्त्यारिबलेदयामव्यष्टिद्वाहा- रकानां स्थितिः २१७	
२३५-२३६	अन्तर्गुहूर्त्तसमयमाना भावाः २४०	
२३७-२४२	देशोपस्थापनीयपरिहारकणां जघन्येत्तरकाली, नानार्जीवाधि- तो योगकालः, धर्मादीनां पुद्ग- लानां च स्थितिकालः २४६	
२४३-२४६	अन्तरस्वरूपं, नराणां संक्षिति-	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
	रथां असंज्ञितिरथां तेजोवा- युशेषतिरथां तमस्तमसां आ- नतादीनां सुस्नारकाणां गति- स्थानं २५१	
२४७-२४९	एकेन्द्रियाणां व्यवनोत्पाती प्र- सर्जयानामुत्पत्तिर्यवनयोः सं- ख्या नैरन्तर्यं च, सिद्धानां ति- द्विकालः संख्या च २५५	
२५०-२५६	इनारकाणामुत्पादोद्धर्त्तनयोरन्त- रं त्रसस्याधरादारसूक्ष्मप्रत्येके- तरेषामन्तरं बाधरसूक्ष्मनिगो- षानां प्रत्येकानां अवसंक्षितिर्य-	

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५७-२६४	मनुसकानां सौधर्मादीनां देव- गतौ तत्र तत्रोत्पादोद्धर्त्तनयो- रन्तरं	२५९	२६५-२७०	भावाः ६, कर्मस्ववतारः, भेदाः अजीवे भावौ	२८२
२५७-२६४	मिथ्यात्वसास्वादनादीनामाहा- रकादीनां छेदोपस्थापनीयादी- नामुत्कृष्टो जयन्यश्च विरहः, सम्यक्त्वेदेशविरतिसर्वविरती- नामन्तरं अजीवानां च	२७०	२७१-२८४	गतिरिगदिस्त्री नारकादि धर्मोदितिर्यगतिदेवगतिजाति काय गुणस्थानि नारकदेव तिर्यगमनुष्य गुणस्थानि (योग- वेदकपात्र लेखाद्यदृष्टिज्ञान) अजीव द्रव्यतत्प्रदेशाल्पबहुत्वं	२९९

अनुक्रम-
पृष्ठाङ्कः

विषयः

गाथांकः

पृष्ठाङ्कः

निष्पन्नः

गाथांकः

विषयः

पृष्ठाङ्कः

अनुक्रम-
पृष्ठाङ्कः

॥ ८ ॥

श्रीजीवसमासस्योपोद्घातः

समुपादीयतामिदं पूर्वधराचार्यवयविहितं यथार्थं जीवसमासाभिधानं प्रकरणं, विवरीतारश्चास्य पूर्वमप्यशुबन् केऽप्याचार्य-
सिन्धुराः यतः अत एवैवान् पूर्वटीकाकारा इत्यमाहुरित्येवं ४७ गाथावृत्तौ प्रकृतटीकाकाराः स्मरयन्ति, प्रकृता च व्याख्या श्रीमद्भिद्दे-
र्पुरीयगच्छाम्बरनभोमिणिभिः श्री हेमचन्द्रद्वरिभिः प्राणायि, श्रीमन्तो हेमचन्द्रद्वरयश्च त एवैमे ये श्रीविशेषपावप्रयकभाष्यं
अनुयोगद्वाराणि च व्याख्ययाऽल्लचक्रुः, चक्रुश्च स्वोपज्ञव्याख्यायुतां सवभावनां पुष्पमालां चेति प्रतीतेमेव प्रतिभावतां, किंच-श्रीमतां
शिष्यवर्षेण श्रीश्रीचन्द्राचार्येण विहिते श्रीमुनिवसुतचरित्रेऽपि श्रीमतां किंचिद् वृत्तं प्रसाधितं तत् तत एवावधार्यं, श्रीमन्तश्च द्वाद-
शशतब्धां वैक्रमीयायां सत्तावन्तः, यतः प्रकृतग्रन्थप्रशस्तौ वीरदेवाचार्यान् श्रीमन्मुनिचन्द्राचार्याश्च स्मरन्ति एते, ते च द्वादशश-
ताब्दीतः परतो न, किन्तु प्रागेव, यतः श्रीमुनिचन्द्रद्वरयो हि सप्तत्यधिकवर्षसहस्रेषु दिवं गताः, किंच श्रीमतां शिष्यवर्षाः
श्रीश्रीचन्द्राचार्याः श्रीमुनिसुव्रतस्वामिनां चरित्रं त्रिनवत्यधिकैकादशशतब्धां चक्रुः, ततोऽपि निस्संशयमेतत् यतः श्रीमन्तो द्वादश-
शताब्दीभाविनः, आस्तामन्यत्-स्वयमपि च श्रीविशेषपावप्रयकवृत्तौ 'शरदां च पंचसप्तत्यधिकैकादशशतेऽत्रतीतेषु । कार्तिकसितपंचम्यां
श्रीमज्जयसिंहनृपराज्ये ॥१॥' इति श्लोकेन ख्यातिं स्वीर्यां सत्तां द्वादशशतब्धां, किंच-श्रीमद्भिर्विवृतेषु कृतेषु च ग्रन्थेषु दशसु विवरणमिदं
पठं, अत्र वृत्तौ नास्ति हायनानां संख्यैर्वद्विधानकालदर्शिका, अन्ये तु चतुष्पथ्यधिकान्यैकादश शतान्याहुः, सुसंभवित् तत्, यतो विशेषपाव-
प्रयकवृत्तौ "स्वकृतानां ग्रन्थमजानामेवं क्रमनिर्देशं व्यधुः पूज्याः-मया परमपुरुषस्योपदेशं श्रुत्वा पिरचत्रय झटिति निवेशितमावंश्यक-

टिप्पनिकाभिधानं सद्भावनामंजूपायां नूतनफलकं, ततोऽपरमपि शतकविवरणनामकम्, अन्यदपि अनुयोगद्वारवृत्तिसंज्ञितं, ततोऽ-
परमप्युपदेशमालासूत्राभिधानम्, अपरं तु तद्वृत्तिनामकम्, अन्यच्च जीवसमासविवरणनामधेयम्, अन्यत्तु भवभावनासूत्रसं-
ज्ञितम्, अपरं तु ताद्विवरणनामकम्, अन्यच्च द्वाटिति विरचय्य तस्याः सद्भावनामञ्जूपाया अंगभूतं निवेशितं नन्दिटिप्पनकनामधेयं
नूतनदण्डफलकम्, एतच्च नूतनफलकनिवेशितवैजमयीव संजाताऽसौ मंजूपा तेषां पापानामगम्या, ततस्तैरतीव छलवातितया संवूर्ण-
यितुमारब्धं तद्द्वारकपाटसंपुटं, ततो मया संसंभ्रमेण निपुणं तत्प्रतिविधानोपायं चिन्तयित्वा विरचयितुमारब्धं तद्द्वारपिधानहेतोर्वि-
शेषावश्यकविवरणाभिधानं वज्रमयमिव नूतनकपाटसंपुटं, ततश्चाभयकुमारगणि--धनदेवगणि--जिनभद्रगणि--लक्ष्मणगणि--विबुध-
चन्द्रादिसुनिवृन्दश्रीमहानन्दश्रीमहत्तरावीरमतीगणिन्यादिसाहाय्यात् समस्तमपि विलक्षीभूतं तत्सैन्यं निलीनं च सनायकमेव”
स्पष्टं चातो जीवसमासविवरणरूपा षष्ठा कृतिः कृतिनां, किञ्च-श्रीमतामेतास्तु दशसु कृतिषु नन्दिटिप्पनकं तावदलभ्यमेव, यतो
यल्लभ्यते नन्दिटिप्पनकं तज्जु धर्मघोषाचार्यपादकमलकरन्दचंचरीकायमानश्रीश्रीचन्द्राचार्यनिमित्तमस्ति न तु श्रीमद्भिः सूत्रित-
मित्यन्देव्यमेव मेधाविभिरेतत्, शेषास्तु नवापि कृतयोऽनवा अपि नवा इव जायति जैनशासनामृतरसपीपासितानां, नचमान्यसं-
भवीनि पूर्वोक्तानि वर्षाणि अस्यां विधाने यतः सप्तम्या भवभावनायाः कृतिस्तत्रस्तावनातः सप्तत्यार्धकैकादशसु शतेषु अवसीयते,
प्राक् चेदमदृम्भिषुर्विवरणं, ततो यथायथमेतत्, आस्तामनुमानं, स्वयमेव प्रथमादर्शे लिखिता पुस्तिकाऽस्या अस्ति स्तम्भतीर्थे
तद्वपाद्भवतीति न संदेहलेशोऽत्र, परं पुष्पमालायाः सविवरणाया एतत्प्राग्निष्पादिताया अपि पञ्चसप्तत्यार्धकैकादशताब्दी उद्घुष्यते
सा कथं श्रद्धीयतां ?, विशेषावश्यकक्रमस्य तदन्यथाभूतत्वात्, न चेत् स पाठः क्रमदर्शकस्तदा भवेदेवं, परमस्माकं स क्रमदर्श-

कथा प्रतिभातीति । अवधार्यं तावद्धीधर्नैर्यदुत जीवसयामाख्यं प्रकरणमिदं पूर्वभृञ्जिर्विहितं यत आख्यान्ति प्रकरणकारा उपसं-
हारगाथायां दृष्टिवादगतपदार्थदशकतामेतस्य, परं ते छरिपुङ्गवाः कदा अभूवन् किमभिधानाश्च ते इति न ज्ञायते, परं प्रामाणि-
कप्रकाण्डास्ते इति तु निर्णयिते, यतः ३०-३६-६५-६९-७३-७८-८०-८२-११५-१५३-१५७-१५८-१७५-१८४-१९४-१९७-१९९
प्रभृतिगाथासु पृथ्वीभेदक्रमादीनां सिद्धान्ताभिहितक्रमादरन्यथात्वंऽपि न टीकाकारेण दूषितान्येतदग्रन्थगतानि वाक्यानि, श्री-
विजयसेनछरिभिः सेनप्रश्नेऽपि द्वितीयोल्लाससत्कद्रापटितमे तुयोल्लाससत्कद्रादेशे च प्रश्ने एतत्प्रकरणगते वचनमभूदितं मतान्ततर-
तथा न तु दूषितं, श्रीविनयविजयोपाध्यायैस्तु लोकप्रकाशे शतशोऽनुदितमेतत् मूलप्रकरणं, यत एवं ततो विसंवादो दृश्यतेऽत्र
बहुषु स्थानेषु सिद्धान्तवाङ्मयैः सह परं न तत्रानास्या श्रद्धावतां, यतः केवलादिगम्येषु पदार्थेषु अर्वाग्दर्शिभिरन्यतमः सत्यतया
निर्णेतुं शक्यो नेति पदार्थे द्वयमपि व्याख्येयभेदेति । किंच-प्रकरणस्यास्य विवरणादेतस्मात् प्रागप्यभूतां द्वे वृत्तौ, यतः श्री-
मद्भिरैव ४७ तमगाथावृत्तौ 'मूलवृत्तिकृते'ति स्पष्टमेवाख्यातं, स्वकृतविवरणमपैत्य स्यात् तस्या वृत्तेर्मूलवृत्तित्वं परं १५८गाथावृत्तौ "ए
तद्गाथायामर्वाचोनिटीकाकारः प्राह, तद्यथा-मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकं स्वयमर्थः प्रतिमासते, व्याख्यानमर्वाचोनिटीकाकार-
कृतं दाशित" मिति स्पष्टमुल्लेखस्य दर्शनात् अभूतां द्वे वृत्तौ अस्य इतः प्राक् इत्यत्र न कोऽपि संदेहः, परं न काप्युपलभ्येते न चेच्छिखिते
अपि अन्यत्र दृश्येते, स्यातां चेत्कस्यापि विदुषःपांशे ज्ञाप्या समित्तिरियं यथायर्थं प्रचारः स्यात् । प्रकरणमिदं सवृत्तिकं
प्राक् श्रीमद्भरगोविन्ददासोक्त्या कलिकत्तायां मुद्रयितुमारब्धं परं तस्य मुद्रणालयाधिपेन रूप्यकाः प्रचुराः श्रीमद्भरगोविन्ददासिदा-
पिता गृहीत्वा न कृतं मुद्रणं पूर्णमिति श्रीजिनचन्द्रप्रेतमुद्रणालये पूर्णिकारितमेतदिति पत्रान्यथात्वेऽक्षरद्वैविध्ये चानुपाया चयमिति-

ज्ञापयन्ति आनन्दसागराः ॥ संवेद्वेदाष्टनागेलामितेऽब्दे श्रावणे सिते । तृतीयायां शनौ चकुरेनमानन्दसागराः ॥ १ ॥ निरस्य
केचरीयाख्ये तीर्थे तीर्थमालिम्बुचः । नमान् विमलकरान् राजादेशात् दण्डक्रियां व्यधुः ॥ २ ॥ ते निर्बन्धेन सङ्घस्य स्थिता
उदयपत्तने । किञ्चिज्जीयसमासस्योपोबुधात् हलिलसन्नधुम् ॥ ३ ॥

शुद्धि पत्रम्

पृष्ठ ९१ पंक्ति ८—अष्टमिः परमाणु भिरक ऊर्ध्वरेणुः-भवतीत्यर्थे.

पृष्ठ ९८ पंक्ति १३-रत्नित्वेक्तो.

पृष्ठ ९९ पंक्ति ८—० तत्त्वादेव तदिह.

पृष्ठ १०० पंक्ति ८—० विष्कम्भा सहस्राङ्गुलदीर्घा च प्रमाणाङ्गुलद्वयी जायते, इदं मुक्तं भवति-अर्धतृतीयोत्सेधाङ्गुलविष्कम्भे

प्रमाणाङ्गुले तिस्रः-श्रेणयः कल्पन्ते एका उत्सेधाङ्गुलेनाङ्गुलविष्कम्भा, शतचतुष्टयदीर्घा च-द्विती.

पृष्ठ १०१ पंक्ति ६—ततः-श्रेण्यादयो भवन्ति तथाहि असंख्येयगुणेन प्रमाणाङ्गुलयोजने-अनु०

ग्रीन्दिन्द्ररावादिषु मार्गणा मत्पद्विद्यार्गगस्ताभिश्च जीवरूपासा मनुगन्तव्या इति गाथात्सार्थार्थ' ॥ ३ ॥ विस्तारार्थं .स्मिन्पिपु स्वयमेव सूक्तारो निक्षेपस्वरूपं तावदह—

॥ ३ ॥

नामंठव्या दब्ने भावे य चउद्विहो य निव्हेयो ।
वरथइ य पुण थहुविहो तयासथं पप कायत्वो ॥ ३ ॥

व्याख्या—नामस्थापनाद्रव्यभावेदात्त्वामान्यन चतुर्विधो निक्षेपो भवति, स च प्रकृते इत्यं योज्यते—जीव इति नाममात्रं नामजीव, नाम चागौ जीवोत्पिपुत्वा, इत्यं वाऽप्येतन्नय (सचेत्तरय वा) वस्तुनो जीव इति नाम किरते स नामजीव, नाम्ना नाममात्रेण जीरो नाम्नी इति हेतोः, चित्तममलिप्यस्वर्माचादिषु स्वाप्यमान स्थापनाजीव, इत्यं तु जीवदेव रतोऽपि ज्ञानादीन् ऐशूवादिद्व्यारुत्पिपुत्वीध पर्यायान्तरस्य केवल तद्विदुक्त जीवमात्र विवदरते सःद्रव्यजीवो, सुखपर्याय-वैकरयविक्रयया द्रव्यमात्रत्वात् । प्रथमाऽनुप्युक्तो जीवो द्रव्यजीव, 'अनुप्युक्तो इत्यं' मिति वचनात्, दक्षिणोद्गारिकारिणोद्गरेण गृह जीवत्यान्योऽन्यतुगतत्वाद् द्रव्यस्य च प्रधानतया विनक्षितत्वाद् द्रव्यभूतो जीरो द्रव्यजीव, यथा भोगी पुरुषोऽपि भोग्यस्य उच्यते एतमौद्गारिकारीरादिद्रव्यवान् जीवोऽपि द्रव्यजीव इत्यर्थः, 'मोदयिनादिभावपुणस्तु ज्ञानादिपुरुषसमन्विता मावजीव, इदं च "जात्यं य ज जाणिवा निक्षेव निरक्षेपस ।' जत्यवि य न जाणिवा चटकरं निरिक्षेवे त्त्थ ॥ १ ॥" इति वचनाद्वन्तुताः निक्षेपो क्वचिदपि सभति, यथा "नाम टक्कादपिए क्तिने काले भवे य भावे य । एषो कलु प्रोद्विस्ता निक्षेपो हाइ सत्तविहो ॥ १ ॥" तथा—"नामं ठव्या दपिए क्तिने काले भवे य भावे य ।' एव्वसंते य तथा म्मनिहो लोमंमवेवो ॥ १ ॥ नाम ठव्या दपिए प्राहे भव तन्ने य भूने य । सज्जम जत क्तिनी जीविय च तं मण्णई इत्ता ॥ ३ ॥" इत्यादि । यत्र पुन प्रज्ञावैकर्यादिकारणाद्दुविधो निक्षेपो न ज्ञायते तत्रापि मानस्थापनाद्रव्यभावज्ञवयं चतुष्टयं निक्षेपेदेव, तस्य सर्वव्यापकत्वात्प्रातीतत्वाच्च, तदेकमपि चतुष्टयनित्यं प्रदर्शितोऽयं क्वचिदपि-क्षेपप्रदर्शनायुत्तराद्भाह—'कत्थइ य पुणे' त्यादि, अपि पुनर्वस्तुनि क्वचिधो यथासम्भवं पन्चमदृतादिधियोऽपि निक्षेप वतंभ्यः, किं कृत्वा भत्साह—

॥ ३ ॥

निक्षेपा.
गा. ३

तस्य निजग्राह्यद्रव्यस्याश्रयो निचोष्यविषय आशरक्षकत्वमालादित्तु प्राप्य—आश्रित्यति, तथाहि प्रकृते रेलपदादिसुप्रधानो (जीव दक्ष) जीव आनुन्वादि बालजीव चक्रस्या-
दिर्मोचनीय गणेशादि सदसनीय इत्यादि स्वमया-भूयुष वाच्यमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥ तत्रैव निचोष्यद्वारेण व्याख्याता जीवमासा, निरक्षित्तु जीवति जीविव्यतीत्यदिना
दशितैव, साम्प्रत पडनुयोगद्वारदरानार्थमाह—

किं कस्तस्य केण कत्यय केयचिः कइविहो उ भावोत्ति । छहिं अणुभोगदारेहि सव्यमावाऽणुगतव्या ॥ ४ ॥

एते विमादिभित्तुयागद्वारे सर्वेऽपि जीवाजीवादय पदार्था 'अणुगन्तव्या' व्याख्येया, तत्र जीवपदार्थस्य प्रस्तुतत्वात्स एवेह तवविन्द्यते, यथा किं वस्तु जीव
इत्यभिधीयते ? इति प्रश्ने निर्वाचनमिदं द्रष्टव्यं यथोदक्षिदिभाब्युक्तं सचतन्द्रव्य जीव १ वस्तुसौ जीवि ० इति स्वस्वामिसम्बन्धप्रश्ने विवक्षामात्रादात्मन एव
सदस जीवा नापस्त्य, अथवा कस्त्य प्रमुचीमः ? इति प्रश्ने आत्मोपस्यैव वस्तुहस्य जीवस्तत्सत्त्वात् प्रमुचं बाह्यव्य धनननादे, इहापि तस्य व्यभिचारित्वादिति २,
एतं कारणप्रत्यापनं निपन्नो जन्तु १, न केनचित्, दृशार्थतया निरुत्वेनामृतकत्वाज्जीवस्य ३, वगतो जीव ० त्वमपर्यन्तशरीरमात्रे लोके वा ४, कियचिरं कालमसौ
भरति १, सर्वकालं, दस्यनाऽनायपर्यवर्तितकत्वाज्जीवस्य ५, 'कश्चिदंश उ भावति' वतिविमाऽनो भागं ० जीव इयं, तत्रोदयिकादिभावना पडिबुधत्वात् तद्युक्तस्यैव च
भावजीवत्वात् धर्मभेदाच्च धर्मिणोऽपि कथञ्चिद्द्रव्यत्वात् द्विविधो भावजीव इति, यद्विवा 'कश्चिद्विहो उ भावो' ति 'वतिविध' वतिभेदो भाव पुनः वस्तु जीवस्य
भवस्यत ? इति प्रश्ने निर्वाचनमुच्यते—साधिवपरिणामिभावद्वय सिद्धस्य लभ्यते, औदयिकजायोपसामिपरिणामिलक्षण भावत्वमेव द्विविचतुरिन्द्रियाणा,
नुन्यगण्यन्वन्द्रियाणा तु त्रित्वमिदमेव, चतुर्थस्तु कथञ्चिदौपसामिक - साधिवो वा भावो लभ्यते, मनुष्याणां तु कथञ्चिदेते पञ्चापि भावा प्राप्यन्ते, पण्डितु
सात्त्वित्तु सिद्धादीनां सर्वपामन्युगतो लभ्यत एव, दृशादिमात्मनिपातस्य सर्वत्र प्रतिपादितत्वादिति गाथार्थ ॥ ४ ॥ अथाणुयोगद्वारनिरूपणार्थमाह—

संतयपरुषणया दव्यसमार्णं च खित्तफुसणा य । कालंतरं च भावो अप्पावहुयं च दारारं ॥ ५ ॥

नयमभ्यूह, तथा " विग्गहगइमावशा कवलिणो स्सुहया अजोगी य । सिद्धा य अणहार सेसा आहारगा जीगा ॥ १ ॥ इति कचनादाहाररुानाहारकभेदत
 द्विधा जीवमास, तथा : मुत्तिमन्दे ग्या भव्यरत्तुननायोगरस्त्वे भव्य रिद्धा तु न भव्यो नाच भव्य इत्येवं त्रिधा जीवमास, तथा मनोवाकाययोगैस्तदभावेन च
 चतुर्धा, आदिग्रहणात्कोधमानमायालोभैस्तदभावेन पञ्चधा, तथा मिथ्यात्वसात्वादनौपशमिकज्ञादिब्रह्मायोपशमिप्रसम्यत्त्वभेदात्थोडा, तथा कृणादिलेरयाषट्केने
 तदभावेन च सप्ताधा, तथा वेदनाकषायमरणवैकियाहारखतेज केवलिसमुद्घातैस्तदभावेन चाष्टधा, तथाऽऽजडपोतचररायु रसचस्वेदजस्मून्ध्रपोदिभ्रमौपपातिक
 योनिभ्रदाश्रया, तथा [दृष्टिव्यसो जोवायुवक्ष्यतिद्वीन्द्रकलीन्द्रियचतुरिन्द्रपञ्चेन्द्रयानिन्द्रियनिन्द्रियभेदाद्दशाधा, तथा पर्याशापर्याशौ कद्विचिचतुपञ्चन्द्रियभेदादनिन्द्रिये
 सदैवाद्दशाधा, तथा ज्ञानपञ्चवाहानलयसम्बन्धिभिरष्टभि साकारापर्योगैश्चतुरचक्षुरवधिकलदर्शनसम्बन्धिभिश्चतुर्भिरनाकारापर्यागैर्द्वादशाधा, तथा पर्याशापर्याशष्ट
 धिव्यसो जोवायुवनस्पतिनायलसभेदादकायप्रक्षेपाच्च त्रयोदशाधा, ' मिच्छदित्री सासायणे य तह तम्ममिच्छदित्री ये ' ल्यादिचतुर्दशगुणस्थानभेदात्तुर्दशाधा, तथा पर्याशापर्या
 सत्सुमवादरैकेन्द्रियद्विचिचतुरिन्द्रियासिद्धिसिद्धिमसैश्च पञ्चदशधा, तथा चतुर्विधवाक्य ग्चतुर्विधमनोयोगरूपविष्कादयोगैस्तदभावेन च षोडशधा, एवमाथ को
 सत्या इत्या बहवो जीवसमासमदा सम्भवन्ति अतश्चतुर्दशजीवमास इति विशेषणमादौ ब्रुतम, एतेभ्यो मध्याक्तुर्दशानामेव जीवभदानामिह ग्रन्थेऽजुगमन-व्याख्यान
 परिव्यामि, तुल्यकार्थ, स च चतुर्दशानामवेत्यत योचित एव, आह नु इदपरेऽपि जीवमदा एभवन्ति तद्विमिति शेषपरिहाण्ये चतुर्दशैवेह व्याख्यायन्ते ? इति,
 उच्यते, अमीथा दहृतरविचारविषयत्वेन । विशिष्टशिष्यमतिदुत्पत्तिरम्भवतो विशेषोपयोगित्वादिति गार्थार्थ ॥ ७ ॥ के पुनरते चतुर्दश जीवसमासा येऽत
 व्याख्यायन्ते ? इत्याह—

मिच्छा १ ऽऽसायण २ मिस्सा ३ अविदयस्समा ४ य देसविद्या ७ य । विरया पमत्त ६ इयरे ७ अपुव ८ अणियादि ९ सुहुमा १० य ॥ ८ ॥
 उचसत ११ एीणमेहा १२ सजोगिकेवल्लिजिणो १३ अजोगी १४ य । चोदस जीवसमासा कमेण षण्णुगत्तव्वा ॥ ९ ॥

सञ्चरन्तेभिः प्रादिन इति वपादा. कं. भा. द. १. उपरान्ता उपरम नीता दिदमाना एव रद्भ्रमणोद्धतानादिवरणायोन्मदेन व्यदधापिता वधादा देरते उपरान्तवथायाः, त्ताभित्तायदमतान्तात्तरथाया दर्शनगहाकमुपराभित्, ततोऽनिट्टितियादरावस्थाया चारिलमाहस्य प्रथम न्युल्यवेद्युपराभयति ततः स्वीवेद ततोऽपि हास्यादिपटुळं ततः पुरावेदं ततो युगपरत्तयात्तानारणप्रत्यात्त्यानारणौ फापी तत सञ्चलनक्राधं तत समहालमेव द्वितीयदृतीसमानौ तत सजलनमानंत. समरनेर द्वितीयदृतीये माये ततः सञ्चलनमाया रायेनेर द्वितीयदृतीयो समी ततोऽपि सूदमः परादावस्थायां सञ्चलनखोऽभ्युपशमय तवेधेवापान्तम हत्व' प्रतिपद्यन्त इत्येन्मुपान्तपपाया भमी' प्रोच्यता इति ११ । 'स्त्रीणमेषु' ति स्त्रीणो माहो येषां ते स्त्रीणमेषा, सुदुस्तपसादावस्थायां सञ्चलनखोऽभ्युपशमय नि शेषं व पदितथा सर्वथा मंहदीरदर्माभय' प्रतिपत्ता इत्यर्थः १२ । 'सजोमिधेयलिजिण' ति दोगो वीर्यं कश्चिदस्यतः पशमम इति शानर्थान्त, स च मन वापारह वृत्तरेदरिततः एवशा ट्ते मनोदोगो वाम्योगः वाद्ययोग्येति, स चायं तिसिधोऽपि दोगो भगतः प्ररुत्तेययति न सभ्यति, तथादि मनोसोभस्ताणमन. पर्दास्त्रान्वादिभिः सुदुस्तपसादिभिर्जीवादिदत्तं विचिन्मन्ता शुभस्य मनसैव देशानायां संभवति, राययोगरतु नामान्देन देशनादौ, वाद्ययोगरतु वड्भ्रमणोन्मदेदौ, एव योनेन वर्तन्त इति सर्वधनावेराट्टिगण्ठेन मत्वधीचिन्दिपानाहदोगिन. एव यथोपेन योनेन वर्तन्त इति पाद्यन्तरं वा, वेचल-सम्पूर्णस्ये यथाहित्वेन तम्पूर्णं शान्तेयामिति वेचलित, सयोगिनथ वेचलितेति सयोगिवेचलित. ते च तं गगादिदोपजैतुत्याभिनयेति सयोगिवेचलितिजिनाः १३ । 'अजोगी य' ति न विद्यते यथेको योगो येषां तेऽयं शित्त एव वेचलित मयोमिक्वेचलित. शैलेश्वरस्थायां सर्वथा समुच्छिन्नमनोवाकादव्यापारा इत्यर्थं, एते चतुरंसा जीवमासा रमज्जीवराशिरद्भ्रमणोन्मदे. वंश एव मदादिमार्कादाः पु १६ ३५ शेषे 'द्रुगन्तव्या' दिवापरीथा इति गाथाद्वयार्थः ॥ ६ ॥ ब्राह्मन्तु जीवतमासाः रमज्जीवराशिरद्भ्रमणोन्मदे इति शान्तिः, एव च सतारे सिधवापदथाशेन्योऽदिपदंतात् उच्यन् विद्याय न समन्तरयान्य जीवा मतो युक्त एतेऽतुदेशभिर्भेदे- सांसारिकजीवाद्भ्रमण, मुक्तानां तु एवमहो न प्राप्तोति स पथं विज्ञेय । इत्यासवृत्त्यायोगिवेचलितो द्वैविध्यमुपसर्गप्राह —

पुचिषा पतिं कजोगी समया अभवा निरुजोगी य । इह समवा अभवा उण सिद्धा जे सव्यभवमुक्ता ॥ १० ॥

प्रयोगिन्तो द्विविधा भवन्ति, तदुपा-सभवा मभगाय, तत्र तद् भवेत्संसारोऽवर्तन्त इति सभवा-श्लेषवस्थाभाविनाः समुच्छिद्यक्रियाप्रतिपातिध्यानव्यातांरो ह्यन्यथासरोद्विगमालनालंघनारा इत्यर्थः, संसारवर्णाणाममखलवृत्तेश्चोनापि विप्रयुक्तत्वेन सिद्धत्वाच्च विद्यते मन्-ससारो देवोऽसभवाः, सिद्धा इत्यर्थः, तत्र सभवानाम-भावात् यत्स्वर्गं स्वर्गारः स्वर्गोपाह—' निरुद्धजे गी य इह सभवा ' सि चकारो भिन्नमे, स चाभवात्स्वर्गव योऽहित एव, सोऽस्य स्वर्गमर्थः-निरुद्धमनोवाङ्मययोगा इह संसारं मापरोपमवोपप्रादिवर्मन्तयाऽथापि योऽयोस्मिन् ' देवोऽस्य ते सभवा इत्युच्यते, इत्युक्त्वा. पुन सिद्धा ये स्वर्गमर्थेन विमुक्ताः, तदनेनैतदुक्तं भवति योगमावस्थयोभ-यमापि तुऽवत्यादयोगाव्याच्यता सिद्धानामप्यविस्त्वेबेति तेषामपि स्वर्गमर्थः तेष्वथत एवेति गार्थार्थ ॥ १० ॥ अथैते चतुर्दश जीवस्मात्ता गत्यविस्मर्गणार्थान्पु-चिन्तयिष्यन्तेऽप्यो गतिद्वारनिष्पणार्थं तावदाह—

निरयगई तिरि मणुया देवगई चेव होइ सिद्धिगई । नेरइया उण नेया सत्तविहा पुढविभेपण ॥ ११ ॥

तत्र गम्यते स्वर्गमर्थेऽप्युच्यतेऽनुभिर्याणी गति, सा च निरयगत्तादिभेदात्तुद्धां, तत्राथ-इत्युच्यते देवं, निर्गम्य येभ्यस्ते निरया. शीमन्तवाद्यदत्त एव गम्यमानत्वात्तुनिरयगतिः, इहाद्यन्तवोर्गतिराव्यरथे, पादानाम्-येऽप्यसौ श्रुत्य, तदथ तिरिगं-एकेन्द्रियादीना गतिरित्यंगतिः, मनुष्याणां गतिर्मनुद्गति, देवानां गतिर्देवगति, सिद्धिगतितु कर्मजन्या साक्यपरिभ्राजिता न भवति, केवलं गम्यत इति गतिगिति व्युत्पत्तिर्योऽस्मात्त्वादिहोपात्ता, इह च गतंरतद्वतां चाभेदविवक्षया गतोऽप्राप्तुताद्यामपि गतिमनो नारायण भेदतो निरुपपन्नाह—' नेरइया उणे ' त्वादि, गतिस्तवक्षित्यं भेदत. पञ्चधा प्राज्ञा, नारवा. पुनर्भेदतश्चिन्तमानाः पृथिवीभेदात्स-तिरिपा मोऽयाः, सन्नप्रभादिपृथ्वीनां स्फाधिपत्वात्प्राधारा नारवा अपि सत्तविहा इति भाव इति गार्थार्थः ॥ ११ ॥ अथ विनामिराः पुनस्ताः पृथिव्यो यद्भेदात् नारवाः सत्तविहाः ! इत्युच्यतेऽप्युच्यते नामान्याह—

यम्मा वंसा सेला होइ तदा अंजणा य रिद्धा य । मयवसि मांधवत्त य पुढवीजं नामधेयाइ ॥ १२ ॥

पत्नीं वंशा शोला प्रवृत्तक पिष्टा मपरतो, मन्वन्त कश्चित् मरेत्पत्नीं पठन्, भाववती इत्येवमिति रत्नप्रमारीना यथासङ्ख्यमनादिशालादेवमेव यथाकामिन्च-
न्यर्थविरपत्तया प्रवृत्तानि ' नामभेदादि ' इतिशान्तिनामिति गाथायं ॥ १३ ॥ अथ तासांमेव साम्बर्ण्यव्यभिधानन्तराण्यार्ह—
रवणपत्न्या य सखरव्यागु यपत्न्यभा य धूमपहा । सोऽहं तम (शोऽहं तमा) तामाविय पुढ्यीणं नामगे ताहं ॥ १३ ॥

रत्नानामिदिव बहवनाणामस्य रत्नराश्याश्चोदितासर्व इत्यर्थप्रतीनां बहूनां तत् तन्मया गत्वपर्व प्रायो रत्नानां प्रभाज्योक्त्या यस्या सा रत्नप्रभा, एव
रत्नशो-उपलक्षणानां प्रभा प्रभारानं स्वस्वेषाप्रित्यान यस्या सा नाकप्रभा, एवमन्वनापि प्रभासद्वारे दोऽनीय, बालुकया-पठनपाशुत्व ररुपाया प्रभा प्यव्यावस्थितिर्यस्या
सा नाकप्रभा, एव इत्येव प्रभा दत्त्वां सा गदप्रभा, एवकाशद्वयोक्त्यादित्यर्थं, धूमस्य प्रभा यस्या सा धूमप्रभा, धूमोभेदव्योक्त्यादित्येति भाव, तमस प्रभा यस्या
सा तमसप्रभा, इतिशान्तिव्युत्पत्त्यर्थं, अहापि तमसप्रभा इत्येतावमेव कचिरिच्छन्ति तल्लव्यतिशयवत्तमोऽस्मद्व्युत्पत्तत्वात्प्रभत्तमा, इत्येतामि कर्मादिव्युत्पत्तीनां तेषु
तेनपरापरपर्यादित्नु गन्नात् एवंदेवानुत्सर्गनामिति गो स्वाभि गदयवचनस्य साक्षात्-यथार्थवसन्नादनेन पालनद्वालादि, सत्यार्थनीत्यर्थं, नामानि च तानि गेष्टानि
चति नामगेष्टानीति गाथायं ॥ १३ ॥ उष्ठा मयगति, अथ तिर्यग्गतिरुत्पत्त्यायमाह—

तिर्यग्गती भवास्तिर्यग्गतिरा, क पुनन्ते ? इत्याह— पचिद्विया य सि पचन्दिरवास्तिर्यग्गतिरा मीनमाहिरुपयुगदस्य, धराद्वदेकद्वितिकवृत्तिरुन्दिरवाणा तद्वदह,
एव एतौ कथमन्ता ? इत्याह-पवातरा, न कवलमते तिर्यग्च तिर्यग्कोक्तिश्च पर्याप्तस्तिर्यग्गती भवन्ति । न्यु विमेत एवेन्द्रियास्य पर्याप्ता एव तिर्यग्गतिरा भवन्ते,
नेत्याह भयार्थशेष एने तिर्यग्चस्तिर्यग्गतिरा भवन्ति, तस्मादेकद्वितिकवृत्तयुगचन्द्रियास्तिर्यग्गतिरा भवन्ति इति तात्पर्यम् । अथ मनुष्यगतिनिहाय

स्यात्परपूर्वादिनि चतुर्भिर्गोजनगते पत्न [प्रत्येक] पत्वारि योजनयताव्यादाभक्तिव्यम्भाभ्या निचिन्त्यूल-नेषष्टयभिरद्वादशयोजनदालानि परिशेषेण द्वादशगणनामा
 द्वीपा भवति १६, पूर्वाकाप्रमाणा पञ्चदशदिश द्वादश च पादसप्त सर्वद्वीपाना द्रव्यम्, एताभासिसद्वीपय दक्षिणपूर्वत्यानेन दिशि चतुर्भिरेव योजनगते पत्नो द्वादशगणद्वीप-
 निर्दिष्टप्रमाणपुष्प एव गजदण्डभिषाला द्वीप समसंख्ये ६, तथा वैश्वानरद्वीपस्य दक्षिणपश्चिमायानेन दिशि चतुर्भिरेव योजनगते पत्नो द्वादशगणद्वीपप्रमाण,
 एव गारुडभिषानो द्वीप गजदण्डस्य ७, एव नृगालिसद्वीपस्य पश्चिमात्तस्यानेन दिशि चतुर्भिरेव योजनगते पत्नो द्वादशगणद्वीपसमान एव गजुनीगणनामा द्वीपो
 अद्वय इति ८, एवमेतैरपि द्वादशदिग्धत्वात् द्वीपा गमानपरिमाणान्विता प्रोक्ता, एवमेतेषा चतुर्णामन्वन्तरोत्तरकण्ठाद्विद्वीपाना यथासद्व्यमनन्तरास्तासु उत्तरपूर्वादिरेवासु
 चण्डयत्रिणि विदिषु पत्न्यभि पत्नभिर्गोजनगते पत्न दक्षिणार्दगुणमित्युपायासुत्तमोत्तमामानत्पारो द्वीपा भवन्ति, एत य प्रत्येक पत्नयोजनशतान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यामा
 नीचधिरपञ्चदशयोजनगतानि पश्चिमात्तमोत्तमामानत्पारो द्वीपा भवन्ति, एत य प्रत्येक पत्नयोजनशतान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यामा
 निधत्वात्तद्द्वीपा दक्षिण्य प्रत्येक पद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या राहनसत्यद्विद्वीपादशयोजनगतानि परिशेषेण भवन्ति १६, एवामन्वन्तमुपादीना तास्वव विदिषु
 यथाभि ग्जभिर्गोजनगते पत्न यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या राहनसत्यद्विद्वीपादशयोजनगतानि परिशेषेण भवन्ति १६, एवामन्वन्तमुपादीना तास्वव विदिषु
 परिशेषेण य भवन्ति २०, एतयो यथरक्षादीनामभित्ताम्बव निर्दिष्टप्रमाणपुष्पसंख्येयानि चतुर्भिरेव योजनगते पत्नो द्वादशगणद्वीपा
 मन्तव्या, दक्षिण्योचनगान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यानेनदक्षिण्यचविशति योजनगतानि परिशेषेण भवन्ति २६, एतयो यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यामा
 एवामन्वन्तमुपादीना तास्वव विदिषु पत्न्यभि पत्नभिर्गोजनगते पत्न यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या राहनसत्यद्विद्वीपादशयोजनगतानि परिशेषेण भवन्ति २६, एतयो यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या
 मन्तव्या, दक्षिण्योचनगान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यानेनदक्षिण्यचविशति योजनगतानि परिशेषेण भवन्ति २६, एतयो यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यामा
 एवामन्वन्तमुपादीना तास्वव विदिषु पत्न्यभि पत्नभिर्गोजनगते पत्न यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या राहनसत्यद्विद्वीपादशयोजनगतानि परिशेषेण भवन्ति २६, एतयो यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या
 मन्तव्या, दक्षिण्योचनगान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यानेनदक्षिण्यचविशति योजनगतानि परिशेषेण भवन्ति २६, एतयो यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्यामा
 एवामन्वन्तमुपादीना तास्वव विदिषु पत्न्यभि पत्नभिर्गोजनगते पत्न यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या राहनसत्यद्विद्वीपादशयोजनगतानि परिशेषेण भवन्ति २६, एतयो यथासद्व्यमन्वन्तान्यायामक्तिव्यम्भाभ्या

कल्पद्रुमाः 'सर्पेण भिरंगा तुडिदंशा दीर्घरिद्धौ जोईक्षया चित्तंशा चित्तंशा प्रणियांशा गेहागारा इत्यागणा य' ति तत्राद्या कल्पयाखिनो विशिष्टबलवीर्यकान्तिहेतुवित्तसापरिणत-
 सा मयुगनिश्चयानुसन्नेदागिनानाप्रनामदिरापरिपूर्णकोशकेः फलैस्त्रि शोभमानास्तिष्ठन्ति, तेभ्यस्तेषां मयुग्याणां मयावाशिभवंतीति, भृद्गुग्गाः पुनर्यपेह मषिबनकमय-
 विहितभाजनानि दृश्यन्ते तदैव विश्रयापरिणो. स्यात्तत्र चोलादिभिर्नानाविधभाजनैः फलैस्त्रि शोभमाना दृश्यन्ते, तेभ्यस्तेषां भाजनानि भवन्ति, एवम्यत्तापि यद्येषु प्राप्यते
 तर्नन्यत्वेयां भर्ताति ष्टव्यं, तुडिताद्गभिभानास्तु कल्पमहीहस्ततविततधनुषिरेभेभिर्नैर्बहुप्रकारैरतोथैः फलैस्त्रियोपयोभित्तास्तिष्ठन्ति, तत्र च ' ततं चीष्णादिकं ज्ञेयं, वितत
 पट्टाक्षिम् । एतं तु-र्कस्यमालादि, गुषिरं बाहलादिबम् ॥ १ ॥ दीपशिखास्तु यपेह स्निग्धं प्रज्वलन्त्यः कन्दमण्डिमयो दीपिका उद्योतं कुर्वाणा दृश्यन्ते तद्द्विद्विषसापरिण-
 तत्रष्टोद्दयोत्तेन सर्वमुद्दयोत्तयन्तर्दिष्टन्ति, ज्योति.शितारतु रविमण्डलमिव द्यतेजसा सर्वैरभवत्तयन्तो वर्तन्ते इति, चिखाद्गुग्गास्तु विचित्ररसरसुरभिपञ्चवर्णमाल्यमाला-
 भिगर्भ्याः तदैवास्त इति, चिखरसास्तिच्छल्यकलमशालिर्दालिपत्रात्रव्यञ्जनादिभ्योऽतीयापरिमितमाधुर्यस्वादुतादिगुणोपेतविचित्रस्वाद्यमोज्यवस्तुपरिपूर्णः फलमन्धैर्द्विराजमानाः
 यन्तिष्ठन्त इति, मणिकारशास्तु विश्रयापरिणतानि विमलमहाध्वंभुवनेकसारस्फारहारकटकेकेयूरनूरादिभिर्भूषणनिवहैः समन्वित्तास्तिष्ठन्तीति, शृङ्गाकारास्तु वित्तसापरिणामत एव
 श्रारगेसूड्योगानपदि क्वचित्चिन्सालारतिष्टद्वयाच्चयुत्प्रवदनेकपरकुरुद्विमत्लाचलड.इन्तयिचित्तभवत्तमनुगताः सतिष्ठन्त इति, अनन्नास्तु विश्रयावशत एव स्फुरत्प्रचुरते-
 जोऽतिष्ठत्सुमालदेवंद्वयानुवारिप्रवर्षिचिक्विससायुगताः प्राप्यन्त इति । अपरञ्च ते मयुग्याः प्रकृत्या भद्रका विनीताः प्रशान्ताः प्रतनुकोभमानमायालोभा अल्पेञ्ज
 निरौत्सुकाः कामचारिणो वायुवेगाः, तल्पपि तल वनकर्मणिमौफिकादिके ममत्त्वकारेणे ममत्वमूर्च्छाभिविशिश्रिताः सर्वथाऽप्यत्तैरनुबन्धाः परस्परप्रेष्यतादिभावविनिर्मुक्ता
 भद्रमिन्द्राः, इत्यपररभोगोमदिव्यादीनां तत्र सद्भावेऽपि तत्परिभोगरहिताः, पादविहारचारिणो रोगवेदनादिविनिर्मुक्ता भवन्ति, चतुर्थार्थिते आहारं शृङ्खन्ति, चतुःषष्टि-
 शृष्टिकररुड्यास्तेषां, पन्माकाकरोपायुपथ श्रीपुष्टयुगलमती प्रसवन्ति, एतेनानातीतिं च दिनानि तत्परिपालयन्ति, स्नेहसुवायारूपतया च मरणान्तर दिवमुपगच्छन्ति, तत्र हि
 व्याप्रासिंहरसादिस्वापदणना अपि कंरुतादिदोषविनिर्मुक्ता न परस्परं भक्षणादिषु प्रवर्तन्तेऽत एव तेऽपि देवलोकगामिन एव, तेषु च हीपेषु शालिनीष्णादीनि धान्यानि विहसतत

वाणागमिन् च कासी य ६ ॥ १ ॥ साण्य कामला ६ गयतर च बुरु ७ सोरिय कुमदा ८ अहिज्जा जंगना च ९ ॥ २ ॥ वारवई य सुजा ११ मिहिल
 मिदेहा य १२ वच्छ कोसवी १३ । नदिपुर संडिल्ला १४ भद्रिनपुरमेव मउया य १५ ॥ ३ ॥ वराड वच्छ १६ वरणा अञ्ज १७ तह मत्तियावर दसणणा १८ ।
 कोत्तिसमई य चेई १९ वीयमय िंणुगोरीग २० ॥ ४ ॥ महुरा य सुरसेणा २१ पावा भंगी य २२ मास परिवटी २३ । साक्थी य कुणाला २४ कोडीवरिम च ताढा
 य २५ ॥ ५ ॥ ऐयवियाविय न्वरी केवइमद च आरियं भणिय । एत्थुप्यति जिणाय चकीणं रामग्गहाण ॥ ६ ॥” अयमिह तात्पर्यार्थ — राजच्छ नगर राजधानी
 मगयाजतर थमया राजधानी अद्गुगा जनपद ताव्रलिती राजधानी वद्गुगा जनपद इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यं यावच्छेत्तविका नगरी केतव्रीजनपदस्यार्द्ध । तदवमेते साढ्वी पञ्चविंशति-
 र्जनपरा (आर्यक्षेत्राण्युच्यन्ते, एतेषूप्यन्ना मनुष्या क्षेत्रत आर्या व्यपदिश्यन्ते, एत च प्रत्यासरथा भरतक्षेत्रवर्तिन एव क्षेत्रायां प्रोक्ता, एतेषा चोपलजणत्वादन्येऽपि महावि-
 देशान्तर्गमिन्विजयमध्यमखण्डादिन्वमी बहवो द्रष्टव्या इति, जाल्यार्यास्तु पांडुव्या, यत उक्तं प्रज्ञापनायाम्—“अंबद्धा य कलंदा(य), विदेहा वडगाइ य । हरिया य चुचणा
 चेर, छमेया इम्मजाएउ ॥ १ ॥” एतासु पट्सु जातिवृष्यान्ना जाल्यार्या प्रोच्यन्ते, केवलमेता जातय साम्प्रत न ज्ञायन्ते, कुलार्या अप्युपमोगराज-येदवाकुशातमैरव्यकुलोत्पत्ति-
 भेदात्पड्विवा, “कर्मार्यास्तु ये आर्य कर्म्म कुर्वन्ति न निन्दित, ते च वृषिगन्धिस्तौलिकमापातिककौमुभिमादयोऽनेकेविधा, शिलार्या, अप्यनिन्दितशिल्परारिण,
 तेऽपि तुन्नाक्लेष्वनराशड्स्वरागदन्तरागचिवरारादयोऽनेकेविधा, भाषार्यास्तु धैरुर्दमागधुथा भाषया भाष्यते, येषु चाष्टादशमेवा ब्राह्मीलिपि प्रसर्तते, ता चेदानीं
 सान्मग्न न ज्ञायते, आभिनिमोधरज्ञानादयो ज्ञानार्या, चाधिकमम्यदृष्ट्यादयो दर्शनार्या, सामाथिरचारिज्ञादयश्चारिखार्या । ‘मिलिम्भुति य’ ति ‘च’ समुचये येषु धर्मस्य
 नामाणि न ज्ञायते केवलमपेयथानामदयमक्षणागम्यगमनादिगिरता शास्त्राद्यप्रतीतेषुभाषादिसमाचारास्तेऽनार्या मनुष्या म्नेञ्ज उच्यन्ते, त च बहुविधास्तथा—
 “मगजरणसरवच्चरारायसुरु डोगोडुमरुणया । अस्वागण्डुणोमगयास्सखामयासिया च ॥ १ ॥ दुविलयलउसवोऽपभिल्लायुलिदकुचमरएया । कुचायचोणवुचुयभाज-

* * [ये चान्ये ब्राह्मीयाद्वा पञ्चमाद्वा कुलमेभ्यो वा विशुद्धान्यप्रकृतय तस्वार्थभा ये]

वदन्तिना कुलगा य ॥ २ ॥ केक्यरिगयहयसुदयसुद तद तुसमिदगमुहा य । हयसगणा गयसगणा अरणे य अणारिया बहवे ॥ ३ ॥ पाया य
षडरदा अणारिया निगिषणा निरुणरपा । धम्मोति असजराए जेषु न नज्ज ति सुमिषेवि ॥ ४ ॥ इह य कम्मभूमिजमोगभूमिजान्तरद्वीपाना एवेपामपि गर्भजन-
मूच्छेनभेदद्वये सामान्येन समबन्धि, कम्मभूम्यादियु विन्मपि स्थानेषु समूच्छेयाना गर्भनाना च मनुष्याणामुत्पादान्, आर्यभेदेच्छेयस्यैरद्वयं तु कम्मभूमिजानामेव
द्रष्टव्य, *अन्येषा भोगपुरस्त्वेन रास्यन्तरत्वादायैश्चेच्छस्यमिस्त्वातीतथादित्यत्र विस्तरेणेति गाथार्थ ॥ १६ ॥ अथ देवगतिव्यल्पनिर्णयार्थमाह—

देवा य भवणवासी धतरिया जोषसा य चेमाणी । कप्पोयगा य नेया गोविज्जाणुत्तरसुरा य ॥ १६ ॥

दीव्यन्तीति देवाः प्राग्भोपात्तुण्यप्राग्भारोपन्तविशिष्टभोगमुखाः प्राणिविेषाः, ते च मूलभेदतन्त्रावधुविधास्तथा—भरनेषु-रत्नमयायासुवियेगेषु यग-
न्तीति भजनवासिन्, विशिष्टे—अत्र ऊर्ध्वं च प्रत्येकं योजनशतद्विप्रथमयोजनसहस्रलक्षणे रत्नप्रमाणिव्या अन्तरे-मध्ये भवा व्यन्तराः, उपरितिः-ते चस्तद्विद्युते येषां मत्व-
धीयात्कृत्ये ज्योतिषाः, विमानैश्चरन्तीति वैमानिराः, अन्तरोक्तत्वाद् सर्वदेविनामप्रधानत्वाच्च वैमानिसस्तावद्विषेपय सुभेरनाह-‘कप्पोयगे’त्यादि, अमितोत्प-
न्नाना देवानाः मज्जनरणाहद् वारप्रहरण्यवसायशभागमनुस्तववाचनसिद्धाकतनूजनपुरन्दरोपसेनानादिलक्षणमवयव कर्तव्य कल्पस्तुरगच्छन्ति आश्रयन्ति सेवन्तीति
वत्येषाणा-द्वारस्यैकलोचरितिनो वैमानिरा इत्याः, तेषु सर्वेष्वपि ययोक्तकल्पस्य सङ्घावात्, परत्वात् कल्पतीता ग्रं वेकेष्वनुतासुरेषु च, निर्दिष्टवत्परत्वात्सम्भवात्, तानेय
कल्पतीतान् दर्शयति-लोकपुरस्य प्रीयाप्रदेशे भवानि विमानानि भवेयानि तेषु भवा देवा अत्युच्यन्ते तेषु भवा देवा येन्यस्तेऽसुतास्ते च ते

*वस्तार्थभाष्ये तु ‘आर्वा म्भिराशे’ ति सूत्रे अतो विपरीता म्भिर, तदथा हिमन्तश्चतसृषु विदिक्षु तौणि योजनशतानि लक्षणपुद्गलगात्र चतसृषा मनुष्यजालाना
चत्वारोऽन्तर्द्वीपा भवन्ति स्त्रियातयोजनविन्धम्मामामा, तथा एकोरुणाणामाणसाणा—मिखरिणोऽयमेवेत्येव पट्टस्यन्चाशत् इति ॥ अत्र भूतार्थिविषयापेक्षयाऽऽर्यानायवि-
भागोऽभिप्रेत, तदथ स्पष्टैव जाल्यन्तरता युजितानं, भाष्ये तु जातिज्ञातवारिव्यार्थत्वाभावापेक्षया आर्यत्वविशेषेति सुविशेषः, मूले व्यापक द्वैतं ।

गुणधैत्युत्तापुराः, चित्रयै जयन्ताजयन्तापराजितागर्भैः सिद्धलक्षणाविमानरन्ध्रशक्तिभिः, एते उभयस्या अपि कथ्यतीता इति मन्तव्याः, तेन्यहमिन्द्रतया मन्जनकरणादिकल्पस्य गर्भैः पाप्मनादिनि गापार्थः ॥ १६ ॥ मय भजनस्यादिदेवानामुत्तमेदान् प्रतिगादयितुमुत्तमते—

असुरा नागमुपन्ता दीयोद्विहियचिज्जुदिसिनामा । वायुगिगकुमारविय दसेय भणिया भवणयासी ॥ १७ ॥

गुणागण्यः प्रत्येकमभिपन्नयते, ततश्चासुरमार नंगकुमारः सुकर्णकुमार दीपुमार उदधियुमारः स्तनितकुमार विद्युत्सुमार दिक्षुमार वायुसुमार इत्येवं दसविधा एव भजनवाग्मिनो भवन्ति, माथाबन्धादुलोभ्यादिवारणाच्च बुतत्रिदेते एवं वदितः, आगमं त्वमी मयुनेव ममेण पठन्ते, यथा—“असुरा नाग-
ममिमुमात् इत्येवं दसविधा एव भजनवाग्मिनो भवन्ति, माथाबन्धादुलोभ्यादिवारणाच्च बुतत्रिदेते एवं वदितः, आगमं त्वमी मयुनेव ममेण पठन्ते, यथा—“असुरा नाग-
मुपन्ता विभू मणी य दीव उदही य । दिगि वाऊ तद्द यणिया दसमेया इति भवणवई ॥ १७ ॥ ” व्यन्तरभेदागाह—

चिंनरविं पुरित्तमहोत्ता य गंधचय रयपसा जवप्ता । भूया य पितायाचिय अट्टविहा याषमंतरिया ॥ १८ ॥

एतेऽप्यागमे प्राय इत्येव निर्दिश्यन्ते, तयथा—“पिताय भूया जस्य रम्भा चित्रा य त्रिपुत्रिगा । महोरगा य गंधव्या अट्टविहा याणमंतरिया ॥ १ ॥”

इदं चिंनरादिमन्निर्देशकारणं त्वयमभ्युपमिति ॥ १८ ॥ ज्योतिर्यमेदगाह—

चंवा सूरा य गहा नगरत्ता तारगा य पंचविहा । जोशसिया नरलोप गइरयथो संडिया सेसा ॥ १९ ॥

अगुहृयेयारपन्नाः अगहृयेयाच युर्वाः, एवं प्रत्येकमभेद्व्यव्यता अहनाक्षरतास्वा इत्येवं ज्योतिपिनाः पञ्चविधाः । आह-नन्वेते पयिगुयमानयन्द्रादिवत्स-
वैऽपि चला उन केचिद्वरिचना अपि भवन्ति । इत्याराद्स्याद्-‘नरलोप गइरयउ ति नरलोवो-मनुयस्वेहं’ तत्र, ये ज्योतिव्यास्तत्र नरलोके मानुयोत्तयंतादवांग् वर्तन्ते ते
एवंऽपि गतौ-चरने रतिः-द्वयभावतो दृष्टिर्वां ते गतित्तयः, नेवास्तु ये मानुयोत्तरपर्वतात्परेण स्वयम्भूयण्डमुद्गं यावद्वर्तन्ते ते सर्वेऽपि ‘संस्थिताः’ अथलानधम्मं चत्वंत स्थानस्था
एव तिष्ठन्तीत्यर्थः, अथिया ‘तिरिलोप’ इतिराटः, य चापद्गत एव सद्यते, यतो नरलोके गतित्तय इत्येवमेवोक्ते संस्थिताः येया इत्युपपद्यते, नान्यथा, तिर्गलोरादन्यनैवा

एवथैवामावात्, नापि तिर्यग्लोके गतिरतस्य इति वाक्यार्थां यदन्ते, स्थितिरतोनामापि तिर्यग्लोके एव भावादिखलं विस्तरेयेति गाथार्थः ॥ १६ ॥ करपोषणवैमानिकानां भेदानाह—
सोहृस्मीसाथसणकुमारमाहिर्येभहंतयया । सुह.सहरसाराणयाणयाय तह आरधच्युयया ॥ २० ॥

प्रतीक्षाथैव ॥ २० ॥ कल्प्यातीवैमानिकानां विशेषतो भेददर्शनार्थमाह—

द्वैष्टिममज्जिमउवरिमगेविजा तिरिण तिरिण तिरिण । सव्यद्विजयविजयतजयंत अपराजिया अवरे ॥ २१ ॥

इह, प्रैवेयवेषु नव प्रस्तटारतलाधस्तनारुयोऽधस्तनप्र वेदना उच्यन्ते मध्यमारुयो मध्यमप्रैवेदनाः उपरितनास्तु तस्य उपरितनप्रैवेयवः, एतानि च क्षीण्यपि प्रस्तटविकारिण प्रत्येकं तिस्ररितस्र संज्ञा लभन्त इति प्रैवेयवणाया नवविधत्वसिद्धिः, तलाधस्तनैषु द्विषु प्रस्तटेषु योऽधस्तनप्रस्तटस्तत्र यानिःविमानानि तान्यधस्तनाधस्तनप्रैवेयवानुच्यन्ते १, मध्यमैःत्वधस्तनमध्यमप्रैवेयकान्युच्यन्ते २ उपरितने त्वधस्तनोपरितनप्रैवेयकानि ३, मध्यमेवपि द्विजयधस्तनप्रस्तटेषु मध्यमाधस्तनप्रैवेयवानि १ मध्यमे तु मध्यममध्यमप्रैवेयवानि २ उपरितने तु मध्यमोपरितनप्रैवेयकानि ३, उपरितनेवर्षापि द्विषु प्रस्तटेष्वधस्तने प्रस्तटे उपरितलाधस्तनप्रैवेदकानि १ मध्यमे त्वृणितनमध्यमप्रैवेयवानि २, उपरितने त्वृणितनप्रैवेयकानि ३, एतदवह-ततिरिण तिरिणीत्यादि, शेषं त्वृणार्थमेवेति गाथार्थः ॥ २१ ॥ तदेव दर्शिताधस्तनो नागवादिगतयो, प्रय यदुक्तं सूत्रेण 'गप्राणमगणादि य जीवलमासाणुगतव्य' इति तदनुसरन् गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान् यथोक्तासु गतिषु तावद्विन्तदन्नाह—

सुल्लारण्युःचउरो जीवसमासा उ पंच तिरिणसु । मणुयगर्हण चउवस मिच्छद्विही अपजस्ता ॥ २२ ॥

सुेषुः.नाकेषु च, प्रत्येकं चत्वारो जीवसमासाः प्राच्यन्ते, मिथ्यादिष्टिसास्वादनमिथाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणाभ्यानि चत्वारि गुणस्थानिकानि सामान्यतो लभ्यन्तु इत्यर्थः, विशेषचिन्ताया त्वनुत्तराण्येवमेवाविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानः लभ्यन्ते, देशविमतादीनि तु गुणस्थानानि सुरनारकेषु न लभ्यन्ते, अक्षर्यं हि तेषामप्रत्याख्यानाया-
ख्यारण्योदसल्लक्षणात्, तदुदये च विरतेदेशतोऽव्यक्तत्वमवादिन्ति, तिर्यन्तु तुल कश्च जीवसमासा, तत्र चत्वारस्तावत्पूर्वोक्ता एव, देशविरतगुणस्थानलक्षणस्तु पञ्चमः केयान्चिदप्र-

त्याख्यानावरणकथयन्त्येपरात्मस्मवेत देशवितरेपि ; लाभादिति भावः, प्रमत्तसंयतादीनि तु गुणस्थानानि तेषु न लभ्यन्ते, अवरस्यं प्रत्याख्यानावरणकथयोदयस्य सद्भावत्, तदुदये च सर्ववितोरभावादिति, मनुष्यगतौ पुनश्चतुर्दशापि जीवसमासाः प्राप्यन्ते, तस्यां सर्वस्यापि मोहनीयापेक्षययोगोपशानादिसम्भवादिति, सामान्यचिन्ता चेयमतो विशेषचिन्तायामपि किञ्चिदिगतात्मभिधीयते—'मिच्छद्दिद्वी'त्यादि, ये लब्धितोऽप्यर्था मनुष्यास्तिर्यञ्चते सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव, सद् क्लृप्तत्वेन शेषगुणानां तत्रात्मस्मवादिति, एवं कर्माकर्मभूमिगादिभेदेन विशेषविचारणायामप्येऽपि ये विरोधास्ते स्वयमभ्युक्षा इति गार्थः ॥ २२ ॥ अत्रसिं गतिद्वारमेन्द्रियद्वारं निलम्ब्यते, इन्द्रियाणि च निराश्रयाणि न संभवन्ति, आश्रयारव तेषामेकेन्द्रियादिजीवा अस्तत्तद्द्वारेण तद् किमिच्छिपुराह—

एगिदिया य वायसुदुमा पञ्जतया अपञ्जता । वियतियचउरिदियदुविहमेय पञ्जत इयरे य ॥ २३ ॥

पंचिन्द्रिया अस्तपणी सपणी पञ्जतया अपञ्जता । पंचिन्द्रियसु चोद्स मिच्छद्दिद्वी भवे सेसा ॥ २४ ॥

एकेन्द्रिया द्विविधाः, चतुर्दस्य भिन्नकलाद्वाहराः सूक्ष्माश्च, वादत्यामकर्मदेशाद्वाहराः सूक्ष्मायामगोदयाच्च सूक्ष्मा इति, तेऽपि प्रत्येकं द्विविधाः पचासिका अपयार्थाकाय, द्वीन्द्रियलीन्द्रियचतुरिन्द्रिया अपि प्रत्येकं द्विभेदाः-पचासिका इतरे च-अपयार्थाकाः, पन्चेन्द्रिया अप्यसन्निभेदाद् द्विविधाः, संमूर्च्छजा गर्भजाद्येत्यर्थः; तेऽपि प्रत्येकं द्विभेदाः-पचासिका इतरे वा-अपयार्था सकारवेति, तदनेन "एगिदियसुदुमियरा सखिण्यसपिण्दिया" य सचित्तिक । पञ्जतापञ्जता भेषणं चउदसगामा ॥ १ ॥" इति स्थानान्तरे यश्चतुर्दशधा भूतप्रापः प्रोक्त स इहेन्द्रियाणामाश्रयत्वेनोक्तो विज्ञेयः । तदित्यमिन्द्रियभणनप्रक्रमेण तदाश्रयभूतान् चतुर्दशविधानेकेन्द्रियादिजीवानभिधाय साम्प्रतं तेष्वेव ये यत्त यावन्तो जीवसमासाः संभवन्ति तान् तत्र तावतो दर्शन्याह-'पंचिन्द्रियसु' इत्यादि, पञ्च इन्द्रियाणि येषां ते पन्चेन्द्रियाः पचासिपयार्थासङ्ख्यसन्निभेन्द्रियस्थास्तेषु मिथ्यादृष्टादिगुणस्थानस्थाश्चतुर्दशापि जीवसमासाः प्राप्यन्ते, पन्चेन्द्रिया हि सामान्येन नारकादयो मनुष्याद्योच्यन्ते, तेषु च मिलितेषु यथोक्तानि चतुर्दशापि गुणस्थानानि लभ्यन्त एवेति भावः, रोषाः पुनः

एतदेतत्सुसाम्यस्य गम्यमान्वात्पृथ्वीनब्देनेह शुद्धशुचिबी श्यते, या वस्त्रराद्युत्तमंरूपा न भवतीत्यर्थः, चण्ड उतग्मेदपेलया समुलये, वक्रं रा-ल-ल-प-प-न-ह-ल-रूपा, वानुरा च प्रतीना उपलो-नाग-उ-नी-लादि गिला च दृक्स्वरूपा लवणं प्रतीतम् उयो-व-क-शुद्धिहेतुं सार-म-ति-र-वि-रो-प, मय-न्ता-म-ल-पु-सो-स-व-र-प-थ-सु-व-र्णा-नि च विदितानि, नागंनेपां सम्यन्तिना प्राप्ता एनेह मरीचन्या न पुगलोकं च्यरित्यमाणा मय पिण्डादय, तथा मन्-या-दि-रा-यो-प-ट-त-त्वे-ना-के-न-ल-त्वा-त् स-चि-त-पृ-थो-भे-दा-ना चेह प्रस्तुतत्वादिति, तारा तेषु तन्-पा-द-र्ना-यं चै-र-म-भि-भ-नं, पा-त्-व-र-श-य-ान-पि त्व-ना-न्य-य-ना-श-रा-दी-नि स-न्-त्वे-ह, व-द-या-दि-या-ग-मी-व-रा-नु ग-न-वि-ग-म-नो विशिष्टस्वरूपाविभीव एवामीया सम्पद्यत इति, व-प्र-प-दी-र-र, श-नि-लो-दि-ट-शु-क-म-न-नि-ने-ति-च-प्र-ती-ना-ए-त, गौ-ग-म-य-पा-नु-नि-रो-प, म-ज-न-मो-वी-रा-ज-ज-न-म-र-र्यं, प्र-ता-ल-च-वि-दु-म, अ-त्र-प-ट-ल-ज-न-वि-दि-त-मे-त-ज-ल-रू-पा-अ-प्र-प-द-ल-नि-म्-ना-पा-नु-रा-अ-प्र-प-पु-रा, र-ग-वा-द-पृ-थो-मी-रा-यं-ध-मी-भे-दा इति शेष, च-य-य-ग-म-म-ल-न-च-ान-न-व-ल-भ-ने-ते, 'म-खि-त्रि-श-ना-नि-च' म-खि-भे-दा-थे-ह-दृ-ष्ट-व्या इति गाथाद्वयायं ॥ ३८ ॥

वामि पुनन्नामि मणिकिरानानि ? इत्याह—'गोमेज्जए ये' त्यादि,

गोमेज्जए य एए अके फलिहे य लोहियकमे य । चंदप्पह वेहल्लिए जलंते सुरकंते य ॥ ३९ ॥

गेल्य चंदण यधगे भुयमोए तए मसाएगल्ले य । यण्णाईहि य भेदा सुहुमाण नत्थि ते मेया ॥ ३० ॥

गोमेज्जय एवसाह् मइए. एटिरो लोहियाजय चन्द्रमो वैडुवो जलान्त सुंरान्तेति ॥ गैर्यमन्दनो वयथो मुजमोचमन्त्या मयागल्लेदिति, एतेपि एव तेषादपृथ्वीरायभेदाः । आह न्नुच मन्दयेनानि मणिकिरानान्येव पटन्ते—“ गोमेज्जए य एए अके फलिहे य लोहियको च । मरय मनागल्ले भुय-मोदण इदनीचे य ॥ १ ॥ चंदण गेल्य ईगण पुलए गोंगण य योदन्वे । चदप्पह वेहल्लिए जलंते सुरकंते य ॥ ३ ॥” तत्त्वमल्लेवं पटितानि, तस्य; किन्तु एवमं एवदच्चिपथिना यवचिरन्तभाविदनिरोपो भावनीरस्ताथ तु बहुयुता एव विदन्तीनि, एतेषा च गरवादपृथ्वीकासिक्ता सर्वपामपि योक्तेभ्योऽन्येऽपि वर्ण-

गन्धगण्णार्गादिभिर्नेरप्रसारा भेदा मन्तव्या, * ये तु लक्षणात्मकमौदियात्बुद्ध्या समस्तलोमन्व्यापिन पृथ्वीकाधिकारत्वेना ते 'पृथ्वी य सप्तस वायुया ये'त्यादियन्-योका वर्णादिजिवाद्येन्द्रियमाया भेदा न क्षन्ति, (इत्त्वादेव, तत पर्याप्तापर्याप्तभेदद्वयमात्रेणैव ते पूर्वमुक्ता इति गाथादर्थ ॥ ३० ॥ अथ वादराज्यायमेवदण्डिलपणार्थमाह—
 श्रीसाय हिमं महिगा हरतणु सुद्धोदय घणोप य । चण्णार्ईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३१ ॥

भाद्रादिपु पञ्चमरजन्वादिपयमयादी सूक्ष्मवर्णोऽवग्याय हिम प्रतीत मटिसा गर्भमासभाभिनी सूक्ष्मवृष्टिस्वैव भूमिसा, इतस्तु सन्नेहृद्विद्युद्भवस्तटणामस्थिते जलाधिक्यस्य शुद्धादन-सुदुग्धमाह दन्तुमन्व्यमागच्छति' जल क्लोदक तु घनोदधिनीरं, इद च दरायैकालिकायुपात्ताना शिरान्तस्त्रिधाइक्ष्वकादीनामुपलज्जया ब्रह्मज्य, 'वयणा-ईहि य भेवे'त्यायुतराई पूर्ववद्व्यापयेष, नवर पृथ्वीवाकस्थानेऽध्यायो वाच्य इति गाथार्थ ॥ ३२ ॥ अथ वादस्तेजस्वायमेवदण्डिलपणार्थमाह—

इंगाल जाल थारुवो मुमुुर सुद्धागणी य अगणी य । चण्णार्ईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३२ ॥

मत्र अवतितविद्युमगारूपोऽद्गार अयस्सिण्डाद्युग्निद्वो ज्वालादिरहितोऽसिद्धगार इत्यन्ते, ज्वाला-अधिलवद्धशिरासूपा, अग्न्यप्रतिवदलुदितिशिरास्वरूपा त्वचिं, क्लयोरेष ज्वालार्चिस स्वरूपसन्धे व्यत्ययेन व्याप्यजले, इरमग्निश्चिखलादिक्लो सुमरं, 'शुद्धाग्नि' विद्युद्भिन्नि, अलितविधुमाट्गारहप इक्ष्वपे, उचमेदातिगिक्त-स्वमि महानगदाक्षेष्टमायाममम इत्यन्ते, अत्र एते उभयवर्णमिदं तु नोल्वायाने, उत्तराई पूर्ववदिति गाथार्थ ॥ ३२ ॥ वादस्वायुमायमेवदनाह—

वाउन्नामे उक्कलिमंडलिगुंजा महा घणतणू या । चण्णार्ईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३३ ॥

अत्रोक्तभेदात्रिक्तो मन्दागिजादिर्गत य उद्धं वाति स उद्धामगत, अस्तु स्थित्वा २ कादि ग उत्तलिनागत, वातोलीदयो मण्डलिनात, गुन्जन् यो वाति *पूर्वाक्ताना पृथ्वीभेदानां पार्थक्ये हेतुत्वं, सर्वमवतैवान्मर्भनि रोमैदात्तमिति सूत्रमगशय, अत एव च पृथ्वेपु भेदाभावमाह, अन्यथा वर्णादिभेदस्त्वस्त्वेन सन्नेत्यपि, न हि तेऽपि सर्वे एतन्नर्णगन्ध-पत्ता

तत्रापाना गदिरादयः पत्रप्रधाना-नगवस्त्व्यादयः प्रवालसाग अयः सादयः पुष्पैः सारा जलादयः फलासारा-बदरीप्रभृतयस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वेन इह विवचिता, गुच्छ समुदाय एतद्विभक्तं स्थानकं यदुना प्रगाहस्तत्प्रदाना वृन्तास्यादयो गुच्छा, एकस्मिन्नेव प्रथमप्रकृततामूलेऽन्यासा बटवीना प्रर हृणान्निविड लतात्राण गुन तत्प्रधाना नममालिनादयो गुत्सा, य-य-सुपुन्याय, दुग्गानि-ज्यामावादानि पत्राणि-गन्धयस्तेभ्यो चाता पर्वना इन्द्रादयः, इह च वत्तलीतृणपर्जाना दध्यपि पूर्वोक्ततु वीजरहसमूर्द्धपर्ववीजाविषु पलाप्रगनापि वा कस्यचि-त्रचिदन्तर्भावि सम्भवति तथाऽपि पौनःकृत्य नासारवृनीष, पूर्वोक्तस्य सामान्यकृत्वत्वात् इह च शास्त्रान्तोष्वन्यऽपि कल्पयन्निवेदा उक्ता दृश्यन्त, तन्वाव कालामुक्त्वत्वात्ऽपीट इष्टव्यान्मथथा वृजादयः लता चम्पकतादयः, लतात्राणानि नालित्रीप्रभृतीनि एषा हि शास्त्रान्तरा भाषावल्लताभ्याः, त्वना बलपानसम्बन्धे च कलयस्वभावात्, सुदुष्णा भूमिष्पोऽत्रविशेषा सम्यच्छतकादयः जलरहा --पद्मादयः यौषधितृणानि शाल्यादीनि हरितकानो तन्दु सयरादयः, इत्यादयःपि मन्यानुमारतो इष्टव्या इति गार्थार्थः ॥ ३६ ॥ तदेव प्रोक्ता सामान्येन वादरवन्स्यतेर्येदा, साम्प्रत विशेषतः साधारणवन्स्यतिगतान् भेदानाह --

सेवात्पणसकिण्डहग कवया कुहुणा य थायरो काओ । सवो य सुदुमकाओ सवत्य जल्यलागासे ॥ ३६ ॥

सेवालौ जलोपरिवर्ती प्रीत एव पनर-काष्टायाधित उ-लीविशेष वित्ररो-जलघटाद्यभ-कन्तवर्तो प्रायः प्राट्टुलतम्बवी उल्लीविशेष एव 'कपय' ति भूमिस्फोटा 'कुहुण' ति सर्पछल्लरादिरुषा भूमिस्फोटविशेषा एव, एते च कवया कुहुणाद्यन्वत् प्रत्येकवन्स्यतिव्यर्थतो दृश्यन्त, इह तु साधारणतया निदिष्टा इत्यत्र तत्त्व कबलिग सम वगच्छन्तीति, एष च सर्वोऽपि सेवालौदिको वादरसाधारणवन्स्यतिवास, सुरगततु साधारणवन्स्यतिवास- सर्वोऽपि सर्वत्र सामान्यतन्वदुर्दशर-साल्मेके लोके भवति, विशफनो ऽपि उलस्थल प्राशाना चानैक्येन तिष्ठति, वादरस्तु साधारणवन्स्यतिवासो निसलद्युबिबीन्लादिस्थानाश्रित एव भवतीति भाव इति गार्थार्थः ॥ ३६ ॥ इह च लिङान्त 'प्राणु' मलण दिग्बन् इत्यादिना वादरसाधारणवन्स्यतिवर्द्धवो भेदा प्राक्ता सूचिनाय, इह तु रीवालादयः वृत्तिचिदेव भेदा प्रदर्शिता अतः शपभेदाना सर्ववामपि सहप्रहायं वादरसाधारणवन्स्यन्त सवस्यारि, सामान्यतल्लोणमाह --

गूढसिरसंधिपथ्यं समभगमहीर्यं च छिन्नरहं । साधारणं सरीरं तद्विचरीयं च पत्तयं ॥ ३७ ॥

इदं यस्य पद्मराजजालशाखादेर्गुं वा-मूलरक्षमाणा शिरा भवन्ति तन्मयः पर्वाणि च गूढानि भवन्ति तथा यस्य भञ्जमानस्य गात्रादेर्मोटाग्रमानस्य च पलादेः सम मन्दनुगे भद्रं च. वेदः सम्यग्ने हीमयज्ञे-तन्तुलक्षणो मध्ये न भवति, तथा छिवा गूढादानीतं शुष्कतायत्थाग्रामपि च जलादियामर्मी प्राप्य गुड्व्यादिवस्तुनपि यत् प्ररोहति तन्निष्ठमहदं, तदेतत्तमेतत्तलक्षणविशिष्टमुपगौडलादिभेदेभ्योऽन्यदप्यनन्तानां. जीवानां साधारणं सरीरं प्रतिपत्तयं, तद्विचरीतं तु प्रत्येकसरीरं, उपलक्षणं चैतदन्यस्यपि लक्षणस्य, यदाह—“चम्रागं भञ्जमाणस्य, गंठी शुष्णपणो भवे । पुत्रविसरिषेण भेषुण, मयंतजीवं वियाणाहि” ॥ १ ॥ प्रयमर्गः- अदन्तुतया बुम्भमारचक्रानारं समं यथा भाव्येनं भञ्जमानस्य प्रन्धि. शुभ्रचूर्णं पत्तो भवति यस्य भञ्जमानस्य प्रन्थेः शुभ्रो फन्धुर्णं उगीयमानो दुग्ने, ए वनस्यतिगन्तजीवानां साधारणं सरीरमित्यर्थः, कथं पुनरसौ तमं भञ्जयते? इत्यत्र दृष्टान्तमाह—दृष्यतीसदृगभेदेन, मन पृथ्वी कंदापायु,परिवर्तिशुष्यकोष्यट्टिका श्रुण्टाट्टिकाविनिर्मितमृत्तिका वा शुष्यते, यथा तस्या भञ्जमानायाः तमः-अदन्तुरो भेदो भवति एतं वनस्यतिरपि चमरारं तमं यो भञ्जयत इति भाव इति गाथार्थः ॥ ३७ ॥ तदेतं निरूपिताः पञ्चापि पृथ्वीस्रथिरादयः स्यान्वा, प्रथमस्य निरूपणं समाह—

दुविहा तसा य शुत्ता विथला सयलिंदिया मुणेषव्या । वितियचउरिंदिया विथला सेसा सयलिंदिया नेया ॥ ३८ ॥

श्रीनानागणपथभिलाषिणमच्यन्ति चखन्तीनि सभाः, ते पुनः ‘द्विकिधा.’ द्विपकारा. प्रोक्ता, ते च विथला सख्लेन्द्रिया’ ‘मुणिलव्या’ ज्ञानव्या, तत्र पञ्चलक्षण-मिन्द्रियसदृश्यामाश्रित्य ‘विथला.’ प्रमगूर्णा’नीनेन्द्रियसदृश्या द्वीन्द्रिवीन्द्रियचतुशिन्द्रिया’, शेषास्तु लनराये ये उद्धरितास्ते लख्लेन्द्रिया ज्ञानव्या’, पञ्चलक्षणा सन्-स्यामाश्रित्य गणस्यानि गमूर्णांनीन्द्रियाणि वेया ते गख्लेन्द्रिया इति गाथार्थः ॥ ३८ ॥ के पुनरं द्वीन्द्रियादयः ? इत्याह—

संता गोम्मी भमराइया उ विगलिंदिया मुणेषव्या । पंचिंदिया य जलथल्लहयारसुनारयनरा य ॥ ३९ ॥

इह गहृणादिनासिन्द प्रत्येकमगिगम्बधते, ततश्च शब्दादयो द्वीन्द्रिया गोमी-वर्णशगली तत्रभुवध्वरिन्द्रिया, एते तावत्सर्वेऽपि विरभेन्द्रिया मुणितान्वा, ये तु गगनन्द्रियान्ता-न्तसुद्विष्टा पञ्चेन्द्रियास्ते जलचरादयो विद्येया, तत्र जले चरन्ति पर्यटन्तीति जलचरा मत्स्यमरादय एव, स्थलचरा गो-गमनान्तर, गरा वापदादय, युग भननम्बादय, नारता रत्नप्रभोत्पादय, नराथ यमभूमिनादय इति गाथार्थ ॥ ३६ ॥ तदेव वायुद्वारत्य प्रस्तुत्त्वानिलूपित पृथि-नादिभेदत प्ति-त्था-पि जीगिनाय, तत्र च स्मस्तजन्तुणा सातिरिका कोटिसोटी उलाना ष्टविडतादिभेदभिन्नानि चतुरस्रीदिलेक्षाणि योनीना षट् सहनानि षट् च अथवाानीनादयो-नक भावाः सम्भवन्ति, तत्र उलादिभिपाने सशिषेप मि-चिच्छिज्योपमार परबन् प्रासहिं गव मिदमाट—

वारस तत्त य तिनि य तिनि य सत य कुलकोडि सयसहस्ताइ । नैया पुडिवदगागणियाऊअ जेव परिससा ॥ ४० ॥

इह कुलकोटिगत-हृयगन् प्रत्येकमगिगम्बधते, द्वादश कुलकोटिरातगह्लाणि एत कुलनाटियातसट्वाणीत्यादि, कुलान्याधित्य परिसट्-ख्यान-परिसट्-ख्या 'नेया' नामन्येति तन्मन्थ, वयाम् २ इत्याह—'पुढवी' त्यादि, यथा-रूख्य चेह योजना, तथा द्वादश कुलकोटिरातगह्लाणि पृथ्वीयाधिकाना द्वेयानि, उदकजीवाना सत, प्रमिसमयिमाना लीणि, कदापुन एतौ न कुलकोटिरातगह्लाणि कुलस-र्या ज्ञेयेति गाथार्थ ॥ ४० ॥ तथा—

कुलकोडिसयसहस्ता सचट्ट य नय य अट्टवीसं च । वेऽद्वियतेर्द्विय चवरिद्विय हरियकायाणं ॥ ४१ ॥

द्वीन्द्रियाणा यत कुलकोटिलक्षाणि लीन्द्रियाणाम्यौ चुरिन्द्रियाणा नव 'दरितकायाना' समस्तानस्पतीनामष्टाविति कुलकोटिलक्षाणि भवन्तीति गाथार्थ ॥ ४१ ॥ तथा—

अदत्तेरस यारस दस दस कुलकोडितयसहस्ताइ । जलयर पक्खि चउप्पयउअुयसप्पाण नव हुंति ॥ ४२ ॥

जलपराणा-पूर्निर्दिश्यरूपाणा साद्धानि द्वादश कुलकोटिलक्षाणि भवन्ति, पक्षिणा तु द्वादश, चतुष्पदोपरिस्पर्णभुजपरिस्पर्णभेदत स्थलचराबिक्विया, तत्र

चतुष्पदानी गजगर्भारीनां दम कुलकोटिलजाणि, उर परिहरव्याणमपि भुङ्ग्ममारीनां दसेव, पुंजयरिल्लर्षाणां तु गोधानकुटादीनां नर सुखसोडिलजाणि भ्रान्तीति
माथार्थः ॥ ४३ ॥ अस्तव्य—

स्यवीसा पणवीसा पुग्नेपइयाण सयसहरसाइ । धारस य सयसहरस्ता कुलकोटीणं मणुस्तापं ॥ ४३ ॥

सौंण भन्नपयादियुगळा पञ्चिंशक्कि. उजकोटिलजाणि, नासाणां तु पञ्चविंशति. मनुयाणां पुग्घांसां उलकोटिलजाणि भ्रान्तीति माथार्थः ॥ ४३ ॥
अथ पूर्वोक्तानंतरं सुखानी मीयिन्ना सर्वगट्ठ्यामाद—'णं' तादि,

एया कोटाकोटी सत्ताणवई भन्ने सयरुहस्ता । पन्नासं च सहरस्ता कुलकोटीणं सुणेपव्वा ॥ ४४ ॥

गतार्थः ॥ ४४ ॥ इदानीं दोनयो गिह्वन्तो, तत्र 'यु सिअण्णे' युगानि भ्रान्तरे मट्ठमण्णसोले दोजसमंणसोप्यन्त एतत्त औदारिकादिशरीरसोऽथारुत्तर-
बुद्धेः गद सिद्धिनामि जीना मर्यामिनि कोनि, एतेन्द्रियादिनीसामुत्पत्तिरपि अन्निर्गम्य, तासा च संकीनां समनजन्तुलाश्चिन्न चतुस्त्रीतिलजाणि भ्रान्तीति, न च
दसव्यजानन्तो जीमवपुत्तिरथानन्दव्यनन्तानि प्राप्नुवन्ति, यतो जीमाना सामान्यपारमरूपो दोसोऽप्यस्यस्येकदेशक एव, शिशोपारपर्यायपि नखनिदुष्टदेवसाय-
नीपत्रकंजसामणचन्तुगीरीन्पारुत्तयेयान्वयंति, अथा जीसानामन्त्येऽपि रक्षुपत्तिरथानामान्वत्यं इति चेत् तेषु तेषु चतुस्त्रीतिलजाणि तानि
वचलित्वा न केनचिदुर्मेण सस्यान्देय कोनिश्च्यते, तांसेऽन्तजागमपि चन्तुना केवलिविधाचितापारुत्तयत्त. पालपान्तभ्रान्तिन्त्या चतुस्त्रीतिलजाणदस्या एव मोलयो
भ्रान्तिं, न हीमाशिसा; तांसेऽसुतेऽभिप्रीत्तासदनिर्दिष्टा मरीच्य प्रपित्तया—'सुदिग्गमणिसस्य एकूपे सतजोणिसस्य उ । यणपते य चणपते इय चउत्ता जण्णि
एससा उ ॥ ३ ॥ किणलिसिणु दो दो चस्य चउतो य नखपुंसेणु । पचिदि तिसिण चउतो चउत्ता एससा उ मणुएणु ॥ २ ॥ " आह न्तु योनिमुत्तयोः सः प्रतिशिशेन ? ;
उन्त्यं, कोनि. उपत्तिस्थानं तथा शक्तिरारोग्यसादि, पुत्रं तु दण्णदिसेइत्तरूपं, तेषु चयोन्तुपमानामपि बहुविधं संभवति, यथा तस्यैव वृत्तिरादिगोमथायेकयोन्तुलेभसस्यापि

नन्नित्रियाण छलिय ररइ हु धिगन्त्रियाण छैवट्ट । सुन्नेइया पगिदिया य सचे असघयणी ॥ ५० ॥

इति चन्द्रियवृत्त्याणां प्रयोगे शान्त्यापिगन्त्रियाणां निरूपणं ॥ ५० ॥
 चन्द्रियवृत्त्याणां प्रयोगे शान्त्यापिगन्त्रियाणां निरूपणं ॥ ५० ॥
 चन्द्रियवृत्त्याणां प्रयोगे शान्त्यापिगन्त्रियाणां निरूपणं ॥ ५० ॥
 चन्द्रियवृत्त्याणां प्रयोगे शान्त्यापिगन्त्रियाणां निरूपणं ॥ ५० ॥

नमस्तस्मात् न गोह साद पुञ्जा य धामणा हु डा । पचिद्वियनिरियनरा सुगा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥

नमस्तस्मात् न गोह साद पुञ्जा य धामणा हु डा । पचिद्वियनिरियनरा सुगा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥
 नमस्तस्मात् न गोह साद पुञ्जा य धामणा हु डा । पचिद्वियनिरियनरा सुगा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥
 नमस्तस्मात् न गोह साद पुञ्जा य धामणा हु डा । पचिद्वियनिरियनरा सुगा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥

दे योषोष्यंभ्रान्मुषा ? इत्याह—'पंचिन्द्रियतिरियन्'ति नानाजीवानाश्चित् पन्चेन्द्रियतयैष्वो मनुष्याश्च ययोक्तसंस्थानमुषाः प्रतिपत्तव्याः, 'सुप्त सम'ति देवा-
गोऽपि म्यत्पुण्ड्रसंस्थानमुषा इत्यर्थः, येषांस्तूष्णात्रिष्टा जीरा नारकैकेन्द्रियविक्षेन्द्रियलक्षणाः सर्वे हुण्डसंस्थानमुषा एवेति, लाघवाय युगपदेव संस्थानानि तत्त्वामिनश्च
निर्दिष्टा इति गार्थार्थः ॥ ५१ ॥ यद्वै केन्द्रियाणां हुण्डसंस्थानं तदपृथिव्यादीनां मसूयाकारभेदतो भिन्नं द्रष्टव्यमिति दर्शयति—

मसूयस्य य धितुगे सूह पडागा अणेगसंठाणा । पुढविदगभगणिमाह्यवणस्सईणं च सठाणा ॥ ५२ ॥

मसूयो मालसमादिप्रयिद्धो मसूयासरो धान्यविशेषस्तदाकारं शरीरसंस्थानं 'पुढचि'ति पृथ्वीकायिना द्रष्टव्यं, स्तिष्ठुवो-विन्दुस्तदाकारं 'दग' ति
उदसमायिनात्, सूव्यासाम्भिरायिनात्, पनासरां वायुसायिनात्, 'वणस्सईणं च संठाण' ति, च पूर्वोक्तपेक्षया समुच्चये, वनस्पतीनां च शरीरस्य संस्थानान्यवयव-
रत्नानिमानि मनेसमागन्धि भान्नीत्यर्थः, इति गार्थार्थः ॥ ५२ ॥ ग्रन्थायम् १००० ॥ वायद्धारमिदं प्रतुन, वायशब्दश्च यथा पृथिव्यादिजीवनिचयस्यै क्राये एव-
गौर्धन्निर्दिश्ये सर्गरे-पि कर्तव्य इदं वायनन्दराच्यत्वमाश्चित् वायद्गोरेऽस्मिन् प्रस्तुते शरीराण्यन्यौदारिकादीनि विचारयितुमाह—

ओरात्थिय चेउच्चिय आहास्य तेयप य कम्मयप । पंच मणुपसु चउरो वाऊ पंचिन्द्रियतिस्त्रिवे ॥ ५३ ॥

उदारैः-तीर्थैश्चशरीरापेक्षया गन्तव्यिन्नुन्नप्रधानैः पुद्गलैर्निर्दिष्टमौदारिकं, अथोदार-स्फग्नामाहस्तारा वैक्रियादिशरीरपुद्गलापेक्षया रथुला इत्यर्थः, तैस्त्रियम्मूर्तैः
पुद्गलैर्निवन्नीदारिकं अयसाराण शेषपुद्गलसमस्तसारीरापेक्षया वृद्धसमाणं उदारमौदारिकं वैक्रियं तत्तत्रैवक्रियावधायामेव लजयाजनप्रमाण प्राप्यते तद्वत् तु तदपुद्गल-
पन्चसु नानान्त मौदारिकं तु तदन्मपि स्वयम्पूर्वणमरत्यापेक्षया योजतदद्वलमानं पञ्चालोपेक्षया या सातिकं योजनमददमानं लभ्यत इति शेषमहजसारीरस्यो
दूरप्रमाणस्य भारतीया १ विक्रियानानाप्रमाण क्रिया विक्रिया लभ्यो भव वैक्रियं, तथा च तदेतमुदायाः क्रियाया वैक्रियसुक्ष्मत्तत्त्वात्तदङ्गनित्तगीदिविपित्वं प्रकृत्या
सिु निर्दिष्ट, तस्या-“तां देव सं सु वेडनियं काडमाने वेडनियसुखाण्णं तमोहण्ण २ संयिनाइ २ संयिनाइ २ अदावायं वाग्गणे वसिमांउ २ दोषपि वेड-

अिदगुणाए' गमे' हर्षे' इति, एममूला' विविद्या निरुपमानत्वाद्दे' क्रियमिदुच्यते मस्याभाधिरमितियावा, नन्दनया व्युत्पत्त्योत्तरले'त्रियसद'प्रष्ट ए' त्याम
गात्रे' क्रिय, तस्य (मुद्रुपातादि'क्रियामन्तरो'य जायमानत्वाद्, तस्य, किन्तुल्ले' क्रियसमानजातो'पुद्रुले' नि'प्यमानत्वाद्दे' क्रियमि'र वैक्रियमित्युपचारतस्तरपि वैक्रियमुच्यते,
मयो'रागिदापे'क्षया विविदा-विलक्षण क्रिया क्रिया तस्यां भवं वैक्रियमित्येव तदपि रुद्रुले, "पापिपर्यदि'तं'दरिसत्तथमत्थोयगहो'हं वा । सं'यवो'ध्वे'यत्वं गमय'
त्रि'रसकू'मि ॥ १ ॥ इत्ये'भू'तगो'रयतो चतु'र्दशपूर्'विदा माहिते दृयत इत्यादा'कं मथसा'ड'हियन्ते ए'रमा जी'रायः पदार्थां. वै'चलितभी'पे'डे'नेत्यादा'कं ३
मा'दा'रा'रा'ग'द'ना'तं'जो'नि'ग'ह'त'भे'न्या. उ'द'ला'स्ते'न इ'तु'च्यते ते'ने'त्थ'मू'ले'न वे'जया निर्'तं ते'जसं, मो'मा'दिलि'ङ्'ग'म्यं ४ क'मंणा निर्'तं' वार्म'क'म'उ'भ'र'सु'दा'य'र'प'मि-
त्योः ५ तदे'ने'प'नि क'न्य ग'री'रा'णि सामान्ये'न तां'जी'रानां भवन्ति, वि'यो'को'ड'पि चि'त्त्व'मानानि 'पंच मणु'प'सु' ति' नाना'जी'रानां'श्रित्य म'नु'ये'पु प'ञ्च'प'थ'मू'नि ल'भ्यन्त
इ'त्यं, व'यू'नां गर्भ'ज'य'न्वे'न्द्रि'य'ति'ग'म' प'त्यादि शरी'र'ण्यो'दा'रि'य' वै'क्रियते'ज'य'साम्म'ण'ल'क्षणानि प्रा'प्यन्ते, मा'दा'र'कं तु न ल'भ्यते, तस्य चतु'र्दशपूर्'वि'द ए'र सम्म'वा'दिति गा'थार्थः
॥ ५३ ॥ दा'री'नां शरी'र'ह'त्या'मा'द—'वे'उ'व्वी' त्यादि,

वे'उ'व्वी'यते'ए' क'म'प य सु'ला'र'या य तिस'री'रा । से'से'नि'द्वि'य'विय'ला थो'रा'लिय'ते'य'क'म'इ'गा ॥ ५४ ॥

गु'ना'र'साः पु'न'मी'णि शरी'रा'णि येषां से तिस'री'रा भवन्ति, कानि पु'न'मी'णि शरी'रा'णि तेषां भवन्ति १ इ'त्याह—'वे'क्रिय' ते'ज'सं वार्म'कं चेति, मो'दा'रि'र
त्य'म'यो न भवति, तस्य ति'द'ग'नु'ये'ने'र सम्भ'वाद्, मा'दा'र'य'म'पि न र'भवति, तस्य म'नु'य'चतु'र्दशपूर्'धे'र'वे'व भा'वा'दिति, भ'जित'शेषा. पु'न'ते'ने'न्द्रि'याः पू'यि'व्य'सो' जो'ग'न'स'ति-
स'स'णाः तथा ग'नु'य'े'न्द्रि'य'स'ना'दे'क'र'था'दि'र'था. द्वी'न्द्रि'य'सो'न्द्रि'य'स'तु'रि'न्द्रि'य'रा'श्रि'ग'न्वे'न्द्रि'य'स'र'या भौ'दा'रि'य'ते'ज'स'साम्म'ण'स'गी'र'व'न्त ए'व भवन्ति, वै'क्रियं तु भ'ज'प्र'त्य'यि'कं
ता'दा'र'मी'नां न भवति, तस्य गु'रा'ना'पे'ने'न ग'म'ना'द, उ'त्तर'ले'क्रिय'म'पि न प्रा'प्यते ए'षां त'ल'ल'भ्य'मा'वा'द, आ'दा'र'का'भा'वे तु पूर्'वो'च'ने'न वा'र'णं भा'वनी'य'मिति गा'थार्थः ॥ ५४ ॥
तं'र'य'म'वि'दितं' रा'द्र'ण'त्वं वा'य'द्व'ग'म'य' म'म'प्रा'प्तं' योग'द्व'ग'म'भि'धि'गु'रा'द—

सञ्चे मोसे मीसेऽसञ्चे मोसे मणे य वाया य । धोरालियेउद्विय आहारयमिस्सकम्मइए ॥ ५५ ॥

मनोविषयो वाग्विषयश्च स सत्यो मृषा मिश्रोऽसत्यामृषध्वेति योगः प्रत्येकं चतुर्द्वैत्यक्षरघटना, भावार्थस्तृभिधीयते-तत्र योग इति तावत्क शब्दार्थः १, उच्यते, योजन योगो जीवस्य वीर्यं शक्तिरूत्साहः पराक्रमश्चेष्टा परिरूपन्द इतिबाषट्, अथवा युज्यते धावनबलनादिक्रियासु व्यापयति य स योग इति कर्मसाधन, यदिवा युज्यते-सम्बध्यते धावनवर्गनादिक्रियाया जीगोऽनेनेति योग इति करणसाधनः, स च मनोवाक्कायभेदात्त्रिधा, तद्यथा—मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति, तत्र सञ्ज्ञभिर्जीवि काय-योगेन मनःप्रायोग्यवर्गणाभ्यो गृहीत्या मनस्त्वेन परिणमितानि वस्तुचिन्ताप्रवर्तकानि द्रव्याणि मन इत्युच्यते, तेन मनसा सहकारिरारणभूतेन योगो मनोयोगो, मनोविषयो वा योगो मनोयोगः १, उच्यते इति वाग् भाषापरिणामपदप्रद्वयसमूह इत्यर्थः, तथा वाचा सहकारिवारणभूत्या योगो वाग्योगो वाग्विषयो वा योगो वाग्योगः २, चीयत इति काय औदारिकारिवादिस्तेन सहकारिवारणभूतेन योगः काययोगः कायविषयो वा योग वाययोग ३, एष च त्रिविधोऽपि योगः पुनः पञ्चदशधा भिद्यते, तत्र मनो योगस्तत्रावबुधार्था, तद्यथा सत्सो मुनयो जीवादिषुदार्था वा तेषा यथासहस्य मुक्तिप्राप्तत्वेन यथावस्थितस्वस्वचिन्तनेन वा हित सत्यः, अस्ति जीव शरीरमात्रव्यापक इत्यादि-यथावद्वस्तुविकल्पनपर इत्यर्थ, सत्यथासौ मनोयोगश्च सत्यमनोयोगः, आह ननु योग परिरूपन्द्विकारूप उक्तस्तस्य च कथं सत्यादिव्यपदेश समभवति १, तथाप्रतीतेर-वाभावादिति, सत्य, तथाऽपि सत्यमनोविक्षान्तसहकारिवारणत्वात् मनोयोगस्यपि सत्यदत्तमुच्यते, कारणे वार्धमर्माणपचारित्त्वेवमन्त्रापि भावनीयमिति १, सत्यदिपरी-तौऽसत्यो, नास्ति जीव सर्वव्यापकोवायमित्याद्यदवावस्थितवस्तुचिन्तनपर इति भावः, अस्तद्यथासौ मनोयोगश्चासत्यमनोयोग २, सत्यथासक्तस्य इति वृत्ता-कृतादिवत्कर्मप्राय स चासौ मनोयोग, इह धमखदिरपलाशादिमिश्रेषु बहुव्यशोक्तेष्वशोक्वनेमेवेदमिति यदा विकल्पयति तदा प्रस्तुतमनोयोगविषयता, अथ हि विकल्पः तत्रान्योक्तदृशाणा सद्भावात्सत्योऽन्वेषामपि धवादीना कियतामपि विद्यमानत्वादसत्य इति मिश्रत्वात्सत्यासत्यमनोयोगतया प्रोच्यतेऽत एव सूक्ष्मता मिश्र इत्युक्तम्, उपलक्ष्य चाशोक्वतोदोहरण, सर्वस्मिन्नपि नगरे गृहे २ दारका जाता प्रलिंग् विवाहा इत्यादि विकल्पस्यापि प्रदृष्टमनोयोगविषयता द्रष्टव्या, इदमेवाशोक्वतादिक वचनेन ब्रूयता

वदयमाद्यस्यमत्यवायुयोगनिवयरा मन्तव्यां, किं च दृष्टा अस्मिन् प्रदेशे त्वया कृतिश्चौरा दुरुग्ता वा ! इत्यादिके केनचित्पृष्ठे एते पुरतस्तिष्ठन्तीत्येवमादिरूपेण
 कथयानीत्यादि विद्वत्पथत. प्रस्तुतमनोयोगो द्रष्टव्य, अयं हि विवरणः परिदृश्यव्यवहारमतेन सत्यो निश्चयनयमतेन तु परपोडावहत्वेन पापानुयन्थित्यादरुत्य इति
 सत्यागत्यमनोयोगता, एतस्मिन्नेव प्रश्ने एते पुरतस्तिष्ठन्तीत्यादि वदतो ददृशमाणस्यासत्यवायुयोगविषयताऽपि भावनीया, इदं हि वचनं ध्रुव्यवहारतः सत्यं निश्चयतस्त्वसत्यं
 यत उक्तम्—“प्रलियं न भासियव्यं अत्यि दु मच पि जं न वलब्धं । सच पि तं न सब जं परपोडाकर वक्ष्यं ॥१॥” इति, न विद्यते सत्यं यत् स भवत्यसत्यो न विद्यते मृषा यत्
 न भवत्यस्य अस्त्यथासायमपथेति पूर्ववदधर्मधारायः स चासौ मनोयोगद्वेन्दुस्तदाद्यमनोयोगः, इह विप्रतिपत्तिविद्वत्ताया वस्तुप्रतिष्ठसया प्रमाणाबाधितं सर्व्वमन्तानुसारेण
 यद्विपर्य्यते प्रोच्यते वा यथास्ति जीवः सददादू इत्यादि तद्विकल सत्यं परिभाषितमाशक्तत्वात्, यत्तु विप्रतिपत्तिविज्ञानमेव वस्तुप्रतिष्ठसया प्रमाणाबाधितं सर्व्वज्ञ-
 मनोत्तीर्णं विधिद्विरूप्यते प्रोच्यते वा यथा नास्ति जीव एवान्तर्लियो देलादि तदस्त्वदिति परिधीरितं कियधवदवात, यत्तु प्रमाणाबाधिताबाधितत्वं तत्पूर्वाकमसोवन्ननादिकं
 सत्यासत्यं, विराभराविसाधस्त्वदिति, यत्तु न विप्रतिपत्तिमन्तरेणैव वस्तुप्रतिष्ठातां दिना द्दहदमस्तप्रतिपादरुपरं ब्रह्महारदति विधिद्विरुत्पद्यते प्रोच्यते वा यथा हे देवस्त ।
 पयमान्य गाः देदि मथमित्यादि, तदेतत् स्वरूपमात्रप्रतिपादनपरं व्यावहारिकं विवरणं कथं वा न सत्यं नापि मृषा विन्वत्पत्त्यामृषमित्याग्ने परिभाषितानाराधक-
 त्यादपिपामत्वापे त्यतो हे देवदत्तेत्यादिविचल्योऽसत्यामृषान्नोयोग इत्युच्यते, हे देवस्त ! इत्यादिवचनं त्वस्त्यामृषायोग इति ४ । तदेवं मनोयोगधनुर्द्धा व्याख्यातस्तद्-
 व्याख्यानं च वायुयोगोऽपि चतुर्विधो व्याख्यात एव द्रष्टव्य, प्रागो मनोविरहितस्यैव याग्विपत्त्यात्थाऽपि रयानाशुन्यायं विधिद्विव्याख्यायते—स्ता दिता सत्या सा चासौ
 वाद् येति तस्माद् तथा गदरागिराणभूतया योग रायवायोग, अथवा पूर्व्वोक्तनीत्या वचनगतं सत्यस्योऽप्युपचर्यते, तत् सत्यशसौ वाग्योगेति सत्यवाग्नेग इत्यपि
 मन्तव्यं, येयन्दितास्त च तस्मनोयोगादिवद्वक्तव्यं १ सत्ताद्विपरीताऽसत्या सा चासौ वाक् चैत्यस्यवाक् तथा योगोऽसत्यवाग्नेग २, सत्या चासावसत्या च सत्यासत्या सा
 चासौ वाद् येति सत्यामृषावाद् तथा योगः सत्यासत्यामृषायोग ३, न विद्यते सत्यं दस सोऽसत्यो न विद्यते मृषा यत् सोऽस्य अस्त्यथासावमृषेति अस्त्यामृष स चासौ

यागयोगश्चतुष्टयामुपवासयोग, विषमव्यवस्था सर्वत्र पूर्वोक्तैवेति ४ । इह तृतीतचतुर्थौ मनोयोगौ वाग्योगौ च परित्यक्तव्यद्वयद्वयज्ञानयमतेनैव दृष्टव्यौ, सुद्वन्द्वयाना तु मनोज्ञानं वचन
 वा सर्वं यदुग्रविषयत्वापूर्वकं स य अज्ञानादिद्विशितायायपूर्वकं त्वत्पत्य, उभयातुभयरूपं तु नास्त्येव, सत्यासत्यशशिद्वयेऽन्तर्भावादिति भावनीय । वाययोगस्तत्रौदारिकवैक्रियाहारकतन्मि
 थकांर्म्मणश्चायमेदात्ततथा, तत्रौदारिकवैक्रियाहारकाण्यन्तरमेव व्याख्यातानि, 'मिस्स सति त्रय मिश्रशब्दस्त्वित्यपि शरारेषु प्रत्येक संभक्त्यते, तत्रौदारिकमेव कायस्तेन सहकारिया
 योग औदारिकरायविषयो वा योग औदारिककाययोग १, मिश्रशब्दसम्बन्धादौदारिक मिश्र यत्र काम्मण्येनेति गम्यते स भक्त्यौदारिकमिश्र, उत्पत्तिदेशे ह्यनन्तरगतो जीव
 प्रथमतमये काम्मण्येनैवाहारयति तदा परमौदारिकत्वाप्यारम्भादौदारिकेण काम्मण्यमिश्रेणान्तमुर्हतांमाहारयति, उत्कल्य कम्मण्यं आहारेई अयं तत्र जीवो ।
 तेष पर मीसेणं जाव सरीरस्स किप्पती ॥ १ ॥" औदारिकमिश्रधातो वायथ तेन योग औदारिकमिश्रकाययोग, मिश्रताया उभयगतत्वेऽपि काम्मण्यमिश्र इति न व्यपदिशते,
 किन्त्वौदारिकस्य तदा प्रारम्भमाणात्वेन बहुव्यापारत्वेन च प्रधानत्वात्तेनैव व्यपदेश औदारिकमिश्र इति २, वैक्रियं पूर्वनिर्दिष्टस्वरूप तदेव कायस्तेन योगो वैक्रियकाययोग ३,
 वैक्रियं काम्मण्येन मिश्रं दत्तात्तौ वैक्रियमिश्र, अयं च देवनरकाणामपर्यन्तवस्थाया मन्तव्य, अहापि काम्मण्यमिश्रतानमिधाने कारण पूर्वोक्तमेव भावनीयं, अपरं च वादरपर्याप्तक-
 वायोगार्मजपञ्चेन्द्रियवियोगमुप्याया च वैक्रियलब्धिमता वैक्रियं कृत्या तत् परित्यज्य पुनरौदारिकं स्वीकुर्वतामौदारिकेणापि मिश्र वैक्रियमनायत इत्यमीपामपि वैक्रियमिश्रसद्भावो
 ज्ञातव्य, यथात पक्षे यथा वैक्रियमौदारिकेण मिश्रमित्यतो वैक्रियमिश्रमिति व्यपदिश्यते तथौदारिकमपि वैक्रियेण मिश्रमित्यौदारिकमिश्रमितिचि यस्मान्नाच्यत २ इति चेत्, तदुक्तं,
 यतो हन्ता प्रधानैर व्यपदेशो भवति, वैक्रियपरित्यागकक्षे च बहुव्यापारत्वात्तदेव प्रधानमस्ततेनैव व्यपदेश, अत्र एव हि वाच्यादीना वैक्रियारम्भकाले वैक्रियमिश्रताव्यपदेशो
 न भवति, औदारिके हि स्थिता त्रयो वैक्रियमारभन्ते, ततः प्रारम्भकत्वेन बहुव्यापारत्वाद्दौदारिकमेव प्रधानमस्ततेनैव व्यपदेशो भक्त्यौदारिकमिश्रमिति, अन्ये तु वैक्रियारम्भ-
 माल एव वाच्यादीना वैक्रियमिश्रता प्रतिपद्यन्ते, प्रारम्भकत्वेन प्रारम्भकत्वेन बहुव्यापारत्वाद्दौदारिकमेव प्रधानमस्ततेनैव व्यपदेशो भक्त्यौदारिकमिश्रमिति, तद्विना तु प्रधानापीक-
 व निरीचणीया, वैक्रियमिश्रधातो वायथ तेन योगो वैक्रियमिश्रकाययोग ४, आहारक पूर्वमिहितसद्भाय तदेव कायस्तेन योग आहारककाययोग ५, आहारक मिश्रं दत्तो

पूर्वविर प्रमत्तसक्या आक्षारकपायथागिनोऽपि भवन्ति, आदि न्वाहारप्रारम्भराले एव लब्धयुगगतोत्सुखरम्भान्तत्वरुं प्रसक्त्य रथान्तर प्र०, आक्षारकप्रार
 स्थ निपत्तो पुनरोत्सुखनिवृत्तप्रभतोऽप्यतो निर्दिष्टस्तत्त्वशुद्धि प्रमत्तत्वेनैव प्रोचः । सत्य, किन्तु स्थानान्तरऽपि यत्प्रमत्तनननासि च्युताक्षरान्य प्राग्मन निपातो
 च तत्कर्त्ता प्रमत्त एव भवति लब्धयुगजीवनत्वादिति तं मनमिहाशितमित्यदाप, वैविधस्यापीदमेव मनमत्रियप्रमत्त निरिषे इत्यत इति भवतीति । सत्ये पञ्चत
 या मीस ति सर्वऽपि-यथा निर्दिष्टविशेषणविशिष्टा पूर्वाभिहितः सुखदवाऽप्यथा अप्रवाप्तावस्थावतिता चारदयापि शरारसयाशित रन्ध्र्येन इति इत्य, तन्नल निन्दायय
 वन्ता भवन्ति तद्यथा सुरनरत्वास्तावदपर्याप्तावस्थाया सर्वेऽपि पूर्वोक्तस्वरूपे क्रियमितरायथागन्त प्राप्यन्ते, यवन तदनुदया मिथ्यादृष्टितात्मानमिगिगकषा
 एवैत द्रष्टव्या, न्तु सम्यग्मिथ्यादृश्य, अपर्याप्तावस्थाया सम्यग्मिथ्यात्वात्तन्मात्र तवाहितदवस्थाया तत्पारभिविक वा भवतादृष्टिर् वा १, न ता, पारभिविके
 सम्यग्मिथ्यादृष्टर्मरणत्वेन निपथा, न तन्ममिच्छो युञ्ज् काल मिति पचनात् नापि तादृष्टिक, का) यि, मिथ्यादृष्टि रान् पर्यभवादावात्तराऽपम १ एव सत्ये-
 न गच्छति तदयस्-स्य तथाविधविशुद्धभावात् माय सास्वादन रान् पूर्वभावादायातस्तदा पदावलिवा(त) कर्दमरथ मिथ्यात्वमेव गच्छति, न सम्यग्मिथ्यात्वम्, मय रान्
 गिमथ्यादृष्टि सास्तवात्पनस्तथा स्थानन्तरेण सम्यग्मिथ्यात्वे गमनमेव नास्ति, अन्यत निषिद्धत्वाद्, यत उक्त—'मिच्छता सक्ती प्रविज्या दृ इ दमु युञ्जु । मिनाभाया दानु
 साम् मिच्छ न उण मीस ॥ १ ॥ इति, तत्साम्नापर्याप्तावस्थायागमी सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुरनारकाणा न वैमिचमिअरम्भ इति स्थि, नप्रतिव्यत्य
 पर्याप्ता पूर्वोत्-स्वरूपौदारिकमिभ्रकादयोगिना भण्यन्त, कदलमतेऽपि तस्यामनस्थाया मिथ्यादृष्टिवात्वात्तदनाविरा एव मतव्या, या सम्यग्मिथ्यादृष्टित्यामय रि
 वशेयाऽनन्तराक्षेय युक्तिरिहाव्यवतरति, दशयिस्तादीन्यपि गुणस्थानान्यपर्याप्तावस्थाया न सभन्ति, निरतिद्वान एव तद्भावद् रूपवशात् च विरतरानाऽप्यामाति ।
 आद-ननु 'सत्ये अपञ्जतया मौसा' इति सूत्रता प्राक्, एतद्युक्तमि लक्ष्यते, पर्याप्त्यापि म्बुन्यत्व स्यागिरचलिन रमुत्पातावस्थाया द्विचष्ट-हान नदन्तोर
 स्विभिन्स्य सम्भवत्, तथा नराणा तिरथा च पर्याप्ताना लब्धिमता वैविध्यस्य प्रारम्भमाले पूर्वावस्थावस्थाया द्विचष्ट-हान नदन्तोर च्युदंशपव

दुज्यते, तोपामेवाविशुद्धत्वात्, ये त्वप्रमत्तादयश्चीणमोहान्तास्तेऽप्रमत्तौ च विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतत्त्वत्कथं तत्त्वम्भयोऽविशुद्धावेषात् अनाथा सम्भ्रात ३, सत्त्वं, चिन्त्यमोषा
 ज्ञानाकरणाद्युदयस्तावदद्याप्यस्त्यव, तस्मिंश्च सत्त्वानामोगादयः संभवन्ति, तेषु चासलताऽवयवमाविनी, अतः क्षीणमे हेऽपि उग्रम्येऽनामोगोऽगच्छता संभवति, किं पुन उरे १,
 अतः प्रस्तुतयोगवत्पुत्रयसम्भव एतेषु न विरुध्यते, यत उक्तं "नहि नामानामोगाच्छ्रद्धश्चेह न भवति स्त्रयलितम् । कर्मणि ज्ञानावर्णने ज्ञानावर्णन्यभावे हि ॥ १ ॥" एवागिदिति
 नस्तु न ज्ञानावर्णनाद्युदयस्तदभावे च नैवानामोगादिसम्भवस्तदभावे च नास्वासलतावद्भावोऽत इहसौ न गृहीत इत्यल विस्तरण, आह-न्तु मिथ्यादिगुणस्थानकः सन्निगन्त्ये-
 निद्रयस्यैवैह योगचिन्ता कृता, अथ च तद्वर्तिना शब्दादिद्विविचतुरिन्द्रियासाक्षिणश्चेन्द्रियारण्यमपि वायुयोग समर्पति, स चास्या गाथायामगणनि चिन्तित इत्याह-रूप्याह-
 'संस्थाइ अंतवउ' तिसाट्शादिद्वीन्द्रियाणां कर्णशाल्यादिद्वीन्द्रियाणां भ्रूमादिचतुरिन्द्रियाणां मत्स्याद्यसिद्धशब्दत्रिन्द्रियाणां च मिथ्यादुरामन्त्रां वाग्, अथ यानुदा-
 ङ्गणा वाग् भ्रूतौत्यर्थं, अव्यक्तघ्ननिमात्रत्वात् तद्वाग् न सत्यतया वक्तुं पायति नाप्यसत्यतया, तस्मादसत्यामृषैवयमिति मानं, अतस्त्वाह-न्तु पूर्वं नरवगचारिषु व निय-
 न्ति कानि च गुणस्थानकानि लभ्यन्तः ? इत्येष गुणस्थानकलक्षणमार्णवाजीविसमासस्थानेषु चिन्तिता, अतः तु वैपरीत्य, गुणस्थानक्यस्यैषु चिन्त्यमांसं नैव नागचिन्ताया
 भवद्विब्याख्यातत्वात्, सत्यं, चिन्तु यत्तु साक्षात् कृतीद्विर्मांसेषु ये यावन्तः, योगा प्राप्यन्त तेषु तावत्सुभ्योगेवपि त तावन्त गुणस्थानक्या जीवन्त-
 अपि लभ्यन्त इति न कश्चिद्वैभद, केवल सुखतरप्रसिद्धप्रतीत्युपायत्वमाश्रित्य वापि कश्चिद्वचनचिति प्रकृति इत्ययमर्थमिदं सत्यन्यतापुष्टिभेदमात्रेण न गंभ-
 वार्यं इति । अतः च यो दस्य जीवस्य योग उक्तं स तस्य लब्धतः प्रथममस्यादेव द्रव्यं, वरुणतः तु स्वर्गाद्युक्तमर्थात्मिति माधव्यं ॥ १६ ॥ तदत्र चिन्तया वाग्
 नैयोग्योर्गुणस्थानकणा जीवसमासा, अथ वायुयोगश्चिन्तयमाह-

सुखतरया चिउब्धी नर तिरि ओरालिया सचेउवी । आहारया पमत्ता सत्येऽपञ्जसत्या मीला ॥ ५७ ॥

'चेउब्धीति वैवियशरीरवन्ता भवन्तीति तात्पर्यं, के ? इत्यह मिथ्यादृष्टिसारवादन्मन्मिथ्यादृष्टयविरतसम्पत्सिमुनारका, न्तु सुखे सुखानांश्च इति

विदां आदास्याग्मशादिकाले आहारव्यभिचस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चेति, न चेतेऽव्यपबांसा, सर्वस्यापि जन्तो प्रथमात्पत्रस्थान्त्सु हृतं कालमेव अपर्याप्तत्वेन समये परिभाषितत्वात्, तत्र च वैकृतित्वादिभाषाणा इत्यग्मशादिति, सत्यं सूक्ष्मकं, किन्तु अग्निशाखापरिष्कानात्, न ह्यत्र अपर्याप्त सत्यपरिभाषित एव सुल्लक्ष्य विवक्षित किन्तु अपरिपूर्णाशरीरोऽपि अपर्याप्त इति अभिहितं, अपर्याप्त इति ह्यत्र, अपरिपूर्णं नरतिरथा वैकृत्य चतुर्दशपूर्वविदां आहारक च तदारम्भादिके काले, कवलिनमपि समुद्घातद्वितीयादिसमयेषु औदारिकं भरतगुणैरेव, साम्पूर्णव्यापारान्नावात्, तथा उक्तनीत्या एवमपि अपर्याप्तत्वात् एतत् सन्धीत्यादि निभाषि अत्र तद्दृष्टीताभि इत्यदोष, गुण-स्थानानि त्वेतेषु यानि सम्बन्धितानि स्वयमभ्युद्यमानि, केवल सम्यग्विध्यादृशीना नरतिरकामपि वैकृत्यभिन्नं न द्रष्टव्यं, स्थानान्तरेऽनुकत्वात्, ते च किं वैकृत्य-मेव न कुर्वन्ति अन्यद्वा विधिषाकारणमिति कवलिनो बहुशुभा वा विदन्तीत्यला विस्तरेणेति माथार्यः ॥५७॥ अथ कर्मणकाययोगे प्रस्तुतजीवसमासाश्चित्कन्ते—

मिच्छत्य सास्येण अधिरस्य भवन्तरे वैश्वली समुहया य । कम्मयथो काओगो न सम्ममिच्छो कुण्ड कालं ॥ ५८ ॥

मिथ्याश्रुतिसास्वादनाविरतसम्यग्दृष्टयो भवान्तरे विपर्ययतौ कर्तव्याः । 'कम्मयथो कामोगो'सि 'धुषा सुपो भवन्तीति' विभक्तिव्यत्ययात्काम्मंशनाययोगे वर्तन्त इति संदृष्टः; प्राक्तनस्यौदारिरादेः प्रागेव परित्यागाद्यमेतस्य च तस्याप्याव्यप्राप्तेः काम्मंशनाययोग एव तदानीं ते प्राप्यन्त इति भावः; केवलिकथ समवृत्ताः श्रुतसमुद्घातास्तृती-यचतुर्थपञ्चमस्येव कर्म्मदशाययोग एव तन्मते, इदमुक्त भवति इह कोऽपि वैश्वली सुविगन्नात्तन्नादरथाया तदप्रीत्यमायु रतोः वैदनीय रवयापि प्रचुर कालाऽव्यु वि-स्यधिरवैदनीयति-गतिश्च ज्ञानार्थं स्वजीवप्रदेरी रमस्त्रलोपव्यापनाय दृष्टव्यपादादिविमेय रमुद्घात करोति, तदुक्तम्—'अस्य पुन केवलिन धर्म भवत्यावुयोऽतिरिक्ततम् । स समुद्घात भगवान्त्व गच्छति तत्तर्त्तनैव तुम् ॥११॥' व-२-५२ "दृष्ट प्रथमे रमये कपाटमथ चोत्तरे तथा रमये । मन्थान्मथ नृतीये लेकव्यापी चतुर्थे तु ॥२॥ संहरति पञ्चमे स्पर्शतपि मन्थान्मथ पुन पठे । सार्धके तु षष्ठं तदहरति ततोऽष्टमे दृष्टम् ॥ ३ ॥" एते वाशचा समयाना मध्य कश्चिन् समये क योगे कर्तन्ते ? इति, उच्यते " औदारिकयोःका प्रथमाष्टमदशयोरसादिष्ट । निशौदारिकयोःका सप्तमष्टद्वितीयेषु ॥ १ ॥ गारमंशरीरयोःकी चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च ।

गम्यन्वेऽपि तस्मिन् भस्महात्मनो नियमा ॥ २ ॥” इति, तदेवं जेवलन समग्रता योक्तु त्पु सम्येपु दाम्यगमायोगे प्राप्यन्ते, शेवास्तु देशवि
 म्तादयो जीम्यमाणा. शर्मगक्रययोगे न प्राप्यन्ते, सयोगिकेचिन्नं विहायान्यस्य विप्रहतावेव केनलदाम्येणवाक्ययोगसद्भावत्, तस्या च देशविलत्वादिगुणानामसद्भावत्, सम्य
 मिम्यादृष्टिपि विप्रहते न सम्भवति, पुनत्यैव भवान्तरव्यानमप्राप्नुवतो विप्रहगतिभाव, तस्य चागते नरणनिषेधात्, एतदेवाट—‘ न सम्मसिच्छो कुण्ड काल’मिति,
 सम्यनिष्ठदृष्टि च वर्तमाना जन्तु काल न करोत्येव, तत्त्वामाव्यादिति, अय ‘सत्त्वे अस्तबमोति सगणी उ मजोगिकेवली जावे’ त्यादिगाथाख्योक्तस्यैवार्थस्य तात्पर्यमुच्यते,
 तत्रवा मिम्यादृष्टिगाद्यादनादिगम्यदृष्टिलक्षणासयो जीम्यमासातवच्छुविंभनोयोगचतुर्विंशाम्योगैःदारिकौदारिकमिथै कियै कियमिथक्राम्यणनाययोगलक्षणेपु सयोरदशसु
 याऽपु वर्तन्ते, गम्यमिथथादृष्टिनु चतुर्विंभनयोगचतुर्विंशाम्योगैःदारिकौदारिकमिथै कियशरीरलक्षणेपु दशसु योगेषु वर्तन्ते, देशवित्तानु दशरवतेनेव तयैकादशे वै कियमिथनाययोगे
 वर्तते, प्रमत्तमथरवनेत्ररादारद्विरगदितपु तयोदशसु योगेषु प्राप्यते, अत्रमत्तादय क्षीणमोहान्ता पुन षड् जीम्यमासात्तुर्विंभनोयोगचतुर्विंशाम्योगैःदारिकशरीर
 लक्षणेपु नम्यु दाम्येपु लभ्यन्ते, सयोगिकवली तु सलम्ननोचामासत्यामृषमनोयोगसल्यनाग्येगासत्यामृषवाग्योगौदारिकौदारिकमिथसाम्यणकाययोगलक्षणेपु ससु योकेषु वर्तन्ते
 इत्वन्योक्तप्रत्येनेह प्रतिशान्ति, तथा च सति—“ चडरो जीम्यमासा तेरसजोगेषु दससु एको य । एकारसु य एकार सत्सु एको नमसु छक ॥ १ ॥ ”
 म्सागिकेचिपुणस्थान तु योगेषु न वर्तन्त एवायोगत्वादेवत्वेतदिह समर्थित भवतीति गाथाय ॥ ५८ ॥ उक्त यागद्वारमथ वेवद्वारमभिधित्सुराह—

नेरदया य नपुंसा तिरिचसमणुया तिरियया इति । देवा य इत्थिपुस्ति गेविज्जाई पुरिसवेया ॥ ५९ ॥

वेचते रत्यादिनामाभिलाषान्नरत्वेनानुभवत इति वेद चरितमोहनीयान्तर्गत परमन्हुलसगूहविरोग, अय च क्षिया, तद्यथा स्त्रिया पुरुष प्रति कामाभिलाषान्नको
 वेद स्वीवेद, पुरुषस्य स्त्रिय प्रति कामाभिलाषजनको वेद पुरुषवेद, न्युसस्योभयं प्रति कामाभिलाषजनको वेदो न्युनक्वेद, एष विभिधोऽपि वेद आधारमन्तेरया निगमयो
 न गभरत्थतो नारयादाप्रयद्वागीव निरूप्यत नागकासतत्त्वन्पुराया, नार्वेषु ऽपुंरुषवेद च प्राप्यते, तयामतिल्व्द्विष्टत्वेन शेषवेदद्वयाभावादिति भाव, तिरियम्युभ्याभिवेदना

निर्मातादर एव ध्यर्माच्छ्रुते, परतन्तु तदुदयाभाव एवेत्येतस्मिन् कथायत्नये यथोक्ता एव नव जीसमासा प्राप्यन्ते, लोभकथायोदयस्तु सूक्ष्मसम्परायेऽपि भवत्यतस्तत्र सूक्ष्मगणायान्ता दसा जीसमासा लभ्यन्त इति गार्थार्थ ॥ ६० ॥ उक्त कथायद्द्वारमथ ज्ञानद्वार विमर्शियुराह—

आभिजिन्तुलोहिमणक्रेयलं च नाशं तु होइ पंचविहं । उगह ईद अवाया धरणाऽऽभिणिवोहियं चउहा ॥ ६१ ॥

ज्ञानं परिच्छिद्यत वस्तुनेनति ज्ञानं शक्तिर्वा ज्ञानं सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषप्रहणात्मको बोध इत्यर्थे, तत्र पुनर्ज्ञानमिह भीमो भीमसेन इत्यादिन्यायादेकदेशेन समुदास्य गन्धमानन्वादाभिनिवापिकध्रुतावक्षिणं पर्यायैवलेभेदात्पञ्चविध, तलाभीत्याभिमुख्ये नीति नैयत्ये, ततथाभिमुखो वस्तुनो योग्यदशावस्थानापेक्षी नियत इन्द्रियगर्वाधित्य स्वल्पविषयापक्षी बोधोऽभिनिवाध स एव स्वार्थिच्छ्रुतद्वितोरपादादाभिनिवापिक, अथाऽऽभिनिव्युते परिच्छिद्यन्ति वस्त्यत्यभिनिबोध इति वस्तुं, यद्विवाऽभिनिव्युत्त-सवेपयत आत्मना स इत्यभिनिबोध इति यमणि स एवाभिनिबोधिविमिति तवैध, तथा अथयं ध्रुत अभिलाषयार्थिप्रहणप्रत्यय उपलब्धिधिविशेष, अथवा श्रूयते इमाविति ध्रुतं तद्व, अथ च वारणे वार्योपचान्ण ज्ञानशब्दवाच्यो भवत्यत सोऽपि ध्रुतमुच्यते, तथाऽऽधानमवधि इन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मन साचार्यार्थप्रहणम्, अथवाऽवधि-मर्दादा तमावधिना इन्द्रियमर्दादात्मने न ज्ञान इवर्ते तदव्यवधिदशचारादिति, तथा सद्भिर्भिज्जिने वार्यार्थे नैत्यादिना पूर्वोक्तस्वरूप मन पर्ययति अवगच्छतीति कर्मण्य-सि इत मन पर्यादिति, तथा वेदल एवमस्हादमसाधारणमन्तुपरिशेष चोच्यते, तलेक तद्भावे शेषेष्टाद्दृष्टिश्चज्ञानदर्शनभावात् अरुहायं त्विन्द्रिमन कृतसाहाय्यनिर-पेक्षत्वगर्भपरिच्छेदात् असाधारणं एवन्दरदृशात्वात् अनन्त एवपदेवदृशिरकालावस्थात्वात् अपरिशेष तु सम्पूर्णमुच्यते सम्पूर्णद्रव्यादिज्ञे रप्रादित्वादिति, तदेतस्मिन् पञ्च-विधेऽवप्रहृदापादधारणभेदात्सवदाभिनिबोधिव चतुर्जा भवतीति गार्थार्थ ॥ ६१ ॥ अथप्रहृदीनामपि भेदनिरूपणार्थमाह—

पचद्विचि इविपहिं मणसा अरथोगहरे मुणेपटवो । चक्विपदियमुणरहियं वंजणमीहाइयं छउहा ॥ ६२ ॥

अथप्रहृ दीना व्यच्छजनावमहोऽर्थावमरुध, तस व्यज्जयेते प्रवटीकित्वे शब्दादिशोऽनेनेति व्यच्छन, कि तात् १, उच्यते, उपररणेन्द्रियस्य षडम्बुपुणयाकृते श्रोत्र

इति विदितव्यं किञ्चित्पुनः--

भंगपरिद्वयसुय ओहि भवे पतिगुणं च विनियं । सुतारणसु य भवे भंगं पति सेसमियरेसु ॥ ६३ ॥

युक्तान् दिशः प्रदुर्गच्छिन्तुम् अद्गन्धमावस्यकदम्बकैकालिसोतराध्ययनादिकम्, अविधानमपि तावद् द्विविध विशेषमिति दर्शयति-
दुर्गादिभ्यः द्विगुणं च प्रवेदि मङ्गलं, भवप्रत्ययिकं गुणमिति चकार्यं, तल सुपु सरंकेपु च 'भवे' ति भवंत-सम्पद्येत, कथम्भूतम् ? इत्याह भव प्रति, भनन्त्ययिकं संवे-
तवपरिद्वय भवेदि-यर्थं, भव सुतारणं नक्तं च जन्मैश्च प्रत्यय काग्न यन्व न तु तदतिरिक्त तप प्रभृतिगुणान्तरं तद्व्यवस्थायाः फलम् एव मर-
णवपरिद्वयमित्येति, कथं गानि तन्व-रम्भूतं कदापिगमा इवलाक नक्तं तपःप्रभृतिगुणान्तेषु मङ्गल इति देवतागमना पञ्चिणा गगनात्प
तन्माकर्षयति भादव्य-रामर-दिशानुच्यते, इतेषु-दुर्लभ्यैर्यमनुच्यते शेष भंगितपरिद्वय गुणप्रत्ययिकं भवविधानं भवेदिति गाथार्थः ॥ ६३ ॥ प्रकारान्तरेणाप्यत्र

विज्ञानमहात्म-
रिज्ञानमहात्म-

अणुगानि भवद्विध हीयमाणानि त भवे सपडिच रूपं । उज्जुमई विडलमई मणनानि केवलं एकं ॥ ६४ ॥

अणुगान्तरिभ्यः हीयमानानि सप्रतिपत्त तद्विद्विज्ञानं पाश भवति, तल सस्मिन् प्रदेशे न्यवस्थितस्योत्पद्य ततोऽन्यत्रापि प्रदेशेषु मंचगतो ल-चनत्व-प्रदुग्न्-इति
तः गुणान्तरिभ्यः उज्जुमई विडलमई मणनानि इत्येव-इत्यर्थः ; अतः तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं
तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं
तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं
तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं तद्विद्विज्ञानं हीयमानं

मागोऽपि भवेत्, अस्मिन्प्रतिपक्षभूते तु चतुर्दशसुराणां नैव तत्रैव त्रैलोक्येऽवतिष्ठते किन्तु प्रच्युतदेवादीनामिदानीन्तनैरेषु संश्रुति, द्रव्यपर्यायव्यवस्थान्येषु शीघ्रं
 यदुच्यते, लोभिनोऽप्युदृष्टां स्थितिमगम्यैव यदगन्तव्यं पुनश्च भवति तद्विह सर्वं चलात्वेन विवक्षितमित्यर्थः, हीयमानं त्वपधीयमानं, सा च हीयमानता कुलतः कालतो
 द्रव्यतः पर्यायतः, तथाहि कुलसालावाश्रित्य विचिन्वद्विज्ञानं प्रभूतविषयैरेव पश्चादगम्यत्वात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्या-
 तद्भागान्या वा हीयते न त्वन्नन्तद्भागान्याऽन्तन्तद्भागान्या वा, कुलसालयोऽन्तन्तयोरेवविकल्पत्वादेव, द्रव्यागयाश्रित्य पुनर्बहुविकल्पत्वेन संसूय पश्चादन्तद्भागान्याऽन्त-
 न्तद्भागान्या वाऽपर्वस्ते, द्रव्याणामन्तानामन्वेषविज्ञानेन दर्शनात्, यथा च पर्यायेषु पद्विधा हा निर्ब्रह्मते तथा द्रव्ये न भवति, तत्स्वाभाव्यादिनि, पर्यायानाश्रित्य प्रचुरविकल्प-
 त्वेनाकिर्णतोऽन्तद्भागान्या वा अगम्यत्वात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वाऽन्तत्तद्भागान्या वाऽन्तत्तद्भागान्या वा हीयते वा,
 प्रतन्तेषु द्रव्यैश्चानन्तानामपि पर्यायैः कालवधिगोचरत्वादिति, हीयमानप्रतिपक्षभूतं पुनर्वर्धमानकं, ततो वर्द्धमानापि कुलसालद्रव्यपर्यायेषु वक्तव्या, तथाहि-कुलसालावाश्रित्य
 विचिन्वद्विज्ञानं स्तोत्रविषयैरेव ततोऽगम्यत्वात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वा सद्द्रव्यात्तद्भागान्या वा वर्द्धत इत्यादि सर्वं हीय-
 मानस्यद्वक्तव्यं, कुलं हाश्रित्यानें तद्विकल्प्या, शंषं प्रापन्त्येवेति । उक्तो अत्रिज्ञानस्य पद भेदाः, अथ मनःपर्यायज्ञानभेदानभिहितसुगह-‘उज्जुमई’ इत्यादि,
 ‘मृणालो’ ति विशक्तिव्यवस्थान्त-पर्यायज्ञानं द्विविधम्-ऋजुमति विपुलमति चेति, तत्र मन्तं मतिविषयपरिच्छित्तिरित्यर्थः, ऋज्वी-ऋतपत्रविशेषविषयतया मृगया मति-
 र्थस्य तद् ऋजुमति, विपुला बहुतरविशेषविषयतया पटुवी मतिर्भय तद्विपुलमति, तत्र ऋजुमतेर्दृष्टनीयात्पुलहीनो मनुष्यलोकः कुलतो विषयः, विपुलमतेस्तु न एव मृग्युगो
 निर्मलस्य च, सलानन्वेतावति कुले मूढादिनाः पत्योऽस्मात् इत्येव भाग्योऽतीतानागतानि मन्त्रिभ्योऽपि मूढद्वयाणि, द्रव्यतोऽपि हेतान्येव द्रव्याणि, भावतस्तु तन्पदा-
 ः शक्तिव्यवस्थान्तानामपि विचिन्वद्विज्ञानं, चिन्तनीयं तु वाच्यमर्थं मूर्तेमूर्तं वा विमलस्योऽप्यस्मान्मूर्तेषु जानाति, यत्र एतत्परिगणनान्येतानि मनोद्रव्याणि तत्र एतद्व्यवस्थानुपपत्तयम-
 नन्तर्धेऽन्वित्ये इति क्षेत्रज्ञानं गन्तुं तदुक्तार्थमिव प्रत्यक्षीकृत्य मनोद्रव्यैश्चिन्वितमर्थमनुमितिं न पुनः साक्षाज्जानाति, स चैव बाह्याभ्यन्तररूपो द्विविधोऽपि विषयोऽ-

मथ, तस्मान्मन्त्रशक्तिसुशान्तिविभङ्गलक्षणमहात्म्यमनात्प्र प्राक्को न सिद्ध, स्थानान्तपुत्र च सर्वेषु प्रायाः शक्ति प्रमैषाय निर्दिष्ट इति नन्वाह्यं, 'सन्मन्त्राभिस्त्रिचुसादि सि प्रानि
 मन्त्रस्यदृष्टिकोटी हृन्वा श्रीणवपायउपयथमन्त्रं चक्षुःशप्य नरसु गुणस्थारस्यभिनिवाधिसुभुताग्निलक्षण प्रानययं लभ्यत इत्यं, 'शिल्पमण' ति किञ्च प्रमलपत्रत पुल
 गदौ हृन्वा श्रीणवपायउपयथमन्त्रान्ते विधाय मससु गुणशान्तपुत्रपुत्रं मन्त्रं एवायशान्तमपि प्राप्यत, मन्त्रं पवायशान्तस्य च प्रतिपत्ता शययप्रमत्त एव भवति तथापि पूर्वप्रतिपत्त
 प्रमनापि त्यादिति प्रमत्ते न गच्छामा न किरुयत, 'कवलप्रमत्त' ति म्मान नाम अन्वयस्यो 'नामा तन्मिन् मनाप्रि नत्रतिनाह्यं, कवल प्राप्यत, कवलप्रमत्त कवलप्रमत्तनिनि
 लम्ब्य इत्यर्थं, न च कवलस्य मन्त्रव्यतिगन्माननामना विन्त्यते, नागन्माभेदस्यापिचित्तत्वादिनि, य च कवली स्वास्त्यगिगुणशान्तकभद्राड द्विषा, नत्र कवलप्रमत्तम-
 नस्मिन् गुणस्थानदूये प्राप्यत इति तात्पर्यमिति गाथाः ॥ ६६ ॥ उक्तं ज्ञानद्वारस्य मयमद्वाग्यमिरीलन

अजया शक्तिरयस्ममा देसधिया यदुति सद्गणे । सामादयद्येयपरिगमुदुमंभहच एादणो धिरया ॥ ६६ ॥

इद्विजयपदस्युपे गगन्गवाविवर्तिन सर्वेष्वथहा प्रमथता, मिथ्यादृष्टिास्वास्त्यमस्यगिगुणशान्तस्यलक्षणसु नावमयम एव प्राप्यत इत्यं, उक्तविगनान्दु
 लम्ब्यत एव भवति, दशता विरतिथ तपा स्वस्थान, नत्र तदमानयस्येतु प्राप्यत इति हृदय, नामाधिक्यद्वारापत्रापनायपरिगमुदुमंभहच एादणो धिरया यदुति सद्गणे, विस्वक
 विगता सर्वकिरिणवमिता भरन्ति, इदमुक्त भवति गामाधिक्यदुदुमंभहच मु सयमा लभ्यत, उक्तविगती तु मयमयमय, गणसु तु निर्दिष्टमन्त्रानयस्यकम एवति, विस्वक
 पाधि पुनन्वानि नामाधिक्यदीनि कञ्च कागिमाणि कानि समस्तपत्रवन प्रतिपत्तायानि इ इति, कला-कृत तना गणद्वे परिक्रम्यपत्रमिरीयत गमस्याया नाम ममाय, यमा ऽ
 प्रतिपत्तायस्यगणैर्विशुद्धमैज्ञानदर्शनत्वगिययवियुक्तं एवति, यमाय एव गामादिक, चागिगवणीश्वरमंवायागमन्त्रस्य सर्वकिरिणवा सर्वकिरिणवा इत्यं, पञ्चप्र-
 कायमपि च चागिन्व गामान्कत गामाधिक्यसुच्यते, कवल दान इद्वारापत्रापनादया विगेषा संभवन्ति तन्मैश्व शिरोमैश्वर्यस्यन्त, नत्र तु त विगेषा न संभवन्ति तन्निविगेषण
 गामान्कत गामाधिक्यसुच्यते, तच्च त्रिषा इत्यत्र याव च धिक् च, तन्ने त्वरं एव पवर्तितसुच्यत तच्च भग्नैगवन्तपु पथमपधिमनी 'कन्ती'जनानागणितस्य सिद्धययय विज्ञय,

बुधशुक्रौर्नित्यं नभनातकरूपा पञ्चश्रमणा पञ्चान्त, अतन्तश्चरणागिणामात्मनाऽपि नयम गमयति ततस्त्वन्मपुत्रदशयित् पुलानार्त्तान् भ्रमणान् निरूपयन्तार
 ममणा पुलाय उतमा कुसील निगथ तह सिणाया य । आइतिय म्कसाई तिराय छउमा य केउलिणो ॥ ६८ ॥

श्राव्यन्तीति श्रमणा आधरथागिणिय, न पुनस्तः इत्याह—'पुलाय वटसे त्यादि, पुलाका नवुमा कशीला निम्रन्ना नानराधति, एतथा च पुलाकादत्ता मनेषा
 मामान्मन्थागिणियमद्वायऽपि सा-न्वागकर्मजयापसामन्त्रिचि-थाद्वेजाऽवगन्तान्य, तत्र पुलाता नित्यार पत्रिञ्जरूपय गान्य-य रणन्तद्वद्वद नदयमाणयुत्तमा जालदर्शनचारिद्वार
 मीनजालयस्यारं रपट्यन्ता यऽनाराल्म पुलामा पुलाका इव पुलाका इतिरुत्था, बहुला शबल र्चुग इत्यन-रान्तर, एतन्मूलम मातिरागत्यात्वंनमाऽवाभिप्रेत, नतश्च
 यदुत्तमंयमयागान्मापयाऽपि बहुला सातिथारत्वाच्छलचारिविण इत्यर्थे, मूलात्तरगुणमिगिज्जान् सञ्चलनरूपायादयाहा कश्चित् शील—चारितं यत्ता न कनीला,
 निगता मान्नीयकर्मनदगाद् प्र-थादिति निम्रन्ना, घातिकर्ममूलपटलजालनात्क्या इव धातना नवलिन, नतः पुलामा द्विविधा—लट्तिपुलाका प्रनिमवापुलाकाश्च,
 तत्र लट्तिपुलाका लट्तिमिथोपपुषा, यदाह—'नवाइयाश कर्म तुण्णज्जा चरमट्ठिमवि जीण । तीण तादाणं तुमा लट्ठिपुलाया मुण्य-धा ॥ १ ॥' अन्य प्वाट्—
 भासवन्ता या ज्ञान्पुलाकन्त्येयोमोदूशी लडिय, न एव च लट्तिपुलाना, न तद्वपनिरित् कश्चिपग इति, प्रतिषवापुलाकास्तु प चविधा—ज्ञानदर्शनचारित्तप्रतिमवना
 लिट्प्रतिमवना य आदुमप्रतिमवनाय, आ- च—'गलियाइइमणेहि नाण मरुइणहिं मम्मन । मूलत्तरगुणपटिसेग्गाइ चरण त्रिगहइ ॥ १ ॥ लिगपुलाया अन्न
 निवारणया करइ जा लिंमं । मणमा सकपियाण नित्सेयथा हाअनामुत्तमा ॥ २ ॥' इति १, वक्या अपि द्विग १—उपकरणवकुन्ता शरीर्यकुन्ताथ, तल नरूपाकायुपकरणस्य
 प्रजालानादिविभूपासुवत्तना उपकरणवकुन्ता, करचरणगुणादिरागीरायवाना समन्तरगीर्यथ वा प्रजालानादिविभूपासुवत्तिर गराववुत्ता, एते च द्विभेदा अपि मामान्दतः
 प-चविपाल्पथा आभागवकुशा अनाभगवकुशा मट्टवकुशा अलट्टवकुशा, तत्राभाग—ना-दूनामट्टस्यमन्च्छरीरपकरणविकिभूपासुवत्तिरभूत्तं ज्ञान
 तत्प्रधाना वकुशा आभागवक्या, तद्विपरीतान्त्यनाभागवकुशा, मत्रा गुमा लोकेऽविज्ञानदाया मन्तवकुशा, तद्विपरीतान्त्यभंगवकुशा, मन्तविकापवन्तुद्विसुद्धम-

दास सुदमपुत्र, उच्यते - "आत्मने उद्वेगं चो वंशं मंगलमभवात् । तेषां चाम्बुजं प्रमुखा गमुडं इवम् ॥ १ ॥ अस्मिन्नुह मन्वमानं हारं अष्टा-
 म्पुगमांश्च धृत्वा ॥" इत्यदि, तेषु च धृत्वाः सामान्देत अद्विगन्वन्माः गाशौरवादिना अविशिकपश्विवाग्द्वंद्वोरयनपलुभागिक्युक्ता अगन्तव्या, तत्र
 वृद्धि-द्रुपुस्यरन्विशमिथेय-न्व्यान्विगुन्वन्वत्त्वात्, गाल-मुगं तत्र गौरवं-आदरतडाश्रिताः, अविशिकः प्रसंशमा इत्युच्यते गमुडं चोनादिना निवृद्धजं प्र-
 मोनादिना विनिष्करोमूत्र. र्मगिपारतिप्रसंगः परिशगे येषां तेऽतिरिक्तपगिणा, द्रुपयस्यं मन्वलाभिनचारसंबुं यज्ञाग्नि तत्र युक्ता २, इतीला द्विविधा-प्रतिमंय-
 मन्वृत्तिना-वगन्तुतीताय, तत्र मंत्रना-गदमन्व मन्वगापना तदप्रतिरक्तानु प्रतिसिक्ता तथा कुशिला. प्रसिद्धेनानुपुनीय दयलजगीः कुशीला
 वरषावृत्तीना, तत्र प्रसिद्धेनानुपुनीयाः पन्चविधा ज्ञानमंत्रनिमेषा. सुदमप्रतिमेषा, तत्र ज्ञानदर्शनचरित्रिद्विगन्वुपुनीयंस्तप्रतिमेषु उच्यते, एष
 एव नागमन्वर्षावृत्तिप्रसंगया तु यन्मुच्यति न सुदमप्रतिमेषा, उच्यते - "इह नागावृत्तीनां उदगीत हारं नागपमिदं । अहकुमां पुण सुम एव तत्रस्मिति
 गंगम् ॥ १ ॥" वरषावृत्तिना अपि पञ्चविधा ज्ञानदर्शनचरित्रिद्विगन्वुपुनीयाः. सुदमपयवृत्तीलाञ्च, तत्र ज्ञानदर्शनचरित्रिद्विगानि मन्वलाभिनारषाया-
 नुपुक्ता न मन्वर्षावृत्ते व्यापारयति न नक्षत्रपयवृत्तीला उच्यते, कथायादि एव य. कन्व्यापि शापं द्रव्यञ्च न चरित्रिद्विगन्वुपुनीला, मन्वा तु माधारीन् पुन
 सुदमपयवृत्तीना, अत्रा मञ्जवन्मोषादिपयासि एव ज्ञानदर्शनचरित्रिद्विगानि यो विग इति प्रतिचामलितानि वरानि न ज्ञानादिपयवृत्तीला, सुदम-
 वरषावृत्तीना नोप, माह च - "भाग दशम लिग जो जुबइ वाहनाम्माईति । गा नागावृत्तीलां चरित्रिद्विगानां उ गतेषु ॥ १ ॥ अहवा कोहाईति
 नक्षत्रिद्विगानां युगीयति । मन्वा वाहाईए पुर्वनां हारं मुमुनां उ ॥ २ ॥" उक्ता द्विविधा अपि वृत्तीला इति ३ निर्प्रन्था द्विविधा-उपसान्मोहाः त्रीणो-
 हाः, एषाञ्च नु प्रांगर निरूपितं आनरास्तु गोपविच्यतीचरित्रिद्विगानां अत्रप्रसंग एवेति । एतया च पुलाकादीना व्याख्याप्रसंगी - "एषा-
 दने वयं गणे वयं चरित्रिद्विगानां" इत्यादि चोक्तौ. इत्यदि चोक्तौ इति, तत्र बहुतराव्यंतीनि वामिचिद्विद्वाराव्यवधि लिख्यते, तत्र अद्वंद्वं पुलाकाया

स्त्रीश्रेया न गमयति, तद्वदवता पुत्रानलङ्घेन्गमावादिनि, बहुजप्रतिभेनानुशीला पुनर्वदत्तयेऽपि लभ्यन्ते, कषायकुशीला अपि श्रेयोन्यत्र वेदलय एव वलन्ते, श्रंगराब्दाऽन्ववेदना अपि भवन्ति, निम्रन्धा स्नातप्रास्त्ववेदना एव १, चारिद्वारं पुलाकवदराप्रतिसेवनाकुशीलाः सामाधिकच्छेदोपस्यापीयलक्षणे चारिद्वय एव लभ्यन्ते न गोपयु, कषायकुशीलान्नु यथाख्यातवचनं गोपयत्तिलचतुष्टय वतते, निम्रन्ध्याख्यातचारिलिख २, प्रतिसेवनाद्वारं पुलाकप्रतिसेवनाकुशीला मूलपुष्पाणामुत्-
 रगुणता च प्रतिमरुका-विगषया, बहुगान्त्वृत्तगुणता विगषया, न मूलगुणता, कषायकुशीलनिम्रन्ध्यातारा पुनरप्रतिसेवका एव ३, ज्ञानद्वारं पुलाकवदराप्रतिसेवता-
 कुशीला मन्त्रित्वावधिदक्षणे ज्ञानवय प्राप्यन्त, न गोप, कषायकुशीलनिम्रन्धास्तु केवलज्ञानवचं ग्रेषज्ञानवतुष्टये, स्नातकास्तु केवलज्ञानि एव, पुलाकानां जघन्यतो
 नवमन्व पूर्वन्व वार्त्तनीयमचाग्वन्तु उत्कृष्टतरतु नव पूर्वाणि धृत भवति, बहुजप्रतिसेवनाकुशीलानां तु जघन्यतोऽष्टप्रवचनमातु धृतं उत्कृष्टस्तु दद्या पूर्वाणि, कषायकुशीलि-
 निम्रन्धानामपि जघन्यतोऽष्टप्रवचनमातु धृत उत्कृष्टस्तु चतुर्दश पूर्वाणि, स्नातमानां तु केवलित्वान्न धृतम् ४, कालद्वारं पुलाका मवसर्पिण्या सुपमदुष्यमादुष्यमसुपमा-
 लाचणयान्नीयचतु मरुतया मव जन्म प्रजया च प्रतिपद्यन्त, चतुर्दशके गृहीतन्नास्तु सतामाधिल दुःसमालक्षणे पन्चमेऽप्यरके प्राप्यन्ते, उत्सर्पिण्यां तु दुष्यमादुष्यम-
 सुपमाममदुष्यमालक्षणेपु द्वितीयत्नीयचतुर्दशकेपु जन्म लभन्त, नतं पुनान्त्नीयचतुर्दशकेपु तृतीयचतुर्दशकेपु पुनर्जन्मना प्रतेन च प्राप्यन्ते, बहुजप्रतिमरुकाऽकुशीला पुनरगर्पिण्या सुपमदुष्यमादुष्यमरुकेपु जन्मना प्रतेन च प्राप्यन्ते, न गोपेपु, उत्सर्पिण्यां तु
 दुष्यमादुष्यमसुपमासुपमदुष्यमालक्षणेपु द्वितीयत्नीयचतुर्दशकेपु जन्म प्राप्नुवन्ति, प्रत पुनन्त्नीयचतुर्दशकेपु प्राप्नुवन्ति नान्यथे, दुष्यमसुपमासदुराकालेषु महावि-
 ददत्तैवेषु जन्मना न्तेन च गर्भदा लभ्यन्त, वेनादिभिर्मरुतहता एते उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यां सर्वव्यप्यरेषु लभ्यन्ते, तथासुपमसुपमासदुराकालेषु देवकुरुतवुरुषु सुपमातुल्यकालेषु
 हरिपुंगव्यकंषु सुपमदुष्यमाप्रतिरूपतानेषु हेमवनेगवधंतेषु दुष्यमसुपमामन्निमरालेषु महाविदेहक्षेत्रेषु चैते सर्वे लभ्यन्ते, निम्रन्ध्यातारास्तु यथा पुलाकास्तथा वक्तव्या,
 केवलसुपमंहरणं बहुगार्त्तनीयमिच तंशमपि वाच्य, ते स्त्रप्रान्तिम्रन्ध्यातारभावा पूर्वविराधितेनदिना महाविदेहादिन्योऽपहृष्य भल्लादिषु चिप्यन्ते, तत्र च पिता भिर्न्यन्ना-

मेतत् निम्न-या सव-य कथायादशग्रहिता भवन्ति, स्नातप्रास्तु केचलितो ज्ञातव्या, इदमुक्तं भवति-न केवल कथायाभावा ज्ञानवर्णाटिकम्पणात्मपि शेषभावस्तत्त्वाद्भावे केवलित्वायोगादिति, इह च स्नातवा इत्युक्तमपि लभ्यते-न्येथा केवलित्वासम्भवात्, तदेव तुलादकडन्यायन भव्यगतस्यास्य कथायद्वास्य ग्रहणे ज्ञेयत्वाभावात् शतभूताना भगवतीभ-योस्तद्वाराणामिह प्रष्टव्यं चेदित्यर्थं, तानि च पुलाकादिसु कानिचित्पूर्वं उतौ चितितानि, शेषाणि तु भगवत्युत्तानुसारेण स्वयमपि चिन्तनीयानीति गार्थार्थं ॥ ६८ ॥ तदेव पुलाकादिभण्णेष्वरूपभेदेन तद्वर्णपरिणामात्मका-पि सयम मभ्रतीति दर्शितम् । अत्रैतस्मिन्नपि मयम गुणस्थानलक्षणा जीवसमासादिचलनीया, रायस्यच निगधारा न गभवति, अत्रारश्चाल पुलाकादय प्रस्तुता अतन्तेषु तस्मिन्ता कियत, नन पुलाकवशुश्रप्रनिसेवनाशुशौलसु प्रमत्ताप्रमत्तगुणव्या नद्वय प्राच्यते, न शेषाणि, चारिलगुणस्तत्त्वनेतसु मिथ्यादृष्टित्वावसम्भवात्, श्रेष्ठियानागोह्येन चापूर्वकगत्वाद्यथागादिति, कथायदुतीलेषु तु प्रमत्ताप्रमत्तापूर्व-कग्यानिगतिभदरसदभन्तम्पगलजणानि पन्थ गुणस्थानरानि लभन्त कारण तु प्राणोक्तप्रायमत्र, निम्न-प्रपुनान्तमाऽनीकमाहलक्षणं गुणव्यान्द्वयमवाच्यते, न्नातंकेषु तु यदोययागिण्ण-गानद्वय भवति । तदेव मामीदिकच्छ्रदापह-गपनीयादिरुप पुलाकादिचरणपरिणामात्मरश्चाकन मयम, प्रत्येकं च चिन्तितास्तव जोरममामान्वाया च मलवगिनं नयमद्वारमय दर्शनद्वारमभिधित्सुगह—

चउरिदियाइ छउमे चम्बु अचम्बू य सव्य छउमत्थे । सभे य थोहिदसी केवलदंसी मनामे य ॥ ६९ ॥

तत्र चक्षुरचक्षुरविकषकभेदादर्शनं चतुर्धा, इदं चानिप्रतीतमिति सूत्रेण राक्षसा न निर्दिश्यते । विशेषतानुप्र-र्णं यथाव चिन्तित इतरूपं निरूपयाम, तत्र दृश्यते-जनेति दर्शनं, दृष्टिवा दर्शनं, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यमाहवा बाध इत्यर्थं, यदी धन सत्ता ज्ञाना नगर्मि-यादि, चक्षुषा यानुत्तानान्यथाप्रदृश्यात्मनं दर्शनं चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा अचक्षुर्वेद्विद्वलचक्षुस्तत्र दर्शनं यथोचरूपं तदचक्षुर्दर्शनम्, चक्षुगदिसरक्षामनिरपक्षवा मत्सका-ऽयश्चिव दर्शनं-अनुगामान्याशय-क्षमधिदर्शनम्, यथासा म्पिद्व्यप्रह्लात्प्रिया मयादि-वधिप्रियेन दर्शनमत्राकिर्मनं, कथलं पूर्वोक्तशब्दार्थं तेन दर्शनं यत्रारुप मयलक्षणम्, उक्तं यथ्यपता दर्शनं-तुल्यमय

कृष्णा नीला वारणोती चैत्याद्य लेख्यालाय मिथ्याद्वैतारभ्याविरतसम्बन्धवृक्षत भवति न परतः, इदमुक्तं भवति मिथ्यादृष्ट्याद्यविरतसम्बन्धवृक्षता एव जीवा यथोक्तलेख्यालाय वर्तन्ते न देशान्तरादयः, तेषा विशुद्धत्वात्, लेख्याना चामूषामविशुद्धत्वादिति, 'संजयंतऽपरं' प्रत्यय पुनराहु-सयतान्तमिर लेख्यालाय भवति, मिथ्याद्वैतारभ्य प्रमतसयतगुणस्थानपर्यन्ता जीवा एतस्मिन् कृष्ट्यादिलेश्यालाये वर्तन्ते न त्वप्रमणादय इति भावः, दशविरतप्रमतावस्थायामपि तथाविधविशुद्धेरभावादिद लेख्यालाय ते प्रतिपन्नत इति हृदयं, 'तेरुपस्था सण्णऽपमाय'ति सच्चिद्रहोगाल मिथ्यादृष्टिः सन्धी शृङ्खते, त मिथ्यादृष्टिसिद्धिपन्चेन्द्रियमादौ कृत्वाऽऽरस्यान्तर्गतत्वेदादर्शनात् न विद्यते प्रमादा यत्तसौ अप्रमादः सयतस्तमन्ते व्यवस्थाप्य तैजसी पश्चा च लेस्या प्राप्यते, इदमुक्तं भवति मिथ्यादृष्ट्यादिव्यप्रमत्प्रयान्ततु गतसु गुणस्थानं रतु वर्तमानस्य सच्चिद्रो जीवस्य तैजसोपशालनाणमपि लेस्याद्वय वर्तते, न त्वपूर्वकरणादियु, तेषु शुक्लेश्याया गवैषस्या सद्भावादिति, आदन्तु गाम्भान्तंरु शुचिव्यवृत्तन्प-तीनामपि तैजसी लेख्या श्रूयते ष्व तु सच्चिद्र एवातौ प्रोक्ता तत्त्वय न विरोधः १ इति, अलोच्यते, इद्वानन्तखदयमाणन्यायन लेस्या द्विनिषा भवन्ति द्रव्यतो भावतव, तत्रे शानान्ताना दवाना याऽवैव द्रव्यतस्तैजसीलेस्या वक्ष्यत तदुक्त एव कथिनिगम्यादृष्टिदेवस्तैभ्यश्चुत्वा शुचिव्यवृत्तस्पातिवृत्तपत, तस्य च सा पूर्वमग्मन्धिनी तैजसी द्रव्यलेश्यैवेत्यह नाभिहिता, भावलश्यानामवेह गुणस्थानकेषु चिन्तयितुमभिप्रतत्वात्, अथवा शुचिव्यादीनामप्यांशावस्थायांमैषा भवति, न परतः, शृष्ट्याद्यशुभेश्या-परावर्तनाद्, अतोऽल्पकालमाक्तिवेनेह नासौ निर्दिष्टे त्यविरोध इति, 'सुक्ता सजोगंत ति मिथ्यादृष्टिमादौ' कृत्वा सद्यागिष्वलिष्वन्ता शुक्लेश्या प्राप्यते, मिथ्यादृष्ट्यादियु स्यागिष्वलिष्वन्तेषु लयोदशसु गुणस्थानकेषु शुक्लेश्या लभ्यत इत्यर्थं, अयोगिनाऽलेख्यत्वादिति मा गार्थं ॥ ७० ॥ अवास्मिन्नेव लेस्याद्वा प्रत्युते शुचिव्यादिचीवाना मध्ये कस्य विद्यत्य वाद्य लेस्या सभन्तीतिशिष्योपयोगित्यानिरूपणाद्—

पुढविदगहुरिय भयणे घण जोइसिया असंलनरतरिया । सेसेगिदियवियळा तियलेसा भावलेसाण ॥ ७१ ॥

'पुढवी'त्यादि, वृथिव्युदकवनस्पतयस्तथाऽशुक्लुमारादयो भवनपतयो व्यन्तराद्य प्रत्येय शृङ्खानालापापाती जर्तलेख्याचतुश्चुक्ता भन्तीनिषेप,

तथा ज्योतिषिणा केवलतैजसिलेश्यामन्विता भवन्तीत्ययमन्युपस्कार, अतद्व्येयवर्षयुषो युगलधर्मवृत्तिनो नरास्तिर्यन्बन्ध कृष्णानीलामापोतीतैजमीलचण-
 लेश्याचतुष्टययुक्ता भवन्तीत्यलाप्यध्याहार, शेषैकेन्द्रियास्तेजोवायुलक्षणा द्वीन्द्रियत्वोन्द्रियचतुरिन्द्रियलक्षणा विक्रलोन्द्रियाश्च कृष्णानीलामापोतीलजणवेश्यालय-
 युक्ता भवन्ति, आह ननु गाथापूर्वार्धं त्रिषु स्थानेषु लेश्याचतुष्टयादिकोऽध्याहार इम्याल्लभ्यते, यावदेतमेव गाथापर्यन्तोक्तकृष्णादिलेश्यालयममदित एतारभ्य सर्वेषा-
 मव पृथिवीकायिक्रादीनामशेषत इत्येव, उच्यते, नेतदेव, पृथिव्यवृत्तस्यतिभ्य शेषैकेन्द्रियाणामुत्तरार्धे भेदेनोपादानात्, यदि हि सर्वेषामिदमेव कृष्णादिलेश्या-
 लयमभिप्रेत स्यात्तदैकेन्द्रियान् समुदितानेव निर्दिशेत्, किं पृथग्निर्देजेन, तस्मादत एव भेदनिर्देशात्पूर्वाद्धेऽध्याहारो गम्यते, स च प्रज्ञापनादिप्रन्थसमादेन यथा
 निर्दिष्ट एव घट्टामियति, न हि शास्त्र शास्त्रान्तरविमर्शानेन व्याख्यायमानं प्रमाणतामध्याहारोहतीत्वलमसिचिञ्चितेन, आह नन्वमी गाथोत्तरार्धेन निर्दिष्ट्यास्तेजोवायुप्रज्जतयो जी
 वा द्रव्यलेश्येव विलेश्या भवन्तीत्युक्तं भावलेख्ययापि १ इत्यासाह इत्याह—‘भावलेखाप’ ति अपिशब्दस्वेह गम्यमानत्वान्न केवल द्रव्यलेश्यया विलेश्या. अपितु भावज्ञेय्यया-
 प्येते यथोक्तत्विलेश्या एव भवन्ति न पुनर्वक्ष्यमाणान्यायेन देवादय इव भावपरात्तया षड्लेश्या अपि भवन्तीति भाव, पृथिव्यवृत्तस्यतयोऽपि द्रव्यलेश्यया यथोक्तकृष्णाद्ययु-
 भलेश्यालययुक्ता एव मन्तव्याः, केवलमवशात्तावन्थाया पूर्वोक्तयुक्तया तैजस्यपि चतुर्थी द्रव्यलेश्याऽमीथा द्रव्या, भवमपतिव्यन्तराणा पुन पूर्वनिर्दिष्टारचतलो द्रव्यलेश्या एव
 द्रष्टव्या, ज्योतिषिणाणामपि तैजमी द्रव्यलेश्यैवावगम्या, भावपरात्तया पुनर्मवपत्त्यादीना षडपि लेश्या वक्ष्यन्त इति भाव, अमद्व्येयवर्षयुषस्तु नरतिर्यन्चो द्रव्यलेश्यया
 भावलेश्यया च पूर्वोक्तचतुर्लेश्या एव मन्तव्या, अपरं चास्या गाथायामुपलक्षणव्याख्यानात्सद्व्येयवर्षयुषा गर्भजनरतिरश्चा द्रव्यतो भावतरश्च षडपि लेश्या भवन्ती-
 ति द्रष्टव्य, यम्मूर्च्छजाता तु नरतिरश्चा कृष्णादिनास्तिबोऽयुभलेश्या इति मन्तव्यमिति गार्थार्थ ॥ ७१ ॥ अथ नारकाणा ससत्त्वपि नरकपृथिवीषु क्रमेण लेश्या
 प्रतिपादयितुमाह—‘काक’ इत्यादि,

काक काक तह काउनील नीला य नीलकिण्हा य । किण्हा य परमकिण्हा लेस्ता रयणप्पभार्णं ॥ ७२ ॥

‘काऊ ति रत्नप्रभानारकाणामरा वापोत्येव लेस्या भवतीत्यर्थं ‘काऊ ति शरैरप्रभानारकाणामपि सेवेत्यथ , एा अिन्दतेति द्रष्टव्य, ‘काउनील ति वायुराप्रभाया रापोनी नीला च लेस्या भवति, कयुचिदुपरितलेषु तत्प्रमत्तेषु वापोतनेश्या केयुचित्पथस्तानेषु नीललेद्येति भाव, ‘नीला य ति ययुष्यां पद्व-प्रमायुधिव्या नीललेद्येव भवतीत्यर्थं, ‘नीलाकिण्ठ्या ‘य ति प्रलापि पञ्चमाया धूमप्रभायुधिव्या केयुचिदुपरितलप्रस्तंतेषु नीललंग्या जेपेयप्रपन्तनप्रस्तंतेषु टन्ना-लेद्यया भवतीत्यर्थं, ‘किण्ठ्या य ति पयुधिव्यामैत्र वृणलेस्या भवति, ‘परमकिण्ठ्या य ति गतमयुधिव्या पमट्णालेश्या भवति, गेव ट्णालेश्या तस्या चिन्टनरा प्राप्यत इत्यर्थं, उस्तस्मैण रत्नप्रभानारकाणामेता लेस्या भवतीति गार्थार्थं ॥ ७२ ॥ अथ वैमानिकाना लेख्यानिरूपणार्थमाह—

तेऊ तेऊ तह तेऊ पम्ह पम्हा य परमसुम्हा सभाद्विविमाणवासीणी ॥७३॥

एक सोपसांपिपतिगिन्द्रस्तपुखलाचतथद गोसम्मदेखलोक एव शुद्धत, ततथ शौर्मादिदेखलोरभक्तिं विमानवासिना दानां देज्ज्यादिना लेख्या नमग-विज्ञेयास्तथा—शौभमं तावदेनेव तेज्जमी लस्या भवति, ईशानेऽपि लेव, ववल विन्विद्विद्युदत्ताःशौ द्रष्टव्या, ‘तह तेऊपम्ह’ति सन्तुम्हार केपात्रिदल्भनगगद्वीना स्वल्पतररवाना तेजली शेषवेवाना तु पयजेयत्यर्थं ‘पम्हा य’ति माहेन्द्रखलाके पप्रभेश्चैव केवेति भाव ‘पम्हसुम्हा य’ दमखलाकेऽपि वहुना दानां पम्हेश्चैव यिद्युदत्तग प्राप्यते, कणात्रिदल्भनगगना स्वल्पदेवाना तु शुद्धलेश्याऽपि लभ्यत इत्यर्थं ‘सुम्हा य’ति खान्तमादिव्यव्युत्तपयन्तुषु दालान्तु नरतु च यं वेयकेज्ज्वेवैव शुद्धलेश्या प्राप्यते, केवल खान्तान्महायुकेऽशो यिद्युदत्तग द्रष्टव्या, ततोऽपि रदारां यिद्युदत्तमत्वन यथोक्ता यिद्युदा शौ मन्तव्या यात्रनमथे वे यकम् भवुत्तस्मिन्नेषु पुन ‘परमसुम्हा परमसुद्धलेश्या अतिविद्युदसुद्धलेश्या भवतीत्यर्थं, तद्व व्याख्याताऽगौ गाथा, परं—‘त्रिष्टा नीला काऊ तज्ज्वेगा य नरणवतरिया । जोइग्गोएग्गीमाण तेऊलेस्ता सुणेयवना ॥ १ ॥ इयं लखकुम्हार माहिदे चव वंभलागे य । एण्णु पम्हलेसा तेण परं सुद्धलेश्या य ॥ २ ॥’ इत्यादि प्रज्ञापनादिषु सत बुम्हारे पम्हनेश्वैव केवला निर्दिष्टा, दमखलाकेऽपि च लेव केवला प्रोक्ता, प्रस्तुतगाथाया तु सन्तुम्हार विद्यतामपि दाना तेज्ज्वेग्य

भिहिता प्रमलोकेऽपि कषाञ्चिदमराणां शुक्लेश्याऽपि प्रतिपादिता, यथा तत्र तत्केवलाना बहुश्रुता वा विदन्तीति, अन्य पुनरता गामन्यथाऽपि व्याख्यानयति, पर तद्व्याख्यानं प्रज्ञापनादिभिर्दूरवित्वाद्युपेक्षितमिति गार्थार्थ ॥ ३ ॥ इह भवनपत्यादीनां वैमानिकान्तानां देवानां नारकाणां च पूर्व' या कृष्णरिना लक्ष्या केषाञ्चिद्व्यभिदेव्य प्रतिनियता प्रोक्ततास्ता द्रव्यलक्ष्या एव द्रष्टव्या, भावलक्ष्या तु प्रत्येक सर्वेषा षडपि भवन्तीत्यतदिदानीं दर्शयितुमाह 'देवाणे त्यादि,

देवाण नाराण य द्रव्यलेसा हवति एयाउ । भावपरिस्तीए उण नेइयसुराण छल्लेसा ॥ ७४ ॥

देवानां नाराणां च 'एयाउ' ति या पूव यथास्व लेस्यां प्राञ्जास्ता एता द्रव्यलेश्या एव ज्ञातव्या भवन्तीत्यं, भावस्य-लक्ष्यादव्याप्यट्टिभित्तस्य चित्ताव्य वसावत्य पुन पात्रतौ परवतन नारकसुराणां सर्वेषामपि प्रत्येक षडपि तदस्या भवन्तीति ज्ञातव्यम्, इदमह हस्त-लेस्याशब्दं शुभाशुभे परिणामविशेषं व्याख्यात, तस्य च परिणामविशेषस्य तन्वानि सबलकर्मनित्यन्दसूतानि द्रव्याणि जन्तूनां सदा सनिहितानि तन्तीत्यपि पूर्वमेव सूचित, तत्र कृष्णन्यापरिणामस्यात्पादकानि द्रव्याणि वर्णताऽऽजन्तुजादिरादृशट्ट'णवर्णानि गन्धतो मृतमनादिशरीरान्यद्द्रव्यन्तगुणायुभगन्धानि रसत कटुकदुःखवनिम्बराहिणीरमादप्यन्तगुणदृशरसानि स्पर्शत द्रूप लस्यर्शादप्यन्तगुणदर्क'शस्पर्शानि भवन्ति, नीललक्ष्मणपरिणामनानि तु वर्णतथासपिचट्टवैद्व्यर्मणिसमानर्थानि गन्धत कृष्णलक्ष्यादयत्रदेव नवर तस्मात्स्विचिन्द्रसौ शुभतरौ मन्तव्य, रसतद्रिकटुकवृहत्तिफिण्डीरसादप्यन्तगुणत्तिकरसानि स्पर्शतो गोजिह्वास्पर्शादप्यन्तगुणदर्क'शस्पर्शानि भवन्ति, नापातलेश्यापिण्डानिर्वर्तमानि तु वर्ण तस्तीक्ष्णशट्टरकोविलशरीरसारपत्रभीमादितुल्यवर्णानि गन्धतो नीललेश्याद्रव्यवेदेव कथत तस्मादय भ्माग्विशुद्धतगे'वन्त य, रसतस्तरुणात्प्रपलतुपरकप्रित्यगसादप्यन्तगुणायु भारसानि स्पर्शत सागृक्षफलस्यार्शादप्यन्तगुणदर्क'शस्पर्शानि भवन्ति, तेजल्लेख्यापरिणाममन्मादकानि तु वर्णतो द्विद्विगुलप्रमालदिनवरशुकमुलदीपशिखासदृशवर्णानि गन्ध तस्तु सुरभिबुसुममृधमानगन्धद्रव्यतु'यसुरभिगन्धान्वितानि रसत परिपन्नास्रफलसुपत्रर्क'प'वरासादप्यन्तगुणायुभारसानि स्पर्शतस्तु यूगनीतशिरीषमुसुम्प्यार्शादप्यन्तगुणका- म्बास्पर्शानि भवन्ति, पञ्चलक्ष्यानिर्वर्तमानि तु वर्णतश्चूर्णितद्विद्रास्रण्टुसुसदृशवर्णानि गन्धतस्तेजल्लेखयावदेव नवर शुभतरगेऽह कत्तव्य रसत सुगरकृतशांतासरक'शि'भ्यो'प्यन

न्तपुण्यशुभमस्तानि स्पर्शतन्तु तेजसलयावद्रूप्या नवरं कोमलतमोऽत्र द्रव्याणि वर्णत शब्दसुन्दरीगहारादित्तमानवर्णानि गन्धतस्तै जलजलया-
 वदेव नरं शुभतमाऽत्र शब्दम्, रसतन्तु राज्ञोऽर्धाचाचीरशार्कं राद्यनन्तपुण्यशुभमस्तानि, स्पर्शतन्तु तेजसलेश्यावदेव नवरं कोमलतमोऽत्र वाच्य इति । एवं च सत्यतैः
 शृणादिद्रव्यैर्जीवस्य वै परिणामविशेषा जन्वन्ते मुख्यतया त एव लेश्यागन्धेनाच्यन्ते, गौणरूपं पुन कारणे कार्योपचारलक्षणया एतान्यपि दृष्ट्वादिस्रव्याणि लेश्यागन्धेन
 व्यपदिश्यन्ते, तत्र कृष्णादिद्रव्याणि द्रव्यरूपा लेश्या द्रव्यरूपा इति निर्दिश्यन्ते, ततो भवनवतिव्यन्तराणां या. कृष्णानीलाकापातीनैजतोलक्षणाद्यतला लेश्या उपास्ता
 द्रव्यरूपा एा द्रव्या, वस्यचिदेवस्य जन्मत आरस्य पर्यन्त यावत्कृष्णलेश्याद्रव्याण्येयोदितानि प्राप्यन्त वस्य चित्तोलेश्याद्रव्याण्येय वस्यचित्तप्राप्तवसान्यत्र वस्यचि
 दाजन्म एवावसान यावत्तेजसंश्याद्रव्याण्येयोदयवन्ति लभ्यन्ते, न्तु पञ्चेश्यायुक्तेश्याद्रव्याणामरित्योदय वस्यापि तेजस्तोत्यर्थः, एव ग्रपदवाना नास्वाणा च मध्य
 गा नस्य पूर्व लेश्या प्रोक्ता सा तस्य द्रव्येश्या द्रव्या, तत्तेश्याद्रव्याणि तस्य देवस्य नास्वस्य वा सर्वदेवावस्थितादयानि द्रष्टव्यानीति तात्पर्यं, भावमाश्रित्य पुन
 सर्वेषा देवनासराणा पदपि लेश्या भवन्तीति, आह-न्तु भावाऽपि द्रव्येश्याजन्वत्वनैव निर्दिष्टो, यदि च द्रव्याणि तेषा पदप्रकाराणि न सभन्ति तदि भावाऽपि पदप्रकार
 ष्य स्यात्, कारणान्तरेण कार्यस्य भवतो निर्हेतुत्वप्रसङ्गात्, सत्य, विन्त्ववस्थितोदयत्वमाश्रित्य यानि वस्यकाणि द्रव्याणि तान्यत्र तस्य भवन्ति, नादाचित्केन
 तूदयत भर्तृत्वात्त्यान्यपि तानि तेकमुदये प्राप्यन्त एव, तथाहि-सप्तमनस्कृषिभ्या सर्वंश कृष्णलेश्याद्रव्याण्यवस्थितानादयानि प्राप्यन्ते, कदाचित्तु सम्यक्जलागादिगाले
 तेजस्यादिलेश्याद्रव्याण्युदयमागच्छन्ति, ततस्ते सम्यक्वादिभाव प्रतिपद्यन्ते, प्रवस्यं चैतद्दृगीवर्तेव्यमन्यथा सम्यक्त्वलाभस्तेषा समय य प्रोक्तः स नापद्येत, यद्यु-
 भवारसापरिणाम तदसम्भवादिति, आह—यद्येवं तर्ह्यवस्थितागन्तुकलोश्याद्रव्यजन्यपरिणामद्वयस्यैककालं सद्भाव प्रसज्यत, न च युगपत्परस्परविरुद्धपरिणाममता समयेऽभ्यु-
 पगम्यत, युक्तया वा सद्गच्छते, सत्य, यान्यागन्तुकलेश्याद्रव्याणि कदाचिदुदयमागच्छन्ति तैवस्थितलेश्याद्रव्याणि प्रतिहतसामर्थ्यानि तथा विधीयन्त यथा स्वजन्य परिणा
 मं जनिश्रुतुं शक्नुवन्ति, ततश्चागन्तुकलेश्याद्रव्योदयकाले तज्जन्य एवैक परिणाम संभवति, तत्तुतः परिणामद्वयसद्भाव इति, आह—यद्येवं तर्हि नागन्तुकाना याऽवस्थिताना

दृग्गणेश्यानामाका विद्मन्, मागन्तुकलेश्याद्व्योदयकाले ऽवस्थितेश्याद्व्याप्ति तदाकारमालमेव प्रतिपद्यन्ते न
 पुन नर्थाशा स्वल्पं परित्यज्य स्पर्शप्रतिपद्यते देवावस्थितादयत्न विगच्छते, तदुक्त प्रज्ञापनाया— 'त्रे नूण भते। विगच्छेसा नीललेस फण्य नो तास्वत्ताए नो तावन्नताए ना
 एता एता ना तास्यक्ताए भुञ्जा भुञ्जा भुञ्जा गोथमा' किगच्छेसा नीललस फण्य नो तास्वत्ताए' इत्याद्यभ्युपगमत सर्वं प्रत्युच्चारणीय यास्वत्यन्ते 'भुञ्जो
 भुञ्जा परित्यज्य निरन्त गोश्मा य सात्व प्रतिपादयामि, अस्मि ज्ञादया दृग्गणेश्या मागन्तुक्नीलेश्याद्व्योदये तद्रूपगन्तुस्वल्पमयता न प्रतिपद्यत इत्यर्थ, एव भगवता निर्दे
 यने प्रदो गुलापि तेऽस्मि दृष्टानि 'स उण्डग भते। एव बुच्चइ किगच्छेसा नीललस फण्य नो तास्वत्ताए जाव परिणमइ' अल भगवान् कारणमाह— 'आगारभावमायाए वा
 रिता परिगन्तव्याणां सा म विवा, किगच्छेसा ग सा ना गन्तु नीललसा तत्त यथा ओस्तकइ' ति, आमार—आगन्तुक्नीलादिलेश्यासम्बन्धमाहास, अन्त्यासन्ने जयाकु
 म्पादिक कन्तुनि दृश्यत न प्रतिपद्यमान्, आमार गण भाव पदार्थ आमारभाव स एव तन्माल तेनामारभावमावे शैवागववस्थिता कृणलेश्या आगन्तुक्नीललेश्यारूपा स्यत्तन
 पुन परिशेष्यर्थे एता प्रतिक्रिया भाग प्रतिविम्बमिव र्म तन्मिन्नज जायतुमुमादिक कन्तुन्यस्यासन्ने दृष्यमाणकान्ततत्प्रतिविम्बवत् प्रतिभाग एव प्रतिभागमाव ते
 ने। अस्मिन्नियतदृशाऽऽगन्तुदृशास्वा स्यात् न तु सर्वथत्यथ, इदमुक्त भवति—प्रथम मन्दतर आगन्तुक्लाश्यादयेऽवस्थितलेश्या तदाभासमालमेव प्रतिपद्यते, तत
 द्वापर्य गच्छतगन्तुनाश्यादेव इतग न प्रतिविम्बमालस्य प्रतिपद्यत, विशिष्टतर तदारार प्रतिपद्यत इत्यर्थ, सर्वथा तु निजस्वरूप परित्यज्य तद्रूपमाव नासादयतीत्यत
 दृग्गणेश्यानामाका स्यात्तन गानतु नावलेश्या, एतत् तव गत्वात्पर्यति, त्रिमुक्त भवति—तत्रैव स्वमीशस्वल्पेऽवस्थिता नीलादिलेश्याऽन्तरं प्राप्य समुत्पत्ति, किञ्चित् शुभ तदा
 वागभासत एव न प्रतिविम्बमाव य प्रतिपद्यत इत्यर्थ, एवं दृग्गणेश्याया मायोत्तोश्यादिभिरप्यालापना यच्चया, तद्यथा—'स नूण भते। गिगच्छेसा काउतासं फण्ये'
 त्यादि, तथा 'तत्राग फट्टाग मण्यग फण्य, त्यादि, तदत्र दृग्गणेश्यामवस्थितादयामाश्रित्यैतदुक्तं, यदा तु नीलतोश्याऽवस्थितोदया भवति तदाऽथस्तन्या दृग्गणेश्या
 मद अस्मिन्नभिः कन्तुनोदयोने कलाश्यादिभि गद्वात्पक्व वक्ष्य्या, यथा— स नूण भते। नीलतोशा कण्डलाय फण्ये' त्यादि नीलाया मडताग तडतो ग फट्टाग

मिच्छद्विद्वौ धर्मज्ञा भवसिद्धीया य स्वयच्छाणेसु । सिद्धा नेत्र अभव्या नचि भव्या हृत्ति नायव्या ॥ ७५ ॥

ब्रह्मज्ञा सर्वदेव भिव्यादुष्य परू भवन्ति, तास्वदनादीनि तु शुण्ठयानमानि तेषु यस्मिन्नेषि न प्राप्यन्त, भवन्त्य तदास्वेदिविभार, भागिद्विसा—भाया पुन सर्वेष्वपि मिथ्यादृष्ट्यादिशुण्ठयानस्यु भावित, मिथ्याद्विमादौ टन्नाश्यागिर्यन्तानि चतुरस्राणि शुण्ठयानानि भवन्त्यु तस्यन्ना इति तात्पर्यं, तीर्थभारादौनामन्तारिसान प्रथम मिथ्यादृष्ट्यादिरूपत्वादिति, 'मिद्रा' क्षीणानि श्रेयस्माला जोरशियेय पुल्लैसथ'या सुकिकर्षयानुगताना इति त भव्या इति श्रीशका मुनिकर्षयकल्य वर्त्मनसरा तद्रक्वियताचुषसोमिति गार्वाय ॥ ७५ ॥ मणिन भव्याभव्यद्वार, गन्धस्तद्वारमगिधितु प्रगह्वरत विन्ध्यापरागय तस्यस्तरामागित्पारास्मैर तातिलहयमिगुगाह—

मस्तुयनाणावरणं ईक्षणमोहं च तदुयथार्दणि । तत्तद्गुहाद् दुचिदारं स्वन्देनोयथार्दणि ॥ ७६ ॥

तच्छब्दनाल प्रस्तासथाल थोसि विवर्णितमानं मन्वन्तु पयाद्विनि, जीर्मेदिपदाथंध्रदाने मन्वन्तु प्रायते त जांस वा शुभात्मभिरिगामागिषण तस्यस्तरं, तस्वरिधारामस्तम्भुभ्रवणिगात्त शुभा नीयवर्णिकाभिरिषेव द्रति भाव, तत्तस्यस्तदुपवन्तु शील यथा तानि तदुपवाभिनि रमांति मन्वाभानि सानि पुनन्नाणि र इ—मत्किथ भूत च मत्किथे त च त ज्ञाने च तयातररणं मन्त्रितुज्ञाणरणं, तस्य दृश्यते तस्य पवनिष्ठतः कर्त्तव्यिन्तु मन्त्रि इतने भव्यस्त्यस्युक्तत तस्मादय भाच्छास्यतीति इतनमाहं तस्यस्त्यमिथ्यातरुजतवाचणं तरेषानि मनिज्ञानारण्यतुज्ञानारण्यमाद्वेषक्षणाणि तस्मांति तस्यतराणशरसानि इष्टम्यानि, त्सादन्तु मन्त्रितुज्ञानारण्यं मन्त्रितुज्ञानारण्यं कथमिदं तस्यत्तराण्यतास्त्वनायत १ इतनमादनीयथी तदुपवातराण्यं मन्त्रं, मन्त्रं यत नीय तस्यतरा लि तदा तत्तस्यतराण्यं मन्त्रितुज्ञाने इत्ययमयलादयति, यत तु कस्य तत्तस्यतराण्यमात् इति तस्य मन्त्रितुज्ञाने इत्ययमयमच्छरणा इत्यस्त्यतिज्ञानभु- न्ना तादत्तमाय भवन्त्ये-मनीषी मध्ये मन्त्रितुज्ञानारण्यं तस्युक्तयत्तस्त्वनायत तयाऽपि न वाचिद्वस्तुवति, इत्ययमयति

मातस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्, परमार्थचिन्तायां तु सम्यक्त्वस्योपधातकं दर्शनमोहनीयमेवेत्यल विस्तरेण, तेषां च मतिज्ञानावरणमुन्नातानावरणद्वारां समाधाना वन्मैयमाणुस्यस्य
 रूपाणां स्पष्टं धानि-रसप्रचयविशेषणकणानि 'द्विविधानि' द्विशपाराणि भवन्ति, वयमिष्याह—'सर्वदेशोपधातीनि' सर्वे स्वावार्थज्ञानादिवं गुणमुपहन्तु गौल शेषा तानि
 सर्वोपधातीनि, तन्मैव स्वावार्थगुणस्य देशमुपहन्तु शीलं येषां तानि देशोपधातीनि, आह-न्तु स्वार्थमिति तानित्युच्यते १ कथं २, उच्यते इत् तापप्रत्येय-
 मनन्दे परमाणुभिर्निष्पन्नानन्तस्त्वन्धान् कर्मन्तया प्राणी प्रतिगतमनुसादते, तत्र चैवैकत्वन्धे य सर्वोपधन्तय परमाणुत्वात् ५पि तत्र कर्वालिप्रया टिचनान चित्त स-
 र्वजीविन्योऽनन्तगुणान् भागान् प्रयच्छति, अपरस्तु परमाणुस्तानव्येवभागाधिरान् मन्थं गुणतानपि तद्युधिरानि याद्ये वात्तरादया तानन्मैव
 यावदन्धः परमाणुमौ सरोशोऽनन्तगुणानपि रसभागान् प्रयच्छति, एव स्थिते विदधितरन्मसं-कन्धे ये केचन अपश्यन्ता परमाणान्तैषा ममुदाय गमानजातीवत्यादेवा वर्गोति
 प्रतिपादयते, अन्येषां त्वेकान् रसभागोलाधिकानामणूनां स्तुदायौ द्वितीया वर्गणा, अयेषां तु रसभागद्वयद्वयानां समूहत्वात् ५ा वर्गणा, यन्दया रभ्यागलगाभ्यधिराना
 सृष्टात चतुर्थीर्गणा, एवमवया दिता एवैवरसभागाधिरानां परमाणूनां समुदायस्या वर्गणा, तत्र एकेन रसभागेन तन्नागऽनन्तगुणां संप्राच्यन्ते, एतायां चैता-
 वतीनां वर्गणानां समुदाय स्पष्टकमित्युच्यते, शब्दार्थस्त्वय स्पष्टत इवातोत्तरापरसदृश्या परमाणुगर्गणा इति स्पष्टंमिति, इत ऊर्व्यमवृत्तया विन्तरद्रया प्रसर्गमा-
 रसयुजा परमाणी न लभ्यन्ते, किं तर्हि?, प्रथमस्पष्टंकरसवर्गणापरमाणुत्वात्समागोम्य सर्वजीवापन्तगुणपरमाणुत्वादेव गंतेन समन्विता परमाणु इत्यन्ते द्वितीयं
 स्पष्टंकारन्त्यते, यस्तपि च जन्त्यालानां परमाणुत्वादेव वर्गणा, तत्र एकेन रसभागेन तद्वाना द्वितीया रसभागद्वयाधिरानां तृतीयेत्यय तादन्धं चाऽन्यदौकसद रत्यापता
 वर्गणा इति द्वितीयं स्पष्टंम, अथ पुनरपि रसायैकोत्तरा इदित् लभ्यते चित्तु सर्वजीवापन्तगुणपरमाणुत्वादेव एव रस प्राप्यते, इतस्तेनैव समप तृतीयं स्पष्टंमाम्भते,
 पुनरनेनैव न्यादेव चतुर्थमियादि यावदन्तानि रसस्पष्टंवात्युत्पत्ति, एतेषु च स्पष्टेषु रसा दिवा भवति शुभोऽनुभव, तत्र शुभप्रदनीनां सम्बन्धी शुभ, मनुभप्रदनीनां तु
 सम्बन्धी मनुभ, तत्र शुभो रस द्वैरिणीचरिव्याधिरतोपगो भवत्यस्तत्सदृष्टन्त्यादौ भावनीयः, तथादियथा मदिपीत्तीरेवविरय सहजोऽभवतिनो मयुट एवम्यनिगब्यपदे

शयोग्यो भवति, स एव च पथान्जलवन्तुडुलुकाब्जुलुकप्रस्त्यज्जलिकरकुम्भद्रोणादिसम्पन्नान्दमन्दतरादिवहुभेदत्वं प्रतिपद्यते, एवं शुभप्रकृतीनामपि तन्वन्धी कश्चि-
त्तथाविध शुभो रस एकस्थानिक इत्युच्यते, स एव च स्वकारणभूताध्यवसायवैचित्र्यान्मन्दमन्दतरादिभेदासादयति, तथा स एव क्षीरेत्वादिरस क्वथितोऽर्द्धवर्तित सन्
मधुसरो यथा द्विस्थानिनो भवति, स एव च जलवद्विन्दुडुलुकाब्जुलुकादिसम्बन्धान्मन्दमन्दतरादिभेदान् गीकरोति, एव शुभप्रकृतिरसोऽपि कश्चित् शुभतरो द्विस्थानिक इत्युच्यते,
स्वकारणवैचित्र्यान्मन्दमन्दतरादिभेदाच्च प्रतिपद्यते, तथा स एव क्षीरेत्वादिरस क्वथित्वा भागद्वये आवर्तिते तृतीये तु भागेऽप्येषिने सति मधुसरो यथा लिस्थानिको
जायते, स एव च जलवनादिभेदान्मन्दमन्दतरादिभेदान् भजते, एव शुभप्रकृतिरसोऽपि कश्चित् शुभनमस्त्रिस्थानिक इत्यभिधीयते, स्वकारणवैचित्र्यान्मन्दादिविचिह्ननाभाग्
भवति, तथा स एव क्षीरेत्वादिरस क्वथित्वा भागद्वये आवर्तिते चतुर्थे तु भागे शेषत्वमानीतेऽतिशयमधुसरो यथा चतु म्बानिक इति व्यंग्येदिरयते, स एव योचमान-
जलतंपरद्विचियमाधत्ते, एव शुभप्रकृतिरसोऽपि कश्चित्शुभतमश्चतु स्थानिक इत्याख्यायते, स्वकारणवैचित्र्याच्च वैसदृशमनुभवति, तदेव कृता शुभप्रकृतिरस
भाविना । अशुभप्रकृतीना तु तन्वन्धी अशुभो रस कोशातकीपिचुमन्दादिरसोपमो भवत्यतस्तद्दृष्टान्नाद्भाव्यते, तथाहि—यथा पटालिकाग्निम्बान्दिरस सहजोऽर्द्धवर्तित
भरद्वायवर्तो भापलयावर्तश्च यथासङ्ख्य वटु वटुतर कटुतमाऽतिवटुतमश्च तन्नेऽद्विबिचतु स्थानिकव्यपदेशयोग्यो भवति, अयमपि च पूर्वोक्तजलमयन्यात्सर्वोऽपि वैचित्र्यमा-
प्नोति, एवमशुभप्रकृतिरसोऽपि यथातन्मवेनद्विबिचतु स्थानिक उच्यते, स्वकारणवैचित्र्यात्प्रत्येकं षडुभेदश्च भवति, इह चाशुभो रसश्चतु स्थानिकश्चिह्नानिश्च सर्वोऽपि स्वाचार्यगुण
सर्वमुद्दहन्तीति कृत्वा सर्वघात्येव, द्विस्थानिनस्तु कश्चित्सावि सत्त्वं गती कृषितुं वेदघाती, एकस्थानिकस्तु सर्वोऽपि देशघात्यवेति, अत स्थितमिद ज्ञानावरणाद्यशुभकर्मणा
सम्बन्धीनि स्पष्टमानि द्विविधानि—यथोक्तसर्वघातरसान्वितानि सर्वघातीनि, देशघातकरसान्वितानि तु देशघातीनीति गार्थार्थ ॥७६॥ तल विमृष्ट इत्याह—‘सर्वसु’ इत्यादि,

सन्त्येसु सत्त्वघादसु ह्यसु देसोघघादघाणं च । भागेहि मुच्चमाणो समप समप अणंते हि ॥ ७७ ॥

सर्वेज्वरपि सर्वघातिसु षतु स्थानिकस्थानिनस्थानिनस्तु तथा नियत्सु द्विस्थानिकरसान्वितेषु च स्पष्टकेषु ह्येतु—विशुद्धाध्यवसायतोऽपकर्तानादिरसश्च

श्रेयस्य सर्वशोच्यं कर्तव्यं सत्त्वं, देवोपवातिनामपि कियतां द्विस्थानिशादिरस्यस्यैकाना प्रतिभमयमन्तैः भागैः प्रशैर्मुच्यमानो देवोपवातिस्यदंकारस्यैवस्मिन्नन्ततमै भागेऽप्यतिष्ठमाने इत्यर्थः जीवः सम्यक्त्वमनाप्रोति, नान्ययेति शेष इति गाथार्थः ॥ ७७ ॥ तदेवं निर्दिष्टं सम्यक्त्वस्य सामकारणं, तच्च सम्यक्त्वं क्षिया भवति, तद्यथा—ज्ञयोपशमेन निर्दृत्तं ज्ञायोपशमिकं, उपशमेन-निर्दृत्तमौपशमिकं ज्ञेयस्य निम्नं ज्ञायिमद्यमिति, तत्र ज्ञायोपशमादीनामेव स्वस्मिन्स्वप्नार्यामाह—

ज्ञायोपशमं निर्दृत्तं ज्ञायोपशमिकं, उपशमेन-निर्दृत्तमौपशमिकं ज्ञेयस्य निम्नं ज्ञायिमद्यमिति । उदयविधाय उवसमो एतमो य दंसणतिगाथावो ॥ ७८ ॥

मिथ्यात्वं यदुदीर्णम्—उदयमागतमातीव तत्सर्वं यदा 'ज्ञोपशम' उपपन्नं भवति, उदीर्णान्तुन 'ज्ञोपशम' उद्धरितं यद्विचिन्तकाद्येऽप्यायुदयं नागच्छति केवलं एतांथामेव वर्तते तद् 'उपशान्तं' विकम्भितोदयं यदा भवति तदाऽयमीदृशो मिथ्यात्वमोहनीयस्यादीर्णस्य क्षीणत्वादुदीर्णस्य तुपशान्तत्वात्क्षयोपशमो भग्नते, तेन ज्ञायोपशमेन निर्दृत्तं ज्ञायोपशमिकं सम्यक्त्व, मिथ्यात्वमोहनीये कर्मणि ज्ञायोपशमावस्ये यजन्तव. सम्यक्त्वं लभन्ते तत्ज्ञायोपशमिसम्यक्त्वमुच्यत इत्यर्थ, एतच्च 'सुखेऽसदपि प्रकमावातत्वात्त्वयमेवाजगन्तव्यम्, एकमुत्तरतापि, 'उदयविधाय उवसमो' ति उपशमन्मुपशम', य कः इत्याह—मिथ्यात्वमोहनीयस्य य उदयस्तस्य यो विधातो भवेत् स उपशम, उदयविधातोपलक्षणं, उदीर्णस्य मिथ्यात्वस्य ज्ञाय इत्यपि द्रष्टव्यं, उदीर्णंऽर्चिणे मिथ्यात्वलोपशमायोगाद्, मन एव कस्यान्विचत्सुखस्तिकाया 'ज्ञामो य दंसणतिगाथावो' इत्यस्य स्थाने 'जा समुपशमस्य य विदुर्दो' इति पाठो इत्यते, प्रतायमर्थः—मनुदितस्योदयविधातः 'सुदीर्णस्य चोदयप्राप्तस्य या विदुर्दिः—ज्ञायः स उपशम', अत्र पाठे ज्ञायलक्षणं युगमत्वात्त्वयमन्युद्यमिति, तत्रार्थेऽसुखं भवति—उदयप्राप्तस्य मिथ्यात्वस्य ज्ञायः शोपस्य त्वनुदीर्णस्य यत्तामालवर्तितो य उदयविधात-उदयायोग्यत्वापादलक्षणः स उपशम, प्राह—अथेवं ज्ञायोपशमस्याव्येवंस्वप्नस्यैव पूर्वं व्यान्यातत्वात्स्योपशमेन मह भेदो न प्राप्नोति, सत्यं, किन्तु ज्ञायोपशमावस्ये वर्गेणि विपाकत एवोदयो नास्ति प्रदेशतत्त्वत्त्वेव, उपशान्तावस्ये तु प्रदेशतोऽपि नास्त्युदय इत्येतावताऽनयोविशेष इत्यनं प्रसङ्गेन, तेनोपशमेन निर्दृत्तमौपशमिकं, सम्यक्त्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यं, इदं च यथा लभ्यते यथा च मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मणोऽन्तरकारणे कर्मानस्य जीवस्यैतद्भवति

तथा श्रीधे प्रन्वे मात्पादगुणसुषुप्ताकारे पूर्व दर्शितमेव, साद्योपशान्तिस्त्वपि सम्यक्तत्त्व शुद्धसम्यक्तत्त्व शुद्धसम्यक्तत्त्व शुद्धसम्यक्तत्त्व स्वस्व ततैव निर्धारसम्बन्धव्यमिति,
 'धर्मो न दशरुतिगघाभो' ति दर्शनमाद्येन दर्शनमोदनीय कर्म्मसि विवक्षित तस्य तत्र पूर्वोक्तस्वप्नं सम्यक्तत्त्वमिश्रमित्यात्पुञ्जसदयलक्षण तस्य या पाता—विद्युदा-
 ध्यवसायात सम्बन्धा दलितविलीनावरणलक्षणे स सद्य इदञ्च्यत, तेन क्षयण निरूपनं सायिकं सम्यक्तत्त्वमिधीयत इति स्वयमेवावसेयम्, माह— नन्वन्यत्र दर्शनसप्तक-
 क्षयेण सायिकं सम्यक्तत्त्वम् अत्र तु दर्शनत्रिकक्षयसमुच्चयत इति कः न विराध ? , सद्य, चिन्तु मुच्यत इदमेव दर्शननिबं सम्यक्तत्त्व्यावारयमत एव तत्क्षयादेव
 सायिकं सम्यक्तत्वं वक्षुमुचित, यवान्यत दर्शनमात्रक्षयसादृश्यते तदनन्तानुबन्धिचतुष्टयवक्षपिते दर्शननिक वदन्वित्पि न चिन्तते, तदक्षपणे तु न सायिक सम्यक्तत्त्व-
 मा पारम्यर्थानन्तानुबन्धिचतुष्टयत्रयाविनाभाकित्यात्सायिकवस्यत्वस्य तऽप्यनन्तानुबन्धिनक्षत्वार माभाद्यो दर्शनमाह्वन विवक्षिता, दर्शनमात्रक्षययाच सायि
 त्त्वस्यत्त्वमित्यन्यतोक्त मिरूपय, परमार्थतन्तु यथाह दर्शनतत्त्वप्रत्य दर्शनमाह उच्यते, तत्क्षयानन्तरस्य सायिकस्यस्वरूपेणलब्धेदित्यलमतिचचितेन, कापि 'सदृश्यं
 वंसणतिगघाभो' ति पाठस्तत दर्शनत्रिकप्रयात साय इति शेषस्तेन क्षयण निरूपनं सायिकं सम्यक्तत्त्व भर्तोरनुपस्वार, एवमन्यान्यपि पाठान्तरानुपानुसारत प्रस्तुता
 विराप्तो व्यास्यवर्णानि गार्थार्थ ॥ ७८ ॥ तदेवमुक्तं त्वस्यत सम्यक्तत्त्वमयात गुणस्थान्त्वज्ञान् जीवसमासाधिन्यथाह—

उपसमवेपण ह्यया अधिरयसम्माह सम्मदिष्टीसु । उदासतमप्यमस्ता तद स्थिता जहाकमस्तो ॥ ७९ ॥

'उपसमे' स्थादि, 'उपसम'ति भौषणसिक्त सम्यक्तत्त्व 'वेपण' ति वेद्यते—अनुभूयत शुद्धसम्यक्तत्त्वपुञ्जशुद्धला मस्मिति वेद्येण—सायाप्यामिष सम्यक्तत्त्वमुच्यते,
 भौषणमिष्टादियत्सम्यक्तत्त्वयो पुञ्जवेदनस्य स्वयेयाभावादिमेव सायौपशान्तिं सम्यक्तत्त्व वदन्मिधीयत इति भाव, अत एव सायमात्रसम्यक्तत्त्वपुञ्जशुद्धलक्षणमात्र
 लक्षण यदन्यत्र वेदकं सम्यक्तत्त्वमुक्तं तदिदं प्रत्ये दृष्टम् नाह, पुञ्जवेदनस्य यसानन्तं सायापशान्तिमिष्टसम्यक्तत्त्व एवान्तर्भावदिति, 'अद्य' ति सायिक सम्यक्तत्त्व, तदे-
 तानि भीक्ष्यपि सम्यक्तत्वानि 'अधिरयसम्माह सम्मदिष्टीसु' ति अधिरयसम्यक्तत्त्व्यादियु सम्बन्धित्यु पतते, न तु मिथ्यादृष्टिमात्पादनमिष्टसम्यक्तत्वानंविद्यत्यर्थ, 'म-

वित्तसम्पददृष्ट्यादया हस्योगिष्यन्ता सर्वं सम्यद्दृष्ट्य इति ते यथासाम्भवेतेषु सम्यक्त्वेषु प्राप्नुवन्ते, अङ्गत्वास्तु स्यात्सम्पददृष्टित्वादेव नैतद्व्यन्यतरस्मिन्नपि वर्तन्त इति तात्पर्यम्, अविस्तसम्पददृष्ट्यादिषु च सर्वेष्वव्युपरितन्मुष्णस्थानकेन्द्वेतानि वीक्ष्यपि सम्यक्त्वानि तद्युदितानि न वर्तन्ते चिन्तु विमपि कियदपि गुणस्थानस्य यावदिति दर्शयति—'उच्यते मन्तमप्पमत्ते' त्यादि, सिद्धान्ता इत्यत्र योऽयमन्तशब्दः स प्रत्येकमभिसंबध्यते, तत्र चोपशामिषं साम्यक्त्वमुपशान्तान् नवति, अविस्तसम्पददृष्टित्वाच्च षडुर्ध्वं गुणस्थानचमदौ कृत्वापशान्तमोहत्वस्वप्नकादरा गुणस्थानर्षं यावत्प्राच्यत इत्यर्थं, तत्र परं चीरगमोहेत्वेन ज्ञायिवसम्पक्त्वस्यैव भाववदिति भावः, ज्ञायोपशामिकं तु साम्यत्वं प्रमत्तान्त भवति, अविस्तदेशविरतप्रमत्तप्राप्त्येव प्राच्यते न परत इत्यर्थं, अपूर्वकमगादीना हि दर्शनमाहरय द्वाीरवाडुपशान्तत्वाद्वा ज्ञायिवमौपशामिकं वा सम्यक्त्वं भवति, न ज्ञायोपशामिकमिति भावः, ज्ञायिषं साम्यक्त्वं सिद्धान्तं भवति, अविस्तसम्पददृष्ट्यादिव्ययगिष्यन्तेषु गुणस्थानेषु वर्तित्वात् सिद्धावस्थायामपि न निरर्तत इत्यर्थं, 'जाहाकमसो' ति उक्तत्वेप्येव यथा क्रमस्य एतद्वृत्तिर्भावनीया, न समुदितानां सर्वसंख्ये, अयमस्त परमार्थः—अविस्तदेशविरतप्रमत्ताःप्रमत्तान्ताः - प्रस्तुतानि तीर्थयपि सम्यक्त्वानि सगर्वन्ति, अपूर्वकस्यानिवृत्तिभादारस्युदम 'त्र ३०००' सम्परायोपशान्तमोहास्तु ज्ञायिवसम्पददृष्टया वा भक्त्यौपशामिकसम्पददृष्टयो वा, न तु ज्ञायोपशामिकसम्पददृष्टय, चीरगमहेतस्योपयोगिविचलित सिद्धाद्य ज्ञायिवसम्पददृष्टय एवंति गार्थार्थं ॥ ७६ ॥ अदेतान्दव लीकि सम्यक्त्वानि प्रसङ्गतो वैमानिकादिजीवेषु चिन्तयन्नाह—'वैमाणी' त्यादि,

वैमाणिया य मणुया रयणाए भस्स्वत्वात्तरिया य । तिविहा सम्मदिद्वी देयगजवत्सामेमा सेसा ॥ ८० ॥

वैमानिका मनुष्या 'रयणाए' ति रत्नाप्रभानारका इत्यर्थं असद्व्ययवर्षयुपस्तिदञ्चय 'तिविहा सम्मदिद्वि' ति तिविधा सम्मददृष्टया भवन्ति, वीर्यवैमानिक्या मणुष्याः सत्त्वं तीत्यर्थं, तथाहि—वैमानिकानां मध्यं यानादिकिष्यादृष्टिदेव प्रथमं सम्यक्त्वमपामोति, तत्रान्तरवरबकाते प्रथमन्तमुद्घुर्तमौपशामिकं चिन्तयन्नाह भवति, तत्र च किञ्चिन्नस्यं पाठ इत्याद्यत्वेन सास्त्रादनुष्ठानस्थानविचारे निष्कर्तव्यः, ज्ञायोपशामिकसम्पत्वाच्चदान्तरं शुद्धसम्पक्त्वमुद्घुलात् वेदयतस्तस्यापि

स्वपृथोना वृत्तौया नरकटुष्ठी यावदुत्तरारामे ध्रुवते तत्कमिति शक्रं राप्रभावालुकाप्रभानारकाणामपि साधिकसम्यक्स्व निधिष्यते, सत्यं, किन्तु कार्ष्णिकसम्यग्दृश्य प्रायो
 रत्नप्रभावेन यावद्दृच्छन्ति, परतस्तु स्वत्या एव किञ्चिद्वृत्तन्तीति स्वल्पत्वात् इह मन्थे न विनक्षिता, मन्थतो वा कुर्वाथित्वाण्यदिति केवलिनो बहुदुःखा वा विदन्तीति, एक
 द्वितिवृत्तिरिन्द्रियासिंह्याञ्चैन्द्रियाणां तु तद्भवं परभवं वाऽवेक्ष्य प्रस्तुतसम्यक्त्यमध्ये एकमपि न सम्भवीति गार्थार्थं ॥ ८० ॥ उक्तं च एतदसद्गुं सम्यक्त्वाद्वा, साम्प्रत
 सन्धिद्वारमभिधीयते, तत्र सन्धानं सन्धा विशिष्टिरित्यर्थ, सा च त्रिधा—हेतुवादसन्धा दीर्घकालिकसन्धा वृष्टिवादसन्धा चेति, तत्र हेतु युक्तिनिष्ठ साध्याधंगमको यचन
 विरोधो बह्वेन वादो हेतोर्वादो हेतुवादस्तेन सन्धा हेतुवादसन्धा, सा च द्वितिवृत्तिरिन्द्रियासिंह्याञ्चैन्द्रियाणां मन्तव्या, ते हि हेतुवादेनैव वक्तुं शक्यते सन्धिज्ञान एते प्रातर्पादि
 भ्यरक्षयाथाश्रयादाहारादिनिमित्तोपेत्ययुक्तत्वाच्च मनुष्यादिवदिति हेतुवादेनैते सन्धिज्ञान, एतदपेक्षया तु विद्यन्ता वृथिव्यन्ते चोवायुक्तस्वयोऽसन्धिज्ञान, माह—ननु वृथिन्यादी
 नामन्योदाहरादिवा दराधिया सन्धा समये प्रकृतैव तत्कथंतेऽप्यसन्धिज्ञान १, सत्यं, किन्त्वचोत्राव्यक्तत्वेन तुञ्ज्वादाहारादीनामिदानीनिष्ठानिदिविरोधापरिज्ञानेनारोमन्तत्वाच्च विद्य
 माना अपि तेषां नेहासौ विवक्षिताऽतो न वृथिव्याय केन्द्रियाणां सन्धिज्ञान, न हि रूपकादितुञ्जनां धनीत्युच्यते, नाप्यस्य रूपरूपो रूपानिति व्यपदिश्यते, इत्येवमेकेन्द्रिया
 अपि स्तोम्याऽरोमन्त्या च सन्ध्या नेह सन्धिज्ञानेन प्रोक्षा इति भाव, दीर्घ—अतीतानागतवर्तमानस्या य काला दिनपत्रमासादिस्तत्र भवा दीर्घकालिका सा बाली
 सन्धा च दीर्घकालिकसन्धा—कृमिद करोमीद करिष्यामीद स भनमेतरासोदृते भविष्यति कल्यादिमुदीर्घकाललयगोचरशिष्टमनोव्यापारवती न तु हेतुवादिस्तत्रोपप्राय
 साम्प्रतौचित्वमावस्येति भाव, हेतुवादेन चयं न साध्यते, अतिस्यष्टत्वेन कालानामपि सप्रतोतत्वादिति हेतुवादसन्ध्या एहास्य सादृश्य न भावनीय, इय च मनोलब्धिस्य
 ज्ञानो नारकामर्जतिर्यगमुन्येवानामेव बोद्धव्या, एते हि काललयगोचरयुक्तयुक्तविवारचतुस्त्वात्प्रस्तुतसन्ध्या सन्धिज्ञान उच्यते, एतदपेक्षया तु मनोलब्धिगुण्यार्षे सर्वेऽप्य
 सन्धिज्ञान, वृष्टि-सम्यग्दृष्टिश्चि गृह्यते तस्या वदन वादो वृष्टिवादस्तेन सन्धा वृष्टिवादसन्धा—सम्यक्त्वनिर्मलीकृतज्ञानस्या न तु मिय्यादृष्टिनारकादीनामिव मिय्यात्वानुसृष्टित्वाध
 स्वस्येति हृदयम्, एषाऽपि नारकामर्जतिर्यगमुन्येवानामेव दटव्या, केवने सम्यग्दृशा, मन्थते सम्यक्चतुर्धाविशुद्धज्ञानत्वात्प्रकृतसन्ध्या तन्निहाऽभिधी

यन्त एतदप्यत्रानु मित्यादृष्टय गर्वऽप्यसञ्चिन, मार अर्चवं हेतुसादात्तञ्चादिभेदा निर्विधेह सञ्च्य प्रक्षा भवति, सिद्धान्ते तु द्वौन्द्रियदीनामप्याहाररञ्चादिभेदादसौ दराविषाऽपि निर्दिष्टेति कथं न विरोधापत्तिः, नैतेवैव, सममन्वृत्त्यारारणादिस्या सामान्यप्रवृत्ति पुर्व्यता लभ्यते (भोपसंज्ञेति) आहारादिसराविसञ्चाम्भ्य सिद्धान्त च तदसतौ प्रक्षाऽन सह चतुर्यौ गञ्ज्ञा प्राप्नोति, तत्सम्बन्धाच्चैकेन्द्रियाणा मञ्चित्यमापद्यते, भवद्विस्त्रिया हेतुवादादिभेदादिस एव सञ्ज्ञा प्राप्ता, एवञ्चिद्व्याध गांप्रकारे रसागिञ्चन निर्दिष्टास्तत्तत्तयमिमिदमवगन्तव्यम् एत्युक्त, किन्त्यव्यसमास्तचन स्तावाऽशाभता चैकन्द्रियाणा सम्बन्धिनो भाक्सञ्ज्ञाऽताऽसौ नेह विवचितति पुनः धतुर्गञ्ज्ञाप्रसादः, यथा दि स्मसादिना स्तोत्रेण गनेन विद्यामानेनापि दरिदा धर्नाति नाच्यत कुत्स्मितवपुर्द्युक्ताऽपि च रुष्याप्राभिवीयत, वि तर्हिह प्रचुरभनवानेव भनी विशि- टव्युक्त एव च स्पष्टमिति ताव व्यपदिश्यते, एवमेकेन्द्रिया प्रत्यनया स्तापयाऽशाभनया चौपमञ्चया मञ्चिना नाभिवीयन्त इत्यमीया गर्वप्रकारैरगिञ्चत्वमिहाच्यमाने न विञ्चिदृष्टमिति यद्य म्मादाभयपरिग्रहादिसञ्ज्ञा मन्यव या प्राक्तास्तागामिह सङ्ग्रहो न प्राप्नोतीति मैव, एतास्त्वव तिस्रु सञ्ज्ञासु तत्सङ्ग्रहस्तत्वन मामान्यस्तार पास्वादिरोपभूतानामव तासामन्तर्भायादित्यलमनिषङ्गवित्तम वायमवाभिदम्, तत्रैतानु तिस्रु सञ्ज्ञासु गर्वऽस्यटा हेतुवादसञ्ज्ञा तत स्पष्टतरा दीर्घकालिणी त्साऽपि मन्वगिञ्चिदृष्टत्वात् स्पष्टतामा दृष्टिवादसञ्ज्ञा, सिद्धान्ते पुनयेन इचित्तत्वात्तद्विञ्च्यवहारः न नि शेषाऽपि प्राया दीर्घकालिणी गङ्गामाश्रित्य प्रतिपत्सञ्च्योऽतोऽस्मापि म्मत्वाच्चिदाप्यत्र पञ्चेन्द्रिय सर्वोऽपि गङ्गी, तद्विपर्ययस्तु प्येदोतात्प्रायणात्स एवामञ्शीत्यभिप्रेतं वदित्वाभिमिति ॥ तदेवं निर्दिष्टौ स्वस्यत मन्वश्रमञ्चिनौ, एतयोः गुणव्याजतत्तत्तान् जीवतामागान्निरुपयितुमाह स्पष्टमेव सूत्रकार -

अस्तसि धमण्यचिदियंत सपणी उ समण छउमर्था । नोसपिण नो अस्तसणी केयत्तानाणी उ विरुणेवो ॥ ८१ ॥

'अमण्यचिदियंत' एव चाम्भ्याऽभनान्निकारित पञ्चेन्द्रिया गुत्सामिः प्रयान्त सपो तत्समस्यञ्चञ्चिदियान्ता विद्वान्दृष्टिगात्वात् इवश्चका अभिसमागा, एतागोरेवञ्चि-
'अस्तसपिण' ति युगपिमच्छिका निर्देशा, यथासम्भ्यामेवमन्यतापि, तापावच्छिद्यु मञ्चलव्यिरहितममूर्च्छं व्यपञ्चिद्वेषु प्राच्यते, के ? इत्यह---
इत्यह---

पुणोष सुयोगोऽन्वयाऽपि शरतोया उपलक्षणमात्रत्वादस्य, एवं पूर्वमुपलक्षणं च, इहापि पूर्वोक्तशुक्तिवशादाद्यसम्यक्चेऽनाहारकस्मृतीयसमय त वाहारक इति निश्चय-
 न्नाकारितो मन्वन्त, व्यसृग्वनदादिस्तु प्रापुक्तोदेवस्मिन्नेव मन्वन्ते विप्रहृतमयेऽनाहारको न तु प्रभञ्जरससमययोर्विति प्रतिपद्यन्ते, तदेवं सर्वलोचना भयान्तरप्रतिपत्तौ
 स्रुतित्यर्थेकस्या द्विगम्या लिलमया च विप्रगतिरित्येतेषु गतित्रय मभवति, प्रथमेन्द्रियसमयैव विप्रहृतिसोभनमिति तद्भवना प्रतिपाद्यते-इह
 समानता चर्तित्तिरेत्यवच्छिन्नस्य गता यथा निगोदादेरौलोकादूर्ध्वलोक उत्थादो नाद्या बहिरेव दिति भवति सोऽवगम्येकेन समयेन विदेशो दिशामगच्छति द्वितीयेन नाडी
 च्यापि तृतीयेनैतत्क प्रजनि चतुर्थेन लोकनादीना निर्गन्तेत्यपत्तिचाने उत्पत्तौ, तत्रैव त्विप्रहृता चतु समया विप्रहृतिसमयेषु त्रिषु समये
 प्रान्तारकान्तुं नाहारकः प्रत्यदीयमेतत्तु कथमेव वरसमयद्वय एवागहारको न त्वान्त्वमययो, तदित्युक्तममे जन्तुना भवान्तरालगतिसमयेव चतुर्विधया प्रोक्ता-
 रागुक्तिरिहकाम्यद्विगम्या त्रिविधता इति, अन्ये त्वाद्गुर्ध्वकोपता पञ्चगाम्यादिनी मन्याऽऽब्जल गति एभवति, यदा समनाडीबहिर्विदिशान्त्तद्विदिशयेवोत्पद्यते इति, मत
 यत्समय पूर्ववत्, तदुर्ध्वमय तु नाडीना निर्गन्तेत्यपत्तिस्थानस्य समग्र्येण प्रतिपद्यते, पञ्चमे तु नाडीबहिर्विदिशालक्षणमुपतिस्थानमवाप्नोति, यत्तान्येकेयामाद्यसमयचतुष्टये-
 ऽन्तारक मन्वन्त न्याहार, मन्वन्तो तु मध्यमे वरसमयलया एवागहारको न तु प्रभञ्जरससमययो, उक्तञ्च--'एकं द्वौ वाऽनाहारक' (तत्पार्थ म०२-सु०३१) सा
 गन्तान्तरात्तान्तराविति ह्यव्यय, मान्यहरगभिरायेण एवम्य द्वयोध विरुपार्थतोभयन, अधिवास्य स्पष्टं तत्र निषेधात्, इयं च पञ्चसामयिसी गति कादाचित्का
 समाने गता, यदाकेन्द्रियानामपौत्यमनुत्तेति । तत्रैव दर्शिता विप्रहृत्यापभा मनाहारका, इह च विप्रहृत्यापभा एवागहारका इति नावाधारणीयं, सिद्ध दोनामव्य
 न्तरात्तद्विप्रहृत्यनन्तरात्त एवात्यमपि नकथयन्ते, तन्वामपि कश्चित्प्रत्येकवानाहारकत्वस्यानुक्तत्वात्, तर्हि सर्वाणि तत्क्यानि सावधारणानि भवन्तीति कथ नेतव्यमिति,
 उक्तं, किन्तेऽप्येषां एतल गम्भइर्शनसमयगव्यत्तैरेतन विप्रहृतावनाहारकाः मभवन्त्येवेति, यथा नभसि पृथ्वी जाते मृतस्य इत्यादिविज्यल विस्तरेण, तथा सूर्योऽग्नि
 रेदिनेऽपि मरुतान्तरात्तुपत्ते यत्ते मारुतान्तुतियचतुर्ध्वपञ्चमामयेषु केवलकाम्यं शक्यापयोगावस्थायामानादाहका, एतन्वेहापि प्राक् किञ्चित्सुकिन्तुग प्रोक्तमवेति, यजोगिकेवलिन

अथे मारुत
 ३०

मिद्याद्य पुन मश्वैजनाहारकाः, ब्राह्मणमहाभारतौशारिश्वादिशारोचुद्धेदनीयश्मम्भित्तेत्रभावारिति, उक्तयोगः पुनः सर्वेऽपि जीवा भ्रातरका एव भोजाहारलोमाहार प्रशेषाहारनकासादासहस्रभाणकृतेन ययात्ममस्मादाहारयन्त्रैर्वैतहृत्स्याः, ततोऽज्ञा तैजससरीरेष्व स्वस्तदचारिकाम्भयशरीरान्कित्तेनाहारः सदास्यर्णलोपावोऽजाहारः, अथवा भोगः-स्वकर्मकर्णाने, क्विपुष्पनुविद्यशोषिभ्यादिपुद्गलायांयास्तस्त्वाहार भ्राजाहारः, अथ चापकासावस्यामाभैवान्तमुर्द्धतः सर्वजन्तुनां ऋष्य, तथा लामभिः लोमान्त्रै निमित्तराष्ट्रकालादिमाविनां शोभज्जलादिपुद्गलानामाहारश्च -प्रदण्डं लोमाहारः, अथ च पर्याप्त्युत्तरकालमभवद्ययात्सस्तज्जीवानामवशेषः, तथा प्रशेषणं मुले प्रवेशन प्रशेष-एतौश्वेराहाराः प्रशेषाहारः, अथवा प्रसिन्धुत इति प्रशेष—मोदककलादिस्तस्याहारः प्रशेषाहारः, अथ च विद्वेषेन्नियन्त्रैश्चरित्यर्धमुगुग्याणामेव ऋष्यः, तेषामपि कदाचित्तो न त्वधिरादितः, उक्तव्य— "भोजाहारा जीवा सर्वे पञ्जसत्या मुखेयङ्गा । पञ्जसत्या य लामे पश्वन्नेवे द्दोति भश्यब्वा ॥ १ ॥ पुर्णदियदेवाणं नेरश्याणं च नत्य पश्वन्ना ॥ मेसाणं जीवाण्य संसारत्याण्य पश्वन्नेवो ॥ २ ॥" इत्यादि, मह—ननु मनधिनित्तोपनतस्यस्पन्दुर्षोऽव्याहारो भवनस्यादीना संभवति न कल्मादिदि नोक्तः, तात्, विन्दु कटादिनाऽप्रसिन्धा एसागन्तुकाः पुद्गला भलाहास्तया परिष्कर्मन्ति लोमाहारोऽव्ययेमयमेवेत्येतावत्ताम्याभिभाहरोऽन्तर्भावित्वात्पुगुगयायागमेऽपि नोक्तः इत्य-दोषः, तस्मादिप्रदण्ड्यास्त्रादिभ्यः शेषाः सर्वेऽपि जीवाः ययोक्तस्सुखं त्रिकिधमाहारं यथासम्भवमाहारयन्त्रैवेत्याहारका एवेति गाथार्यः ॥ ८२ ॥ तदेवमाहारका भ्रनाहा-रकादृच जीवाः त्यस्तो निदिष्टा, अथ गुणस्यानलक्षण जीवाणामासातेषु चिन्तनीयाः, ते च सुगमत्वादिकारणत कुञ्चित्युल्लङ्घना न चिन्तिता इति सुगमविधियेयानुग्रहार्थं पर्ययं चिन्तयामः, सत्तानाहारकेषु सिध्यादृष्टिताः यदन्तर्गतपितृताम्यदृष्ट्यांऽप्योगिकचलिनः समुद्रशते तृतीयचतुर्थपञ्चमसप्तमतिनः तयोर्गिरिकचलिनश्च वर्तन्ते, न शेषाः तथाहि-अयोनिचलिनं तृतीयचतुर्थपञ्चमसप्तमवर्तिपयोनिचेलिनं च विद्यायां नै संगारिजा जीवाः सर्वेऽपि विप्रदृतावेवागाहारकाः संभवन्ति नान्यत्र, ता च पूर्वं भ्राजत्कालं, इत्या भ्राजान्नादृष्टिकान्तो मेर भस्मि, गन्त्यगिम्याशुष्टिम तावत्कालमेव न परंति 'न तस्मिन्निष्ठो पुष्यर काल' इति पश्वन्नाहलाऽस्य कुपो विप्रदृगतितांभवः, तदवभवे च ऋष्य-भ्राजत्कालः ऋष्यगिभिः, वेत्तगिगादिषीकामोदान्तुष्कस्यान्वर्तिनो जीवा विप्रदृगती न संकन्तरश्च, भ्रान्ततत्पक्षे 'देवविरजान् चिरशरीरकामस्यैवागमे निविद्वत्पदादिति प्रत्य उवा-

मया एव गमककतिवादिषु कथा—शलाशहारात्तामिनिष्टं तन्नासा वा समुद्र इति बाल—समयवलिकारिह एव, मय यथा धर्मास्तित्राय इत्युक्त तथा काला-
 निष्ठाय इति धर्मान्नाभ्येतो इति च, नैव, प्रदेशानुत्वेन प्रक्षारणरूपणकाले वर्तमानसमयलक्षण-
 स्वेत्येव प्रदत्तय गद्भावादिति, यणे क्वावलिवा मुहुर्तिदिवसादिप्ररूपणाया अन्यभावरुद्धं प्राप्नोति, मावलिवादीनामन्यसदृश्येयसमयात्मकत्वेन प्रदशबहुत्व एवोपपत्तः,
 तादमेतत्, कथं विपरस्परकाटतवर्तिवस्तुन्युपगपरव्यवहारनमत्रमाप्रित्यावलिवादिवाल प्ररूप्यते, निवयनयस्तु मन्यते न धर्मास्तिस्कायादौ प्रदेशराशिस्त्रिवावलिवादा
 कस्त्विन्मकगमिस्ति, भ्रतोनागनाना विनानुत्पन्नत्वेन वर्तमानसमयास्तस्यैव सत्त्वस्थिति न वात्वा भाविलुकादयो, नापि बालेऽस्तिस्कायतीति, अत एव बालोऽन्यत
 वर्तमानसमयात्मकयैव निर्णय्यं प्राप्नो न सामान्येन यदाह—“कश्च न भेते ! द्वा पन्नता, तज्ज्ञा—धम्मस्त्रियकए मयमस्त्रियकए प्रागा
 मत्थिपरा जीवत्थिपराए वेगानत्थिपराए सुद्धासमए’ इत्यल विस्तरण, तदेवमेतानि धर्मास्तिस्कायादीनि चत्वार्यप्यचीवद्वय्याणि ‘मरुपीणि’ भ्रमुत्तानि ज्ञातव्यानि पुत्रलाभ
 तेऽस्तिस्कायानि पुत्रगुलास्त्रिनाय इति योऽन्यलोक स रुद्धप्रदेशप्रदेशपरमाणुभेदात् चतुर्धा भवति हयवास्त्रेत्यत आह—‘सधा देसे’ त्यादि, तल स्कन्धा—भनन्ता
 न्नपरमाणुप्रवपरय मासपसुर्मादिया स्तन्मनुम्मादयत्तदप्राद्या भचितमहास्कन्धदयोऽपि, देरास्तु तेयमोवोर्द्धायोमन्यभागपृतय सुल्लगडब्बा मयया, प्रवेशास्तु
 देरानन्व सुन्नरास्तसन्वा मयका एव, ‘मच्छुत्तिऽवि य ति मच्छुत्तिऽवि च, निरौकससाम्पु रपि येत्यर्थ, जातिनिर्देशरथाय व्यक्तिरपचै त्पक्वोऽपि चेति इत्यव्य,
 विमच्छित्तैः विविगसागूनामपि पुत्रलास्तिमायेऽनन्तामहत्त्वानुपपत्ते, तदेते रुद्धप्रदेशप्रदेशपरमाणुहयपथतुर्द्धिपथा अपि पुत्रला पुत्रलास्तिमाया मजीइत्यलक्षण रपिणो मूर्ता
 एव शास्त्रा, पूरुत्तुगलतथम्भंश्चत्वाच्येते पुत्रला उच्यन्ते, एते हि कुन्दिद् द्रव्यादलन्ति विरुज्यन्ते चिन्वन्ते—पुत्र इत्यन्ति, तदवमतानि धर्मा-
 स्तिमायानोति यन्थापि मूर्तामूर्त्तचरगापयचीवद्वय्याणि ज्ञातव्यानीति माथार्थ ॥ ८६ ॥ आह—ननु जीवद्वयत्वापयार्णो लक्षणमुक्तमस्तदर्थानात्तस्य सतां प्रतिपद्यान्ते,
 धर्मापिपदायादीनां त्वचीवद्वय्याणां किं लक्षणं यत्तन्मीदम तन्नामां प्रतीम १ इयानाह कथाह—

रत्नप्रहाणाद्भारं समाप्तमिति । अथ 'सुताम्यपहाणया द्रव्यप्रमाणं' द्वितीयं द्रव्यप्रमाणद्वारमभिधित्युः प्रमाणस्य तादस्वरूपं निरूपयितुमाह—
 द्रव्ये रोचे काले भावे य चउच्चिहं पमाणं तु । द्रव्य पएसधिभागं पएसमेगाइयमणंतं ॥ ८७ ॥

प्रसिद्धते-धान्यादि परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्-असतिप्रसृत्यादि, अर्थवेदं चेदं च स्वरूपमस्य भवतीत्येवंप्रतिनियतस्वरूपतश्चा प्रत्येकं प्रमीयन्ते परिच्छिद्यन्ते य-
 त्प्रमाणं यथोक्तमेव, यदिसा धान्यादेरेव प्रेमिति — परिच्छेदः ररुपावगमः प्रमाणम्, अत्र पचेऽसतिप्रसृत्यादेस्तद्वदुत्पत्प्रमादता, तच्च प्रमाणं द्रव्यादिप्रमेयस्याच्चतु-
 र्विधं भवतीत्येतेराह—'चउच्चिहं पमाणं तु' ति 'तुः' पुतरर्थे, प्रमाणं पुनश्चतुर्धा, तेषां-द्वये' इत्यादि, सूचामालत्वात् एतस्य द्रव्यविषय प्रमाण द्रव्यप्रमाणं चेत-
 विषयं प्रमाणं चेतप्रमाणं एव कालप्रमाणं भावप्रमाणं' अेति, तत्र 'द्रव्य' ति द्रव्यप्रमाणं' द्विधा भवति, तदेव द्वे त्रिध्वमाह—'पएसधिभागं' ति प्रदेशनिगमनं त्रि-
 भागनिगमनं चेत्यर्थः, तत 'पएस' ति प्रष्ट्या निर्विभागा निरशा देशाः प्रदेशाः परमाणय इत्यर्थस्ते. प्रदेशोनिगमनमेव विधं भवति, तदेवाह—'पनाइयमणंतं' ति एकं
 परमाणुमादौ कृत्वा अनन्तमित्यनन्तप्रदेशनिगमनस्वन्धपर्यन्तं सर्वमपि प्रदेशनिगमन द्रव्यप्रमाणमुच्यत इत्यर्थः, तत्र परमाणुरेकप्रदेशस्वरूपं द्रव्यप्रमाणं द्रव्यप्रमाणं
 स्वन्धः प्रदेशद्वयनिगमनं द्रव्यप्रमाणं व्युत्पत्तु स्वन्धः प्रदेशतम्यनिगमनं द्रव्यप्रमाणं' यावदनन्ताणुकः स्वन्धोऽनन्तप्रदेशनिगमनं द्रव्यप्रमाणमभिधीयते, आह—
 नन्दिदं परमाणवादिब्रह्मनन्ताणुस्वन्धपर्यन्तं द्रव्यमेव तस्य च प्रमेयत्वात्कथं प्रमाणात्ता युज्यत इति, नैतदेव, प्रमेयत्वापि द्रव्यादे. प्रमाणात्ताया हृत्त्वात्, तथाहि— प्रस्य—
 कादिप्रमाणैर्न मित्वा पुञ्जीकृत धान्यादि द्रव्यमालोभय लोके वकारो भवति-प्रस्यकादिरयं पुञ्जीकृतस्तिष्ठतीति, ततश्चैकद्विलिचतुरादिप्रदेशनिगमनत्वलक्षणेन स्वस्से-
 यैव प्रमीयमाणत्वात्परमाण्वादिद्रव्यत्वापि ब्रह्मसाधनपक्षे त्वेकद्विभ्यादिप्रदेशनिगमनत्वलक्षणं स्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाणमुच्यते,
 द्रव्यं तु तस्य-रूपयोगादुपचात इति, भावसाधनतायां प्रमितिः प्रमाणं, प्रमाणस्य प्रमेयाधीनत्वात्प्रमाणप्रमेयोद्वेयोरप्युच्चारत्प्रमाणाऽतीऽहापि पक्षे परमाण्वादिद्रव्य-
 स्योपचार त्यमाण्वाऽविरुद्धेवेति गार्थार्थः ॥ ८७ ॥ इदं चोक्तस्वरूपं द्रव्यं यथोत्तरमन्यान्वयसद्-ख्योपेतेः स्वगतेरेव प्रदेशोनिगमनत्वात्प्रदेशनिगमनं ऽ माण्यमुकं, द्वितीया

तु स्वगतप्रदेशान् विहायापरो विविधा विशिष्टा वा भागा --भङ्गा विकल्प प्रथार इतियावत् तेन निरूपन् विभागनिरूपन, तच्चाध्याहृत्याह--

माणुस्माणपमाणं पडिमाण गणियमेव य विभाग । परथकुड्याइ धन्ने चउभागवियड्डियं च रसे ॥ ८८ ॥

विभागनिरूपनं प्रमाणं पञ्चधा भवति, तद्यथा--मानसुन्मानभवमानं प्रतिमानं गणिम चति, तत्र मानलेनगं प्रमाणं पुनरपि द्विधा धान्यमानप्रमाणं रग्मान प्रमाण च, तत्र मीयतेऽनेनेति मानं तन्त्र्य तत्प्रमाण वेति मानप्रमाणं धान्यविषयं मानप्रमाणं धान्यमानप्रमाण, तच्च मगपडेगप्रदिदं सिद्धान्त 'दा इरार्इठ फण्डे' एता दिनाऽऽस्यदिकं प्रतिपादितं, तथाहि अस्तुत तत्प्रभ, वन समस्तधान्यमानानि व्यापारोत्तोलशति अवात्सुगद्वस्त तस्पात परिनिष्ठप्रं धान्यमपि तथोच्यते, तदद्वयेन च निरूपना नवाकारताव्यवस्थायितप्रपञ्चलकरतलरुपा प्रसृति, द्वे च प्रसृती सेतिमा, मा च नेह प्रसृतिदा प्रसृते, मागधमानस्यैत्र प्रतिष्ठापिपिपित्वाद्, अत इय मगपाऽननदप्रमिद्धा वाचिद्वगन्तव्या, चतस्र सेतिवा कुडव , त चत्वार प्ररथ इमी चत्वार आठवस्ते चत्वारो द्रोण पट्टया आऽऽना जपन्थ इम्भ प्रगीलाऽऽना मध्यम बुम्भ' शतेनाऽऽनासुष्टुष्ट बुम्भ अष्टभिराठवशतीर्वाह, अनेन धान्यमानप्रमाणेन मगपादेशे वीणादिधान्यानि मीयन्ते, अथ १ सुबे 'परथकुड्याइ धन्ने' इति श्रुवाता प्रस्थकुड्वलक्षण धान्यमान साचाडुपात, जेप त्वशतिप्रसृताडवकाश्चिमादिशब्दाद् प्रसृती, रग्मानप्रमाणत्वस्वरुपाह--'चउभागवियड्डियं च रसे' इति मगो मूनी लादित्वादिसय मानं धान्यमानत् सेतिमादे सकाराच्चतुर्भागविकर्तितं-चतुर्थशेनाभ्यधिकं भवति, धान्यरथाद्रूपकचिद्विद्या गंभति र्गस्य तु द्रनात्मस्त्वाम तेत्यम्भ, अतो धान्यमानादभ्यधिकचतुर्थाशलक्षणयान्त शिखया युक्तं किलेतद्विधीयते, धान्यमानं रियतरापेक्षया हीनचतुर्भांगलक्षणया धदि शिखया गमन्दतं भवति, अतो रत्तमानमन्त शिखं धान्यमान्यं तु वहि शिखमित्येवं मामर्थ्याद् द्वितयमपि तुरयं भवति, तत्र रग्मानमागमे--'चउफलाभाणा चउमन्थि' त्यादिना श्रुतु पट्टयादिवसुके, तथाहि पट्टपन्ना शदधिरप्लशतद्वयमानं माणियागामं रग्मानमिह सनीपरि वदयते, तस्य श्रु पठितमभागनिष्पन्नत्वात्पय १ चतुर्पठिनानामप्रकमं रत्तमानम्, इयं च गामर्थ्यादेव चतुर्गलमाना दृष्टव्या, तथा तस्या एव माणिकाया इति मत्तमानात्ति-काप्लप्लप्रमाणा इति शिखा, तथा माणिकाया एव गान्धानागयति त्वात्पयलप्रमाणा पाठशिखा, तस्या

षोडश कर्ममापवा एक सुवर्ग ६, एतत्सर्वं प्रतिमानमुच्यते, कषु द्रव्येषु पुन परिच्छेदकत्वेन प्रवर्तमानमेतद्द्रव्यप्रमाणभेदाना मध्यऽवीयता ? इत्याह त्रियन्ते—प्रमाणपरि
ज्ञानाय नाराचे व्यवस्थान्यते यानि तानि धरिकाणि-सुवर्गांजतमुष्काफलादीनि तेषु विपवे परिच्छेदकत्वेन प्रवर्तमानत्वात्प्रतिमानत्प द्रव्यप्रमाणमुच्यते, गणयते—सट्-ख्या-
यते वस्त्वेनेति गणित्त गणितं वा, तन्नुमेकद्विव्याशिरौषप्रहेलिकापर्यन्तमिहेन वदप्रमाणस्वरूपमिति गार्थार्थ ॥ ८६ ॥ अथ कल्पैवावमानम्य स्वरूपं त्रिञ्चिद्-विंते

पिततरमाह—

दडत्रणूजुगनालिय अक्पो मुसल च होइ चउहत्थ । दसनालियं च रउजुं वियाण अवमाणसण्णाप ॥ ६० ॥

इहावमानं समयसागरे हृत्येण वा दंङ्गा वा इत्यादिवचनेन हस्तदण्डधनुरादिकमुक्तं, अल च हस्त कुतश्चित्कारणात्पुनरुक्ता यद्यपि नाकस्त गाप्युपलक्षणाव्या
ख्यात् दृष्टव्य, स चेहेन वदप्रमाणस्वरूपोत्सेधाडगुलेन चतुर्विंशत्यष्टगुलमानो बोद्धव्य, तेन च हस्तेन प्रत्येक चतुर्हस्तप्रमाणा एते दण्डधनुर्गनालिम्बाक्षमुशलनामान पड
मानविशेषा भवन्ति, एताथ षडप्यमानसून्हाया विजानीहीति सम्यन्ध, एषु च मध्ये नालिका-यष्टिविरोधरूपा अक्षा—दू शेषा प्रतीतार्था, तथा दूरानालिकाप्रमाणा चत्या
रिशदस्तनानामिन्धर्य रञ्जु च मानविशेषरूपममानस-ज्ञया विजानीहि, आह न्तु यदि दण्डादय सर्वेऽपि प्रत्येक चतुर्हस्तप्रमाणा एव न न्यूनाधिकमानास्तास्तत्र केनैव दण्डाद्य
न्यतरोपादानेन सिद्ध्यति, किं शेषोपादानेन ? सत्यं, किन्तु वास्तुभूम्यादिके मेयमस्तुनि लाम्हरुटिसादेतेषा समानप्रमाणानामपि भेदेन ष्याप्रियमाणत्वात्त्वत्त्ववामुपादान,
लोके हि वास्तुभूम्यादिर हस्तेनेव मीयते, कृषिकर्मादिविषयभूत ज्ञेय तु चतुर्हस्तवशलक्षणेन दण्डनेव, मार्गस्तु गन्धृतियोजनादिपरिक्षानार्थ धनुषैव, खातं तु कृपादि नालि
कत्रैव चतुर्हस्तप्रमाणयष्टिविरोधरूपया मीयते, एव युगादेरपि देशादिरुटित प्रतिनियतवस्तुव्यापारा इष्टव्य उक्तञ्च—'भूमिम् हृत्थमेज्ज जेते दडो थणु च पंधमि ।
साय च नालियाए विद्याण ओमाणपरिमाणे ॥ १ ॥ इति गार्थार्थ ॥ ६० ॥ उक्त च प-न्वप्रकारमपि द्रव्यप्रमाणमथ ज्ञेयप्रमाणमभिहितदुण्ड—

खेतपमाणं दुविह विभाग ओगाहणाए निष्क-न । पगपणसोगाढाइ होइ ओगाहणमणेग ॥ ६१ ॥

चट्टयो-शुद्धिनयनमागमोक्तमवैवानन्तर वक्ष्यमाणस्वरूप वा तस्मादुक्तस्वरूपोत्सेधाज्जातमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुल, अथवोत्सेधो---नारदादिशरीरगणामुच्चैस्त्व्य तत्प्रमाणनिर्याय-
 कर्तृत्वेन तद्विषयमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलं, अथैव वक्ष्यमाणान्यायेन चतुशतगुणितत्सहस्रगुणितान्ना उत्सेधाङ्गुलप्रमाणान्जात प्रमाणाङ्गुलं, अथवा प्रमाणप्राप्तमङ्गुलं
 प्रमाणाङ्गुलं, नात पर बृहत्तरमङ्गुलमस्त्वत इदमेव प्रमाणप्राप्तमिति भाव, यदिवा समस्तलोकव्यवहारराज्यादित्थितिप्रथमप्रणेतृत्वेन प्रमाणमूतोऽस्मिन्नवसव्यिंशी-
 बाले तावद्युगादिदेवो भरतचक्रवर्ती वा तस्य प्रमाणभूतुरुपस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं, आत्माङ्गुले तु ये यस्मिन् बाले भरतसगरादयो मनुष्याः शान्भोक्तप्रमाणयुधा भवन्ति
 तेषा तन्वन्धात्मा गृह्यते तस्यात्मनोऽङ्गुलमात्माङ्गुल, इदं च त्रिविधमप्यङ्गुलं पुनः प्रत्येकं त्रिधा भवति, तथथा---सूच्यङ्गुलं प्रतराङ्गुलं पनाङ्गुलं चेति,
 तत्र दैर्घ्याङ्गुलायता बाहल्यतत्त्वेकप्रादेशिकी नम प्रदेशेऽणि सूच्यङ्गुलमुच्यते, एतच्च सद्भावतोऽसहस्र्येप्रदेशसूच्यत्वात्मकमप्यसत्स्वरूपनया सूच्याकारेण प्रदेशबलय
 व्यवस्थाप्य भावनीय, तथथा -सूची सूच्यैव गुणिता प्रतराङ्गुलं भवति, इदमपि परमार्थतोऽसहस्र्येप्रदेशाट्टमवम, असद्भावतस्त्वेतामेवानन्तरदर्शितो क्षिप्रदेशात्मिकां
 सूचीं तयैव गुणयित्वा प्रत्येकं प्रदेशसत्यनिष्पन्न सूचीतयात्मक नवप्रदेशसहस्र्य विनियय परिभाषनीयम्, अत्रापि स्थापना.....,प्रतरथ सूच्या गुणितो दैर्घ्य-
 विष्कम्भबाहल्येषु समसहस्र्य पनाङ्गुलं भवति, प्रतराङ्गुलं च दैर्घ्यविष्कम्भान्यामेव प्रदेशैः समसहस्र्यं न पिण्डतः ताय तत्सकप्रदेशमात्रत्वादिति प्रतराङ्गुलतो पना-
 ङ्गुलास्य भेदो भावनीय, इदमपि सद्भावतो दैर्घ्यविष्कम्भबाहल्येषु प्रत्येकमसहस्र्येप्रदेशात्मकम्, अतत्प्रकरणया तु किल सप्तविंशतिप्रदेशमाल, पूर्वनिर्दिष्टविप्रदेशात्मक-
 ङ्गुलाऽन्तरदर्शितनवप्रदेशात्मके प्रतरे गुणिते एतावतामेव प्रदेशाना भावात्, एषा च स्थापनाऽन्तरनिर्दिष्टनवप्रदेशात्मकप्रतस्य्याध उपरि च नम नव प्रदेशान् दत्त्वा
 भावनीया, तथा च सत्यायामविष्कम्भेऽस्तुत्यभिदमापद्यत इति गार्थः ॥ ६३ ॥ नन्वमीषामुत्सेधाङ्गुलप्रमाणाङ्गुलात्माङ्गुलानां मध्ये उत्सेधाङ्गुलं तावत्वि-
 प्रमाणं भवति ? इत्यारादृश्य तत्प्रमाणनियमित्तरूपार्थमाह---

सत्थेण सुतियखेणधि छेतुं भेतुं वा जं किर न सक्का । तं परमाणुं सिद्धा वयंति आदं पमाणार्णं ॥ ६४ ॥

इदं च परमाणु-सुतीक्ष्णेषु शरीरेषु राह्यादिना कुन्तादिना च यथासङ्ख्यं विज्ञ हेतुं हेतुं वा न शक्यते प्रतिबुद्धमत्वात् तमेतत्परमाणुं परमाणुं वदयमाणानामुत्सेयाद् गुणनिर्गतिविकारणभूतानामुच्छृणुत्वादिप्रमाणानाम् 'भादि' प्रथमपरमाणुसंघं वदन्ति 'सिद्धा' ज्ञानसिद्धा. केवलिनो, न तु मुक्तिप्रप्ताः, तेषां शरीरगुणशोभेन कचनस्यासम्भवादिनि, पितृशब्देन च लक्षणमेवास्वेदमधीयते न पुनस्तत् कोऽपि हेतुं हेतुं वा समारभते, प्रतिबुद्धत्वेन हेदनभेदनाविषयत्वात् प्रयोजना-भावाच्चेति सूचयति, अयं चेह व्यवहारनयस्तेनैव परमाणुत्वेनोच्यते, यावताऽनन्ताणुस्वन्ध एवासी, केवलं सूक्ष्मरिणामापन्नत्वेन चतुर्भुङ्क्षन्नेदनभेदनायविषयत्वाद्दुमयपि व्यवहारनयः परमाणुं मन्यत इतीदं परमाणुत्वेनोपन्यस्त इति गार्थार्थं ॥ ६४ ॥ भाट्ट—ननु किं परमाणोरपि निधयव्यवहारनयस्तो भेदः अस्ति केनायमपि व्यवहा-रनयः परमाणुं मन्यते इत्युच्यते इति, सत्यं, अस्यैवेत्याह—

परमाणू सो दुघिहो सुदुमो तह ब्राह्मरिओ जेच । सुदुमो य अप्पएसो चवहारनपणत्तओ खंधो ॥ ६५ ॥

मीतिक्य, न तु गाथा ॥ स परमाणुः सामान्येन द्विविधो भवति—'सूक्ष्म' नैधदिवस्तथा व्यावहारिक, तत्र निधदिव्यभिप्रेत सूक्ष्म, परमाणुप्रदेरा एव ज्ञातव्यो, निरंशत्वेन स्वव्यतिरिक्तान्यप्रदेशानामभावात्, एवभूत एव हि परमार्थतः परमाणुरुच्यते, परमः—प्रकृतः प्रकर्यप्रसोऽयु—सूक्ष्म परमाणुरिति व्युत्पत्तेः उक्तव्यं—'कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्य भवति परमाणु । एवतत्त्वर्णगन्धो द्वित्परां. वायुश्चिह्नगन्ध ॥ १ ॥' इति, 'कारणमेव तदन्त्य' मिति, पर्यन्तभूत उत्तरभा द्रपणुकारिस्वन्धानां कारणमेवासौ परमाणुर्न पुनरन्यस्य कस्यापि कर्त्तव्यमसौ, ततोऽपि परतोऽन्यस्य कस्यापि तदारम्भस्याभावात्, द्वाणुमादयस्तु पूर्वोत्तरापेक्षया पर्यं कारणं च भवन्तीति भाव, शेषं सुगर्म, 'व्यवहारनयण प्रणेतमो संघ' इति व्यवहारनयस्तेन पुनरन्ताणुनिष्पन्नोऽपि स्वन्धो योऽवापि सूक्ष्मरिणामापन्नत्वेन हेतुं हेतुं वा न शक्यते सोऽपि परमाणुरुच्यते, सूक्ष्मत्वेन हेदनभेदनायविषयत्वस्यास्ति तुल्यत्वादिति गार्थार्थः । भाट्ट—ननु भवत्येवं तथाऽपि सूक्ष्मपरमाणुं प्रमाणानामादित्वेन परमान्नाधिक्यते, न चासौ प्रमाणानां कारणत्वेन न व्याप्रियते, व्यावहारिकपरमाणोरपि हेरेवान्तैर्निष्पन्नत्वात्, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणव्यवहारोऽत्र प्रस्तुतः, व्यवहा-

रे च लोकस्य सर्वानन्ताणुकरवन्ध एव मुख्यत उपयुज्यते न सूक्ष्मपरमाणव इति ज्ञापनाय सूक्ष्मपरमाणु प्रमाणानामादित्वेन हि न विवक्षित, गम्भोरभिप्रायाथ सूक्ष्म प्रवृत्तय इत्यन्वदपि सुधिया कारणमन्यूह्यमिति गीतिवाथ ॥ ६६ ॥ अयोत्तरमेनेन व्यावहारिकपरमाणुना यत्प्रमाणं यथा निष्पद्यते तत्तथोपदर्शयन्नाह—

परमाणू य अणता सहिया उस्सपहसिण्हिया एषका । साऽणंतगुणा संती ससिण्हिया सोऽणु चवहारी ॥ ६६ ॥

‘परमाणू’ इत्यादि, ते च व्यावहारिकपरमाणवोऽनन्ता ‘सहितः’ मिलिताः सन्त एका उच्छुद्धलक्षणत्रिणका भवति, असन्तं श्लक्ष्णा श्लक्ष्णश्लक्ष्णा सेव श्लक्ष्णलक्षणिका उत्तरप्रमाणानुपेक्षया तत्—प्राप्त्येन श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उच्छुद्धलक्षणलक्षणिका सती ‘ससिण्हिय’ ति श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका भवतीत्ययं भागमे चेयं पूर्वस्या सशामादनेकस्थानिचट्टणौव मिण्णिता, अनेन त्वनन्तगुणा कुतोऽपि खिरितेति केवलिन एव वेत्तारो न वयं अर्वाग्दर्शित्वादिति, ‘सोऽणु चवहारी’ ति ‘सो’ ति सिद्धिगुण्यलयाच्चकारस्य च गम्भयमानत्वात् सा च श्लक्ष्णलक्षणिका व्यावहारिकपरमाणो अमेण निष्पन्नत्वादुपचारतो व्यावहारिक परमाणुरप्युच्यत इत्यर्थ, तन्धे-तावती बरिमाणमाता मुख्यत श्लक्ष्णलक्षणिका उपचारतस्तु व्यावहारिक परमाणुरप्यसाविह प्रोच्यत इति सिद्धिमिति गार्थार्थ ॥ ६६ ॥ अन्तान्तेऽप्युत्पन्नमतिवि-नेय प्राह—ननु व्यावहारिकः परमाणुरतन्तेरुभिन्निपन्नोऽपि घेदनभेदनायविषय उक्त, तत्किं सर्वोऽप्यनन्ताणुव त्वन्ध इत्यभूत एव आहोश्चित्कथिञ्चेदनादि विषयाऽपि भवति ? इत्याराडक्याह—

खंधोऽणंतपएसो अथेगइवो जयमि छिजेज्जा । भिजेज्ज व एवथो नो छिजे नो य भिजेज्जा ॥ ६७ ॥

‘खंधो’ इत्यादि, अतन्ने परमाणुलक्षणे प्रदेसोनिष्पन्न स्कन्धो ‘जगति’ अस्मिन् संसारे स कथिदस्त्वम्भ तयाविधवाद्दपरिणामापन इत्यर्थ य किनि-त्साह—‘छिजेज्जा भिजेज्ज व ति ‘छिये त’ खड्गादिना द्विधा कियेत ‘भिये त’ कुन्तादिना सच्छिन्नतो गम्यत, एवस्तु स कथिदस्ति सूक्ष्मपरिणामापन इत्यर्थ, य किमित्याह—न छिये त न च भिये त, कण्ठोपल्लोब्धेत्वादयो वाद्दपरिणामापन्ना मासचक्षुर्गम्या मासचक्षुर्गम्या भवन्ति घेदनादिविषया, सूक्ष्मपरिणामापन्नास्त्वदित्ययज्ञानगम्या

हस्त्वौ कुक्षिर्मानविशेषो भवति, अयं चास्यां गाथायामनुक्तोऽप्यध्याहृत्य द्रष्टव्यः, मूलगाथायामत्रापि पूर्वमुपन्यस्तत्वादागमे चोक्तत्वादिति गाथार्थः ॥ ९९ ॥ अतः परं किमित्याह-

षडहृत्यं पुण धणुयं दुन्नि सहस्साइं गाउयं तेसिं । चत्तारि गाउया पुण जोयणमेगं मुणेयब्बं ॥ १०० ॥

चतुर्हस्तं पुनर्धनुर्भवति, कुक्षिद्वयमानं वा एतद्भवतीत्यपि समानार्थत्वाद् द्रष्टव्यम्, तेषां धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं भवति, चत्वारि पुनः गव्यूतानि! योजनमेकं मुणितव्यं, एतच्च मूलगाथायामनुपन्यस्तमपि गव्यूतभणनेनोपलक्षितत्वादागमेऽप्युक्तत्वादुपयो- गित्वाचोक्तमीति गाथार्थः ॥ १०० ॥ अतः परं मूलगाथायां यद्यपि श्रेणीप्रतरादयोऽपि क्षेत्रप्रमाणप्रविभागा निर्दिष्टाः सन्ति, तथाऽप्येतस्मिन्नुत्सेधांगुलनिष्पन्नप्रमाणविचारे न व्याख्यायन्ते, अप्रस्तुतत्वात्, नारकाद्यवगाहनामानविषयत्वेनैव हेतदुत्सेधांगुल- प्रमाणमिहैव वक्ष्यते, तस्मिँश्च नरकाद्यवगाहनामाने योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याश्रियते, अतः प्रस्तुतत्वादिह व्याख्यातं, श्रेण्यादिकं तु तत्राव्याश्रयमाणत्वेनहाप्रस्तुतत्वान्न व्याख्यायते, उपरिष्टासु तदपि व्याख्यास्यत इति । तदेवं निरूपितमुत्सेधांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणं, अथ क्रमप्राप्तं प्रमाणांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणमभिधित्सुराह-

उत्सेहंगुलमेगं हवह पमाणंगुलं दुपंचसयं । ओसत्पिणीए पढमस्स अंगुलं चक्कवट्टिस्स ॥ १०१ ॥

अनन्तरोक्तस्वरूपमेकमुत्सेधांगुलं द्विपञ्चशतं एकदेशेन सद्युदायस्य गम्यमानत्वाद् द्विपञ्चशतगुणमित्यर्थः, किं भवतीत्याह-प्रमाणांगुलं भवति, एकमुत्सेधांगुलं सहस्रगुणं सत् प्रमाणांगुलं सत् सहस्रगुणितं प्रमाणांगुलमस्यामत्रसत्पिण्यां

वितस्ती इस्तः, तैश्चतुर्भिर्हस्तीर्धनुः, तेषां च धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमित्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमिहापि द्रष्टव्यं, नन्वेवमपि सति योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याख्यातं भवति, ये त्वन्येऽपि श्रेणिप्रतरादयो मूलगाथार्यां तद्धेदाः प्रोक्तास्तेऽद्यापि न व्याख्याता इत्याद्यङ्कथ तद्व्याख्यानार्थमाह—

तेषांगुलेषु जं जोषणं तु एत्तो असंखगुणधारो । सेढी पपरं लोगो लोगा णंता अलोगो य ॥ १०२ ॥

तेन पूर्वोक्तप्रमाणगुलेन यदनन्तरोक्तक्रमेण योजनं निष्पद्यते 'एत्तो'चि इत आरभ्य यथोत्तरमसहस्रयोरशिश्वस्वरूपो गुणकारो दीयते, ततः अनुयोगद्वारोक्तक्रमेण संवर्त्य घनीकृतसप्तचतुरस्रलोकस्यैका नभःप्रदेशश्रेणिर्भवति, तथाऽप्यसंख्यातगुणया यथोक्तरूपस्यैव लोकस्यैकप्रदेशमानपिण्डोऽसंख्येययोजनायामविष्कम्भो नभःप्रदेशप्रतरो भवति, तेनाप्यसंख्यातगुणेन यथोक्तस्वरूपो लोकः सम्पद्यते, " लोगाऽणंता अलोगो य " चि, अलोकः पूनर्लोकैरनन्तरेव भवति, नासंख्यातैर्निरवसानत्वात्तत्त्वस्यैत्यर्थ इति गार्थार्थः ॥ १०२ ॥ तदेवं निरूपितं प्रमाणांगुलं, तत्प्रसंगतश्च पूर्वमव्याख्याताः श्रेण्यादयोऽपि व्याख्याताः, अथात्मांगुलं प्रागुद्दिष्टक्रमप्राप्तं व्याख्यातुमाह—

जे जम्मि जुगे पुरिस्ता अट्टसयंगुलसम्मूसिया हुंति । तेसि सयमंगुलं जं तयं तु आयंगुलं होइ ॥ १०३ ॥

ये पुरियाश्चक्रवर्तिवासुदेवादयो यस्मिन् युगे सुपमदुष्यमादिकाले निजांगुलैर्वाऽष्टोत्तरं शतमंगुलानामुच्छ्रिताऽच्चा भवन्ति, 'तेसि सयमंगुलं जं'ति तेषां स्वकीयागुलेनाष्टोचरागुलशतोच्चानां पुरुषाणां स्वकमात्मीयागुलं तत् पुनरात्मांगुलं पूर्वोद्दिष्टस्वरूपं भवति,

रामस्य चक्रवर्तिनः सम्बन्धेकमेवांगुलं मन्तव्यं । आह-नन्वेवं सति भरतचक्रिणः सम्बन्ध्यंगुलं प्रमाणांगुलमित्युक्तं भवति, एवं च सत्पु-
 त्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव स्याच्च सहस्रगुणं, तथाहि-भरतश्चक्रवर्ती आत्मीयांगुलेन किल विद्यं शतमंगुलानामनुयोगद्वार-
 चूर्ण्यादिषु निर्णीतः, उत्तमेधांगुलेन तु पञ्चधनुःशतमानत्वात् प्रतिधनुश्च पणवत्यंगुलस्वभावत्वादष्टचत्वारिंशत्सहस्राण्यंगुलानामसौ
 सम्पद्यते, एवं च सत्येकस्मिन् प्रमाणांगुले उत्तमेधांगुलानां चत्वार्येव शतानि भवन्ति, विशत्यधिकशतेन प्रमाणांगुलानामष्टचत्वारिंशत्-
 सहस्रमद्ध्यस्योत्तमेधांगुलराशेर्मागापहारं एतावत् एव भावात्, ततश्चैवं भरतसम्बन्ध्यंगुललक्षणं प्रमाणांगुलमुत्सेधांगुलाच्चतुःशतगुणमेव
 स्याच्च महस्रगुणमिति, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणांगुलस्यार्द्धवृतीयोत्सेधांगुलरूपं पृथुत्वमस्ति, ततो यदा स्वकीयपृथुत्वेन वियुक्तं यथाऽ-
 वस्थितमेवं चिन्त्यते तदात्तसेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव भवति, यदा त्वर्द्धवृतीयोत्सेधांगुललक्षणेन विष्कम्भेन शत-
 चतुष्टयलक्षणं प्रमाणांगुलद्वयं गुण्यते तदात्तसेधांगुलेनांगुलविष्कम्भा शतचतुष्टयदीर्घा च एका द्वितीयापि चैतावन्मानैव तृतीया तु द्वैर्घ्येण
 चतुःशतमानैव विष्कम्भतस्वर्द्धांगुलप्रमाणा, ततश्चैतस्या देर्घ्याच्छतद्वयमपनीय विष्कम्भे योज्यते, तथा च सत्यंगुलशतद्वयदीर्घा
 अंगुलविष्कम्भा चैयमपि सम्पद्यते, ततस्तिमृशामप्येतासासुषुपरिव्यवस्थापने उत्तसेधांगुलेनांगुलसहस्रदीर्घा अंगुलविष्कम्भा प्रमाणां-
 गुलस्य द्विचिः सिद्धा भवति, तत इमां द्विचिमधिकृत्योत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं सहस्रगुणमुक्तं, वस्तुतस्तु चतुःशतगुणमेव, अत एव
 पृथ्वीपर्यतद्वीपपर्योराशीवमानादिमानान्यनैव चतुःशतगुणनार्द्धवृतीयंगुललक्षणस्वविष्कम्भान्वितेनानुमीयन्ते, न तु सहस्र-
 गुणया अंगुलविष्कम्भया ह्यस्या इति तावदस्माभिः द्वास्त्रान्तरदर्शनात् इद्वसम्प्रदायाच्चावगतं, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति गार्थार्थः-
 ॥ १०१ ॥ एतानि च षट् प्रमाणांगुलानि भरतचक्रवर्तिनः पादो मध्यतलेदशरुपः, तौ च युग्मीकृतौ द्वौ पादौ वितस्तिः, ते च द्वे

वितस्ती हस्तः, तैश्चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः, तेषां च धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमित्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमिहापि द्रष्टव्यं, नन्वेवमपि सति योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याख्यातं भवति, ये त्वन्येऽपि श्रेणिप्रतरादयो मूलगाथायां तद्भेदाः प्रोक्तास्तेऽद्यापि न व्याख्याता इत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानार्थमाह—

तेषांगुलेण जं जोयणं तु एत्तो असंखगुणयारो । सेवी परं लोगो णंता अलोगोभे य ॥ १०२ ॥

तेन पूर्वोक्तप्रमाणांगुलेन यदनन्तरोक्तक्रमेण योजनं निष्पद्यते 'एत्तो'ति इत आरभ्य यथोत्तरमसहस्रेयराशिस्वरूपो गुणकारो दीयते, ततः अनुयोगद्वारोक्तक्रमेण संवर्त्य घनीकृतसमचतुरस्रलोकस्यैका नभःप्रदेशश्रेणिर्भवति, तथाऽप्यसंख्यातगुणया यथोक्तरूपस्यैव लोकस्यैकप्रदेशमात्रपिण्डोऽसंख्येययोजनायामविक्रम्भो नभःप्रदेशप्रतरो भवति, तेनाप्यसंख्यातगुणेन यथोक्तस्वरूपो लोकः सम्पद्यते, " लोगाऽणंता अलोगो य " चि, अलोकः पुनर्लोकैरनन्तरेव भवति, नासंख्यातैर्निरवसानत्वात्तस्यैत्यर्थे इति गार्थार्थः ॥ १०२ ॥ तदेवं निरूपितं प्रमाणांगुलं, तत्प्रसंगतश्च पूर्वमव्याख्याताः श्रेण्यादयोऽपि व्याख्याताः, अथात्मांगुलं प्रागुद्दिष्टक्रमप्राप्तं व्याख्यातुमाह—

जे जम्मि जुगे पुरिसा अट्टसयंगुलसम्मूसिया हुंति । तेसि सयमंगुलं जं तयं तु आयंगुलं होइ ॥ १०३ ॥

ये पुरुषाश्चक्रवर्चिवासुदेवादयो यस्मिन् युगे सुपमदुष्पमादिकाले निजांगुलैर्वाऽष्टोत्तरं शतमंगुलानामुच्छ्रिताञ्छा भवन्ति, 'तेसि सयमंगुलं जं'ति तेषां स्वकीयांगुलेनाष्टोचरांगुलशतोच्चानां पुरुषाणां स्वकमात्मीयांगुलं तत् पुनरात्मांगुलं पूर्वोद्दिष्टस्वरूपं भवति,

अपमय नानार्थः- इहाष्टोत्तरांगुलशतौच्चत्वं लक्षणशास्त्रोक्तप्रमाणदिलक्षणयुक्तत्वस्योपलक्षणं, प्रमाणादिलक्षणसम्पन्ना हि पुरुषाः प्रायणाष्टोत्तरांगुलशतौचा एवेति वदिहोपन्यस्तं, परमार्थत्वस्त्वष्टोत्तरांगुलशतमानाद्दीनाः समधिका वा ये यत्र युगे शास्त्रोक्तेन प्रमाणादिलक्षणेन युक्ताः पुरुषास्तेषां यदात्मीयं २ अंगुलं तदाऽऽत्मांगुलमिति विज्ञेयमिति गाथार्थः ॥ १२० ॥ आह-चतु निरूपितमेतद् उत्सेधांगुलादिभेदात् त्रिविधमंगुलं, किन्तु क्षेत्रप्रमाणभेदानां मध्येऽधीतत्वादिदं क्षेत्रप्रमाणत्वेन भवतामभिप्रेतं, तत्र किं तत् क्षेत्रमनेन प्रमीयते येन क्षेत्रप्रमाणत्वास्य भवेदित्याशङ्क्य त्रिविधस्याप्यंगुलस्य प्रत्येकं प्रमेयं क्षेत्रमुपदर्शयन्नाह—

देहस्त जसएण उ गिहसयणाई य आयमाणेणं । दीबुदहिभवणवासा खेत्तपमाणं पमाणेणं ॥ १०४ ॥

नारकादीनां 'देहस्य' शरीरस्य 'जसएण' उत्सेधांगुलेन प्रमाणं विज्ञायते, नारकतिर्यङ्मरामराणां सर्वेषामपि सम्बन्धिनः शरीरस्य 'सत्त घणु तिन्नि रयणी छुचेव य अंगुलाई रयणाए । मुणसु पमाणं भवधारणीयदेहस्त निरयाणं ॥ १ ॥ इत्यादिकं शास्त्रान्तरे यत् प्रमाणमुक्तं तदुत्सेधांगुलनिष्पन्नैव चित्तस्तिहस्तादिना प्रमाणेन द्रष्टव्यं, नान्येनेत्यर्थः, गृहशयनादीनां तु प्रमाणान्तरांगुलेन विज्ञेयं, ये यस्मिन् काले प्रमाणपुरुषाश्चर्वात्तिवासुदेवादयः पृथ्वीमण्डलस्य भोक्तारो भवन्ति तेषां सम्बन्धीनि यानि शयनाग्नगृहनगरादीनि चास्तूनि तानि सर्वाप्यात्मांगुलनिष्पन्नैव चित्तस्तिहस्तादिना प्रमाणेन मीयन्ते, नान्येनेति भावः, "दीबुदहिभवणवासा रेतपमाणं" ति, 'वासा' इत्यत्र सकारस्य दीर्घत्वमलाक्षणिकं, ततश्च द्वीपोदधिभवनवर्षलक्षणस्य क्षेत्रस्य यत् प्रमाणं-मानं तत् प्रमाणेन-प्रमाणांगुलनिष्पन्नैव योजनपर्यन्तेन प्रमाणेन मीयते नापरेणेत्यर्थः, तत्र द्वीपोदधयः प्रतीता एव

भवानि-असुरकुमाराधावासाः " वर्षाणि ' भरतहैमवतहरिवर्षमहाविदेहादीनि, एतच्च हिमवदादिवर्षधरविमाननकावासृष्टिव्या-
घन्तरालपातालकलशहदनद्यादीनामुपलक्षणं, एतन्मानस्य प्रमाणांगुलनिष्पन्नप्रमाणेनैव प्रतीयमानत्वादिति । अत्राह-ननूत्संधांगुला-
दीनां नारकशरीरादीनि प्रमेयत्वेनोक्तानि, तानि च द्रव्याण्येव, ततश्च द्रव्यप्रमाणमेवैतानि प्राप्नुवन्ति, तत् किमिति क्षेत्रप्रमाणमध्ये-
ऽधीतानि?, नैवमभिप्रायापरिज्ञानात्, नारकशरीरादिद्रव्यद्वारेण तदवगाढं क्षेत्रमेवात्र प्रमेयत्वेनोक्तं द्रष्टव्यमिति नैयां क्षेत्रप्रमाणता विरु-
ध्यते, यत्तु क्षेत्रमेव साक्षादिह तत्प्रमेयत्वेनोक्तं तत्तस्यामूर्त्तत्वेन मुख्यतः प्रमातुमशक्यत्वादिति भावनीयमिति गार्थार्थः ॥१०४॥
तदेवं व्याख्यातं सविषयं त्रिविधमप्यंगुलं, तद्व्याख्यानसङ्गेन च व्याख्याताः सर्वेऽपि ' अंगुल विहत्थी रथणी कुच्छी ' त्यादि-
मूलगायोपन्यस्ताः अलोकपर्यन्ताः क्षेत्रप्रमाणप्रविभागाः, तद्व्याख्यानं च विवृता सर्वाऽपि मूलगाथा, तद्विवरणे च समर्थितं
सर्वमपि प्रमाणद्वारस्य द्वितीयभेदरूपं क्षेत्रप्रमाणमथ तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणं निरूपयितुमाह—

कालेऽस्ति य एगविहो कालविभागो य होइ णेगविहो । समयावलि यार्त्तौ अणंतकालोऽस्ति णायन्वो ॥१०५॥

इह जिनवरेन्द्रशासने सर्वमपि वस्तु सामान्यविशेषात्मकं, तत्र सामान्यरूपतया विवक्षितं सर्वमप्येकरूपमेव, यथा वनं, विशेषरूपतया तु
विवक्षितं सर्वमप्यनेकरूपं, यथा तदेव वनं धवखदिरपलाशसालतालतमालादिस्वगतभेदविवक्षायामनेकविधमिति । एवं च सति
न्यग्भूतसमथावलिकादिस्वगतानेकभेदजालः कालोऽपि पूर्वोक्तशब्दार्थः काल इति सामान्यविवक्षायामेकविधः, एकप्रकार
एवेत्यर्थः, यदा तु तस्यापि कालस्य विभागो-भेदो विवक्ष्यते तदा स भवत्यनेकविधः, कथं अनेकविधो भवतीत्याह-समयाश्चाव-

लिका च समयावलिके ते आदौ यस्य प्राणुस्तोकलवादेरसौ समयावलिकादिरनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणः, नन्वयं कालः सामान्येन किं मान्योऽन्तो वा इत्याशङ्क्याह- 'अणंतकालोत्ति नायव्वोत्ति' अयं च कालः सामान्यरूपतया विवक्षितोऽन्तः-अपर्यवसित उपलक्षणत्वादानादिद्य भवति, न ह्ययं कदाचिदपि पूर्वं नासत् नापि न भवति न चापि न भविष्यतीति गार्थार्थः ॥ १०५ ॥ अथानेकविधत्वमेव कालस्य विवरीतुमाह—

कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समओत्ति । तेऽसंखा आचलिया ता संखेज्जा य ऊसासो ॥१०६॥
सम्यक् तांस्तान् सर्वानप्यावलिकादीन् कालविशेषान् स्वप्नभवत्वेन एति-गच्छति व्याभोतीति समयः, अथवा सम्यग् गीयन्ते परिच्छिद्यन्ते स्थितिविशिष्टत्वेन पदार्था अनेनेति समयः, स च समय इत्येवं जानीहि-अवगच्छ, त्वमिति शिष्यसम्बोधनं, यः किमित्याह-कालः-कालविशेषः, कथंभूतः? परमनिरुद्धः 'परमसंक्षिप्तः सर्वाल्य इत्यर्थः, यस्मात्परतो नान्याऽल्पीयसी कालमात्राऽस्ति, किन्तु स एव सर्वाल्य इति भावः, अत एवाविभागी, परमनिरुद्धत्वादेव न विद्यते केवलियज्ञाप्रच्छेदनेनापि छिद्यमानस्य विभागो विभेदः अंशो यस्यासौ अविभागी, यदि पुनस्तस्यापि विभागः स्यादत एव परमनिरुद्धत्वमेव न स्यादिति हृदयं, तस्मात् सर्ववक्ष्यो निरंशः कालविशेषः समय इति स्थितं, एते च समया एकस्मिन्नप्रप्यतीव कोमले उत्पलपत्रे तीक्ष्णदृच्या भिद्यमानेऽसंख्याताः सम-तिक्रामन्तीति मन्तव्यम्, पट्टसाटिकापाटनदृष्टान्तादिकं चेह बहु वक्तव्यं तच्छ्वानुयोगद्वारेभ्योऽवसेयमिति, ते चासंख्याताः समया आवलिका भवति, अमंख्यातं • चासंख्येयेरेव भेदैरिहैवाभिधास्यते, तत्र यावत्परिमाणेनासंख्यातेनावलिकायामसंख्याताः

ममया भवन्ति तदिहाप्युपरिष्ठाद् यक्षनामः, तात्रावलिनाः सह्याता एक उच्छ्वासः ऊर्ध्वः श्वास उच्छ्वासः, उपलक्षणत्वाच्चैह नीचर-
न्तर्मुखं ग्रगनं निरग्रामः, तोऽपि गर्याता आवलिना इति द्रष्टव्यं, उच्छ्वासोपलक्षितो निःश्वास उच्छ्वासनिःश्वासः इत्येतद्भुभय-
मपि साह्याता आवलिना इत्यपि मन्तव्यमिति गार्थार्थः ॥ १०६ ॥ अयं चोच्छ्वासनिःश्वासोऽविशेषण यस्य कस्यापि सम्बन्धी
न गुर्यते अपितु विशिष्ट एव, प्राणुरिति चायं व्यपदिश्यत इति दर्शयन्नाह—

हृद्वज्जगत्सुस्सासो गृसो पाणुत्ति सन्नित्तो एको । पाणू य सत्त थोवो थोवा सत्तेव लवमाहू ॥ १०७ ॥

‘हृद्वज्जगत्सुस्सासो गृसो पाणुत्ति सन्नित्तो एको’ जरसाऽपीडितस्य निरुपकृष्टस्य व्याधिना प्राक् साम्प्रतं चानभिभूतस्येत्यप्युपलक्षणत्वाद्
द्रष्टव्यं, एवंभूतस्य प्राणिनः संबन्धी यः एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् उच्छ्वासनिःश्वास एव एकः प्राणुरिति संज्ञितः प्राणुसंज्ञया
गर्वान्वयनहृत इत्यर्थः, उकारस्यालाक्षणिकत्वाद् प्राण इत्यपरे, रोगजरादिभिरस्वस्थस्य जन्तोरुच्छ्वासनिःश्वासस्त्वरितादिस्वरूपतयाऽ-
स्वमागम्यो भवत्यतो हृद्यदिविशेषणोपादानमत्रेति भावनीयं, एते च प्राणवः प्राणा वा सप्त समुदिताः स्तोत्र इत्युच्यते, स्तोत्राश्च
सप्त मिलित्वा त्रयमाहुस्तीर्थकरगणधरा इति गार्थार्थः ॥ १०७ ॥ अपरंच—

अट्टत्तीसंतु लवा अद्वलवो चैव नालिया सुहुत्तो तीस सुहुत्ता अहोरत्ता ॥ १०८ ॥

अष्टत्रिंशद्गुणास्तथाऽद्वलवथ नाडिका भवति, सान्द्रैरष्टत्रिंशद्वैरेका घटिका भवतीत्यर्थः, द्वे तु नाडिके सुहुते, त्रिंशत्सुहुर्चो-
म्यहोरात्रमिति गार्थार्थः ॥ १०८ ॥ अथैकस्मिन् सुहुर्चे य उच्छ्वासनिःश्वासा भवन्ति तानुपदेशयन्नाह—

निश्चि सहस्सा सत्त य सयाणि तेसत्तरी य उरसासा । एकैकस्सेवहया हुंति सुहुत्तस्स उस्सासा ॥ १०९ ॥

अनन्तरोक्तेन स्तोत्रलयादिक्रमेण त्रीणि सहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि च सप्त शतानीत्येतावन्त उच्छ्वासा उपलक्षणत्वादुच्छ्वासानिःश्रान्ता एकैकस्य घटिकाद्वयलक्षणस्य मुहूर्तस्य भवन्ति, तथाहि-सप्तभिरुच्छ्वासानिःश्वसिरेकः स्तोको निर्दिष्टः, एवंभूताश्च स्तोका एरुम्भिद्ये सप्त शोकाः, तवः सप्तभिः सप्त गुणिता इत्येकस्मिद्धवे एकोनपञ्चाशदुच्छ्वासानिःश्वसाः सिद्धा भवन्ति, एरुम्भिश्च मुहूर्ते लवाः सप्तसप्ततिरुक्ता अत एकोनपञ्चाशत् सप्तसप्तत्या गुण्यते, ततो जायते यथोक्तं मानं, तद्यथा ३७७३ इति गार्थः ॥ १०९ ॥ अथाहोरानस्य परतोऽपि ये कालविशेषास्तानुपदर्शयन्नाह —

पन्नरस अहोरत्ता पर्व्वो पर्व्वो य दो भवे मासो । दो मासा उउसन्ना तिननि य रियवो अयणमंगं ॥ ११० ॥
दो अयणाइं वरिसं तं दसगुणयद्धियं भवे कमसो । दस य सयं च सहस्सं दस य सहस्सा सयसहस्सं ॥१११॥
याम्भसयसहस्सं पुण चुलसीइगुणं हवेज्ज पुव्वंगं । पुव्वंगसयसहस्सं चुलसीइगुणं भवे पुव्वं ॥ ११२ ॥

पञ्चदशाहोरानाणि पक्षः, द्वौ पक्षौ मासो भवेत्, द्वौ च मासौ ऋतुसंज्ञा, त्रयश्च ऋतवः पण्मासप्रमाणमेकमयनमिति गार्थार्थः ॥ ११० ॥ द्वे अयने वषं, तच्च वषं दशलक्षेण गुणकारेण यथोत्तरं क्रमेण वर्द्धितं भवेत् किमित्याह—दश १०, एतेऽपि दशलक्षगुणिता शतं भवेत् १००, तदपि दशभिर्गुणितं सहस्रं भवेत् १०००, इदमपि दशभिर्गुणितं दश सहस्राणि भवेयुः १००००, एतान्यपि दशभिर्गुणितानि शतसहस्रं-लक्षं भवेदित्यर्थः १०००००, इति गार्थार्थः ॥ १११ ॥ एतदपि वर्षाणां लक्ष पुनश्चतुरशीत्या गुणितं चतुरशीतिवर्षलक्षात्मकं पूर्वोद्गं भवेदिति, अस्यांकन्यामः ८४०००००, एयामपि पूयांगानां शतसहस्रं लक्ष व्यवस्थाप्य चतुरशीत्या गुणितं पूरं भवेत्, इदमुक्तं भवति-पूर्वांगं लक्षेण गुण्यते तद्गुणे च यो राशिर्भवति सोऽपि चतुरशीत्या गुण्यते ततः पूरं

संपद्यते, ग्रंथांतरे तु पूर्वांगं पूर्वांगेन गुणितं पूर्वमित्युक्तं तत्राप्ययमेव वस्त्वर्थ इति न विरोधः, इह च योऽहकः सोऽनन्तरगाथायां दग्निव्यत इति २ इति गाथार्थः ॥ ११२ ॥ कियन्ति पुनः पूर्वोक्तैर्ध्वेऽद्युष्टिते सत्येकस्मिन् पूर्वं वर्षाणि भवन्तीत्याह—

पुण्वरस उ परिमाणं सयरिं खलु होति कोडिलक्खाओ । छप्पन्नं च सहस्सा बोद्ध्वा वासकोडीणं ॥ ११३ ॥

पाठसिद्धय, अङ्कस्त्रयम्—७०५५००००००००, इदं च पूर्वं चतुरशीत्या लक्षगुणितं नयुताङ्गं भवति ३, एतदपि चतुरशीत्या लक्षस्ताडितं नयुतं ४, तदपि चतुरशीतिलक्षेण समाहतं नलिनाङ्गं सम्पद्यते ५, एतदप्यनेनैव गुणकारेण गुणितं नलिनं ६, एवं सर्वत्र पूर्वैः पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण गुणित उत्तरोत्तराशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यं, तेषां चोत्तरोत्तरवर्द्धमानराशीनां यथाक्रममेतानि नामानि प्रतिपत्तव्यानि, तद्यथा-महानलिनाङ्गं ७, महानलिनं ८, पन्नाङ्गं ९, पद्मं १०, कमलाङ्गं ११, कमलं १२, कुमुदाङ्गं १३, कुमुदं १४, रुटिताङ्गं १५, रुटित १६, अट्टाङ्गं १७, अट्टं १८, अववाङ्गं १९, अवव २०, हुडुकाङ्गं २१, हुडुकं २२, अयुताङ्गं २३ अयुतं २४, प्रयुताङ्गं २५, प्रयुतं २६, शीर्षिप्रहेलिकाङ्गं २७, एवमेते राशयश्चतुरशीति-लक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं प्रवर्द्धमाना द्रष्टव्याः तावथावदिदमेव शीर्षिप्रहेलिकाङ्गं चतुरशीत्या लक्षगुणितं शीर्षिप्रहेलिका भवति २८, अस्याथ शीर्षिप्रहेलिकायाः स्वरूपमङ्कतोऽपि दृश्यते, अङ्काथेह चतुर्नवत्यधिकं शतं भवति, तद्यथा ७५८२६३२५३०७-३०१२४११५७९७३५६९९७६९६४०६२१८९६६४८०८०१८३२९६, अत्रे चत्वारिंशं शून्यशतं, यथोक्तान्येव शीर्षिप्रहे-लिकापर्यन्तराशिनामानि द्वात्राशोऽप्याह—

पुत्र्यंगं पुत्र्यंगं च न उयंगं च । नलिगंगं नलिगंगं महानलिगंगं ॥ ११४ ॥
पउमं कमलं कुमुयं तुडियमडडमवब ह्रहुयं चैव । अउयंग अउय पउयं तह सीसपहेलिया चैव ॥ ११५ ॥

इह प्रथमगाथायां पूर्वांगादीन्यष्टौ नामानि साक्षादुक्तानि, द्वितीयगाथायां तु साक्षादेकादशाभिहितानि, पद्मोक्तमलांगकुमुदा-
गश्रुटिवांगटांगाववांगह्रकांगप्रयुतांगशीर्षप्रहोलाकांगलक्षणानि तु नव नामान्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमेव द्रष्टव्यानीति
गर्वाण्यप्यष्टावृत्तिः, एतेषां चाष्टावृत्तिनाम्नां व्याख्याप्रज्ञप्त्याद्युक्तापेक्षया क्वचित् क्रमभेदः क्वचित्तु सर्वथैव नामान्यत्वं
दृश्यते, न च तावता सम्मोहः कार्यः, संकेतानुसार्थभिधानभेदेऽप्यभिधेयत्वस्योभेदाद् अत एव प्रस्तुतग्रन्थद्वयप्रुस्तिकास्वपि क्वचिद्
वाचनभेदं समीक्ष्य वाच्यार्थस्याभेदेऽनास्था न कर्त्तव्येति, तदेवं गणितविषयतां यावान् कालः सम्युपयाति तावानसौ शीर्षप्रहोलाका-
पर्यन्तो दर्शितः, अतः परमेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितसंख्याव्यवहारतीतत्वात्संख्येयोऽसावित्यनतिशयिना पल्याद्युपमयैव
ज्ञातव्य इति दर्शयन्नाह—

एवं एसो कालो वासच्छेपण संखमुवयाइ । तेण परमसंखेज्जो कालो उवमाए नायब्बो ॥ ११६ ॥

परमन्तरोक्तक्रमेण वर्षाणामेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितेन यच्छेद इयत्ता परिच्छेदलक्षणस्तेन वर्षच्छेदेन एव एव-शीर्षप्रहो-
लाकापर्यन्तः कालः संख्याद्युपयाति, अतः परं पुनः पूर्वमुनिभिर्गणितसंख्ययाऽव्यवहृतत्वात्संख्यातः काल इत्युपमयैव ज्ञातव्य
इति गार्थार्थः ॥११६॥ यत्र पल्याद्युपमागम्यः कालः स द्विविधः-पल्योपमरूपः सागरोपमरूपश्च, तत्र पल्योपमनिर्णयायं तावदाह-

पलिओचमं च तिविहं उद्धारऽहं च गेत्तपलियं च । एकेजं पुण वुविहं चायरसुहुमं च नायव्वं ॥ ११७ ॥

धान्यपल्यरपल्योऽन्नरमग्नामिधित्तस्वरूपस्तेनोपमा यत्र तत्पल्योपमं, तच्च त्रिधा, तद्यथा-उद्धारपल्योपममद्वापल्यो-
पमं क्षेत्रपल्योपमं च, तत्र पक्ष्यमाणस्यरूपवालाग्राणां तत्खण्डानां वा तद्द्वारेण द्वीपममुद्राणां वा उद्धरणम्-अपहरणमुद्धारस्तिद्विपयं तत्-
प्रधानं वा पल्योपममुद्धारपल्योपमं, तथा 'अद्वे' ति कालः ग चेह व्याख्यानादक्ष्यमाणवालाग्राणां तत्खण्डानां वा प्रत्येक-
वर्षगतलक्षण उद्धारकालो गृह्यते अथवा प्रस्तुताद्वापल्योपमपरिच्छेदो नारकाद्यायुक्तलक्षणः कालोऽद्वा तत्प्रधानं तद्विपयं वा
पल्योपममद्वापल्योपमं, तथा 'क्षेत्रं' आकाशं तदुद्धारविपयं पल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं, एषां च मध्ये पुनरैकं द्विविधं वक्ष्यमाणस्व-
रूपं नादरं गुरुमं चेति गार्थार्थः ॥ ११७ ॥ कः पुनरगो पल्यो येन पल्योपमे उपमा विधीयत इत्याह—

जं जोग्यणाधिच्छिण्णं तं तिउणं परिरण्ण मविसेसं । तं चेव य उच्चिद्वं पल्लं पलिओचमं नाम ॥ ११८ ॥

'नाम' इति शिष्यस्य कोमलामन्त्रेण 'पलिओचममि' त्यत्र त्रिभक्तियत्ययात् सप्तमी 'पल्य' मित्यादावपि लिङ्गव्यत्ययात्
पुंस्यं, ततश्च पल्योपम-पल्योपमनियं धान्यपल्यवत्पल्यः प्रागुद्दिष्टः स विज्ञेयो, यः किमित्याह-यो विस्तीर्णः, कियदित्याह-योजनं,
वृणाकारत्वाद्दर्शयणापि योजनमिति द्रष्टव्यं, तत्र योजनं त्रिगुणं तद्विशेषं 'परिरयेण' परिक्षेपेण. 'सर्वं घृतं स्वविष्कम्भादायामतो वा
श्रियुणं माधिकं भरती'ति वचनान् त्रीणि योजनानि माधिकानि श्रमित्या यो भवतीत्यर्थः, 'उच्चिद्वं' उच्चोऽपि' तदेव योजनीमि-
त्यर्थः, दर्शयन्नासाभ्यां प्रत्येकं योजनप्रमाण उच्यतेनापि योजनमानो श्रमित्या तु किञ्चिन्न्यूनपद्मभागाधिकयोजनत्रयमानो

यः पत्न्यः न इह पत्न्योपमविषये 'निर्दिष्टो' विज्ञेय इति तात्पर्यमिति गार्थार्थः ॥ ११८ ॥ अथैष एव पत्न्यो यत्स्वरूपैर्वालाभिः
पत्न्येन तदेतान्निरूपयितुमाह—

एगाश्रिय धेन्विय तेहियण उक्कोस सत्तरत्तणं । सम्मटं संनिचियं भरियं वालगगकोडीणं ॥ ११९ ॥

एतेन श्रद्धा निर्धृता एकाहिक्यो द्वाभ्यां त्रिभिश्चाहोभिर्निष्पन्ना द्वयाहिक्यस्याहिक्यश्च, तासामेकाहिकीद्वयाहिकीत्रयाहिकी-
त्रयोपमां चतुर्गाहिकीनां यावदुत्कृष्टतः सप्तरात्रप्ररूढानां वालानां चाला एवातिबृहत्त्वत्वादप्रकोटय इवाग्रकोटयो वालाग्रकोटय-
भृतोऽग्रा पत्न्योऽत्राधिक्रियते, तत्र युण्डिते शिरस्येकेनाह्वाया वालाग्रकोटय उच्यन्ति ता एकाहिक्य उच्यन्ते द्वाभ्यां तु या-
न्त ता ग्राहिक्यः त्रिभिस्तु त्रयाहिक्यः एवं यावत् सप्तरात्रप्ररूढाः सप्तरात्रिक्य इति, कथं पुनस्तासां चालाग्रकोटीनां भृत-
इ—ममृष्टः—आकर्णं पूरितः सन्निचितः—प्रचयविशेषाभिर्विडीकृत इति गार्थार्थः ॥ ११९ ॥ ततः किमित्याह—

तत्तो समाः समाः एक्कोके अचदिगम्मि जो कालो । संवेज्जा खल्लु समया चायरउद्धारपल्लंमि ॥ १२० ॥

—तो यथोक्तचालाग्रभृतपत्न्यात् प्रतिसमयमेककस्मिन् चालात्रेऽपहियमाणे यावत्कालो लगति तद्वादरमुद्धारपत्न्योपममित्यावृत्त्या
राऽप्यत्र मन्वध्वने, कियान् पुनरसौ काल इति कथ्यतमित्याह—'खल्व' वधाणे सहचयेया एव समया अस्मिन् वादरे
—पामे भवन्ति, नामात्रेयाः, चालात्राणामप्यत्र संख्यातत्वात्तेषां च प्रतिसमयमपहारे संख्येयस्यैव समयराशेर्भावादिति, वादरता
बृहत्समग्रगुण्डारुणेन चालात्राणां वादरत्वान्द्वावनीयेति गार्थार्थः ॥ १२० ॥ अथ क्रमप्राप्तमेव ब्रह्ममुद्धारपत्न्योपमगभिधित्तुराह—

एकैकमथो लोमं कद्दुमसंखेज्ज्वडमाहिसं । समच्छेयाणंतपणसियाण पछं भरेज्जाहि ॥ १२१ ॥

अतः सहजवालाग्रमृतपल्योदैकैकं लोम असंख्येयानि खण्डानि यत्र तदसंख्येयखण्डमदृश्यं, तावदसत्कल्पनया खण्ड्य-
ते यावददृश्यस्वरूपसंख्येयखण्डरूपतामैकैकं बालाग्रं भजत इति भावः, एवं च कृते एकैकं खण्डं चादरपर्याप्तप्रथिवीशरीरतुल्यं
भवतीति वृद्धाः, एवं कृत्वा ततः किं विधेयमित्यत्रोच्यते, ततोऽमीषां सर्वेषामपि समच्छेदानां-परस्परतुल्यखण्डीकृतानां प्रत्येकं
चाद्याप्यनन्तग्रादेशिकानामनन्तपरमाण्वात्मकानां तमेव पल्यं विभूयाः-बुद्ध्या परिपूर्णं कुर्यात्स्वमिति गार्थार्थः ॥ १२१ ॥ एवं च
तस्मिन् भूते यत् कर्तव्यं तदाह—

तत्तो समए समए एकैके अवहियम्मि जो कालो । संखेज्जवासकोडी सुहुमे उद्धारपछम्मि ॥ १२२ ॥

ततः सूक्ष्मखण्डीकृतवालाग्रमृतपल्यात् प्रतिसमयमैकैकस्मिन् सूक्ष्मवालाग्रखण्डेऽप्यहियमाणे यावान् कालो लगति तत्प्रमाणं
सूक्ष्मद्वारापल्यापमं भवतीति पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः, कियान् पुनरसौ कालो भवतीति निवेद्यतामित्याह-सह्येया वर्षकोटयः, सूक्ष्मे
उद्धारपल्यापमे भवन्तीति ज्ञातव्यं, बालाग्राणामिह प्रत्येकमसह्येयखण्डात्मकत्वादकस्यापि बालाग्रस्य सम्बन्धिनां खंडानामपहोरेऽ-
सह्येयसमयराशिग्राप्तेः सर्ववालाग्रखण्डापहारे भवन्त्येव सह्यथात्ता वर्षकोटयः, सूक्ष्मत्वमप्यस्य बालाग्राणां सूक्ष्मखण्डकरणाद्-
भावनीयमिति गार्थार्थः ॥ १२२ ॥ तदेवमुक्तं चादरं सूक्ष्मं चोद्धारापल्यापमम्, अथ तत्प्रभवमेव सागरोपमं निरूपयित्तुमाह—

एणसिं पद्धाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया । तं सागरोचमस्स उ एक्कस्स भवे परिमाणं ॥१२३ ॥

एतयोः पूर्वोक्तयोर्वादर्शसूक्ष्मभेदाभिन्नयोरुद्धारपल्योपमयोर्या प्रत्येकं कोटिकोटिर्दशभिर्गुणिता दश कोटीकोटय इत्यर्थस्तदेतत् प्रत्येकमेकस्य वादरोद्धारसागरोपमस्य सूक्ष्मोद्धारसागरोपमस्य च परिमाणं भवेदिति, दशभिर्वादेरोद्धारपल्योपमकोटीकोटीभेरेकं वादरोद्धारसागरोपमं भवति, दशभिश्च सूक्ष्मोद्धारपल्योपमकोटीकोटिभिरैकं सूक्ष्मोद्धारसागरोपमं भवतीत्यर्थः, तत्रातिमहत्त्व-
साम्यान् नागरेण-समुद्रेणोपमीयत इति सागरोपममिति गार्थार्थः ॥ १२३ ॥ इह वादरे प्ररूपिते सूक्ष्मप्ररूपणा क्रमनिष्पन्नत्वात् गुरकर्तव्या सुसावसेया च भवतीत्येतावन्मात्रेणैव वादरोद्धारपल्योपमसागरोपमयोः प्ररूपणा कृता, न पुनराभ्यां सिद्धाति किंचित् प्रयोजनमस्ति, सूक्ष्माभ्यां त्वेताभ्यामागमे समस्त्येव प्रयोजनं तत्रोपदर्शयन्नाह—

जायइओ उद्धारो अद्वाइज्जाण सागराण भवे । तावइया खलु लोए हवंति द्वीवा समुद्रा य ॥ १२४ ॥

अर्द्धवृत्तीयप्रमाणानां व्याख्यानान् सूक्ष्मोद्धारसागरोपमाणां यावानुद्धारो वालाग्रोद्धारसमयराशिरित्यर्थः, ' भवेत् ' जायत तावन्त एव लोके द्वीपाः समुद्राश्च भवन्ति, इदमुक्तं भवति-साद्धे सूक्ष्मोद्धारसागरोपमद्वये सूक्ष्मोद्धारपल्योपमानां पंचविंशतिकोटी-
कोटिरित्यर्थः, यावन्तो वालाग्रोद्धारविषयाः समया भवन्ति तावत्संख्यास्तिर्यग्लोके द्वीपसमुद्रा अपि सर्वे भवतीत्यर्थः, इति सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमयोर्द्वीपसमुद्रसंख्यानयनं प्रयोजनत्वेनोक्तं भवतीति गार्थार्थः ॥ १२४ ॥ अथ क्रमप्राप्तमद्वापल्योपमं निरूपयितुमाह—

वासनए वाससाए एग्नेके धायरे अवदियम्मि । धायरअद्वापह्णे संखेज्जा वासकोडीओ ॥ १२५ ॥

तत्रैव पूर्वोक्तस्वरूपे पत्ये सहजबादरवालाग्रपूरिते यदा प्रातिवर्षशतमेकैकं चालाग्रमपहियते तदा सर्वस्मिन्नपि तदपहारे यावान् कालो भवति तदेव बादरमद्वापत्योपमं विज्ञेयम्, तत्र च बादरेऽद्वापत्योपमे संख्येया वर्षकोटो गन्वतीति सुबोधमेवेति गाथार्थः ॥ १२५ ॥ ब्रह्ममद्वापत्योपममाह—

वाससए वाससए एकैके अचहियस्मि सुहुमस्मि । सुहुमे अद्वापल्ले ह्वन्ति वासा असंखेज्जा ॥ १२६ ॥

तस्मादेवासंख्येयत्वण्डीकृतब्रह्मवालाग्रपरिपूर्णपत्यात् प्रतिवर्षशतमेकैकस्मिन् ब्रह्मे चालाग्रप्रण्डेऽपहियमाणे यावान्कालः सम्पद्यते तत् ब्रह्ममद्वापत्योपम बोद्धव्यम्, तत्र च ब्रह्मेऽद्वापत्योपमेऽसहस्रैर्येयानि वर्षाणि भवन्ति, असंख्येया वर्षकोटयो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥ उक्त बादरं ब्रह्म चान्नापत्योपममिदानीमेतन्मानप्रभवमेव बादरं ब्रह्मं चान्नासागरोपमं विवक्षुराह—

एएसिं पट्टाणं कोडाकोडी हवेज्ज वससुणिया । तं सागरोवमस्स उ परिमाणं हवइ एकस्स ॥ १२७ ॥

एतयोः पूर्वोक्तबादरब्रह्मभेदाभितयोरद्वापत्योपमयोर्वो या प्रत्येकं कोडाकोटीर्दशभिर्गुणिता दशकोटीकोटय इत्यर्थः तदेतत् प्रत्येकमेकस्य बादरान्नासागरोपमस्य ब्रह्मान्नासागरोपमस्य च प्रमाणं भवेत्, भावार्थस्तद्बादरसागरोपमवदिति गाथार्थः ॥ १२७ ॥ अत्राह-ननु समयावलिकालभेदा इह प्रतिपादयितुं प्रस्तुताः, ते च भवद्भिः सागरोपमपर्यन्ता एनाद्यापि निर्दिष्टाः, सिद्धान्ते तु “सागर उटसत्पिणि परियद्वा” इत्यादिवचनदेव उत्सर्षिण्यादयोऽपि तद्धेदाः श्रूयन्त एव, तेऽत्र किमिति नाभिधीयन्त इत्याशङ्क्य तानप्युक्तशेषानवसर्षिण्यादीनि कालविशेषान् ब्रह्मान्नासागरोपममाननिष्पाद्यत्वान् एतद्विचारप्रस्ताव एव प्रतिपादयन्नाह-

दस सागरोपमाणं पुत्राओ हुंति कोडिकोडीओ । ओसर्पिणीपमाणं तं चेतुस्सर्पिणीएवि ॥ १२८ ॥

उत्सर्पिणी अणंता पोग्गलपरियटओ मुणेयब्बो । तेऽणंता तीयऽद्धा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥१२९॥

ब्रह्माद्वासागरोपमाणां सम्पूर्णा दश कोटीकोट्यो भवन्ति, किमित्याह-प्रमाणं, कस्याः-अरकपट्कोपेतकालविशेषरूपाया अवसर्पिण्याः, ब्रह्माद्वासागरोपमाणां दशभिः कोटीकोटिभिर्निष्पन्नोऽवसर्पिणीलक्षणः कालविशेषो मन्तव्य इत्यर्थः, तथा अरकपट्कोपेताया उत्सर्पिण्या अव्येतेदेव प्रमाणमिति । “ उत्सर्पिणी ” त्यादि, अवसर्पिण्या उपलक्षणत्वादेताश्च यथोक्तप्रमाणा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्योऽनन्ताः सश्रुदिताः पुद्गलपरावर्तो मुणितव्यः, ते च पुद्गलपरावर्ता अनंता अतीताद्वा, अनन्तपुद्गलपरावर्तात्मकोऽतीतः काल इत्यर्थः, अतीताद्वापेक्षया चानन्तगुणाऽनागताद्वा, भविष्यत्काल इत्यर्थः, वर्तमानैकसमयरूपा वर्तमानाद्वाऽप्यस्ति, सा च ‘ कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समउ ’ ति समयग्ररूपणार्थां श्रौक्तेव द्रष्टव्या, मामान्येन सर्वकालरूपा सर्वाद्वाऽपि . पूर्वं “ कालोऽस्ति य एगविहो ” इति सामान्यकालभणनेन भणितैवावगन्तव्येति गार्थार्थः ॥ १२९ ॥ तेदेवं श्रौक्ताः सर्वेऽपि कालविशेषाः, प्रकृतमुच्यते-तत्र यादराद्वापल्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्तकारणात् उपन्यस्ते, ब्रह्माद्वापल्योपमसागरोपयोस्तु प्रयोजनमस्ति तदुपदर्शनार्थमाह—

सुट्टुमेण य अब्बासागरस्स माणेण सब्वजीवाणं । कम्मठिईं कायठिईं भावठिईं याचि नायब्बा ॥१३०॥

ब्रह्माद्वासागरोपमस्य उपलक्षणत्वाद्वापल्योपमस्य च मानेन, ब्रह्माद्वापल्योपमसागरोपमयोः प्रमाणेनेति तात्पर्यार्थः,

किं पुनरनयोः प्रमाणेन कर्तव्यमित्याह-ज्ञातव्याः, का इत्याह-सर्वेषां नारकतिर्यगादिजीवानां कर्मस्थितिकायास्थितिभवस्थितयः, तत्र कर्मस्थितौ ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयांतरायलक्षणकर्मचतुष्टयस्य त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्य- उत्कृष्टा स्थितिः, मोहमीयस्य तु सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्य आयुषस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि, नामगोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः विवक्षि- कायः पृथिव्यादिकायोऽत्राभिप्रेतः, विवक्षितकस्मिन् काये पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्त्या स्थितिः कायस्थितिः, तत्र पृथिवीकाये विवक्षि- तैकजीवः पुनः पुनर्मृत्वा तत्रैवोत्पद्यमानोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरवतिष्ठते, एवमप्याथतेजस्कायवायुकायेष्वपि प्रत्येकमसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कायस्थितिर्वाच्या, वनस्पतिकाये त्वनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, त्रसकाये तु सातिरेके द्वे सागरोपमसहस्रे उत्कृष्टा कायस्थितिः। भवो- नारकाद्येकजीवस्य विवक्षितमेकमेव जन्म तत्र भवे स्थितिर्भवस्थितिः, तत्र नारकेष्वेकस्यैव जीवस्यैकस्मिन्नेव भवे त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, एवं देवेष्वपि, तिर्यङ्मनुष्येषु तु प्रत्येकं त्रीणि पत्योपमानि, एवमेताः कर्मकायभव- स्थितयः सूक्ष्माद्वापत्योपमसागरोपमप्रमाणेनैव ज्ञातव्याः। एयमन्यदप्यनयोः प्रयोजनं समयानुसारेण वाच्यमिति गाथार्थः १३० ॥ अथ क्षेत्रप्रत्योपमं निरूपयन्नाह-

वायरसुहुमागासे खेत्तपएसाण समयमवहारे । वायरसुहुमं खेत्तं उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा ॥ १३१ ॥

वादराणि च. सूक्ष्माणि च वादरसूक्ष्माणि पूर्वोक्तपत्यगतानि सहजान्यसंख्येयखण्डीकृतानि च यानि यानि चालाग्राणी- त्यर्थः तेषामवगाढत्वसम्बन्धेन सम्बन्धि यदाकाशं तत्र ये क्षेत्रप्रदेशा निरंशनभौविभागस्वरूपास्त्रोपां प्रतिसमयमेकैकापहारे

क्रियमाणे यावान् कालो लगति तदात्मकं यथाक्रममेव वादरं ब्रह्मं च क्षेत्रपल्योपमं भवति, तच्चैकैकं प्रत्येकमसंख्येयोत्सर्पिण्या-
त्मकं मन्तव्यं, इदमत्र इदं च वादरवालाग्रपूरिते पल्ये एकैकवालाग्रेण यदवगाढमाकाशं तत्र प्रत्येकमसंख्येयाः क्षेत्रप्रदेशाः सन्ति, सन्ति,
वालाग्राणां वादरत्वाभ्रमःप्रदेशानां त्वतिब्रह्मत्वादिकैकस्य वालाग्रस्य प्रत्येकमसंख्येयमेव क्षेत्रप्रदेशेऽवगाहस्य घटनादिति भावः,
एतेषां सर्वेषामपि सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमैकैकापहारे यः कालो भवति तदात्मकं वादरक्षेत्रपल्योपमं द्रष्टव्यं,
एतच्चसंख्येयसर्पिण्यवसर्पिणीमानं, यत एकैकवालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानामपि प्रतिसमयमैकैकापहारे “ अंगुलअसंख्येयमात्रे
ओसप्यिजिओ असंखेजा ” इति चचनादसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो लगन्ति, किं पुनः सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशापहार इति,
अमन्व्येयखण्डीकृतब्रह्मवालाग्रपूरिते तु पल्ये एकैकब्रह्मवालाग्रखण्डेन यदवगाढमाकाशं तत्रापि प्रत्येकमसंख्येयाः प्रदेशा
वियंते एत, ब्रह्मस्यपि वालाग्रखण्डस्य नभःप्रदेशापेक्षया स्थूलत्वाद् असंख्येयोस्तत्रप्रदेशानन्तरेणावगाहस्यासम्भवादिति, एतेषां च
सर्वेषां सर्ववालाग्रखण्डावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमैकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं ब्रह्मक्षेत्रपल्योपममिति ज्ञातव्यम्, इदमप्यसं-
ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानमेव, केवलं पूर्वसादसङ्ख्येययुगं, वालाग्राणामसंख्यातशुणत्वादिति, अथवा ये तत्र पल्येऽसङ्ख्येयखण्डी-
कृतवालाग्रेः स्पृष्टा अस्पृष्टाशाकाशप्रदेशास्ते सर्वेऽपीह गृह्यन्ते, तेषां च प्रतिसमयमैकैकापहारे यः कालस्तदात्मकं ब्रह्मं क्षेत्रपल्यो-
पममवगन्तव्यं, आह-ननु ब्रह्मखण्डीकृतवालाग्रनिर्न्तरं पूरिते पल्ये किमद्यापि केचित्तरस्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्ति येनैव
द्वितीयमपि ध्याग्न्याने विधीयते, अत्रोच्यते, अत्रोच्यते, ब्रह्मवालाग्रखण्डस्पृष्टनभःप्रदेशेभ्यो विद्यन्ते ते तत्रास्पृष्टा असङ्ख्यातशुणाः, शिला-
सम्भरुपाटयवतादयो तर्थाः स्वाक्रान्तमाकाशं न्याच्य च्छिन्नाच्छिन्नेत्यन्ते अथ च स्वाक्रान्तक्षेत्रस्य ये प्रदेशास्तेः स्पृष्टास्तेभ्योः

इसंख्यातगुणास्त्रैवास्पृष्टा अपि विद्यन्ते, पश्चादुपर्यास्फालितायःकीलकनिभिद्यान्तःप्रविष्टदृक्षमूलाद्यत्रकाशान्यथाऽनुपपत्तेः, एवमत्रापि सूक्ष्मवालाग्रखण्डनिचितेऽपि पत्ये तत्स्पृष्टेभ्यस्तदस्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्त्येवासह्येयगुणाः, अत एवानन्तरोक्तप्रकारेणाभिहितसूक्ष्मक्षेत्रपत्योपमादिदमसह्यातगुणं, इदमेव चाद्यकालीनसिद्धान्तेऽधिक्रियते, आह-यद्येवं पत्यस्य सूक्ष्मवालाग्रखण्डपूरणेन किं प्रयोजनं? यदा हि तत्स्पृष्टास्तदस्पृष्टाश्च नभःप्रदेशा गृह्यन्ते तदित्येमेवाभिधातुमुचितं-तत्र पत्ये ये क्षेत्रप्रदेशास्तेषां प्रतिसमय-भेकेकापहारं यः कालस्तदारमकं सूक्ष्मक्षेत्रपत्योपममिति, किं वालाग्रखण्डपूरणेन?, नैतदेवं, तत्पूरणं विना प्रथमप्रकारोक्तदृक्षक्षेत्रप-त्योपमंस्व प्ररूपयितुमशक्यत्वादिति, तेनापि किं प्रयोजनं? द्वितीयप्रकारस्येवहाधिकृतत्वादितिचेत् सत्यं, किन्तु प्रस्तुतपत्योपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते, तानि च कानिचित् सूक्ष्मवालाग्रखण्डस्पृष्टेरेव नभःप्रदेशैर्मयिन्ते, कानिचित्तु तत्स्पृष्टास्पृष्टैरित्येवं प्रथमप्रकारस्यापि दृष्टिवादोक्तद्रव्यमानोपयोगित्वाद्वालाग्रखण्डपूरणमपि नासंगतमिति गार्थार्थः ॥ १३१ ॥ उक्तं वादरं सूक्ष्मं च क्षेत्रपत्योपमभिदानीं तत्प्रमाणक्रमनिष्पन्नं क्षेत्रसागरोपममाह-

एएसिं पट्टाणं कोडाकोडी हवज्ज वसुगुणिया । तं सागरोवमस्त उ एकस्त भवे परमाणं ॥ १३२ ॥

वादरक्षेत्रपत्योपमानां दशभिः कोटीकोटिभिर्वादरं क्षेत्रसागरोपमं सूक्ष्मक्षेत्रपत्योपमानां तु दशभिः कोटीकोटिभिः सूक्ष्म क्षेत्रसागरोपममिति तात्पर्यार्थोऽक्षरार्थस्तु पूर्ववदेवेति गार्थार्थः ॥ १३२ ॥ अत्रापि वादरे क्षेत्रपत्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्तकारणादुपन्यस्ते, सूक्ष्माभ्यां त्वाभ्यामस्ति प्रयोजनं, तदुपदर्शयन्नाह-

प्राण चित्तसागरउच्यमाणं हवेज्ज नायञ्चं । पुढविद्वगअगणिमारुयहरियतसाणं च परिमाणं ॥ १३३ ॥

एतेन सक्षमेधत्रसागरोपमस्योपलक्षणत्वात् सक्षमक्षेत्रपल्योपमस्य चोपमानेन प्रमाणेन ज्ञातव्यं, किमित्याह--'परिमाणं' सह्यथानं केपी-दृषियुदफाप्रियापुवनस्पतित्रसजीवानाम्, एतच्च किञ्चिदिहैव वक्ष्यते, किञ्चित्तु दृष्टिवादगम्यमिति गार्थार्थः ॥१३३॥ तदेवं व्याख्यातं " पल्लिओवमं च तिविहं उद्धारऽद्धं चे " त्यादि, तद्व्याख्याने चोद्धारपल्योपमनिरूपणप्रस्तावे प्रोक्ताः सर्वेऽपि मर्वाद्धार्यन्ताः कालविभागास्तद्गणने च व्याख्यातं सभार्यं ' कालविभागो य-होइऽणेगचिहो ' इत्यादि, तद्व्याख्याने च व्याख्यातं प्रमाणद्वारस्य तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणमथ तच्चतुर्थभेदस्वरूपं भावप्रमाणं निरूपयितुमाह-

गुणनोगुणानिष्कन्नं गुणानिष्कन्नं तु वन्नमार्हयं । नोगुणानिष्कन्नं पुण संखाणं नो य संखाणं ॥ १३४ ॥

भवनं भावो-चस्तुनः परिणामो ज्ञानादिर्योर्नादिश्च, प्रमितिः प्रमीयतेऽनेन प्रमीयते वा स इति प्रमाणं, भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणं, तच्च द्विविधं-गुणानिष्कन्नं नोगुणानिष्कन्नं च, गुणस्वरूपं नोगुणस्वरूपं चेत्यर्थः, तत्र गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानरूपास्तद्व्यस्वरूपमकं भावप्रमाणं, ते हि वस्तुपरिणामत्वाद् भावास्तैश्च कृत्वा वस्तु प्रमीयते-परिच्छिद्यते एतेऽपि वा स्वस्वरूपेण प्रमीयन्ते-परिच्छिद्यन्त इत्यमीयां प्रमाणात्, एवमन्यत्रापि भावप्रमाणात् सर्वत्राम्युद्धा, नोगुणस्तु-गुणनिषेधरूपस्वरूपं तु भावप्रमाणं द्वितीयं, इदं पुनरपि द्विधा-संख्यानं-संख्यास्वरूपं नोसंख्यानं च-तन्निषेधस्वरूपमिति गार्थार्थः ॥ १३४ ॥ संख्यानं पुनर्दिधिति दर्शयन्नाह-

संख्यां एण तुविहं सुयसंन्वाणं च गणणसंन्वाणं । अङ्गवरपरमार्थं कालियसुता (३०००) लियं च सुयं ॥१३५॥

संख्यानं पुनरपि द्विधा, श्रुतसंख्यानं गणनसंख्यानं च, तत्र श्रुतसंख्यानमक्षरपदादिकं, आदिशब्दात्पर्यायसङ्घातपाद-
गाथादिपरिग्रहः, तदुक्तं-“ सुयपरिमाणसंख्या अणेगविहा पणत्ता, तेजहा-पज्जवसंखा अक्खरसंखा संघायसंखा पयसंखा पायसंखा
गाहासंखा सिलोगसंखा वेढयसंखा निज्जुत्तिसंखा अपुओगदरसंखा उद्देससंखा अज्जयणसंखा सुयबंधसंखा अंगसंखात्ति ” तत्र
पर्याया पर्याया धर्मा इत्यनर्थान्तरं तद्रूपा च संख्या श्रुतस्यानन्तरा द्रष्टव्या, एकैकस्याप्यकाराद्यक्षरस्य तदभिधेयस्य च जीवादि-
वस्तुनः प्रत्येकमनन्तपर्यायत्वाद्, एवमन्यत्रापि संख्यायोजना भावनीया, नवरं संख्येयानि श्रुते अकारककारादीन्यक्षराणि ह्याद्यक्षर-
संयोगरूपाः संख्येयाः सङ्घाताः सुप्तिङन्तानि समयप्रसिद्धानि वा संख्येयानि पदानि गाथादिचतुर्थांशरूपाः संख्येयाः पादाः
संख्येया गाथाः संख्येयाथ श्लोकाः मतीता एव, छन्दोविशेषरूपाः संख्येया वेष्टकाः निक्षेपनिर्गुप्युपोद्धृषातनियुक्तिद्वयस्यशिकनियुक्ति-
रूपा द्विविधा च निर्युक्तिः व्याख्यानोपायभूतानि सत्पदप्ररूपणादीन्युपक्रममादीनि वा संख्येयान्यनुयोगद्वाराणि, संख्येया उद्देश्याः
संख्येयान्यव्ययनानि संख्येयाः श्रुतस्कन्धाः संख्येयान्याचारादीन्यङ्गानि । किं पुनस्तच्छ्रुतं घञेयमक्षरपदादिका संख्येयत्वाह-कालिकम्-
आचारोचराध्ययनादिकथ्यत्कालिकं च-दशविकालिकावश्यकजीवाभिगमप्रज्ञापनादृष्टिवादादिकं तच्छ्रुतं यत्रेयमक्षरपदादिका प्रत्येकं
संख्येयि, नवरसुत्कालिके अङ्गं एकमेव दृष्टिवादलक्षणं नान्यदिति गार्थार्थः ॥ १३५ ॥ उक्तं श्रुतसंख्यानमथ गणन-
संख्यानसुपदर्शयन्नाह-

संग्वेज्जसंग्वेज्जं अणंतयं चैव गणणसंग्वाणं । संग्वेज्जं पुण त्तिविहं जहण्णयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३६ ॥

यस्यमाणस्वरूपं सादृश्यैकमसह्यैकमनन्तकं चेत्येव त्रिविधं गणनसह्यथानं, सह्यैयकं पुनरपि त्रिविधं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-
भेदादिति गार्थार्थः ॥ १३६ ॥ असह्यैयकं पुनर्नवविधमिति दर्शयन्नाह-

त्तिविहमसंग्वेज्जं पुण परित्तजुत्तं असंखयासंखं । एककं पुण त्तिविहं जहण्णयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३७ ॥

अमह्यैयकं त्रिधा, तद्यथा-परीतासह्यैयकं युक्तासह्यैयकं असह्यैययासंख्यैयकं चेति, पुनः प्रत्येकभेककं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-
भेदान् त्रियैत्येवं नवविधमसंख्यैयकमिति गार्थार्थः ॥ १३७ ॥ अनन्तकं त्वष्टविधमित्यादर्शयन्नाह --

त्तिविहमणंतंपि तद्वा परित्त जुत्तं अणंतयाणंतं । एकैकंपिय त्तिविहं जहण्णयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३८ ॥

तथाऽनन्तकमपि त्रिविधं, तद्यथा- परीतानन्तकं युक्तानन्तकं अनन्तानन्तकं चेति जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदात् पुनरेकैकं
त्रिविधमित्येवं ग्रंथेऽविशेषोक्तापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेराधभेदद्वय एव प्रत्येकं त्रिविध्यमवगन्तव्यं, तृतीयभेदस्तु द्विप्रकार
एव, तद्यथा-जघन्यमनन्तानन्तकं मध्यमं चानन्तानन्तकमिति, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं क्वचिदपि वस्तुनि न सम्भवतीति न तत्
प्ररूप्यते, अतोऽनन्तकमष्टविधमिति गार्थार्थः ॥ १३८ ॥ तदेवं सामान्यमात्रेण व्याख्यातं संख्यैयकादिस्वरूपमथ विशेषतः
गमागार्थं तद् व्याख्यातुमाह-

जंबुदीपो मरिमबपुण्णो ससलागपट्टिमहसलागाहिं । जावइअं पट्टिपूरे तावइअं होइ संग्वेज्जं ॥ १३९ ॥

अस्या गाथाया भावार्थं व्याख्याय पञ्चादक्षरार्थं व्याख्यास्यामः, तत्र चेह संख्येयकादिस्वरूपज्ञापनप्रस्तावो जम्बूद्वीप-
समान आयामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं योजनलक्षप्रमाणो योजनसहस्रमवगाढो, रत्नप्रभापृथिव्या योजनसहस्रमानं प्रथमं रत्नकाण्डं
भित्त्वा द्वितीये वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः, वृत्ताकारत्वाच्च भ्रमित्या “ परिही तिलकटा सोलससहस्र दो य सय सचवीसहिया ।
कोस्र तिय अट्टवीस धणु सय तेरंगुलद्वहियं ॥१॥ ” इति गाथाप्रतिपादितप्रमाणयुक्तो धान्यपल्यवत्पल्यः कल्प्यते, स चैवंप्रमाणः
पल्यो बुद्धिकल्पनया सर्पपाणां तावद् त्रियते यावज्जम्बूद्वीपवेदिकाया उपर्यपि सम्पूर्णशिरः सम्पद्यते, ते चैतद्गताः सर्पपाः किलास-
त्कल्पनया देवादिना केनचिदुत्क्षिप्यैको द्वीपे एकः समुद्र इत्येवं क्रमेण सर्वेऽपि प्रक्षिप्यन्ते, एवं चैते प्रक्षिप्यमाणा यत्र कापि द्वीपे
समुद्रे वा निष्ठां यान्ति एतावत्पर्यवसानो जम्बूद्वीपादिरनवस्थितपल्यनामा पल्यः परिकल्प्यते, स च सर्पपाणां वेदिकाया
उपर्यपि सप्तशिलः पूर्यते, शलाकापल्ये चैकसार्पपुरूपा शलाका प्रक्षिप्यते, कोऽयं शलाकापल्य इति चेदुच्यते, सहस्रयोजनावगाढो
योजनलक्षविस्तरः सातिरेकयोजनलक्षत्रयपरिधिपरिकलितो जम्बूद्वीपवेदिकापर्यन्तोऽयस्त्वसमन्वितः पल्यो यादृशः पूवं
परिकल्पितस्तादृशस्योऽन्येऽपि परिकल्प्यन्ते इति सर्वेऽप्यमी चत्वारः पल्या भवन्ति, तत्र प्रथमः क्रमेण परिवर्द्धमानमूर्चित्वावस्थित-
रूपानावादनवस्थित पल्य उच्यते, द्वितीयस्तु शलाकाभिर्त्रियमाणत्वाच्छलाकापल्यो व्यपदिश्यते, तृतीयस्तु प्रतिशलाकाभिरापूर्-
येमाणत्वात् प्रतिशलाकापल्य इष्यते, चतुर्थस्तु महाशलाकापूर्णीयत्वान्महाशलाकापल्योऽभिधीयत इति, अथ प्रकृतमुच्यते, यः पूर्व-
मनवस्थितपल्यः सर्पपाणां मृतो, मुक्तः, तत्सर्पपा अपि पुनरुत्क्षिप्यन्ते, तत्रैको द्वीपे एकश्च समुद्र इत्येवं प्रक्षिप्यमाणा यदा निष्ठां
यान्ति तदा शलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, सर्पपाश्च यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृहचरोऽनव-

स्थितपत्न्यः सर्पपशुतः परिकल्प्यते, पुनः पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य एकैकसर्पप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापत्न्ये च तृतीयशलाका प्रक्षिप्यते, ते च सर्पाः प्रक्षिप्यमाणाः यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठिताः तत्पर्यन्तः पूर्वेण सह बृहत्तमोऽनवस्थितपत्न्यस्त-
धव सर्पपशुतः परिकल्प्यते पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य तेनैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते शलाकापत्न्ये च चतुर्थी शलाका क्षिप्यते, एवं यथोचरं बृहत्सानवस्थितपत्न्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण तावद्वाच्यं यावदेकैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापत्न्यो वेदिकाया उपर्यपि सप्तशिरसो त्रियतेऽपरां शलाकां न शतीच्छति, ततोऽनवस्थितपत्न्यः सर्पपशुतोऽपि नोत्क्षिप्यते किन्तु शलाकापत्न्य एवोत्त्रियते, अमप्यनवस्थितपत्न्याक्रान्तधेत्रात् परत एकैकसर्पक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, यदा च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापत्न्यलक्षणे तृतीये पत्न्ये एकसर्परूपा प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितं समुद्बृहत् शलाकापत्न्यनिष्ठास्थानात् परतस्तेनैव क्रमेण प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाकापत्न्ये शलाका क्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपत्न्यपूरणरेचनक्रमेण पूर्ववत् शलाकापत्न्यः शलाकानां त्रियते, ततोऽनवस्थितशलाकापत्न्ययोर्भृतयोः शलाकापत्न्य एवोत्पाद्य अनवस्थितपत्न्यनिष्ठास्थानात् परतः पूर्वोक्त-
क्रमेणैव प्रक्षिप्यते, ततः प्रतिशलाकापत्न्ये द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपत्न्यं समुद्बृहत् शलाकापत्न्यनिष्ठास्थानात् परतस्तेनैव क्रमेण प्रक्षिप्यते, शलाकापत्न्ये च शलाका क्षिप्यते, एवमनवस्थितपत्न्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापत्न्यः पुनरपि शलाकाभिः पूर्यते, शलाकापत्न्यस्य चोत्पादननिक्षेपणाम्नां पूर्वोक्तन्यायेन प्रतिशलाकापत्न्ये तावत् प्रतिशलाकाः प्रक्षिप्यन्ते यावत् स तामिः सप्तशिरः पूर्यते, यदा चैवं प्रतिशलाकापत्न्यः शलाकापत्न्योऽनवस्थितपत्न्येऽभ्येत्येते त्रयोऽपि सप्तशिराः पूरिता भवन्ति तदा प्रतिशलाकापत्न्य एवोत्पाद्य द्वीपसमुद्रेषु तथैकैकसर्पक्रमेण प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् महाशलाकापत्न्ये

प्रथमा एकसर्परूपा महाशलाका प्रक्षिप्यते, ततः शलाकापल्य उत्पाद्य तथैव द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, प्रतिशलाकापल्ये च प्रति-
शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्य उत्क्षिप्य तथैव द्वीपादिषु क्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका निक्षिप्यते, एवमनवस्थित-
पल्योत्पादनक्षेपणक्रमेण शलाकापल्यः शलाकानां भरणीयः शलाकापल्योद्धारणविकिरणक्रमेण तु प्रतिशलाकापल्यः प्रति-
शलाकाभिः पूरणीयः प्रतिशलाकापल्योत्पादनक्षेपणार्थां तु महाशलाकापल्यो महाशलाकाभिः पूर्यितव्यः, यदा तु चत्वरोऽ-
पीर्थं परिपूर्णा भवन्ति तदोत्कृष्टं संख्येयकं रूपाधिकं भवति, इदमत्र तात्पर्यं-यथोक्तषु चतुर्षु पल्येषु भूतेषु ये सर्पपाः ये चानव-
स्थितपल्यशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्योत्क्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्राः सर्पैर्व्याप्तास्तावत्संख्यमुत्कृष्ट संख्येयकमेकेन सर्परूपेण
समधिकं भवति, इदं च तावदुत्कृष्टं संख्येयकं, जघन्यं तु द्वौ, न त्वेकः, संख्याव्यवहारे तस्यानिधिकृतत्वादिति, जघन्योत्कृष्टयोस्त्व-
न्तराले यानि व्यादीनि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं संख्यात, आगमे च यत्र क्वचिद्विद्योपितं संख्येयकग्रहणं करोति तत्र
सर्वत्र मध्यममेव द्रष्टव्यमिति अभिहितं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्न त्रिविधं संख्येयकं, अथ नवविधमसंख्येयकं प्रागुद्दिष्टं निरूप्यते-
इहोत्कृष्टसंख्येयकं येनैकेन सर्परूपेणाधिकमुक्तं तद्यदा तस्मिन्नेवोत्कृष्टसंख्यातराशौ प्रक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतासंख्येयकं
भवति, ततः परमस्यैव परीतासंख्येयकस्य मध्यमानि स्थानानि भवन्ति तावद्यावदिदमेवोत्कृष्टं परीतासंख्येयकं, कियत्प्रमाणं
पुनरुत्कृष्टं परीतासंख्यावमिति चेद्, उच्यते, अस्मिन्नेव जघन्यपरीतासंख्येयके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्सख्याः प्रत्येकं जघन्य-
परीतासंख्येयकस्वरूपा राशयो व्यस्थाप्यन्ते, ततः परस्परं गुणित्वैर्यो राशिर्भवति स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं
परीतासंख्येयकं भवति, अत्र विनेयानां सुक्ष्मप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणमात्रं किञ्चिदुच्यते, तत्र जघन्यपरीतासंख्येयके सद्भावतोऽसंख्येय-

मस्मिन्नेव राशौ क्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं सम्पद्यते, एवमेकीयाचार्यमतं तावदर्थितं, अन्ये त्वाचार्यो उत्कृष्टमसंख्येया-
संख्येयकमन्यथा प्ररूपयन्ति, तथाहि तद्वचः-जघन्यासंख्येयासंख्येयकराशेर्वर्गः क्रियते, तस्यापि वर्गराशेः पुनर्वर्गो विधीयते,
तस्यापि च वर्गवर्गराशेः पुनरपि वर्गो निष्पाद्यते, एवं च चारत्रयं वर्गं कृतेऽन्येऽपि प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश राशयस्तत्र प्राक्षि-
प्यन्ते, तद्यथा—“ लोकागामपदसा धम्माधमेगजीवदेसा य । दब्बट्टिया निओया पत्तेया चेव बोद्धव्वा ॥ १ ॥ ठिइवंधज्झवसाणे
अणुभागा जोगळेयपलिभागा । तुण्ह य समाण समया असंखपक्खेवया दस उ ॥ २ ॥ ” अयमर्थः,—लोकाकाशस्य सर्वस्यापि
यावन्तः प्रदेशाः तथा धर्मास्तिकास्याधर्मास्तिकायस्य ऋस्य च जीवस्य यावन्तः प्रदेशाः “दब्बट्टिया निओय” ति ब्रह्मणां चाद-
राणां चानन्तकायिकनस्पतिजीवानां शरीराणित्यर्थः, ‘ पत्तेया चेव ’ ति पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकचनस्पतिद्वन्द्वयत्रीन्द्रिय-
चतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियलक्षणाः सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणो जीवा इत्यर्थः, ‘ ठिइवंधज्झवसाण ’ ति, ज्ञानावरणादिकर्मणां स्थितिवन्धस्य
कारणभूतान्यध्यवसायस्थानानि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानानि तान्यपि सर्वाणि, अत्राह-नन्वत्रासंख्येयकविचारे प्रस्तुतेऽसंख्यातस्वरूपा
एव राशयः प्रक्षेपेऽधिक्रियन्ते न संख्यात्तात्मकाः, तेषामल्पत्वेनेहाकिञ्चित्करत्वात्, नाप्यनन्ताअनन्तानामसंख्येयकेऽनुपवेशयोगात् तत्
किमेतानि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयानि येनेहाधिक्रियन्ते?, उच्यते, एवमेतत्, तथाहि-ज्ञानावरणीये जघन्याऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः
स्थितिवन्धः, उत्कृष्टस्तु त्रिशतसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे त्वेकाद्वित्रिचतुरीदसमयीधकान्तर्मुहूर्त्तौ त्वयमसंख्येयभेदः,
एषां च स्थितिवन्धानां निर्वर्त्तकान्यध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव, एवं सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानावरणेऽसंख्येयानि स्थितिवन्धा-
ध्यवसायस्थानानि लभ्यन्ते, एवं दर्शनावरणादिपि वाच्यमिति, असंख्येयकत्वममीषां व्यक्तमेव, ‘अणुभाग’ति अनुभागाः ज्ञानावर-

णादिकर्मणां स्थितिबन्धे जघन्यमध्यमादिभेदाभिन्ना रसविशेषाः असंख्येया एव, एतेषां चानुभागाविशेषाणां निर्वर्त्तकान्यसंख्येयलो-
काकाशप्रदेश प्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, अतोऽध्यवसायस्थानकारणभूतानामसंख्येयत्वात्कार्यभूता अनुभागाविशेषा
अप्येतावन्तो द्रष्टव्याः, कारणभेदाश्रितत्वान् कार्यभेदानां, “जोगच्छेयपलिभाग” चि, योगो मनोवाकायाविषयं वीर्यं तस्य कैवलि-
प्रज्ञाछेदेन छिद्यमानस्य प्रतिविशिष्टा निर्विमागा भागा योगच्छेदप्रतिभागास्ते च निगोदादीनां संज्ञिपंचेन्द्रियपर्यन्तानां जीवानामा-
भिन्ना जघन्यादिभेदाभिन्ना असंख्येया मन्तव्याः, ‘दुणह य समाण समयत्ति’ द्वयोश्च समयोः-उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाललक्षणयोः

असंख्येयस्वरूपाः, एवमेते प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश क्षेपाः पूर्वोक्ते वारत्रयवर्गिते राशौ प्रक्षिप्यन्ते, इत्थं च यो राशिः
: सम्पद्यते स पुनरपि पूर्ववद्धारत्रयं वर्ग्यते, एवं च यो राशिर्भवति तत्र एकस्मिन् रूपे पातिते उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं
॥ उक्तं नवविधमप्यसंख्येयकं, साम्प्रतं प्रागुद्दिष्टमष्टविधमनन्तकमभिधीयते, तत्रोत्कृष्टासंख्येयासंख्येयकभणने यद्रूपं पातितं
तस्मिन्नेव राशौ प्रक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं भवति, ततः परमेकौत्तरया वृद्धया यानि संख्यास्थानानि सत् सर्वं मध्यमं
उक्तं यावद् उत्कृष्टं परीतान्तकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं परीतानन्तकं भवतीति, उच्यते, जघन्ये परीतानन्तके यावन्ति रूपाणि
त वावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्यपरीतानन्तकप्रमाणा राशयो व्यवस्थाप्यन्ते, पूर्ववच्च ते परस्परं गुणिताः सन्तो यं राशिष्टुत्पादयन्ति
एकेन रूपेणोन उत्कृष्टं परीतानन्तकं भवत्युदाहरणभावनाञ्चापि पूर्ववदिति, येन च रूपेणोनोऽसौ राशिर्यदा तदपि गण्यते
तदा जघन्यं युक्तानन्तकं भवति, एतज्जघन्ययुक्तानन्तकराशिप्रमाणश्चाभिव्यराशिः केवलिभिर्दृष्ट इति प्रतिपत्तव्यं, अतः परमेकौत्तर-
वृद्धया यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं युक्तानन्तकमवसेयं यावदुत्कृष्टं युक्तानन्तकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं

युक्तानन्तकं स्यादिति, तदुच्यते, यदा जघन्ययुक्तानन्तराशिस्तंनैव राशिना गुण्यते रूपं चैकं ततः पात्यते तदोत्कृष्टं युक्तानन्तकं भवति, यदा च तदपि पातितं रूपं गण्यते तदा जघन्यमनन्तानन्तकं सम्पद्यते, ततः परमेकौचरवृद्ध्या संख्यास्थानानि मध्यममनन्तानन्तकं, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं नास्त्येवेति भावः, अन्ये त्वाचार्याः प्रतिपादयन्ति-जघन्यमनन्तानन्तकं पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, ततस्तस्मिन्नेव राशौ एते षडनन्तकप्रक्षेपाः प्रक्षिप्यन्ते, तद्यथा—“ सिद्धा निर्गोपजीवा वणस्सई काल पोगला चैव । सञ्चमलोगागासं छप्येते षंतपक्खेवा ॥ १ ॥ अयमर्थः—सर्वे सिद्धाः सर्वेऽपि ब्रह्मवादननिगोदजीवाः प्रत्येकसाधारणभेदभिन्नाः सर्वे च वनस्पतयः सर्वेऽपि चार्त्तितानागतवर्त्तमानकालसमथराशिः सर्वलोकवर्ची च सर्वःपुद्गलसमूहः लोकालोकस्वरूपस्य च सर्वस्याप्याकाशस्य प्रदेशाः, एते षडप्यनन्तानन्तकविचारेऽत्र प्रस्तुते स्वयमनन्तरूपाः प्रक्षेपकाः प्रस्तुतराशौ प्रक्षिप्यन्ते, अत्राह—अनन्तकविचारस्यात्र प्रस्तुतत्वादनन्तात्मका एव राशयः प्रक्षेप्तव्याः, सङ्ख्यातासङ्ख्यातराशयोः स्वल्पत्वेनाकिञ्चित्करत्वात्, तत्र च वनस्पतिग्रहणे प्रत्येकवनस्पतय एवाधिकाः प्राप्यन्ते, साधारणानां ‘ निर्गोपजीवा ’ इत्यनेन पूर्वमेव गृहीतत्वात्, प्रत्येकवनस्पतिभिश्च प्राप्तैरपि न कश्चिदुपयोगः, स्वल्पत्वादिति, नैतदेवमभिप्रायापरिज्ञानाद्, एतदेव हि निर्गोदजीवानन्तकं प्रत्येकजीवाधिक्यविशेषितं राशेर्दृष्ट्यापादनाय वनस्पतिग्रहणेन द्वितीयवारं प्रक्षिप्तं, इह हि पौनरुक्त्यचिन्ता नोपयोगिनी राशिवृद्ध्यापादनस्यैव साध्यत्वाचर्यैकस्यापि राशेर्वा-रद्वयप्रक्षेपेण सम्पद्यत एवेत्यलं विस्तरेण, एतैश्च षड्भिरप्यनन्तकप्रक्षेपः पूर्वराशौ प्राक्षिप्तैर्यो राशिरापद्यते स पुनरपि पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, तथाऽप्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न भवति, ततश्च केवलज्ञानं केवलदर्शनं च ज्ञेयादिभेदात् प्रत्येकमनन्तमेदभिन्नं प्रक्षिप्यते; ततश्चोत्कृष्टमनन्तानन्तकं भवतीति प्रस्तुतप्रकरणपूर्णावृत्तं, सर्वस्यैव वस्तुजातस्य संगृहीतत्वाद्, अतः परं

वस्तुतन्वस्यैव संख्याविषयस्याभावादिति भावः, अनुयोगद्वारस्वशाभिप्रायस्तु इत्थमभ्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न प्राप्यते, अजघन्यो-
त्कृष्टस्थानानामेष तत्र प्रतिपादितत्वाद्दत्तस्तन्मतेनेहानन्तकस्याष्टविधत्वमुच्यते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, सूत्रे च यत्र क्वचिदन-
न्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यमिति ॥ प्ररूपित संख्यातमसंख्यातमनन्तं च सप्रभेदं, तत्प्ररूपणे च “ जंबुद्वीवो
सरिसवयुष्णो ” इत्यादिगाथायाः कथितो भावार्थः, इदानीमक्षरार्थ उच्यते—तत्र जम्बूद्वीपग्रहणेन जम्बूद्वीपसमा-
नस्य प्रथमं व्यवस्थापितत्वाच्चतुपलक्षितोऽनवस्थितपत्न्यो गृह्यते, शलाकाप्रतिशलाकाशब्दाभ्यामपि शलाकाप्रतिशलाकापत्न्यौ
गृहीतौ, एतौ चोपलक्षणं महाशलाकापत्न्यस्य, ततश्च जम्बूद्वीपः-अनवस्थितपत्न्यो यो वर्त्तते सर्पपूरणः, कथं ? , सह,
कैः ?-शलाकाप्रतिशलाकाशलाकापत्न्यैः, स किमित्याह- “ जाचइयं पडिपूरि ” ति आर्पत्वाद्यावता सर्पपसमूहेन
प्रतिपूर्येत—पूर्वोक्तविस्तरक्रमेण सप्रशिखतया निरन्तरं त्रियेत, तावत् सर्पपनिकुरन्मं सर्पयाक्रान्तद्वीपसमुद्रसंख्यया । सह
रूपोनकमुत्कृष्टं संख्यातं भवति, तद्रूपप्रक्षेपे तु जघन्यं परीतासंख्येयकं सञ्जायत इत्यादि स्वयमेव द्रष्टव्यं, सूत्रकारेण तु नोक्तं,
संख्यातस्वरूपे श्लोके तस्य सुखावसेयत्वादिति गार्थार्थः ॥ १३९ ॥ तदेवमुक्तं श्रुतसंख्यानगणनसंख्यानभेदभिन्नं संख्यानमथ
तन्निषेधस्वरूपं नोसंख्यानमभिधित्सुराह—

नोसंख्यानं नाणं दंस्सण चरणं नयत्पमाणं च । पंच चउ पंच पंच य जहाणुपुब्बीए नायब्बा ॥ १४० ॥

‘नोसंख्यानं’ संख्याननिषेधरूपं तद्वर्धनं यत् प्रमाणं भावप्रमाणमित्यर्थः, तदिह ज्ञानदर्शनचारित्रनयभेदात् चतुर्विध-

मयसंयम, एतेऽपि च ज्ञानादयोऽर्थाश्चत्वारोऽपि ' यथाऽऽनुपूर्व्या ' यथासङ्ख्यं पञ्चचतुःपञ्चपञ्चस्वरूपा ज्ञातव्याः, तत्राभि-
निर्वोधिकश्रुतावधिमतःपर्यायकेवलज्ञानभेदात् ज्ञानस्य पञ्च भेदाः पूर्वं ज्ञानद्वारे, दर्शनस्य तु चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनभेदाच्चत्वारो
भेदा दर्शनद्वारे चारित्रस्य तु सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रभेदात् पञ्च भेदाः
संयमद्वारे विस्तरेण व्याख्याता एव, नयभेदाः पुनर्नैगमसंग्रहव्यवहारजुद्धत्रशब्दलक्षणाः पञ्च, तत्र नयन्त्येकशिनि वस्त्ववबोधगोचरं
प्रापयन्तीति नयाः, नीयते एकांशवस्त्ववबोधविषयं प्राप्यतेऽर्मीभिरिति वा नयाः, नीतयो वा वस्त्वेकांशपरिच्छेदस्वरूपा नयाः,
अनन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकांशाध्यवसायात्मका नया इत्यर्थः, ते च नैगमादयस्तदुक्तम्—“ नैगमसंग्रहव्यवहार उज्जुसुए चैव होइ वोद्धव्वे ।
सदे य समभिरुढे एवंभूए य मूलनया ॥ १ ॥ ” तत्र सामान्यं चास्ति विशेषाश्च सन्तीत्यादिप्रकारेण परस्परनिरपेक्षसामान्य-
विशेषाद्यभ्युपगमरूपा नैकेऽपि तु बहवो गमा वस्तुपरिच्छेदायस्यासौ निरुक्तविधिना ककारलोपान्नैगमः, सामान्यविशेषात्मकरूपेण
अनुयोगद्वारोक्तनिलयनप्रस्थकग्रामोदाहरणाद्यभिहितप्रकारैर्वा बहुरूपवस्त्वभ्युपगमपरो वा नयो नैगम इत्यर्थः, सर्वमपि
भुवनत्रयान्तर्वर्ति वस्तुनिरुक्तं संगृह्णाति-सामान्यरूपतया एकत्वेनाध्यवस्यतीति संग्रहः, केवलसामान्याभ्युपगमपरो नयः
संग्रह इत्यर्थः, व्यवहरणं व्यवहारो लौकिकप्रवृत्तिरूपस्तदभ्युपगमपरो नयोऽपि व्यवहारः, अथवा व्यवहियते लौकिको व्यवहारः
सर्वोऽपि प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्यवहारः, प्रायः केवलविशेषाभ्युपगमपरो नयो व्यवहार इत्यर्थः, जलाहरणत्रणपिण्डीप्रदानादिके हि
लोकव्यवहारो घटनिर्वाद्यो विशेषा एवोपकुर्वाणा इत्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं घटादिसामान्यमिति विशेषानेव सत्त्वेनासौ मन्यते
न सामान्यं, प्रायो लोकव्यवहारानुपकारित्वाद्द्विशेषव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वाच्चेति विशेषप्राधान्यमुच्यत इति, ऋज्वर्तितानागत-

परकीयपङ्क्तिरेण प्राञ्जलं वस्तु व्यप्रयति-अभ्युपगच्छतीति ऋजुद्वयः, वर्धमानकालमात्रि स्वकीयमेव च यो वस्त्वभ्युपगच्छति स नय
 ऋजुद्वय इत्यर्थः, 'शुष् आक्रोशे' शुष्पते-प्रोच्यतेऽर्थोऽनेनेति शब्दः-अर्थाचको ध्वनिस्तत्प्रधानो नयोऽपि शब्दः, अयं हि शब्दमेव-
 प्रपानमिच्छत्यर्थे तु गौर्णं, शब्दवर्धनेनैवार्थप्रतिपत्तेः, संज्ञाशब्दविकलस्वार्थस्य काष्पप्रतीतेः शब्द एव प्रधानं न त्वर्थे इति भावः,
 अपरं चायं शब्दनयः पूयनेभ्यो विशुद्धत्वान्नामस्थापनाद्व्येन्द्रा न सन्त्येवेति मन्यते, इन्द्रकार्यकरणात् खपुष्पवादिति, भावेन्द्र-
 मेव च मन्यमभ्युपगच्छति इन्द्रकार्यकरणादिति, तदस्तादी तदं दाराः कलत्रं भार्यत्यादयो भिन्नलिङ्गाः शब्दाः वृक्षो वृक्षो वृक्षाः
 इत्यादयो भिन्नरचनाश्च ध्वनय एकार्यो इति च न मन्यते, लिङ्गवचनभेदात्, ह्रीपुरुपादिशब्दवदिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्या-
 दीन्तु ममानलिङ्गरचनान् शब्दानेकार्यान् प्रतिपद्यते वक्ष्यमाणनयाऽपेक्षया अविशुद्धत्वादिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादीनां
 पर्यायशब्दत्वया रुदानामपि पृथक् पृथक् भिन्नानर्थान् समभिरोहति-समभिरूढः, अयं हि नयः शब्दप्रधानोऽपि
 पूर्यस्माद्दिशुद्धत्वादित्यं मन्यते-इन्द्रशक्रादयः पर्यायशब्दानेकार्यो भिन्ननिमित्तत्वाद् घटपटादिशब्दवत्, तथाहि-इन्द्वनात् इन्द्रः शकना-
 च्छक्रः पूरारणात् पुरन्दर इत्यादीनां भिन्नान्येव निमित्तानि, तथा 'घटचेष्टाया' मिति विशिष्टचेष्टायानर्थो घट उच्यते 'कुट कौटिल्य'
 इति कौटिल्ययोगात् कुटः 'उभ उंभ पूरण' इति कुस्थितपूरणाच्च कुम्भ इत्यादिपर्यायाणामिति भिन्नान्येव निमित्तानि, यदि च
 निमित्तभेदेऽपि ध्वनानामेकार्यत्वमभ्युपगम्यते तदाऽतिव्यतिरिक्तदृष्टादिशब्दानामप्येकार्थत्वप्रसंगादिति, वक्ष्यमाणनयापेक्षया चासौ
 नयान्निशुद्धत्वात् पटनादिकोऽर्थः स्ववाचकपटादिशब्दाभिधेयं चेष्टादिकमर्थमकृत्वोऽपि तद्योग्यतया घटादिशब्दवाच्यो भवति

घटादिशब्दश्च तद्वाचको भवतीति मन्यत इति, यथा शब्दो व्यवस्थितस्तथैव चार्थो यथा चार्थस्तथैव शब्द इत्येवंस्वरूपं प्रकारं भूतः-
प्राप्त एवंप्रभूतो नयः, इदमुक्तं भवति-अयमपि नयः शब्दप्रधानो घटकुटकुम्भादिपर्यायध्वनीनां च भिन्नार्थत्वमुपगच्छति, केवलं
पूर्वस्मादिशुद्धत्वाद्यं विशेषो द्रष्टव्यः-यो घटादिशब्दाच्चत्येनोक्तोऽर्थः स यदा जलाहरणादिक्रियावस्थासु योपिन्मस्तकाद्या-
रूढः स्वाभियायकध्वनिवाच्यं चंष्टादिकमर्थं करोति तदैव घटादिस्वदैव च घटादिशब्दवाच्यो नान्यदा, प्रमाणयति चात्रायं प्रस्तुत
नयः-स्थानस्थितौ निश्चष्टो घटो न भवत्येव घटः, चेष्टालक्षणस्य घटशब्दवाच्यार्थस्याभावात्पर्वतादिवदिति, घटशब्दोऽपि निश्च-
ष्टाज्वस्थायाम् घटस्य वाचकत्वेन नैव प्रवर्तते, स्वाभिधेयस्याभावात् पटादिशब्दवदित्येवं कुटकुम्भेन्द्रशक्कादावपि भावना कार्येत्यत्र
चतु पकव्यं तद्यु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयात्, स्वस्थाने विशेषपाचन्यकादौ ग्रपञ्चैनोक्तत्वाच्चति । एते नैगमादयः सप्त मूलभेदरूपा नया
उत्तरभेदोपेक्षया त्वमी समयेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, ' एकेको य सयविहो सत् नयसया हवति एमेव ' इत्यादिवचनादिति, आह-
ननु यद्यमी आगमेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, तत् किमत्र स्वल्पभेदाभिधानं, मूलनया एयेह विवक्षिता इति चेन्ननु तेऽपि सप्तोक्ताः,
किमितीह पञ्चाभिधीयन्ते, साधूक्तं, किन्तु शब्दसमभिरूढेवंभूतलक्षणास्त्रयो नया यथोचरविशुद्धत्वेनाभ्युपगमभेदेऽपि शब्दप्रधा-
नत्वसामान्यं न व्यभिचरतीत्येकशब्दनयत्वेन विवक्षिताः, ततो नैगमसंग्रहव्यवहारजुष्टत्रलक्षणाश्चत्वारो मूलनयाः, पञ्चमस्तु
शब्दनय इत्यदोप इति गार्थार्थः ॥ १४० ॥ ज्ञानप्रमाणं मतिश्रुतज्ञानादिभेदात् पंचधा प्रोक्तमेतच्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् संक्षेपतो
द्विविधमपि भवतीति दर्शयन्नाह—

पच्यकत्वं च परोक्त्वं नाणपमाणं समासओ द्वुविहं । पच्यकत्वमोहिमणकेवलं च पारोक्त्व महसुत्ते ॥ १४१ ॥

ज्ञानप्रमाणं समासतः-संक्षेपतो द्विविधमेव, तद्यथा-प्रत्यक्षं परोक्षं च, तत्र 'अशु' व्याप्ता'चित्यस्य घातोरश्रुते ज्ञानात्मनाऽर्थान् व्यामोतीत्यक्षो-जीवः 'अश भोजने' इत्यस्य वा अश्नाति भुंक्ते पालयति वा सर्वार्थानित्यक्षो-जीव एव, प्रतिगतमाश्रितमक्षं प्रत्यक्षमिति 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये' ति द्वितीयात्त्वरूपः समासः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रति वर्त्तत इत्यव्ययीभावसमासं विदधति, तच्च न पुज्यते, अव्ययीभावस्य नपुंसकलिङ्गत्वेन प्रत्यक्षशब्दस्य त्रिलिङ्गतार्थानुपपत्तेः, इत्यते चैयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात् तस्माद्यथादक्षिततत्त्वरूप एवायं, इन्द्रियनिरपेक्षस्यैवात्मनः साक्षादर्थं यद्दर्शयति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः, तच्चावधिमनःपर्यायकेवलस्वरूपमेव, अस्यैवेन्द्रियनिरपेक्षतयाऽर्थपरिच्छेदकत्वसम्भवादिति, इदं चागमे नोइन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनाक्तं, नोशब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वाद्येन्द्रियं सर्वेयव न व्याप्नियते किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षत्वनाक्तं, नोशब्दस्य कमेत्येकार्थत्वात् कश्चिद्विरोधः, अक्षस्य-जीवस्य परं इंद्रियादिभिर्व्यवहितमिति परोक्षं, तच्च मतिज्ञानश्रुतज्ञानभेदतो द्विविधमे-तज्ज्ञानद्वयस्यैन्द्रियसापेक्षस्यार्थपरिच्छेदादिति गाथार्थः ॥ १४१ ॥ मतिश्रुते अपि विशेषतो निरूपयितुमाह--

इन्द्रियपच्यकत्वंपि य अणुमाणं उवमयं च महनाणं । केवलिभासियअत्थाण आगमो होइ सुयजाणं ॥ १४२ ॥

परोक्षतया यदुक्तमन्तरं मतिज्ञानं तद् द्विविधं, इन्द्रियप्रत्यक्षमपिशब्दादिन्द्रियपरोक्षं चेत्यपि द्रष्टव्यं, तत्रेन्द्रियैः स्पर्शनरसन-प्राणानधुःश्रोत्रलक्षणैः सहकारिकारणभूतैरक्ष-जीविं प्रति गतमिन्द्रियप्रत्यक्षं, यत्रेन्द्रियाण्येव साक्षाद्स्तु पश्यन्ति न तु जीवस्तच्छ्रो-

त्रादीन्द्रियद्वारेणोत्पन्नत्वादिन्द्रियाणां साक्षाद्भूतं जीवस्य तु परोक्षं लोके प्रत्यक्षतया रूढं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयं मतिज्ञान-
मिन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यत इत्यर्थः, यत्र त्विन्द्रियाण्यपि भूमल्लिङ्गादिद्वारेणाग्न्यादिकं वस्तु गृह्णन्ति न साक्षात्तदिन्द्रियाणामपि परोक्षत्वा-
दिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, तत्र किं तदिति ब्रह्मकार एव दर्शयति-अनुमानमौपम्यं चेति, अनु लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणाभ्यां पश्चान्मीयते-
परिच्छिद्यते वस्तुनेनेत्यनुमानं, तच्च कृतकत्वधूमवत्त्वादिलिङ्गेभ्यः शब्दपर्वतादिष्वनित्यत्वाग्रिमत्त्वादिसाध्यवस्तुनिश्चयरूपं
द्रष्टव्यं, औपम्यं सादृश्यं, क्वचिदिन्द्रियानिश्चये वस्तुनि ततः सादृश्यात्तन्निश्चयो भवति, यथा गोसदृशो गवयो भवतीति पूर्व-
गृहीतसद्वैतस्य प्रमातुः कदाचिदटव्यां गतस्य गोसादृश्यदर्शनाद् गमयनिश्चयः, तदेतद् द्विविधमपि ज्ञानं कृतकत्वादिभिः सादृश्येण
च व्यवधानादिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, अभायार्थापचिलक्षणमपि प्रमाणद्वयमिन्द्रियपरोक्षमस्ति, केवलमनुमानेऽन्तर्भावादिह पृथक् नोक्तं,
शब्दरूपं तु श्रुतज्ञानं वक्ष्यते, प्रत्यक्षं त्विन्द्रियप्रत्यक्षतया प्रोक्तमिति प्रमाणपदकृतग्रहः । तदेवमिन्द्रियप्रत्यक्षमिन्द्रियपरोक्षं चेति
भेदद्वयरूपतया निरूपित मतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानरूपमाह-‘केवलभासिये’ त्यादि, केवलं-केवलज्ञानं तेन भासिताः-प्रकटिता येऽ-
र्थास्तेषां प्रतिपादकत्वेन सम्बन्धी य आगमो-द्वादशांतीरूपस्तच्छ्रुतज्ञानं शब्दप्रमाणरूपं भवति, अत्रापीन्द्रियाणां शब्दस्य च
व्यवधायकत्वात् पूर्वगाथोक्तपरोक्षताऽस्त्येवेति गाथार्थः ॥१४३॥ उक्तं ज्ञानप्रमाणमथ चक्षुर्दर्शनादिभेदात् यत् चतुर्विधं दर्शनप्रमाण
सामायिकादिभेदात् पंचविधं चारित्रप्रमाणं नैगमसंग्रहादिभेदतः पंचविधं नयप्रमाणमिति दर्शयन्नाह—

चरखुडंसगमाई वंसण चरणं च सामइयमाई । नेगमसंगहवहारुजुसुए चैव सष नया ॥ १४३ ॥

पूर्वे व्याख्यातार्थवेद्यं ॥ इह च ज्ञानदर्शनादीनामपि गुणत्वात् किमिति गुणप्रमाणात् पृथगुक्तानि ज्ञानदर्शनादिप्रमाणाणीति न प्रये,
शिष्यमतिव्युत्पादनफलत्वादिस्तरस्येति गाथार्थः ॥१४३॥ तदेव प्रतिपादितं सर्वमपि भावप्रमाणं, तत्र च प्रतिपादिते प्रोक्तं द्रव्यधे-
यकालमायमेदान्वतुर्विषयमपि प्रमाणं, अनेन च द्रव्याणि प्रमीयन्ते अत एव द्रव्याणां प्रमाणं द्रव्यप्रमाणमिति व्युत्पादो-
व्यप्रमाणद्वारामिदमुच्यते, इह च मिथ्यादृष्टिसास्यादनादिचतुर्देयजीवसमासलक्षणाणि जीवद्रव्याणि प्रस्तुतानि वर्चन्ते, अतस्तान्ये-
यानेन चतुर्विधप्रमाणेन प्रमीयमाणानि प्रत्येकं यावन्ति भवन्ति तदेतद्वर्शयितुमाह—

मिच्छावन्वमणंता कालेणोसत्पिपणी अणंताओ । खेदेण मिञ्जमाणा हवंति लोगा अणंताओ ॥ १४४ ॥

इह द्रव्यतो मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्तानि भवन्ति, कालेन-कालप्रमाणेन पुनर्मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्ता
उत्तरिण्यवसर्पिष्यो भवन्ति, किमुक्तं भवति? अनन्तादुत्सर्पिष्यवसर्पिणीषु यावन्तः सप्रथाः प्राप्यन्ते सर्वलोकवर्तीन्केन्द्रियादि-
मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याष्यपि सर्वाणि तावन्ति भवन्तीति, क्षेत्रेण-पुनः क्षेत्रप्रमाणेन मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यन-
न्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकांशेषु यावन्तः प्रदेशास्तावान् भवन्तीत्यर्थः, भावप्रमाणेनेह मानं नोक्तं, तस्य द्रव्यक्षेत्रकालप्रमा-
णान्तर्गतस्यापि प्रमाणत्वेन व्यापारात्, तथाहि-संख्यातासंख्यातानन्तस्वरूपा संख्या भावप्रमाणेऽधीता, संख्ययैव चानया मुख्यतो
द्रव्याणि मीयन्ते, द्रव्यधेयकालास्तु सङ्ख्येया एवोपाधित्वेन वर्तमाना गुणभृता एव, तस्मान्मुख्यतः सर्वत्रान्तर्गतेन भावप्रमाणेनैव
द्रव्याणि मीयन्ते इति न तदिह पृथगुक्तमित्येवमन्यत्रापि भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १४४ ॥ अथ सास्यादनसम्यग्मिथ्या-
दृष्टिविषयं प्रमाणमाह—

एगार्ह्या भज्जा सासायण तद्वय सम्ममिच्छा य । उक्त्वासेणं वृणह्वि पद्मस्स असंखभागो उ ॥ १४५ ॥

सास्वादनाः सम्यग्भिध्यादृष्टयश्चाधुवत्वाहोके कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तर्दकादयो भाज्या-
विकल्पनीयाः, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा भवन्ति यावदुत्कृष्टतो द्वयोरपि राशयोः प्रत्येकमभीषां क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागः
प्राप्यते, भावार्थस्त्वयं—क्षेत्रपल्योपमास्यासङ्ख्येयभागे यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रत्येकं सास्वादनसम्यग्दृष्टयः सम्य-
ग्भिध्यादृष्टयश्चोत्कृष्टतः कदाचिद्भवन्तीति भाव इति गार्थार्थः ॥ १४५ ॥ अथाविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां प्रमाणमाह—

पल्लाऽसंखिपभागो अचिरयसम्मा य देसविरया य । कोऽिसहस्सपुहुत्तं पमत्त इयरे उ संखेज्जा ॥ १४६ ॥

इहाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमाचामचराशनीं धुवत्वात् सामान्यतः सर्वलोकमाश्रित्य न कदाचित् व्यवच्छेदोऽस्त एत-
दिह चित्यते विवक्षितकाले प्रत्येकमेते कियन्तः प्राप्यन्तेः, तत्राविरतसम्यग्दृष्टयो जघन्यतः क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवर्तिप्रदेश-
राशिप्रमाणा लभ्यन्ते, उत्कृष्टतोऽप्येतावन्त एव, केवलमसंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाज्जघन्यादुत्कृष्टमसंख्यातगुणं द्रष्टव्यम्, देशविरता
अप्येतावत्प्रमाणा एव, केवलं सोऽपि पल्योपमासंख्येयभागोऽविरतसम्यग्दृष्टिनां बृहत्तरोऽभीषां तु लघुतर इति द्रष्टव्यमिति,
'कोऽिसहस्सपुहुत्तं पमत्त' इति प्रमत्ताः-पूर्वोक्तशब्दार्थोः, प्रमत्तसंयता इत्यर्थः, ते सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः
कोऽिसहस्सपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोऽिसहस्सपृथक्त्वं भवन्ति, द्विप्रभृत्या नवम्यः पृथक्त्वमिति सामयिकी संज्ञा, ततश्च जघन्यतोऽपि
कोऽिसहस्सद्वयादुपरि उत्कृष्टतोऽपि नव कोऽिसहस्साणि यावत् प्रमत्तसंयताः प्राप्यन्त इत्युक्तं भवति, इतरे तु पूर्वोभिहित-

शुन्दार्थो एवाग्रमत्तसंयताः संख्याता लभ्यन्ते, प्रमत्तसंपतेभ्यः स्तोकतरा इत्यभिप्राय इति गार्थार्थः ॥ १४६ ॥ अथा-
पूर्वकरणानिष्टिचिदादरद्वस्मसम्परायलक्षणेपु त्रिपु गुणस्थानकेषु मोहनीयकर्मण उपशमकाः क्षपका एव च प्राप्यन्ते, नान्ये,
उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहनीयकर्मणि एव क्षीणमोहाद्वा एव लभ्यन्ते नापर इति पूर्वं गुणस्थानक-
निचारे निर्णति, अत इहापूर्वकरणादिक्षीणमोहगुणस्थानकान्तेषु पञ्चसु गुणस्थानकेषु यानि जीवद्रव्याणि तेषां मोहोपशमको-
पशान्तमोहमोहक्षपक्षीणमोहप्रमाणद्वारैरेव प्रमाणं चिचिन्तयिषुमोहोपशमकानामुपशान्तमोहानां च तावत् प्रमाणमाह—

एगाइय भयणिज्जा पवेसणेणं तु जाव चउपन्ना । उवसामगोवसंता अद्धं पइ जाव संवेज्जा ॥ १४७ ॥

इह मोहनीयस्य कर्मण उपशमका उपशान्तमोहाश्च कदाचित् भवन्ति कदाचित् न भवन्ति, उपशमश्रेणेरन्तरस्यापि सम्भवात्,
तत्र यदा भवन्त्यमी तदैकादयो भाज्या मोहोपशमका उपशान्तमोहाश्च, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा यावदुत्कृष्टतथतुःपंचाशतः
प्राप्यन्ते, केनेत्याह-प्रवेशनेन, उपशमश्रेण्यामेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्येत्यर्थः, एकादयश्चतुःपंचाशदन्ता एव जीवा एकस्मिन् समये
उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यन्ते नाधिका इति सिद्धान्तनियमादिति, एते चार्पूर्वकरणानिष्टिचिदादरद्वस्मसम्परायगुणस्थानकेषूपशमका
उच्यन्ते, उपशान्तमोहस्थानकं तु प्राप्ता उपशान्तमोहा इत्यर्थः, तदेवमेते चतुःपञ्चाशदेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्योक्ताः, नाना-
ममयप्रविष्टास्त्वधिष्ठत्याह- अद्धं पइ जाव संवेज्ज ' ति, अद्वाशब्देन प्रारम्भात् परिसमाप्तिं यावदुपशमश्रेणिकालो विव-
क्षितः, स चागमश्चयेगमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो मन्त्व्यः, उपशमश्रेणेरन्तर्मुहूर्त्तान्तं परतो निरन्तरमसंभवात्, ततश्चैतामन्तर्मुहूर्त्त-

लक्षणापुपशमश्रेण्यद्वा प्रति चिन्त्यमाना उपशमका उपशांताश्च अन्यान्यसमयप्रविष्टास्तावद् भवन्ति यावदुत्कृष्टतः सङ्ख्याताः, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्त्तलक्षणे उपशमश्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदेवैकादशो यावदुत्कृष्टतश्चतुःपञ्चाशत्प्रविष्टाः, अन्यस्मिन्नपि समये एतावन्तोऽपरस्मिन्नपि समये एतावन्तः प्रविष्टाः, एवं नाना समयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्तमाने उपशमश्रेणिकाले पञ्चदशस्यपि कर्मभूमिषु कदाचिदुत्कृष्टतः संख्याता उपशमकाः संख्याताथोपशांताः प्राप्यन्ते, ततः परमुपशमश्रेणेनिरन्तरममाद्, आह-नन्वन्तर्मुहूर्त्तमानेऽप्युपशमश्रेणिकालेऽसंख्याताः समयाः प्राप्यन्ते, तत्र च प्रतिसमयं यद्येकैकः प्रविशति तथाऽप्यसंख्ये- भवन्ति, किं पुनश्चतुःपञ्चाशत्प्रवेश इति, अत्रोच्यते, स्यादेवं यदि प्रतिसमयमसंख्यातेष्वपि समयेष्वेवं तत्रप्रवेशः स्यादेतच्च नास्ति, केयुचिदेव समयेष्वेवं तत्रप्रवेशसम्भवाच्चैवातिशयिभिर्दृष्ट्यान् गर्भजमनुष्याणामपि चासंख्यातानामसम्भवाद् विशेषतस्तु चारित्रिणां, न च गर्भजमनुष्यं चारित्रिणं विहायान्य उपशमश्रेणि प्रतिपद्यत इत्यलं विस्तरेण । तस्मादिदं तत् स्थितम्-अपूर्वकरणानिवृत्तिवादर्- द्दक्षमसम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानेषु प्रत्येकं युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतस्तु चतुर्गुणाश्चान्मोहस्यो- पशमकाः कदाचित् प्राप्यन्ते, नानासमयप्रविष्टाश्चरित्योत्कृष्टतः संख्याताः त एव कदाचिच्छम्यन्ते, उपशान्तमोहगुणस्थान- केष्वेवमेव द्रष्टव्यं, नवरमुपशमस्थाने उपशान्ता वाच्या इति गार्थार्थः ॥ १४७ ॥ अथ मोहक्षपकानां क्षीणमोहानां च प्रमाणमाह—

खड्गगा उ खीणमोहा जिणा उ पचिसन्ति जाव अट्टसयं । अद्वाए सयपुहुत्तं कोडिपुहुत्तं सजोगिणं ॥१४८॥

अत्रापि मोहस्य क्षपकाः क्षीणमोहाश्च कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्न कदाचिन्न सजोगिणं निरन्तरमसम्भवात्, ततो यदा

भवन्ति तदा क्षपका रागादिजैवृत्तेन क्षीणमोहलक्षणा जिनाश्च क्षपकश्रेण्यां युगपदेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्य जघन्यत एकादय उरुच्छ्रवस्तद्योचरं शतं, प्राप्यन्त इति वाक्यशेषः, एते चापूर्वकरणानिवृत्तिवादादरुद्धसमस्परायगुणस्थानकेषु वर्त्तमानाः क्षपका उच्यन्ते, श्रेणिमस्त्वक्रमाप्तास्तु क्षीणमोहगुणस्थाने क्षीणमोहा इत्याख्यायन्ते, कुतः पुनरेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्यैतावन्त एवैते लभ्यन्ते नात्रिका इत्याह— 'पविसंति जाव अट्टसगं' ति, यतः कारणाद्युगपद्-एकममये क्षपकश्रेण्यां जघन्यत एकादय उत्कृष्टतो यावदष्टोत्तर-शतप्रमाणा एव प्रविशन्ति नाधिका इति सिद्धान्तनियम इति भावः, तदेतद्युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य प्रमाणमुक्तं, अथ नाना-समयप्रविष्टानङ्गीकृत्याह—'अद्वाए सययुहुत्तं' ति, अद्वा-क्षपकश्रेणिकालः, सोऽपि चासंख्येयसमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो द्रष्टव्यः, तस्यां चोक्तस्वरूपायामद्वायामुरुच्छ्रवतः प्रत्येकं शतपृथक्तं क्षपकाणां क्षीणमोहानां च लभ्यते, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्त्तस्वरूपे क्षपक-श्रेणिकाले एरुस्मिन् समये युगपदैकादयो यावदुत्कृष्टतोऽष्टोत्तरशतप्रमाणा जन्तवो मोहक्षपणाय प्रविष्टाः, एवमपरापरसमयेष्वन्ये-षामपि बहूनां प्रवेशतम्भनात्रानासमयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे क्षपकश्रेणिकाले सामान्येन सर्व-स्मिन्नपि मनुष्यधेने कदानिच्छतपृथक्तं क्षपकाणां शतपृथक्तं च क्षीणमोहानां प्राप्यते, ततः परं क्षपकश्रेणेरपि निरन्तरमभावा-दिति, अमङ्ग्येयाः कथममी न प्राप्यन्त इत्याक्षेपपरिहारां पूर्ववद्वाच्याविति, तस्मादिदिमिह-स्थितम्-अपूर्वकरणानिवृत्तिवादादरुद्धस-सम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानकेषु प्रत्येकं युगपदेकमयप्रविष्टानाश्रित्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतस्त्वद्योचरं शतं क्षपकाणां रुदाचिह्नम्यन्ते, नानामयप्रविष्टोस्त्वङ्गीकृत्योरुच्छ्रवतः पूर्वाभिहितशब्दार्थशतपृथक्तप्रमाणास्त एव कदाचित् प्राप्यन्ते, क्षीणमोहगुणस्थानकेऽप्येतेषु वक्तव्यं, नवरं क्षपकस्थाने क्षीणमोहा वाच्याः, तदेवं पूर्वगाथोक्तान् मोहोपशमकान् प्रस्तुतगाथोक्तान्

मोक्षपकौथ मीलयित्वाऽपूर्वकरणानिवृत्तित्रादरद्वयसम्परायगुणस्थानफयत्तिजीवद्रव्याणां सर्वसंख्या परिभावनीया, अस्यैव राशिद्वयस्य यथोक्तगुणस्थानत्रये वर्चनाद्, उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहजीवद्रव्याण्येव, क्षीणमोहगुणस्थाने तु क्षीणमोह-जीवद्रव्याण्येव वर्चन्त इति निर्णयमेवेति, उक्तं क्षीणमोहपर्यन्तगुणस्थानवर्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ सयोगिगुणस्थानवर्तिसयोगि-केवलजीवद्रव्यमानमाह— 'कोडिपुद्गुत्तं सजोगीणं' इति, सयोगिकैवलानां सम्बन्धी राशिरवस्थितः सर्वदेव, नतु व्यवच्छिद्यते, स च सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः कोटिपृथक्प्रमाणे उत्कृष्टतोऽपि कोटिपृथक्स्वमानो भवति, अयोगिकैव-लिनस्तु कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा जघन्यत एको वा द्वौ वा उत्कृष्टतस्तु संख्याता भवन्तीत्येतत् द्वयकृता सुगमत्वादिकारणादनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गार्थः ॥ १४८ ॥ तदेवं प्रतिपादितं सामान्येन प्रस्तुतचतुर्दश-जीवममासवर्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ नरकादिगतिविशेषितं तदेवाभिधित्तुः नरकगती तावदाह—

पढमाए असंखेज्जा सेढीओ सेसियासु पुढवीसु । सेढीअसंखभागो हवंति मिच्छा उ नेरइया ॥ १४९ ॥

मिथ्यादृष्टयो नारकाः प्रथमार्या—रत्नयशानरकपृथिव्यामसंखेययाः श्रेण्यो भवन्ति, संख्येयं घनीकृतलोकस्यासंखयाता-स्वाकाशश्रेणिषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रथमनरकपृथिव्यां मिथ्यादृष्टिनारकाः सर्वेऽपि भवन्तीत्यर्थः, 'सेसियास्वि'-त्यादि, शेषासु—शर्कराप्रभादिषु पद्सु नरकपृथिवीषु प्रत्येकं घनीकृतलोकस्यैकस्या अपि नमःश्रेणेरसंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशारवावन्तो मिथ्यादृष्टिनारका भवन्ति, अत्र च द्वितीयपृथिव्यां ये श्रेण्यसंख्येयभागवर्तिनो नारकास्तेभ्यस्तृतीयपृथ्वी-

नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागवत्तित्वे तुल्येऽप्यसंख्याततमे भागे द्रष्टव्याः, असंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाद्, एवं तृतीयपृथ्वीनारकेभ्योऽपि चतुर्थपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे एव यावत् पष्ठपृथ्वीनारकेभ्यः सप्तमपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे वर्चन्त इति । असंज्ञिनो हि मत्स्यादयः प्रथमपृथिव्याभेवोत्पद्यन्ते न परत इति तस्यामेव नारकप्राचुर्यं, संज्ञिनोऽपि बहुबहुतरबहुतभादि-संज्ञेयुक्ता द्वितीयादिनारकपृथिव्युत्पादयोग्याः क्रमेण हीना इति तासु क्रमशो नारकहीनता भावनीयेत्युक्तं मिथ्यादृष्टिनारक-प्रमाणं, सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च सप्तस्वपि पृथ्वीषु कदाचिद् भवन्ति कदाचिदु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा चतुष्टयपि गतिषु सामान्येन पूर्वमभी क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः प्रोक्तास्तदनुसारतोऽत्राप्येकस्यां नरकगतौ स्वल्पतराः केचिद् बोद्धव्याः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्तु सप्तस्वपि पृथ्वीषु प्रत्येकमसंख्याताः सर्वदेवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, असंख्यातं च क्षेत्र-पल्योपमासंख्येयभागवर्त्तनोऽमी सामान्येन चतसृष्वपि गतिषु पूर्वं निर्णीताः, तदनुसारेणात्रापि स्वल्पं किमपि द्रष्टव्यम्, देशविर-तादयस्तु नरकगतौ न सम्भवन्त्येवंति प्रागेव निर्णतिमिति गार्थार्थः ॥ १४९ ॥ अथ चतुर्दशजीवसमासगतमिथ्यादृष्टयादि-जीवद्रव्याणामेव तिर्यग्गतिविशेषितं प्रमाणमाह—

तिरिया हुंति अणंता पयंरं पंचिदिया अवहरंति । देवाचद्वारकाला असंखगुणहृणि कालेणं ॥ १५० ॥

मिथ्यादृष्टय इति पूर्वगाथाद्वयादधिकृतं वर्त्तते, ततश्च मिथ्यादृष्टयस्तिर्यग्चः सामान्येनैकेन्द्रियादयोऽनन्ता भवन्ति, विशेष-चिन्तायां तु क्रियमाणायां पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यग्चो मिथ्यादृष्टयः संवर्चितघनीकृतस्यासंख्येयप्रतरा-

त्मकस्य लोकस्य सम्बन्धिनं सप्तर्ज्यायामीवक्कम्भं एकप्रदेशमात्रपिण्डं सर्वात्मना त्वसंख्येयनभःप्रदेशप्रमाणं उपर्युपरिव्यव-
स्थापितप्रभृतमण्डकानां मध्यादेकमण्डकमिव प्रतरमपहरन्ति, कियता कालेनेत्याह-देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन,
इदमत्र हृदयं-एते पंचेन्द्रियतिर्यचः सामान्येन यथोक्तप्रतरासंख्येयभागोऽसंख्येययोजनकोटीकोटिवचिनीषु नभःप्रदेशश्रेणिषु
यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः सिद्धान्ते क्षेत्रतः प्रतिपादिताः, कालतस्त्वसंख्येयोत्सीष्ण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः, उक्तं च- 'पंचेदिय-
तिरिक्खजोणिया णं भंते! केवइया पणत्ता?, गोयमा! असंखेज्जा कालओ असंखेज्जाहि उस्सप्पिणीओसप्पिणीहि अवहीरन्ति,
खेचओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्सासंखेज्जइमाणो, तासिणं सेढीणं चिक्खंमग्गइ असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ "
इत्यादि, अतः प्रतरासंख्येयभागवर्यसंख्येययोजनकोटीकांटीगतनभःश्रेणिश्रितपदेशराशितुल्याः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यचो
जीना इत्युक्तं भवति, एते च सर्वे प्रतिसमयं प्रत्येकैकैकं प्रदेशं गृह्णन्तो देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन सर्वे
प्रतरमपहरन्ति, देवा हि सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प्रज्ञापनामहा-
दण्डके निर्दिष्टाः, ततश्च सर्वेऽपि देवाः प्रतिसमयं प्रत्येकैकैकं प्रदेशं गृह्णन्तः पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनत्वेन स्वल्पा इति
पंचेन्द्रियतिर्यगपहारकालादसंख्येयगुणेन कालेन सर्वे प्रतरमपहरन्ति, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु देवेभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन बहव इति
देवापहारकालात् सामर्थ्यत एवासंख्यातगुणहीनतायुक्तेन स्वल्पेनैव कालेन सर्वे प्रतरमित्थमपहरन्ति, अंगुलासंख्येयभागरूप
तु प्रतरसण्डं यदि प्रत्येकं सर्वेऽपि गृह्णन्ति तदा सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यच एकहेलयैः सर्वे प्रतरमपहरन्तीति द्रष्टव्यमिति गाथार्थः
॥ १५१ ॥ अथ सिध्यादृष्टितिरथामेव वैक्रियलब्धिमतो प्रमाणमाह-

नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागवत्तिल्यं तुल्येऽप्यसंख्याततमे भागे द्रष्टव्याः, असंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाद्, एवं तृतीयपृथ्वीनारकेभ्योऽपि चतुर्थपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे एव यावत् पष्ठपृथ्वीनारकेभ्यः सप्तपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे वर्तन्ते इति । असंज्ञिनो हि मत्स्यादयः प्रथमपृथिव्यामेवोत्पद्यन्ते न परत इति तस्यामेव नारकप्राचुर्यं, संज्ञिनोऽपि बहुबहुतरबहुतमादि-संज्ञिश्रुक्ता द्वितीयादिनारकपृथिव्युत्पादयोग्याः क्रमेण हीना इति तासु क्रमशो नारकहीनता भावनीयत्युक्तं मिथ्यादृष्टिनारक-प्रमाणं, सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च सप्तस्वपि पृथ्वीषु कदाचिद् भवन्ति कदाचिषु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा चतसृष्वपि गतिषु सामान्येन पूर्वमभी क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः प्रोक्तास्तदनुसारतोऽत्राप्येकस्यां नरकगतौ स्वल्पतराः केचिद् चोद्भव्याः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्तु सप्तस्वपि पृथ्वीषु प्रत्येकमसंख्याताः सर्वदेवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, असंख्यातं च क्षेत्र-पल्योपमासंख्येयभागवत्तिनोऽभी सामान्येन चतसृष्वपि गतिषु पूर्वं निर्णीताः, तदनुसारेणात्रापि स्वल्पं किमपि द्रष्टव्यम्, देशविर-तादयस्तु नरकगतौ न सम्भवन्त्येवति प्रागेव निर्णतिमिति गार्थार्थः ॥ १४९ ॥ अथ चतुर्दशजीवसमासगतमिथ्यादृष्टयादि-जीवद्रव्याणामेव तिर्यग्गतिविशेषितं प्रमाणमाह-

तिरिया हुंति अणंता पथरं पंचिदिया अबहरंति । देवाचहारकाला असंख्यगुण्णीण कालेणं ॥ १५० ॥

मिथ्यादृष्टय इति पूर्वगाथायुक्तादधिकृतं वर्त्तते, ततश्च मिथ्यादृष्टयस्तिर्यचः सामान्येनैकेन्द्रियादयोऽनन्ता भवन्ति, विशेष-चिन्तायां तु क्रियमाणायां पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः सामान्येन पंचेन्द्रयतिर्यचो मिथ्यादृष्टयः संवर्त्तितघनीकृतस्यासंख्येयप्रतरा-

त्मकस्य लोकस्य सम्बन्धनं सप्तरज्वायामीवक्कम्भं एकप्रदेशमानपिण्डं सर्वात्मना त्वसंख्येयनभःप्रदेशप्रमाणं उपयुपरिव्यव-
स्थापितप्रभूतमण्डकानां मध्यादेकमण्डकमिव प्रतरमपहरन्ति, क्रियता कालेनत्याह-देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन,
इदमत्र हृदयं-एते पंचेन्द्रियतिर्यचः सामान्येन यथोक्तप्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येययोजनकोटीकोटिवर्तिनीषु नभःप्रदेशश्रेणिषु
यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सिद्धान्ते क्षेधतः प्रतिपादिताः, कालतस्त्वसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः, उक्तं च- 'पंचेदिय-
तिरिक्खजोणिया णं भंते! केवइया पणत्ता!, गोयमा! असंखेज्जा कालओ असंखेज्जाहि उस्सपिणीओसपिणीहि अवहीरंति,
खेचओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्सासंखेज्जइभागो, तासिणं सेढीणं विक्खंमद्धइ असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ"
इत्यादि, अतः प्रतरासंख्येयभागवत्पर्यसंख्येययोजनकोटीकोटिगतनभःश्रेणिश्रितपदेशराशितुल्याः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यचो
जीना इत्युक्तं भवति, एते च सर्वे प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं गृह्णन्तो देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन सर्वे
प्रतरमपहरन्ति, देवा हि सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प्रज्ञापनामहा-
दण्डके निर्दिष्टाः, ततश्च सर्वेऽपि देवाः प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं गृह्णन्तः पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनत्वेन स्वल्पा इति
पंचेन्द्रियतिर्यगपहारकालादसंख्येयगुणेन कालेन सर्वे प्रतरमपहरन्ति, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु देवेभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन बहव इति
देवापहारकालात् सामर्थ्यत एवासंख्यातगुणहीनतायुक्तेन स्वल्पेनैव कालेन सर्वे प्रतरमित्थमपहरन्ति, अंगुलासंख्येयभागरूप
स्तु प्रतरखण्डं यदि प्रत्येकं सर्वेऽपि गृह्णन्ति तदा सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यच एकहेलयैव सर्वे प्रतरमपहरन्तीति द्रष्टव्यमिति गाथार्थः
॥ १५१ ॥ अथ सिध्याद्यदितिरथामेव वैक्रियलब्धिमतं प्रमाणमाह-

पदमंगुलमूलस्सासंलतमो स्वहसेडिआयामो । उत्तरविडविव्याणं पञ्जत्तयसन्नितिरियाणं ॥ १५२ ॥

अनन्तरोक्तसामान्यपंचेन्द्रियतिर्यक्षु मध्ये पर्याप्तसंज्ञिनां पर्याप्तगर्भजानां पंचेन्द्रियतिरथां वैकियलिब्धमतामेतत् प्रमाणं भवति, किमित्याह—‘ पदमंगुले ’ त्यादि, एते हि तावत् पर्याप्तगर्भजपंचेन्द्रियतिर्यचो वैक्रियशरीरिणः कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-ममयराशितुल्याः क्षेत्रतस्तु प्रतरासंख्येयभागवत्यसंख्येयश्रेणीनां यः प्रदेशराशिस्तत्समानाः सिद्धान्ते प्रतिपादिताः, यदाह—“ पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवतिया वेडव्वियसरीरा पणत्ता ? गोयमा ! असंखिज्जाहिं ओसप्पिणी-उस्मप्पिणीहिं अयहीरंति, ऐचओ पयरस्त असंखिज्जइभागो सेढीओ ” त्ति, आह-ननु प्रतरासंख्येयभागे असंख्येयाः श्रेणयोऽसंख्यातयोजनकोटीकोटीगता अपि भवन्ति तत् किं तान्निस्तारा अपि ता इह गृह्यन्ते उतान्यथेत्याशंक्यागमेऽपि “ असंखेज्जाओ सेढीओ ” इत्यस्यानन्तरमुक्तम्—“ तासिणं सेढीणं विक्खंमद्धई अंगुलपटमवगमूलस्स असंखेज्जइभागो ” तागामसंख्यातश्रेणीनां विष्कम्भद्युचित्तिर्यग्विस्तारिणी प्रदेशयंक्तिरिति हृदयं, सा ज्ञेयेति वाक्यशेषः, कियतीत्याह—‘अंगुलपटमे’-त्यादि, एतत्संयादकं चेह गाथायां द्यवकारेणोक्तं ‘ पदमंगुले ’ त्यादि, तस्मादयमर्थः—‘ अंगुलस्य ’ अंगुलप्रमाणस्य प्रतर-धेनस्य वन्मूलं-वर्गमूलं तदंगुलमूलं प्रथमं च तदंगुलमूलं च प्रथमांगुलमूलं तस्य प्रथमांगुलमूलस्यासंख्येयतमो यो भागस्तत्प्रमाणा मूचिरीह श्रेणीनामायामो-विस्तरो बोद्धव्यः, इदमत्र तात्पर्यं-अंगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिराशिस्तत्र किलासंख्येयानि वर्गमूला-न्युचिष्ठन्ति, तेषु मध्ये प्रथमे वर्गमूले याः श्रेणयत्तासामसंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेणयस्तत्प्रमाणा मूचिः श्रेणीनां विस्तरोऽत्र

गृह्यते, तत्र चांगुलप्रमाणेऽपि प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयाःश्रेणयो भवन्ति, प्रथमवर्गमूलमपि च तासामसंख्येयश्रेण्यात्मकं, तदसंख्येयभागोऽपि चासंख्येयाः श्रेणयः, तासु च मध्ये एकैकाऽपि श्रेणिरसंख्येयप्रदेशात्मकव्य, अतः सर्वास्वप्येतासु येऽसंख्येयाः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा उत्तरवैक्रियशरीरलब्धिसम्पन्नाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यचोऽसंख्येयेषु द्वीपादिषु गजमत्स्यहंसादयो भवन्तीति प्रतिपत्तव्यम्, अत्र विनयजनानुग्रहार्थं कल्पनया कश्चिद्भावार्थः कथ्यते, तत्रांगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेऽपि पंचपट्टिः सहस्राणि पंच दशानि पट्टिशदधिकानि श्रेणीनां कल्प्यन्ते, तद्यथा—६५५३६, अस्य रात्रोः प्रथमं वर्गमूलं पट्टपंचाशदधिके द्वे शते२५६ द्वितीयं तु षोडश १६ तृतीयं चत्वारः ४ चतुर्थं द्वौ २ एतानि सद्भावतोऽसंख्येयानि प्रत्येकं चासंख्येयश्रेण्यात्मकानि ज्ञातव्यानि, तत्र पट्टपंचाशद-धिकशतद्वयलक्षणस्य प्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयतमे भागे द्वात्रिंशच्छ्रेणयः कल्प्यन्ते, ताश्च प्रत्येकं सद्भावतोऽसंख्येयप्रदेशारिमका अप्यसत्कल्पनया दशप्रदेशात्मिकाः परिभावनीयाः, ततो विंशत्यधिकशतत्रयप्रमाणाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यचो वैक्रियलब्धि-मन्तो विज्ञेयाः, सद्भावतस्तत्संख्येयाः । अपर्याप्तानामसंज्ञिनां च वैक्रियलब्धिर्न भवत्येवेति पर्याप्तसंज्ञिविशेषणमिति गाथार्थः ॥ १५२ ॥ तदेवं मिथ्यादृशामेकेन्द्रियादिस्वरूपाणां सामान्येन तिरश्चां प्रथमं प्रमाणमुक्तं, ततः पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाणां सामान्येन पंचेन्द्रियतिरश्चां ततोऽप्युत्तरवैक्रियलब्धिमत्पंचेन्द्रियतिरश्चां, साम्प्रतं पुनः पूर्वोक्तपर्याप्तापर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्भ्यो निर्द्धार्य विशेषतः पर्याप्तानामेव स्त्रीपुंनपुंसकस्वरूपाणां पंचेन्द्रियतिरश्चां प्रमाणमाह—

संख्येज्जहीणकालेण होइ पञ्चत्तरिरियअवहारो । संख्येज्जगुणेण तज्जो कालेण तिरिक्खअवहारो ॥१५३॥

प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशमपहरन्तो यायता कालेन देवाः प्रतरमपहरन्ति ततः कालात् संख्येयगुणहीनेन कालेन पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिरथां प्रतरापहारो भवति, भावना चेह सामान्येन पूर्वोक्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्वदेव कार्या, नवरमयं विशेषः- सामान्येन पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यातगुणा इति देवापहारकालात्तदपहारकालोऽसंख्येयगुणहीनः पूर्वोक्तः, इह तु पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः किल देवेभ्यः संख्यातगुणा एवेति देवापहारकालात् तदपहारकालः संख्यातगुणेनैव हीनो न पुनरसंख्यातगुणेनेति तावत् प्रस्तुतग्रन्थमिप्रायः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु पर्याप्ता अपि पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यातगुणा एवेति देवापहारकालादेतदपहारकालोऽप्यसंख्येयगुणेनैव हीनो न संख्येयगुणेनेति ज्ञायते, तथा हि बुहुषु स्थानेष्वत्रैव प्रकरणेऽन्यत्रापि चातीवोपयोगित्वात् प्रज्ञापनाऽभिहितो महादण्डकपाठ एव लिख्यते, तद्यथा—“ अह भंते ! सव्वजीवऽप्पवहु- महादण्डयं कित्तइस्सामि, सव्वरथोवा गम्भवकंतिमणुस्सा, मणुस्सीओ संखेज्जगुणाओ, वायरतेउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, अणुत्तरोवनाइया देवा असंखेज्जगुणा, उवरिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, मज्झिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, हिट्ठिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, अब्बुए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आरणे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, पाणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, अहे सत्तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, छट्ठाए तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, सहस्सारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, पंचमाए धूमप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, बंभलोए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, तच्चाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, तणंकुमारि कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, दोच्चाए

सफरप्पभाए शुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, संमुच्छिममशुस्ता असंखेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, देवीओ संखेज्जगुणाओ, सोहम्मे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, सोहम्मकप्पे देवीओ संखेज्जगुणाओ, भवणवासी देवा असंखेज्जगुणा, भवणवासिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, इमीसे रयणप्पभाए शुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया पुरिसा असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणीओ संखेज्जगुणाओ थलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, थलयर पंचिदियतिरिक्खज्जोणीओ संखेज्जगुणाओ, जलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, जलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणियाओ संखेज्जगुणाओ, वाणमतरा देवा संखेज्जगुणा, वाणमंतरीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, जोइसिया देवा संखेज्जगुणा, जोइसिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, खहयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया नंपुसया असंखेज्जगुणा, थलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया नंपुसया संखेज्जगुणा, जलयरपंचिदियतिरिक्खेणिया नंपुसया संखेज्जगुणा, चउरिंदिया पज्जत्तया संखेज्जगुणा, पंचिदिया पज्जत्तया विसंसाहिया, नेइंदिया पज्जत्तया विसंसाहिया, तेइंदियपज्जत्तया विसंसाहिया, पंचिदियापज्जत्तया असंखेज्जगुणा, चतुरिंदियपज्जत्तया विसंसाहिया, तेइंदियापज्जत्तया विसंसाहिया, नेइंदिया अपज्जत्तया विसंसाहिया, पत्तेयसररीनायरवणप्फइकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरनिगोया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरशुढविकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, नायरआउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरवाउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरतेउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, पत्तेयसररीवायरवणप्फइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरनिगोया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरशुढविकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरआउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायर-

तिर्यञ्चः, तेषां तिर्यग्गतिलक्षणैकगतिविषयत्वेन स्तोक्त्वादिति चेत्तदयुक्तं, यतो महादण्डके सामान्यपर्याप्तपञ्चेन्द्रियग्रहणेऽपि पर्याप्त-
पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्च एवावाशिष्यन्ते, नारकमनुष्यपञ्चेन्द्रिया हि स्वल्पत्वेन ज्योतिष्कदेवादिभ्योऽप्यघस्ताद् दूरेऽसंख्येयभागवृत्ति-
त्वेनाधीता इति तैर्गृहीतरप्यत्र न किञ्चिद् घटते, तस्मात् पर्याप्तचतुरिन्द्रियेभ्योऽपि विशेषाधिकत्वमणनादिहापि पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया-
स्तिर्यञ्च एव परमार्थतो विवक्षिता इति, अतः पर्याप्तानामपि पञ्चेन्द्रियतिरथां प्रज्ञापनाऽभिप्रायतो देवेभ्योऽसंख्येयगुणताज्वग-
म्यते, तथा च सति देवप्रतरापहारकालांचेषामपि तदपहारकालः पूर्ववदसंख्येयगुणहीन एव युज्यते, नतु संख्येयगुणेन हीन इति
तावद्वयमवगच्छामः, सुधीभिः पुनर्यदि घटते तदाऽन्यथाऽप्यविरोधेन गमनीयमित्यलं प्रसङ्गेन, तदेवमभिहितं विशेषतः पर्याप्ताना-
मपि पञ्चेन्द्रियतिरथां प्रमाणम्, अथोत्तराद्वैतैतपामपि मध्याश्रिद्धैर्यं तिर्यग्योपितां प्रमाणमाह—‘संख्येज्जगुणेण तओ’ इत्यादि,
ततो देवसम्बन्धिनः प्रतरापहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन तिरश्चीनां प्रतरस्यापहारो मन्तव्यः, संवदति चेदं महादण्डकेन, यतस्तत्र
च्यन्तरादिदेवेभ्योऽथस्तात् संख्यातभागवृत्तित्वेन तिरश्चयोऽधीताः, व्यन्तरादिदेवास्तु ताम्यः संख्यातगुणाः पठिता इति, अतो
यदुत्वादमी तिरश्चीप्रतरापहारकालात् संख्यातगुणहीनेनापि कालेन प्रागभिहितनीत्या प्रतरमपहरन्ति, तिरश्चो देवेभ्यः संख्या-
तगुणहीनत्वात् स्वल्पा इति तदपहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन प्रतरमपहरन्तीति युक्तियुक्तमेवेति, एतच्च सर्वं तिर्यग्गतौ
भिध्यादशां प्रमाणमुक्तं, सास्वादनिश्रावितदेशविरतानां तु सामान्येन गतिचतुष्टयमंगीकृत्यौधिकं यत्प्रमाणमुक्तं तदनुसारेण
विभागतोऽप्यभ्यूह्य किञ्चित् स्वयमेव बोद्धव्यम्, प्रमत्तादयस्तु तिर्यग्गतौ न सम्भवन्तीति प्रागेव निर्णीतमिति गाथार्थः ॥१५३॥

तदेवं तिर्यग्गतौ सामान्येन तिरश्चां प्रमाणमुक्तम्, ततः सामान्यतो विशेषतश्च पंचेन्द्रियतिरश्चां पृथिव्यादीनां तु प्रमाणं विशिष्यतो भणनीयमप्युल्लंघ्य पंचेन्द्रियसामान्यान्मनुष्यगतौ मनुष्याणां तावत् प्रमाणमाह—

संखेज्जा पज्जत्ता मणुयाऽपज्जत्तया सिया नत्थि । उधोसेण जइ भवे सेदीणं असंखभागो उ ॥ १५४ ॥

मनुष्यास्तावद् द्विविधाः—स्त्रीगर्भसंभृता गर्भजाः, मनुष्यवातपितृदिजन्मानो विस्तरेण पूर्वाभिहितस्वरूपाः सम्मूर्च्छजाश्च, तत्र गर्भजाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च भवन्ति, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तर्मुहूर्त्तयुपोऽपर्याप्ता एव त्रियन्ते, अतस्ते पर्याप्ता न भवन्त्येवेत्यपि प्रागेवोक्तम्, तदिह पर्याप्तद्रवणेन गर्भजा एव पर्याप्ता मन्त्व्याः, अपर्याप्तस्वीकारेण तु गर्भजा अपर्याप्ताः सम्मूर्च्छजाश्चापर्याप्ताः स्वीकृता बोद्धव्याः, तत्र चैवं सति ये गर्भजाः पर्याप्तास्तावत्ते ह्यवरशित्वात् सर्वदेव संख्येया भवन्ति, ननु संख्यातं संख्यातेभदेव भवति, तदिह कतमेन संख्यातेन संख्याता एते मन्त्व्याः?, अत्रोच्यते, पृष्ठवर्गे पञ्चमवर्गेण गुणिते यत् संख्यातं भवति तत्प्रमाणा एवामी समाधिगन्तव्याः, अथ वर्ग इति किमुच्यते? किस्वरूपश्चासौ पंचमः कथंभूतश्च पृष्ठ इति?, अत्राभिधीयते, यत्र विवक्षितः कश्चिद्राशिस्तेनैव राशिना गुण्यते स तावद् वर्ग इत्युच्यते, तत्रैकस्य वर्ग एक एव भवति, अतो वृद्धिरहितत्वादेव वर्ग एव न गण्यते, द्वयोस्तु वर्गश्चत्वारो भवन्तीत्येव प्रथमो वर्गः ४, चतुर्णां तु वर्गः पौडशेति द्वितीयो वर्गः १६, पौडशानां तु वर्गो द्वे शते पद्-पंचाशदधिके इति तृतीयो वर्गः २५६, अस्य तु राशेर्वर्गः पंचपष्टिः सहस्राणि पंच शतानि पद्त्रिंशदीधकानीति चतुर्थो वर्गः ६५५३६, अस्य च राशेर्वर्गः सार्द्धगाथया श्रोच्यते, तद्यथा—“ चत्वारि य कोडिसया अउणत्तीसं च होंति कोडीओ । अउणाचन्ने

लक्ष्म्या मचट्टि चैव य सहस्सा ॥ १ ॥ दो य स्या छण्डया पंचम वग्गो इमो विणिहिट्ठो ” अद्धतोऽप्येव द्दर्शते ४२९४९६-
७२९६, अस्यापि राशेर्गोथात्रयेण वर्गः प्रतिपाद्यते, तद्यथा—“ लक्षं कोडाकोडी णव चउरासीई भवे सहस्साई । चचारि य
सचट्ठा हुंति स्या कोडिकोडीणं ॥ १ ॥ चोयालं लक्ष्माई कोडीणं सत्त चैव य सहस्सा । तिन्नि य स्या य सयरा कोडीणं हुंति
नायब्बा ॥ २ ॥ पंचाणउई लक्ष्मा एगावन्नं भवे सहस्साई । छस्सोलसोचरसया एसो छट्ठो हवइ वग्गो ॥ ३ ॥ ” अद्धतोऽपि
द्दर्शते १८४४६७४४०७३७०९५५१६१६, तदयं पटुवर्गः पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुण्यते, तथा च सति या संख्या भवति तस्यां
जघन्यतोऽपि पर्याप्तगर्भजमनुष्या वर्चन्ते, सा चैयं संख्या-७९२२८१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६, अयं च राशिः
कोटीकोट्यादिप्रकारेण केनाप्याभिधातुं न शक्यते, अतः पर्यन्तादारभ्याङ्कसंग्रहमात्रं गाथाद्वयेनाभिधीयते, तद्यथा—छ तिन्नि २
गुन्नं पंचम य नव य तिन्नि चचारि । पंचेव’ तिन्नि नव पंच सत्त तिण्णेव ॥ १ ॥ चउ छट्ठो चउ एको षण दो छकेक्कगो
य अट्ठव । दो दो नव सत्तेव य अंकट्ठाणा इगुणत्तीसं ॥ २ ॥ तदेवं यथोक्तकोनत्रिशदङ्कस्थानलक्षणेन संख्यातेन संख्याता
जघन्यतोऽपि पर्याप्ता गर्भजमनुष्या भवन्तीति स्थितं, ‘ अपज्जत्तया सिय नत्थि ’ चि, ये तु मनुष्या गर्भजा अप्यपर्याप्ताकाः
मम्मूच्छलक्षणाश्च येऽपर्याप्तास्तो उभयेऽपि कदाचिद्भवन्ति स्यात्कदाचित्तु न भवन्त्येव, जघन्यतः समयस्योत्कटतस्तु द्वादश-
गृहार्चानां गर्भजमनुष्येत्यपि विरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वात्, सम्मूच्छजमनुष्येत्यादिविरहकालस्यापि जघन्यतः समयस्योत्कटत-
श्चतुर्विंशतिगृहार्चानां तत्रैवाभिहितत्वात्, पूर्वोपपन्नानां चान्तमुहूर्तायुष्कत्वेनैव तत्पर्यन्तं सर्वेषां निर्लेपनादिति, तस्माद् द्वयेऽप्यमी
अधुमत्वात् कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि पुनर्भवेयुः तदा एतेऽपर्याप्ताः पूर्वोक्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽपि समुदिता मनुष्या

उत्कृष्टतः श्रेण्यसह्येयभागप्रमाणा भवन्ति, संवचितघनीकृतलोकस्यैकस्याः श्रेणेः-प्रदेशपंक्तेरसंख्येयतमं भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्-
प्रमाणाः सर्वेऽपि मनुष्या उत्कृष्टपदे भवन्तीत्यर्थ इति गार्थार्थः ॥ १५३ ॥ तदेवमेकश्रेण्यसंख्येयतमभागप्रदेशराशिप्रमाणत्वेन
उत्कृष्टतो निरूपितानपि समस्तमनुष्यान् प्रकारान्तरेण निरूपयितुमाह—

उक्तोसेणं मणुया सेटिं च हरंति रूवपखिवत्ता । अंगुलपढमयतियवगगमूलसंवगगपलिभागा ॥ १५४ ॥

चकारः पधान्तरसूचकः, स चेत्थं योज्यते-न केवलं श्रेण्यसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणाः समस्तमनुष्याः, किन्तु श्रेणि च-
प्रदेशपंक्तिरूपां सर्वां तेष्यहरन्ति, कथंभूताः सन्त इत्याह—रूपस्य-एकमनुष्यलक्षणस्य उत्कृष्टपदप्राप्तेष्वपि तेष्वविद्यमानस्य
बुद्धिविकल्पनया प्रक्षिप्त-प्रक्षेपो येषु ते रूपप्राक्षिप्ताः, असत्कल्पनया प्रक्षिप्तकमनुष्यरूपाः सन्त इत्यर्थः, किं प्रत्येकमेकैकप्रदेशापहारेण
ते श्रेणिमपहरन्ति?, नेत्याह—‘अंगुलपढमये’ त्यादि, तस्याः श्रेणेरंगुलप्रमाणे क्षेत्रे प्रथमकं वर्गमूलं गृह्यते, ततोऽपि पूर्वोक्त-
युक्त्या द्वितीयं पुनस्तृतीयमिति, तत्रांगुलप्रमाणश्रेणिक्षेत्रस्य प्रथमकं यद्द्वर्गमूलं तस्य ‘तियवगगमूल’ चि तृतीयवर्गमूलेन यः
संवर्गो-गुणनं तेन हेतुभूतेन यः प्रतिनियतो भागः-श्रेणिलखण्डरूपस्तस्मात्-तमाश्रित्य ते सर्वा श्रेणिमपहरन्तीत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-
अंगुलप्रथमवर्गमूलप्रदेशराशौ तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिना गुणिते यः प्रदेशराशिर्भवति तत्प्रमाणं क्षेत्रखण्डं यद्येकैको मनुष्यः
श्रेणर्मध्यादपहरति तदोत्कृष्टपदवृत्तिभिः सर्वैरेव मनुष्यैर्युगपदेव सैका लोकप्रदेशश्रेणिः सर्वाऽव्यपहियते यद्येकं मनुष्यरूपं
मनुष्यराशौ क्षिप्यते, तच्च नास्ति, उत्कृष्टतोऽपि तेनैकरूपेणोपनस्वरूपाणामेव मनुष्याणां परमगुलभिद्वष्टत्वाद्, एवं च सति

यथोक्तप्रमाणानि क्षेत्ररुण्डान्येकस्यां लोकप्रदेशश्रेणीं यावन्ति भवन्ति तावन्तो रूपे प्रक्षिप्तो उत्कृष्टतो मनुष्याः सर्वेऽपि भवन्तीति सामर्थ्याद्भुक्तं भवति, इत्थं च पूर्वगाथोक्तं श्रेण्यसंख्येयभागवच्चिन्वं न विरुध्यत एव, एकैको हि मनुष्यः स्वापहतयथोक्तक्षेत्र-
रुण्डप्रदेशानामसंख्येयभागे वर्तते, अतः समस्तप्रस्तुतक्षेत्ररुण्डात्मिकायाः सर्वस्याः श्रेणः सर्वेऽपि मनुष्या असंख्येयभागे वर्तन्त इति प्रतीतमेत्यलं विस्तरेण, तदेवं जपन्त्यत उत्कृष्टतथोक्तं मनुष्यपंचिन्द्रियप्रमाणं, इह च मनुष्यगतौ मिथ्यादृष्ट्यादयोऽ-
योगिपर्यन्ताथतुर्दश्यापि जीवसमासाः सम्भवन्ति, तत्र सम्पूर्च्छजमनुष्यास्तावत् सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टयो, गर्भजा अपि बहवो मिथ्यादृष्टय एव, श्रेणेषु तु तेषु सास्वादानादयोऽयोगिपर्यन्ता ओथोक्तप्रमाणाद्यनुसारेण स्वयमेव परिभाषनीया इति गाथार्थः
॥ १५४ ॥ साम्प्रतं पंचिन्द्रियप्रक्रमत एव देवगतौ भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काणामेकगाथयव प्रमाणमभिधित्सुराह—

सेढीओ असंखेज्जा भवणे वणजोइसाण पयरस्स । संखेज्जजोयणंगुलदोसयच्छप्यप्लिभागो ॥ १५५ ॥

‘ सेढीओ असंखेज्जा भवणे ’ त्ति विभक्तिव्यत्यथादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद्भवनपतयो देवाः प्रतरासंख्ये-
यभागवतिनीपु श्रेणिपु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणा भवन्ति, तासां च श्रेणीनां विस्तरमानं पुरस्ताद् वक्ष्यते, ‘ वण जोइसाण ’-
त्ति, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च यथासंख्यं संख्येययोजनप्रमाणा एकप्रादेशिकी पंक्तिः पट्पंचाशदधिकांगुलशतद्वयप्रमाणा
चक्रप्रादेशिकी पंक्तिः प्रतरस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य प्रतिभागो-भागहारो द्रष्टव्यः, इदमुक्तं भवति-संख्येययोजनप्रमाणायामेकप्रा-
देशिक्यां पंक्तौ यावन्तो नमःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरयद्देशराक्षोर्भागो द्वियते, अमुना च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षे-

त्रखण्डं लभ्यते, तत्र ये नमःप्रदेशस्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि व्यन्तरा देवा भवन्तीति, अथवा यथोक्तभागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यद्येकैको व्यन्तरदेवोऽप्रहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्त्वैव्यन्तरदेवैकहेलयवापहियते इत्येक एवार्थः । तथा पञ्चञ्चाशदधिकान्शतद्वयप्रमाणायामेकप्रोदेशिक्यां पञ्चौ यावन्तो नमःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरप्रदेशराशेर्भागो हियते, अनेन च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं लभ्यते तत्र ये नमःप्रदेशस्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि ज्योतिष्कदेवा भवन्ति, अथवा यथोक्तभागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यद्येकैको ज्योतिष्कदेवोऽप्रहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्त्वैज्योतिष्कदेवैर्गुणपदेवापहियत इत्यत्राप्येक एवार्थः, ज्योतिष्कदेवाश्च व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्यातगुणा महादण्डके पठिता इति इह व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्येयगुणहीनः प्रतरप्रतिभागस्तेषामुक्त इति गार्थार्थः ॥ १५५ ॥ अथ देवगतामेव वैमानिकानां प्रमाणमाह—

सर्थासाणे सेढीअसंख उवरिं असंख भागो उ । आणयपाणयमाई पल्लस्स असंख भागो उ ॥ १५६ ॥

‘शक्रः’ सौधर्मेन्द्रस्तदुपलक्षितधेह सौधर्मदेवलोक एव गृह्यते, ततश्च सौधर्म कल्पे सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तस्वरूपस्य धनीकृतलोकप्रतरस्यासङ्ख्येयाः श्रेण्यो भवन्ति, प्रतरसङ्ख्येयभागवार्तिनीष्वसङ्ख्येयासु श्रेणिषु यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सौधर्मदेवलोकं सर्वेऽपि देवा भवन्तीत्यर्थः, ईशानदेवलोकेश्चि देवानां प्रमाणमित्यभेद प्रतरसङ्ख्येयभागवत्सङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशाराशितुल्यत्वेन वक्तव्यम्, केवलं सौधर्मदेवेभ्य एते सङ्ख्येयगुणहीनाः, एतेभ्यस्तु सौधर्मदेवाः सङ्ख्येयगुणा इति द्रष्टव्यम्, इत्यभेद महादण्डके पठितत्वादिति । ‘उवरिं असंख भागो उ’ त्ति सौधर्मेशानाम्यायुपरिष्टात् सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकालान्तकमहाशुक्रगुहसार-

लक्षणेणु पद्मसु देवलोकेषु घनसमचतुरस्राकृतलोकस्यैकस्याः प्रदेशश्रेणेरसङ्ख्येयतेम भागे यावन्तः प्रदेशास्तात्प्रमाणाः प्रत्येकं देवाः सर्वदेव प्राप्यन्त इत्यर्थः, परस्परमल्पबहुत्वं महादण्डकोक्तमवगन्तव्यम् । आनतप्राणतारणाप्युतेदवलोकेषु अधस्तनमध्यमोपरितनग्रयेयकेषु अनुचरविमानेषु च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो देवाः सर्वदेव लभ्यन्ते, परस्पराल्पबहुत्वं तु महादण्डकोक्तमेवेति गार्थार्थः ॥ १५६ ॥ अत्रान्तरे आह कथित्वन्तु भवनपतयो रत्नप्रभापृथ्वीनारकाः सौधमे-
ज्ञानदेवाश्च प्रतरासङ्ख्येयभागवत्सङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशरश्मिप्रमाणात्मकत्वेन सामान्यतः प्रागुक्ता भवद्भिः, परं ताः प्रतरासङ्ख्येय-
यमागवत्तिन्योऽसङ्ख्याताः श्रेणयोऽसङ्ख्येययोजनकोटिकोटिगता अपि भवन्ति, अत एतद्विस्तरा अपि तास्तत्र ग्रहीतव्या
उतान्येतरयांश्वम् भवनपत्यादिश्रेणीनां प्रतिनियतं विस्तरसूचिमानं दर्शयितुमाह--

सर्वीसूत्रप्रमाणं भवणे घन्मे तद्देव सोऽहम्मे । अंगुलपट्टमं विगतियसमणंतरवगमूलगुणं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वगामिन्यस्तावत् प्रतरे किल पूर्वोक्ता असङ्ख्येयाः श्रेणयो विवक्ष्यन्ते, तिर्यग्विस्तारिणी च तासां सूचिरोच्यते, तत्र
पूर्वोक्तानां श्रेणीनां सप्तऋजुदीर्घाणां ऊर्ध्वगामिनीनां प्रदेशपत्तीनां तिर्यग्विस्ताररूपा सूचिः श्रेणीसूचिस्तस्याः प्रमाणं श्रेणी-
सूचिप्रमाणं, तद्व्यति कियदित्याह--'अंगुले' त्यादि, केषां पुनरिदं श्रेणीसूचिप्रमाणं भवतीत्याह-- 'भवणे' त्यादि, यथासङ्ख्यं
भवनपतीनां 'घर्मा' रत्नप्रभापृथ्वी तन्नारकाणां सौधमेकल्पदेवानां चेत्यक्षरयोजना, भावार्थस्तूच्यते--समनन्तरवर्गमूलगुणितं
तामदिह सर्वत्र योज्यते, ततोऽङ्गुलप्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं भवनपतीनां श्रेणिविस्तररूपा सूचिर्भवति, तदपि

प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलस्वरूपेण समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नप्रमानारकाणां श्रेणिविस्तरात्मिका सूचिर्भवति, इदमपि द्वितीय-
वर्गमूलं तृतीयवर्गमूलात्मकेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधमेदेवानां श्रेणिविस्तरलक्षणा सूचिर्भवति, इदमुक्तं भवति-प्रतरस्यांगुल-
प्रमाणं यद् क्षेत्रं तद् सद्भावतस्तावदसंख्याताः श्रेणयो भवन्ति, याश्च विनियजनस्य सुखावगमार्थं पट्पञ्चाशदधिकशतद्वय-
प्रमाणाः परिकल्प्यन्ते, अस्य च राशेः प्रथमं द्वितीयं तृतीयं च वर्गमूलं गृह्यते, एतान्यपि च प्रत्येकमसंख्येयश्रेण्यात्मकान्येव,
तथापि पूर्वोक्तहेतोरेव प्रथमेवर्गमूले षोडश श्रेणयो द्वितीये चतस्रः तृतीये तु द्वे परिकल्प्यन्ते, एवं च सति सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकं
कल्पनया तु पट्पञ्चाशदधिकश्रेणिशतद्वयात्मकमंगुलप्रमाणं प्रतरक्षेत्रं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेन कल्पनया तु षोडशश्रेणि-
स्वरूपेण प्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेणिविस्तरात्मिका कल्पनया तु पण्यवत्याधिकश्रेणि-
सहस्रचतुष्टयविस्तारस्वरूपा भवनपतीनां विष्कम्भसूचिर्भवति, अङ्कतोऽपि दृश्यते यथा ४०९६, एतावतीषु प्रतरश्रेणिषु यावन्त
आकाशप्रदेशास्तावन्तो भवनपतयो भवन्तीति भावार्थः, एवमुत्तरत्रापि भावार्थो वाच्य इति, यत्तु प्रथमं वर्गमूलं तद् द्वितीयवर्ग-
मूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नप्रमानारकाणां विष्कम्भसूचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया तु
चतुःषष्टिश्रेण्यात्मिका भवति ६४, यत् पुनर्द्वितीयवर्गमूलं तत्तृतीयवर्गमूलेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधमेदेवानां विष्कम्भ-
सूचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया त्वष्टश्रेण्यात्मिका सिद्धा भवतीत्येष तावत् प्रस्तुतग्रन्थगाथाभिप्रायः ।
अयं च प्रज्ञापनामहादण्डकानुयोगद्वारादिभिः सह विसंवदति, तथाहि—प्रज्ञापनामहादण्डके भवनपतिभ्यो रत्नप्रमानारका
असंख्यातगुणाः पठिताः, प्रस्तुतग्रन्थगाथायां तु रत्नप्रभाविष्कम्भसूच्येः सकान्नाद्भवनपतिक्षेत्रं संख्यातगुणेन बृहत्त्वाभि-

शानादन्नप्रभानारकेभ्यो भरनपतय एनामंख्यातगुणाः प्राप्ता इति व्यक्तं विसदृश्यं, अनुयोगद्वारेष्वपि रत्नप्रभानारकसंख्या-
त्रिचारे-“तामिणं संदीपं विरसंभस्यै अंगुलपटमवगममूलं-वीयवगणभूलपडुष्णम्” प्रत्युत्पन्नं-गुणितमित्यर्थः, इति वचनाद् भवन-
पनिगज्यात्रिचारे च ‘तामिणं मेदीपं विरसंभस्यै अंगुलपटमवगममूलस्त असंख्यसङ्गभागो’ इति वचनाद्रत्नप्रभानारकविष्कम्भ-
प्रसंभवनपनिविष्कम्भमद्यनिरसङ्गनातमे मागे व्यक्तेवार्थेतेति प्रतीता प्रस्तुतग्रन्थेन सह विसदृशता, तस्मादिह ‘घम्भे भवणे
तद्यैव सोऽहम्भे’ इति व्यत्ययपाठे कृते भवति कोऽपि कियानपि संवादः, परं यत्रप्रतिपु कर्नापि नैव दृश्यत इत्यलं विस्तरेणेति ।
अयं यजानंदयानो विष्कम्भमद्यनिर्नामिहित्वा, किन्त्येतस्यः सौधर्मदेवा महादण्डके संख्यातगुणाः पठिताः, तदनुसारं विष्कम्भस्यचि-
रपि न्ययमभ्युयेति गार्थार्थः ॥१५७॥ अयं शर्कराप्रमादिपृथ्वीनारकाणां सनत्कुमारादिदेवानां च विशेषिततरं प्रमाणसमिधित्युराह-

पारस दम अट्टेय य मूलाइं छसि दुनि नरएसुं । एकारस नव सत्र य पणग चउधं च देवेसु ॥ १५८ ॥

एतद्वाशब्दान्यायामर्वाचीनीकारः प्राह, तद्यथा-मूलाकायां न व्याख्याता, अस्माकं त्वयमर्थः प्रतिभासते-यनीकृत-
लोकर्भ्यरुम्यां प्रदेद्यथेण्यामंगंभ्येयानि तावद्गमूलान्युपिष्टान्ति, तत्र द्वादशे श्रेणिवर्गमूले जावन्तो नभःप्रदेशस्तावन्तः सप्तम-
पृथिव्यां नाग्नाः प्राप्यन्ते, षष्ठपृथिव्यां तु दशमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः पञ्चमपृथिव्यां त्वष्टमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः चतुर्थ-
पृथिव्यां तु षष्ठवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः, तृतीयपृथिव्यां तु तृतीयवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः द्वितीयपृथिव्यां-पुनः श्रेणिद्वितीयवर्गमूल-
प्रदेशप्रमाणापरिमाणा नारत्ना लस्यन्त इति, प्रथमपृथ्वीनारकाणां तु ‘सेदंशुइपमाणं भवणे घम्भे’ इत्यादौ विशेषिततरमपि

प्रमाणमन्तरमभिहितमिति तदिह नोक्तमिति । अथ वैमानिकदेवानां विशेषिततरं प्रमाणमभिधीयते, तत्र सौधर्मेशानेदेवानामनन्तर-
गायामपि तदूक्तम्, अतः सनत्कुमारादिदेवानां गायोत्तरार्द्धपर्यन्तात् पश्चानुपूर्व्यां तदाभिधीयते, तद्यथा- 'चउकां च देवेसु' स्ति
श्रेणेशुधुधे यद्गर्गमूलं तत्प्रदेशराशिप्रमाणा वैमानिकदेवेषु मध्ये सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवाः प्राप्यन्ते, ब्रह्मलोके तु पञ्चमवर्गमूल-
प्रदेशराशिप्रमाणा लान्तके तु सप्तमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणाः महाशुक्रे तु नवमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणाः सहस्रारे पुनर्देवा एका-
दशश्रेणिवर्गमूले यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो लभ्यन्त इति, आनतश्राणतादिषु तु " आणयपाणयमाई पल्लस्स असंखभागो उ " इत्यनेन
विशेषिततरमपि प्रमाणयुक्तमिति नेहाभिहितमिति तावत् प्रस्तुतगायाव्याख्यानमर्वाचीनटीकाकारकृतं दर्शितम्,
अस्माभिस्त्वेवंविधस्य निर्द्धारितस्वार्थस्य संवाद आगमान्तरे कमचिदपि नोपलब्धः, प्रज्ञापनामहादण्डकेन च सहेत्यं व्यभिचारोऽ-
प्यापत्ति, तच्च तु केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १५८ ॥ तदेवमुक्तं चतुर्गतिकानामपि पञ्चिन्द्रियाणां प्रमाणम्,
अथ तिर्यग्गतावनुक्तपूर्वाणां वादरपर्याप्तकृष्टिव्यप्यक्कायिकानां वादरपर्याप्तकप्रत्येकधनस्पतीनां च प्रमाणमभिधित्सुराह-

पायरपुठवी आज पत्तयवणस्सई य पज्जत्ता । ते य पयरमवहरिज्जंसु अंगुलासंखभागेणं ॥ १५९ ॥

वादरपर्याप्तकृष्टिव्यप्यक्कायिकाः प्रत्येकनादरपर्याप्तधनस्पतिकायिकाश्चेत्येते त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं प्रतरमपहरेयुः, केन
प्रकारेणेत्याह- अंगुलासह्येयभागेनेति, इदमुक्तं भवति- वादरपर्याप्तकृष्टीकायिकाः सर्वेऽपि समुदिताः किलकस्मिन् समये
प्रत्येकमेकं प्रतरप्रदेशमपहृत्यामद्भावकल्पनयाऽन्यत्र व्यवस्थापयन्ति, पुनर्द्वितीयेऽपि समये प्रत्येकमेकं प्रतरप्रदेशमपहृत्याऽन्यत्र

व्यवस्थापयन्त्येवं तृतीयैऽपि ममये चतुर्थैऽपि यावद्गुलासह्येयभागे रूपे नमःप्रदेशश्रेणखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावत्सह्यैः ममयेस्ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्ति, अथवाऽङ्गुलासह्येयभागस्वरूपे नमःप्रदेशश्रेणखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तैः सर्वस्यापि प्रतरप्रदेशराशेर्भागो हियते, एतद्भागहारलब्धे च प्रतरप्रदेशखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः सर्वेऽपि चादरपर्याप्तपृथ्वीकायिका भवन्ति, यदिवा चादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकानां सर्वेषामपि प्रत्येकं यद्यंगुलासह्येयभागरूपं प्रतरप्रदेशखण्डं समर्प्येते तदा युगपदेकैव समयेन ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति तिमृणामपि प्ररूपणानामेक एव तात्पर्यार्थः, यथा चैषा चादरपर्यासि-पृथ्वीकायिकानां प्रमाणभावना कृता तथा चादरपर्यासिप्रत्येकनस्पतिकायिकानां च कर्तव्या, समान-प्रमाणतया गाथायां निर्दिष्टत्वाद्, इत्थं च समानप्रमाणनिर्देशोऽप्यंगुलासह्येयभागस्यासह्येयते भेदत्वात् स्वस्थाने परस्परम-भीषामल्पहृत्वं द्रष्टव्यम्, तद्यथा-चादरपर्यासिप्रत्येकनस्पतिभ्यो चादरपर्यासिपृथिवीकायिका असह्येयतगुणास्तेभ्योऽपि चादरपर्यासा-पृथ्वीका असंख्यातगुणा इति गार्थार्थः ॥ १५९ ॥ अथ चादरपर्यासानां तेजःकायिकत्रायुकायिकानां प्रमाणमभिधित्तुराह—

पञ्जत्तयायराणल असंखया हुंति आवलियवग्गा । पञ्जत्तवायुकाया भागो लोगस्स संवेज्जो ॥ . १६० ॥

चादरपर्यासितेजःकायिका भवन्ति, कियन्त इत्याह-असंख्येया आवलिकावर्गोः, आवलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते, तस्यां तेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणा चादरपर्यासितेजःकायिका भवन्तीत्यर्थः, चादरपर्यासिवायवः पुनर्लोकस्व संख्यातभागे भवन्ति, संख्यातमे लोकाकाशस्य भागे यावन्तो नमःप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सर्वेऽपि चादरपर्यासा वायवो

भवन्तीत्यर्थः, इति गार्थार्थः ॥ १६० ॥ आह-नन्यसंख्यातैरावलिकावर्गैरावलिकायास्तावद् घनो भवति, हीनोऽधिकश्च वाऽतो भवति, अतोऽसंख्याता अवलिकावर्गो इत्येतावन्मात्रेण वादरपर्याप्तानलानां निश्चितं प्रमाणं न ज्ञायते, लोकस्यापि संख्यात-
तमे मागे कियन्तोऽपि प्रतरा भवन्तीति न विद्म इत्याशङ्क्य विशेषिततरममीषां प्रमाणमाह—

आत्रलिवग्नाऽसंख्या घणस्स अंतो उ घायरा तेऽऽ । पञ्चत्तवायराणिल ह्वन्ति पयरा असंखेज्जा ॥ १६१ ॥

ये वादरपर्याप्ततेजःकायिकाः प्रागसंख्येया अवलिकावर्गो उक्तास्ते आवलिकावर्गो घनस्यान्तः-मध्ये द्रष्टव्याः, इदमुक्तं भवति-
असंख्येया आवलिकावर्गस्तायन्त एव ग्राह्या यावद्भिरवलिकायाः संबन्धो घनो न पूर्यते, अस्य चार्थस्य विनेयजनानुग्रहार्थम-
सत्कल्पनया प्रतीतिरुत्पाद्यते, तद्यथा- असंख्येयसमयात्सिकायामप्यावलिकायां किल दश समयाः परिकल्प्यन्ते, तद्वर्गे च शतं भवति,
एते चासंख्याता वर्गाः कल्पनया किल दशापि भवन्ति, परमेतावन्तो न कल्प्यन्ते, एतावद्भिरैतैरावलिकासम्बन्धिनो घनस्य सम्पूर्णस्य
सम्भवात्, तथाहि-आवलिकायां दश समयाः परिकल्पिताः, तेषां च घनं सहस्रं भवति, दशभिरपि च तद्वर्गैः सहस्रं सम्पद्यत इति तद्ग्रहणे
घनस्य सम्पूर्णाता जायते, तस्माद्दृष्टो नव वा आवलिकावर्गो असंख्येयत्वेन कल्प्यन्ते, तथा च सति कल्पनया अष्टशतप्रमाणा नव-
शतप्रमाणा वा सद्भावतस्त्वसंख्येया वादरपर्याप्ततेजःकायिकाः सिद्धा भवन्ति, ततश्चावलिकाघनस्य मध्यवृत्तिता भवति, एवं च
सत्येक आवलिकावर्गः किञ्चिन्न्यूनावलिकासमयराशिना गुणिते वादरपर्याप्ततेजःकायिका भवन्तीत्युक्तं भवति । पर्याप्तवादर-
वायवः पुनरसंख्येयाः प्रतरा भवन्ति, इदमुक्तं भवति-प्रागुक्ते लोकस्य संख्येयमागे असंख्येयाः प्रतरा बोद्धव्याः, ततस्तेषु लोकस्य

संग्रह्यभागवत्पिप्पलसंख्येयप्रतरेषु यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्संख्या वादरपर्याप्तवायवो भवन्तीति । एतेषां चोक्तप्रमाणानां वादर-
पर्याप्तानां पृथिव्युदकतेजोवायुप्रत्येकनस्पतीनां परस्परगल्पवहुत्वमित्यं भावनीयं-सर्वस्तोकाः वादरपर्याप्ततेजःकायिकाः प्रत्येक-
वनस्पतिकायिका असंख्यातगुणाः पृथ्वीकायिका असंख्यातगुणा वायवोऽसंख्यातगुणा इति,
यद्येवं स्तोत्रत्वाद् अप्रिकायिकानामेव कस्मात् प्रथमं प्रमाणमिह नोक्तमिति न श्रेयं, विचित्रत्वात् सूत्रकारप्रवृत्तेरिति गाथार्थः
॥ १६१ ॥ तदेवं वादराणां पर्याप्तपृथ्व्युदकतेजोवायुप्रत्येकनस्पतिलक्षणानां पञ्चानामप्येकद्रियाणां प्रमाणमुक्तम्, अथैतेषामे-
वापर्याप्तानां सम्यन्धी एको राशिरनभिहितप्रमाणोऽप्यदिष्यते, द्वितीयस्तु सूक्ष्माणां पर्याप्तानां पृथिव्युदकतेजोवायुनां राशिः
तृतीयस्त्वमीषामेवापर्याप्तानां राशिरवशिष्यते, एते च त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकशरीरिणः, साधारणानां तु वनस्पतीनां सूक्ष्माणां वाद-
राणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सम्यन्धिनश्चत्वारोऽपि राशयोऽनुक्तप्रमाणा अवशिष्यन्त इत्यमीषां. सप्तानामपि राशीनां
प्रमाणमभिधत्सुराह-

सेसा तिष्ठिणवि रासी वीसुं लोया भवे असंखेज्जा । साहारणा उ चउसुवि वीसुं लोया भवेऽणंता ॥ १६२ ॥

प्रत्येकशरीरिणामेकेन्द्रियाणां तावच्चत्वारो राशयः सम्भवन्ति, तद्यथा-वादराः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, सूक्ष्माः पर्याप्ता अपर्या-
प्ताश्च, तत्र वादरपर्याप्तलक्षणस्यैकस्य राशेः प्रमाणमुक्तम्, उक्तशेषास्तु त्रयोऽपि राशयो विष्वक्-पृथगसंख्येया लोका भवन्ति, असं-
ख्येयेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, इत्थं. समाननिर्देशेषु त्रयाणामप्यमीषां राशीनां

स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमित्यर्थं भावनयिम्, प्रत्येकशरीरवादापर्याप्तिकोन्द्रियैभ्यः प्रत्येकशरीरिणः सूक्ष्मापयासका असंख्येयगुणाः ते-
भ्योऽपि सूक्ष्मपर्यासकाः संख्येयगुणा इति, साधारणशरीरास्तु वनस्पत्येकोन्द्रियाः वादरपर्यासापर्याप्तसूक्ष्मपर्यासापर्याप्तलक्षणेषु
चतुर्ष्वपि राशिशु विष्वक्-पृथगन्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः,
अत्रापीत्यर्थं तुल्यप्रमाणेऽपि चतुर्णामप्यर्थाणां राशीनां स्वस्थाने परस्परमल्पबहुत्वमित्यर्थं चिन्तनीयम्-साधारणशरीरवादापर्याप्तिकोन्द्र-
येभ्यः साधारणशरीरिणो वादराज्यपर्यासका असंख्यातगुणाः, सूक्ष्मा अपर्यासका संख्यातगुणाः, सूक्ष्मपर्यासकाः संख्यातगुणाः, सप्ता-
नामपि च प्रस्तुतराशीनामल्पबहुत्वमित्यर्थं वक्तव्यम्-सर्वस्तोकाः प्रत्येकशरीरिणो वादराऽपर्याप्तिकोन्द्रियाः १, तेभ्यः सूक्ष्मापर्याप्त-
का असंख्येयगुणाः २, इतोऽपि सूक्ष्मपर्यासकाः संख्यातगुणाः ३, एतेभ्योऽपि साधारणशरीरिणो वादरपर्याप्तिकोन्द्रिया अनन्त-
गुणाः ४, अतोऽपि वादरपर्यासका असंख्यातगुणाः ५, एतेभ्योऽपि सूक्ष्मा अपर्यासका असंख्यातगुणाः ६, अभीभ्योऽपि सूक्ष्माः
पर्यासकाः संख्यातगुणाः ७, इति गार्थार्थः ॥ १६२ ॥ अथ वादरपर्यासकावायवः केचिदुत्तरवैक्रियशरीरिणोऽपि सम्भवन्ति,
अतस्तत्परिमाणमाह-

पायरवाउ समग्गा भणिप्रा अणुसमयमुत्तरसरीरा । पल्लासंखियभागेणऽवहंरंतित्ति सव्वेवि ॥ १६३ ॥

वादरा इत्युपलक्षणं पर्यासा इत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यम्, अपर्यासानामुत्तरवैक्रियकरणस्यासम्भवात्, ततश्च वादराः पर्यासाः सप्त्रा
अपि ये वायवः पूर्वमुक्तास्तेषु मध्ये केचिदुत्तरवैक्रियशरीरवन्तोऽणुसमयम्-अनवरतं प्राप्यन्त इति सोपस्कारं व्याख्येयम्, कियत्-

मंस्याः पुनन्तं चादरपर्याप्तोत्तरवीक्रियशरीराः चायवः प्राप्यन्त इत्याह- पत्योपमासंख्येयभागोनापहियन्ते सर्वेऽपीति, प्रतिसमय-
मेकैकप्रदेशापहारं क्रियमाणं यावता कालेन धेयपत्योपमासंख्येयभागो निष्ठां याति तावता कालेन वीक्रियशरीरवन्तो चायुजीवा-
अपि प्रनिगमयमेकैकपहारं क्रियमाणं सर्वेऽपि निष्ठां यान्तीत्यर्थः, धेयपत्योपमासंख्येयभागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तो वीक्रिय-
शरीरिणो चादरपर्याप्ततायवः सर्वेऽपि भवन्तीति तात्पर्यम्, अन्ये तु व्याख्यानयन्ति-चादरपर्याप्ततायवः सर्वेऽप्यनुसमपमुत्तर-
वीक्रियशरीरिणो लभ्यन्त इति, तच्चायुक्तम्, चादरपर्याप्ततायवूनां समघ्राणामपि लोकसंख्येयमागवर्तित्वेनैव प्राग् निर्णीतत्वाद्
धेयपत्योपमासंख्येयभागवृत्तित्वानुपपत्तेः, समग्रचादरपर्याप्ततायवूनां वीक्रियशरीरस्यागमे निषिद्धत्वाच्चेति गार्थार्थः ॥ १६३ ॥ अथ
परास्तापनीभेदानां द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणमाह-

षेर्दन्द्रियाइया पुण पररं पञ्चतया अपञ्जत्ता । संखेज्जा संखेज्जेणऽङ्गुलभागेणऽचहरेज्जा ॥ १६४ ॥

‘श्रीन्द्रियात्रय’ इति आदिशब्दात् त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियपरिग्रहः, ततश्च पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः
पुनः प्रत्येकं प्रतरमपहरन्ति, क्रियता प्रतिभागेनेत्याह- यथासंख्यं पर्याप्तका अंगुलसंख्येयभागेन, अपर्याप्तकास्त्वंगुलासंख्येय-
भागेनेति, इदमुक्तं भवति-अंगुलत्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागेन घनीकृतलोकप्रतरस्य भागो हियते, तेन च भागहारेण यावत् प्रतर-
धेयप्रग्रहं लभ्यते तत्र यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः पर्याप्तद्विन्द्रियाः समुदिता भवन्ति, अथवा सर्वेऽपि पर्याप्तद्विन्द्रियाः प्रथमतममेय
प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति, एवं द्वितीयसमये सर्वेऽपि प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति एवं तृतीयसमयेऽपि चतुर्थे-

समयेऽपीति, एवमशुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावद्भिः समयैः सर्वमपि प्रतरं पर्याप्तकद्दीन्द्रिया अपहरन्ति, यदिवाऽहशुलश्रेणिप्रदेशानां संख्येयभागरूपं लण्डं यद्येकैकस्य समर्प्यते तदा सर्वेऽपि पर्याप्ता द्वीन्द्रिया युगपदेकैनेव समयेन सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति पूर्ववदत्राप्येकार्थे तिस्रो भावनिकाः, एवमपर्याप्तकद्दीन्द्रियेष्वपि निरवशेषं वाच्यम्, केवलमङ्गुलश्रेणी-प्रदेशानां संख्येयभागस्यानेऽसंख्येयभागलक्षणः प्रतिभागो वाच्यः, पर्याप्तस्योऽपर्याप्तद्वीन्द्रियाणामसंख्यातगुणत्वात् पूर्वोक्तात् यस्मैपि प्रतिभागेनैतत्प्ररूपणोपपत्तेः, यथा च पर्याप्तापर्याप्तानां द्वीन्द्रियाणां प्रमाणं भावितमेवमुभयस्वरूपाणां त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणामपि प्रत्येकं भावनीयम्, इत्थं च तुल्यनिर्देशेऽप्यष्टानामप्यमीषां राशीनां परस्परमल्पबहुत्वमेवमवगन्तव्यं, तद्यथा-सर्व-स्वाकाः पर्याप्तचतुरिन्द्रियाः १, पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रिया विशेषाधिकाः २ पर्याप्ता द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः ३ पर्याप्तास्त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः ४ पञ्चेन्द्रिया अपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५ चतुरिन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ६, त्रीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ७ द्वीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ८, इह च पञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणं सामान्येनैवोक्तम्, पूर्वं पुनश्चतसृष्वपि गतिषु पृथक् पृथक् तदभिहितमिति न पौनरुच्यमाशङ्कनीयमिति गार्थार्थः ॥१६४॥ तदेवं नारकादिद्रव्याणां प्रायो येऽवस्थितराशयस्तेषां प्रमाणप्रकृत्यु, साम्प्रतं जीवद्रव्येषु येऽनवस्थितराशयः कदाचिह्लोके सम्भवन्ति कदाचित्तु न सम्भवन्ति तान् सम्भिष्यद्य दर्शयति—

मथुय अपञ्जत्ताऽऽहार मिस्सवेउन्वि छेप परिहारा । सुहुमस्तरागोवसमा सासण भिस्सा य भययिज्जा ॥१६५॥

अपर्याप्तका मनुष्याः १ आहारकठरीरिणः २ मिथ्रैवैक्रियकाययोगिनः ३ छेदोपस्थापनीयचारित्रिणः ४ परिहारविशुद्धिक-

चारित्र्यः ५ दृश्यसम्परायिका ६ ' उवसम ' च्छि, उपशमरुग्रहणेन मोहस्योपशमयोग्याः अपूर्वकरणगुणस्थानवृत्तयः ७, मोह-
स्योपशमकाः अनिवृत्तिवादसम्परायलक्षणः ८, उपशान्तमोहाश्चैते त्रयोऽपि राशयो गृह्यन्ते ९, सास्वादनसम्यग्दृष्टयः १०
मिश्राः-सम्यगिमथ्यादृष्टयः ११, एते एकादशापि राशयो ' भजनीया ' विकल्पनीयाः, कदाचिच्छोकं प्राप्यन्ते कदाचिन्नृत्यर्थः,
तथाहि-मनुष्यगतौ गर्भजमनुष्याणां जघन्यतः समय उत्कृष्टस्तु द्वादश मुहूर्ताः सम्मूर्च्छनमनुष्याणां तु जघन्यतः समय
उत्कृष्टस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्ता उत्पत्तिविरहकालः सिद्धान्ते प्रतिपादितः, यदा चैतस्मिन् विरहकालेऽभिनवमनुष्या नोत्पद्यन्ते पूर्वो-
त्पन्नास्तु गर्भजापर्याप्तकाः केचिन्त्रयन्ते केचित्तु पर्याप्तीः समर्थयन्ते, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तर्मुहूर्ताशुष्कत्वात् पूर्वोत्पन्नाः सर्वेऽपि
निरल्प्यन्ते तदा सिद्धोऽपर्याप्तकमनुष्याणां कादाचित्तकोऽभाव इति, आहारकशरीरारम्भस्याप्युत्कृष्टतः पण्मासान् यावद्विरहकालो
निर्दिष्ट इति आहारकशरीरिणोऽपि कदाचिन्न सम्भवन्त्येव, तदुक्तम्- " आहारगाई लोए छम्मासं जा न ह्रुत्तिवि कयाई । उक्कोत्सेण
नियमा एकं समयं जहण्णेणं ॥१॥ जइ ह्रुत्ति जहण्णेणं एकं दो त्तिन्नि पंच व हवन्ति । उक्कोत्सेण जुगव पुहुत्तमेत्त सहस्साणं ॥२॥"-
ति, मिश्रवैक्रियकाययोगिनोऽपि ये प्रथममुत्पत्तिकाले कार्मणमिश्रवैक्रियकाययोगिनस्तेऽत्र विवक्षिताः, ते च नरकगतौ देवगतौ
याऽऽद्योत्पत्तिकाले प्राप्यन्ते, अनयोश्च द्वयोरपि गत्योः प्रत्येकं जघन्यतः समय उत्कृष्टस्तु द्वादश मुहूर्ता विरहकाल उक्ता, यदभ्य-
धापि- " नरपगई ण भंते ! केवइयं कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता १, गोयमा ! जहण्णेण एकं समयं उक्कोत्सेणं धारस मुहुत्ता,
एवं देवगईवि " यदा च चैतावन्तं कालं नारकदेवाः कदाचिन्नोत्पद्यन्ते पूर्वोत्पन्नास्त्वन्तर्मुहूर्तात् परतः सम्पूर्णवैक्रियकाययोगिनः
सर्वेऽपि जायन्ते तदा घटत एव मिश्रवैक्रियकाययोगिनां कदाचिदभाव इति । छेदोपस्थापनीयचारित्रिणामपि जघन्यतस्त्रिपीठ्यर्ष-

सहस्राण्युत्कृष्टतस्त्वष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः परिहारविशुद्धिकचारित्रिणां जघन्यतश्चतुरशीतिर्वेपसहस्राण्युत्कृष्टतस्त्वष्टादश सागरोपमकोटिकोटयोऽन्यत्रान्तरमुक्तमिहापि च पुरस्तादभिधास्यते, सूक्ष्मसम्परायापूर्वकरणानिवृत्तिवादरास्तु द्विविधाः—उपशम-
श्रेणिगताः क्षपकश्रेणिगताश्च, उपशान्तमोहास्तु केवलोपशमश्रेणिशिरःस्थायिनः, तत्रोपशमश्रेणेरुत्कृष्टतो वर्षपृथक्त्वं क्षपकश्रेणस्तूत्कृ-
ष्टतः षण्मासा अन्तरमन्यत्रोक्तमिहापि च भणियते, सास्वादनमिश्राणामपि जघन्यतः समयः उत्कृष्टतस्तु पल्योपमासंख्येयभागोऽ-
न्तरमिहैव वक्ष्यते इति सर्वेषामप्यमीषां राशीनां कादाचित्कोऽभावः परिभावनीयः, एतच्चेहापि ग्रन्थे पुरस्तात् प्रायः सर्वं व्यक्ती-
मपिष्यतीति गाथार्थः ॥१६५॥ तदेवं द्रव्यप्रमाणद्वारेऽत्र प्रस्तुते जीवद्रव्यप्रमाणमभिधायोपसंहरन्नाह—

एवं जे जे भावा जहिं जहिं हुंति पंचसु गईसु । ते ते अणुमज्जिता दव्वपमाणं नए धीरा ॥ १६६ ॥

एवमनन्तरोक्त्या नीत्या ये ये भावा—जघन्यस्थितिनारकर्तियेइमनुष्यामप्रथमसमयोत्पन्नसिद्धादयो जीवानामवस्था-
विशेषा नारकर्तियेइतरामरसिद्धिलक्षणासु पञ्चसु गतिषु मध्ये यत्र यत्र भवन्ति तांस्तान् भावान् ' अनुमज्ज्य ' स्वबुद्ध्या पर्या-
लोच्य सिद्धान्तानुसारतोऽत्रोक्तानुसारतथानुक्तानामपि तेषां भावानां द्रव्यप्रमाणं ' नयेयुः ' संवेदनयथं प्रापयेयुः, धीः-बुद्धि-
स्तया राजन्त इति धीरा-बुद्धिमन्त इति गाथार्थः ॥ १६६ ॥ तदेवं निगमितं जीवद्रव्यप्रमाणं, अथाजीवद्रव्यप्रमाणमाह—

तिन्नि खल्ल एकयाइं अद्धासमया व पोगगलाऽणंता । दुन्नि असंखेज्जपएसियाणि सेसा भवे ऽणंता ॥ १६७ ॥

इहाजीवद्रव्याणि तावत् पूर्वोक्तस्वरूपाणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः पुद्गलास्ति-

कायः कालत्रेति, इह चैतेषां प्रमाणं द्रव्यतः प्रदेशतश्च चिन्त्यते, तत्र धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि त्रीण्यजीवद्रव्याणि 'एकग्राहं' इति द्रव्यतश्चिन्त्यमानानि प्रत्येकमेकद्रव्यसंख्यानि भवन्तीत्यर्थः; 'अद्धा' कालस्तद्रूपा ये समयाः परमाणुखण्डानुक्तादिस्कन्धरूपाश्च ये पुद्गलास्ते द्रव्यतो निरूप्यमाणाः प्रत्येकमनन्तानि द्रव्याणि भवन्ति, अद्वासमयद्रव्याणां चानन्त्यमतीतानागतानामपि कथंचित्सत्त्वतो मन्तव्यम्। अथैषां पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणां प्रदेशतः प्रमाणं चिन्त्यते- 'दुन्नी' त्यादि, द्वे धर्माधर्मास्तिकायलक्षणे अजीवद्रव्ये प्रत्येकमसहृयेयप्रदेशात्मके भवतो, नानन्तप्रदेशात्मके, तयोर्लोकमात्रवृत्तित्वात्, लोकस्य चासंख्येयत्वादिति, शेषाणि त्वाकाशपुद्गलास्तिकायाद्वासमयलक्षणानि त्रीण्यापि द्रव्याणि प्रत्येकमनन्तप्रदेशात्मकानि भवन्ति, नन्वलोकाकाशाश्रयानन्तत्वादनन्तप्रदेशात्मकत्वं युक्तमेव, पुद्गलास्तिकायस्यापि द्वयणुक्यणुकचतुरश्रुकाद्यनन्तानन्ताश्रुकर्पयन्तानन्तस्कन्धात्मकत्वात् प्रतिस्कन्धं चानेकप्रदेशसम्भवात् केवलपरमाणूनां च तत्रानन्तानां मायात् संगतमेवानन्तप्रदेशात्मकत्वं, अद्वासमयानां त्यतीतानागतवर्तमानस्वरूपाणां सर्वेषां द्रव्यत्वेनानन्तरमयोक्तत्वात् के तत्र प्रदेशा यैरनन्तप्रदेशात्मकत्वमिहोच्यत इति चेद्, युक्तमुक्तं, किन्तु यदा काललक्षणं सामान्येनैकं द्रव्यं विवक्ष्यते तदा तदपेक्षया द्रव्यत्वेनोक्ता अव्यतीतादिस्वरूपाः समयाः प्रदेशत्वेनापि गृह्यन्ते, न हि भिन्ननिमित्तायेक्षया एकस्य द्रव्यत्वप्रदेशत्वे भवन्ती विरुद्ध्यन्ते, अनन्तधर्मात्मकत्वाद्भस्तुन इति, अथवा ये द्रव्यत्वेनाभिहिताननन्ताः समयास्ते प्रत्येकमनन्तानन्तशो विभिद्यन्ते, तथाहि-अनन्तानन्तान्येकेन्द्रियादीनि तावज्जीवद्रव्याणि अनन्तानन्तानि च परमाणुद्वयणुकादीनि पुद्गलद्रव्याणि, एतान्यपि क्षेत्रावगाहभेदतः एकसमयास्थित्यादिकालभेदतः एकगुणकालकरणादिभावभेदतश्चानन्तमेदानि, एतैश्च सप्रभेदैः सहैकैकं समयद्रव्यं सम्बध्यते, तत्सम्बन्धाच्च प्रत्येकमनन्तानन्तान्

भेदान् प्रतिपद्यते, एवं सत्यतीतादयः समयाः सामान्यतो द्रव्याणि जीवादिद्रव्यादिसम्बन्धभेदास्तु प्रदेशा इत्येवमद्वा-
समयानामपि द्रव्यप्रदेशभावमवगच्छामो वयं, आगमे तु पुद्गलस्कन्धानामिवाद्वात्समयानां पिण्डरूपताया अभावात् प्रदेशभावो
नाभ्युपगतः, तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥१६७॥ तदेवं प्रतिपादितं सप्रपञ्चमार्प जीवाजीवद्रव्यप्रमाणं, तत्प्रतिपादने
च “ संतपयपरूषणया द्रव्यप्रमाणं चे ” त्यादिगार्थोक्तं द्वितीयं प्रमाणद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ क्रमप्राप्तं क्षेत्रद्वारमभिधित्तुराह-

स्वेत्तं खलु आगासं तन्निवरीयं च होइ नोलेत्तं । ज्जिवा य पोगगलावि य धम्ममाधम्मत्थिया कालो ॥१६८॥

उत्तरपर्यायप्राप्तौ पूर्वपर्यायविलयतः क्षीयन्ते-विलीयन्तेपदार्थो अस्मिन्निति क्षेत्रम्-आकाशं अथवा क्षिण्वन्ति-हिसन्ति प्राणिनः
परस्परं यत्र तत् क्षेत्रं-आकाशमेव, तद्विपरीतं-ततोऽन्यत् पुनर्नोक्षेत्रं भवति, क्षेत्रशब्दवाच्यं न भवतीत्यर्थः, किं पुनस्तादित्याह-
जीवाः पुद्गला धर्माधर्मास्तिकायी कालश्च, अतः परं च वस्त्वेव नास्तीति गार्थार्थः ॥१६८॥ उक्तं स्वरूपतः क्षेत्रं, इह च चतुर्दश
जीवसमासाः सत्पदप्ररूपणतादिभिरनुयोगद्वारैर्विचारयितुं प्रकान्ताः, ते च नारकादिरूपेण व्यवस्थिता अतो नारकाणां तावच्छ-
रीरमानं विचारयितुमाह—

सत्त धणु त्तिन्नि रयणी छचेव य अंगुलाहं उच्चत्तं । पढमाए पुढवीए बिउणा विउणं च सेसासु ॥ १६९ ॥

प्रथमपृथिव्यां नारकाणां शरीरोच्चत्वं भवति, कियदित्याह-सप्त धर्णुपि तिस्रो रत्नयः, त्रयो हस्ता इत्यर्थः, षडैव चांगुलानि,
उत्तसेचांगुलप्रमाणेन सपादैकत्रिशद्भस्ता इति भावः, शेषासु द्वितीयादिपृथ्वीषु पुनरेतदेव मानं द्विगुणं द्विगुणं द्रष्टव्यम्, तथा-

शर्कराप्रभायां सार्द्धहस्ताद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूंषि, बालुकाप्रभायां हस्ताधिकान्येकत्रिंशद्भनूंषि, पङ्कप्रभायां सार्द्धानि द्विषष्टि-
धेनूंषि, धूमप्रभायां सपादं धनुःशतं, तमायां सार्धधनुशतद्वयं, सप्तमष्टिव्यां महातमायां नारकाणां शरीरस्योच्चत्वद्युत्सेषांगुलेन
पञ्च धनुःशतानि, जपन्यतस्तु शरीरमानं सर्वास्त्रिषु पृथिवीपुंगुलासंख्येयभागो द्रष्टव्यः, इदं च भवधारणीयशरीरमानमुक्तं
उत्तर्यैक्रियशरीरमानं तु सर्वत्र जघन्यतोऽह्गुलसंख्येयभागः, उत्कृष्टतस्तु भवधारणीयशरीरमानाद् द्विगुणमवसेयं,
तपथा-रत्नप्रभायां सार्द्धहस्ताद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूंषि उत्कृष्टमुचर्यैक्रियशरीरमानमवगन्तव्यमित्थं भवधारणीयशरीरमानाद्
द्विगुणं तत्तान्त्रेयं यावत् सप्तमष्ट्यीनारकाणाश्चर्यैक्रियशरीरं जघन्यतोऽह्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु धनुःसहस्रं। ननु क्षेत्रद्वारे
प्रक्रान्ते जीवममासानां शरीरमानविचारणमप्रस्तुतमिति, चेत्, नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानाद्, अन्यत्र हि नारकादिशरीरमानेन
तच्छरीरावगाढशैत्यं वस्तुतो मानं प्रतिपादितं भवति, अतः क्षेत्रद्वारे प्रस्तुते नारकादिजीवसमासानां शरीरक्षेत्रावगाहचिन्तनं
न किञ्चिदप्रस्तुतमिति गार्थः ॥ १६९ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनां शरीरमानमभिधित्सुराह-

भारस घ जोयणाई तिगाउयं जोयणं च बोद्धव्वं । बेइंदियाइयाणं हरिएसु सहस्समम्भहियं ॥ १७० ॥

द्वादशयोजनादिकं द्वीन्द्रियादीनां यथासंख्ययुक्तं शरीरमानमवगन्तव्यम्, तद्यथा—शंखप्रमुखद्वीन्द्रियाणां द्वादश योज-
नान्युक्तं शरीरमानं, चक्रवर्तिसैन्यावधस्ताद्यः कदाचित् सम्मूर्च्छति स आशालिकाजीवोऽपि द्वादशयोजनमानो द्वीन्द्रिय इत्येकं,
सम्मूर्च्छजपत्रेन्द्रिय इत्यपरं, कर्णपृगालीमर्कोटकमभृतित्रीन्द्रियाणां तु त्रीणि गन्धूतान्युक्तं शरीरमानं, अमरादिचतुरिन्द्रियाणां

योजनेकं शरीरप्रमाणमुत्कृष्टं विज्ञेयं, हरितेषु-समुद्राद्याश्रितवाहिलताऽम्भोरुहादिवादनस्पतिषु सातिरेकं योजनसहस्रं शरीर-
मानमुत्कृष्टमवसेयम्, जघन्यं तु द्वीन्द्रियादीनां सर्वेषामप्यंगुलासंख्येयभागः शरीरप्रमाणमवसातव्यम्, पृथिव्यमेजोवायूनामप्ये-
केन्द्रियाणां जघन्यत उत्कृष्टतथांगुलासंख्येयभागरूपं शरीरप्रमाणं स्वयमेव वक्ष्यतीति गार्थार्थः ॥ १७० ॥ पञ्चेन्द्रियतिर्य्यच-
स्त्रिविधाः, तद्यथा-जलचराः स्थलचराः खचराश्चेति, जलचराः पुनरपि सम्मूर्च्छजा गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्याप्ताश्चेत्येवं
चतुर्विधाः, स्थलचरास्तु द्विविधाश्चतुःपदाः परिसर्पाश्च, चतुःपदाः पुनरपि सम्मूर्च्छजाः गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्या-
प्ताश्चेत्येवं चतुर्विधाः, परिसर्पास्तु द्विविधाः-उरःपरिसर्पाश्च, उरःपरिसर्पाश्चतुःपदवत्पुनरपि चतुर्विधाः, एवं भुजपरि-
सर्पा अपि, इत्येवं स्थलचराः सर्वेऽपि द्वादशविधाः, खचरास्तु जलचरवच्चतुर्विधाः, तदेवं विशतिमेदेषु तिर्य्यधु सम्मूर्च्छजापर्याप्तक-
जलचरस्थलचरखचराणां पर्याप्तकसम्मूर्च्छजजलचराणां च शरीरप्रमाणमभिधित्सुराह—

जल-थल-खह-सम्मूर्च्छिम तिरिय अपज्जत्तपा विहत्थीओ । जलसंमुच्छिमपज्जत्तयाण अह जोयणासहस्सं॥१७१॥

सम्मूर्च्छजापर्याप्तकजलचराणां वितस्तिः शरीरप्रमाणं १ स्थलचराणामपि सम्मूर्च्छजापर्याप्तकानां चतुःपदानामपि २ उरः-
परिसर्पाणां ३ भुजपरिसर्पाणां च वितस्तिः शरीरप्रमाणं ४ खचराणामपि सम्मूर्च्छ (४०००) जापर्याप्तकानां शरीरमानं वितस्ति-
रेवेति ५, एतेषां च सम्मूर्च्छजापर्याप्तानां जलचरादीनां वितस्तिरुत्कृष्टं प्रमाणं द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वांगुलासंख्येयभाग
एवेति भावनीयम्, पर्याप्तानां तु सम्मूर्च्छजजलचराणां नदीतडागादिसम्भूतापेक्षया जघन्यमङ्गुलासंख्येयभागः, उत्कृष्टं तु

न्यग्भूरमणोत्पन्नमत्स्यापेक्षया योजनमहसं शरीरग्रमाणं ६ इति गाथार्थः ॥ १७१ ॥ तदेवं पण्यां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदानां शरीर-
नानमिधाय श्रेयमभिधित्सुराह—

उरपरिस्रप्पा ज्ञोयण सहस्रिसया गन्भया उ उक्षोसं । संमुच्छिम पज्जत्तय तेसिं चिय ज्ञोयणपुहुत्तं ॥ १७२ ॥

उरसा—हृदयेन परिसर्पन्ति-गच्छन्तीत्युरःपरिसर्पाः-पन्नगादयस्ते गर्भजाः, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् पर्यासाश्च जयन्य-
तोऽङ्गुलामंख्येयभागशरीराः, उत्कृष्टस्तु समयक्षेत्रत्रहिर्जातास्त एव योजनसहस्रमानवपुप इत्यर्थः ७,
सम्मुच्छिजपर्याप्तानां पुनस्तेषामप्युरःपरिसर्पाणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टं तु योजनपृथक्त्वं शरीरमानं ८, पृथक्त्व-
शब्दार्थस्तु पूर्वोक्त एवेति गाथार्थः ॥ १७२ ॥ अथान्यस्यापि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयस्स शरीरमानमभिधातुमाह—

भुयपरिसप्पा गाडयपुहुत्तिणो गन्भया व उक्षोसं । संमुच्छिम पज्जत्तय तेसिं चिय घणुपुहुत्तं च ॥ १७३ ॥

भुजाभ्यां परिसर्पन्ति-गच्छन्तीति भुजपरिसर्पा-गोधानकुलादयो गर्भजाः, तुशब्दस्यात्रापि विशेषणार्थत्वात् पर्यासाश्च, जघ-
न्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागवर्तिशरीरा उत्कृष्टस्तु गन्मुच्छेत्रत्रहिर्जाता गन्भूतपृथक्त्विनो गन्भूतपृथक्त्वशरीरमाना इत्यर्थः, सम्मू-
च्छिजपर्याप्तानां पुनस्तेषामेव भुजपरिसर्पाणां शरीरमानं जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टस्तु धमुःपृथक्त्वं १० इति गाथार्थः
॥ १७३ ॥ अथ गर्भजापर्याप्तजलचरादिपञ्चेन्द्रियतिर्यां शरीरमानमाह—

जलथलगवभऽपजत्ता खहथलसंमुच्छिमा य पज्जत्ता । खहगवभया उ उभाए उकोसेणं धणुपुहुत्तं ॥ १७४ ॥

‘जलथलगवभअपजत्त’ ति, पर्यन्तोपात्तो धनुःपृथक्त्वशब्दः सर्वत्र योज्यते, ततश्च गर्भजापर्याप्तजलचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरग्रमाण ११, गर्भजापर्याप्तस्थलचरग्रहणेन त्रिविधा अपि गर्भजापर्याप्तस्थलचरा गृह्यन्ते, ततश्च गर्भजापर्याप्तानां चतुःपदानां १२ उरःपरिसर्पणां १३ भुजपरिसर्पणां च धनुःपृथक्त्वमेव शरीरमानं १४ ‘खहथलसंमुच्छिमा य पज्जत्ति’ सम्मूर्च्छज-पर्याप्तानां खचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरमानं १५, स्थलचरास्तु सम्मूर्च्छजपर्याप्ताः पारिशेष्याचतुःपदा एवैह लभ्यन्ते, सम्मूर्च्छज-पर्याप्तोरःपरिसर्पभुजपरिसर्पणां शरीरमानस्यानन्तरमेव निर्णोतत्वाचस्माच्चतुःपदलक्षणानां सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां धनुःपृथक्त्वं शरीरग्रमाणं १६, ‘खहगवभया उ उभाए’ ति, खचरगर्भजानामुभयेषां पर्याप्तानां १७ अपर्याप्तानां चोत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं शरीरग्रमाण १८, पूर्वेष्वपि प्रस्तुतगाथोक्तेषु गर्भजापर्याप्तजलचरादिस्थानेषु धनुःपृथक्त्वं शरीरमानमुत्कृष्टत एव द्रष्टव्यं, जघन्यं तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग एव द्रष्टव्य इति गाथार्थः ॥ १७४ ॥ अथोक्तेशपपञ्चन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयशरीरग्रमाणमाह—

जलगवभयपज्जत्ता उकोसं हुंति जोयणसहस्सं । थलगवभयपज्जत्ता छग्गाउकोसगुब्बवेहा ॥१७५॥

गर्भजपर्याप्तजलचराणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टतस्तु स्वयम्भूरमणमत्स्यानां योजनसहस्रं १९, स्थल-चरास्तु गर्भजपर्याप्ताः पारिशेष्याद्येनहापि चतुःपदा एव लभ्यन्ते, गर्भजपर्याप्तोरःपरिसर्पभुजपरिसर्पणां देहमानस्यानन्तरमेव प्राग्निरूपितत्वात्, ततस्तेषां चतुष्पदलक्षणानां गर्भजपर्याप्तस्थलचराणां गवादीनां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टं

तु देवदुःखरुक्मजादीनां पद् गव्यूतानि २०। तदेवं 'जलथलप्रहसम्मुच्छिमे'त्यादिगाथापञ्चकेन विशतेरपि पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यग्भेदानां शरीरमानमुक्तं, एतच्च ग्रन्थान्तैः किञ्चित् क्वचिद् विसंवदति, तथाहि-अत्र विशतिभेदेषु मध्ये दश भेदाः पर्याप्तानां दश
पुनरपर्याप्तानां, तत्र प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिग्रन्थेषु कयापि विषयाया दशानामप्यपर्याप्तानां जघन्यत उत्कृष्टतयाविशेषेणा-
द्वुलामंरयेयभावा एव शरीरप्रमाणमुक्तं, प्रस्तुतग्रन्थे तु 'जलथलखहसम्मुच्छिमे'त्यादिप्रथमगाथायां पञ्चानां
सम्मुच्छिज्ञाप्यपर्याप्तानां प्रत्येकमुत्कृष्टतो वितस्तिः शरीरमानमुक्तं, पञ्चानां तु गर्भजापर्याप्तानां 'जलथलगम्भअपजत्ते' त्यादि-
चतुर्थेगाथायां प्रत्येकमुत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं देहप्रमाणमात्रेदितं, तदत्र तत्त्वं केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्ति, पर्याप्तवस्थायां (ये)
योजनमहन्नाटिमानचपुषो भवन्ति तेषामप्यपर्याप्तावस्थायामुत्कृष्टतोऽप्यद्गुलासंख्यभाग एव शरीरमानं प्रज्ञापनादिष्वभिहितं,
एतच्चदुरवगमं, यदर्पीह प्रस्तुतग्रन्थे चतुर्थेगाथायां 'खहगम्भया उ उभए' इत्यनेन गर्भजसचराणां पर्याप्तानामिवापर्याप्ताना-
मप्युत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं मानमुक्तं तदपि पृथक्त्वस्य गुरुभेदेऽपि नातिपेशलतयाऽयगच्छामः, अपरं च-सम्मुच्छेजपर्याप्तचतुः-
पदलक्षणानां स्थलचराणां प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिषु गव्यूतपृथक्त्वं देहमानमभिहितं प्रक्रान्तग्रन्थे तु प्रस्तुतविचार-
चतुर्थेगाथायां षोडशस्कृत्स्थानं तेषामेव धनुःपृथक्त्वं शरीरप्रमाणमाख्यातमित्यत्रापि तच्चमतिशयिन एव जानन्तीति
गाथार्थः ॥ १७५ ॥ एकेन्द्रियाणां मध्ये प्राग्जनस्पतीनामेव शरीरमानमुक्तम्, इदानीं पूर्वपञ्चकानां वृथिव्यादीनां शरीरमानमाह-

अंगुलअसंगनागो वायरसुहुमा य सेसया काया । सन्नेसिं च जहणं मणुयाण तिगाड उभेसं ॥ १७६ ॥

उक्तशेषका ये कायाः पृथिव्यप्तेजावायुलक्षणास्तेषां प्रत्येकं लक्षमाणां वादराणां च जघन्यत उत्कृष्टतथांगुलासंख्येयभागः शरीरमानं, न केवलमेतेषामेवांगुलासंख्येयभागः शरीरमानं किन्तु 'सर्वेसिं च जहण्णं' ति येषां नारकाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रिय-वनस्पतीनां सम्मूर्च्छजगभेजापर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्राग् जघन्यदेहमानं नोक्तं येषां च मनुष्यादीनामग्रेऽपि तन्नाभिधास्यते तेषामपि सर्वेषां जघन्यमंगुलासंख्येयभाग एव शरीरमानमवगन्तव्यम्, मनुष्याणां गव्यूतत्रयमुत्कृष्टं शरीरमानं, जघन्यं तूक्तमेवेति गार्थार्थः ॥ १७६ ॥ अथ देवानां शरीरप्रमाणमाह—

भवणवद्भवाणमंतरजोइसवासी य सत्तरयणी एक्केका हाणि जावेक्का ॥ १७७ ॥

भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काः सर्वेऽप्युत्कृष्टतः प्रत्येकं सप्तहस्तप्रमाणा भवन्ति, 'सक्काइ सत्तरयणी' ति शक्रः—सौधर्मन्द्र-स्तदुपलक्षितोऽत्र सौधर्मदेवलोक एव गृह्यते, आदिशब्दादीद्वानपरिग्रहः, ततस्त्वयोरपि सौधर्मज्ञानयोर्देवाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः सप्त-हस्तशरीरा भवन्ति, ततः परमेकैकहस्तहानिर्यावत् पर्यन्ते एको हस्तः, इदमुक्तं भवति—सत्कुमारमाहेन्द्रयोरुत्कृष्टस्थितिकेदेवाना-मुत्कृष्टशरीरहानिमतां पद् हस्ताः शरीरप्रमाणं, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्च महाशुक्रसहस्रारयोश्चत्वारः आनतप्राणतारणाभ्युतेपूत्कृ-ष्टायुषां सुराणामुत्कृष्टशरीरहानिमतां त्रयो हस्ताः शरीरमानं, त्रैवेयकेषु सर्वोपरि द्वौ हस्तौ अनुत्तरविमानेपूत्कृष्टायुषां देवानामेको हस्तः शरीरमानं, जघन्यं च शरीरमानममीषां प्रागेवोक्तं, एतच्च सप्ततन्त्यादिकं वपुर्मानं देवानां भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियं त्यच्युतदेवलोकपर्यन्तानाममराणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु योजनलक्षं स्वयमेवावसेयं,

श्रेयैकानुत्तरसुरास्तु तत्प्यामपि लब्ध्यामुत्तरेतिक्रियं स्वभावात् न कदाचित् कुर्वन्तीति मन्तव्यम्, इदं च सर्वमपि प्रागुक्तं शरीरमान-
मुत्संथाङ्गुलैर्नैव द्रष्टव्यम्, “उत्सेहपमाणञो म्रिणे देहम्” इति वचनादिति, दिङ्मात्रप्रदर्शनं चेदं, विस्तरस्तु देवेन्द्रनरकेन्द्र-
कादिभ्योज्यसेय इति गार्थार्थः ॥१७॥ तदेवमवगाहनाचिन्तनमुखेन नारकादीनां क्षेत्रद्वारप्रक्रमायातं क्षेत्रं चिन्तितं, गुणस्थान-
लक्षणेपु च जीवसमासेपु प्रस्तुतेषु यन्नारकादीनामवगाहनमानं चिन्तितं तत्र कारणमादावैवोक्तम्, साम्प्रतं तु तेषामेव
गुणस्थानलक्षणजीवसमासानां मुख्यत एवावगाहक्षेत्रं लोकभागलक्षणप्रमाणतथिन्तयितुमाह-

मिच्छा य सञ्चलोऽसंखभागे य सेसया हुंति । केचलि असंखभागे भागेषु च सञ्चलोऽपि च ॥१७८॥

मिथ्यादृष्टयस्तावत् सर्वस्मिन्नापि चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके प्राप्यन्ते, दूर्ध्वैकेन्द्रिया हि सर्वत्रापि लोके वर्तन्ते, ते च सर्वेऽपि
मिथ्यादृष्टय एवेति युक्तं सर्वलोकवर्तित्वमधीषां, ‘असंखभागे य सेसया हुंति’ इति शेषः-सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टयीवत-
सम्यग्दृष्टयादयः सयोगिकैवलिवर्जाः सर्वेऽपि प्रत्येकं लोकस्यासंख्येयभागे वर्तन्ते, सम्यग्मिथ्यादृष्टयादयो हि सर्वे संज्ञिपञ्चैन्द्रि-
येष्वेव लभ्यन्ते, सास्वादानास्तु केचित् स्वल्पाः अपर्याप्तद्वित्रिचतुरीन्द्रियासंज्ञिपञ्चैन्द्रियादिष्वपि प्राप्यन्ते, एते च संज्ञिपञ्चैन्द्रियादयः
स्वल्पत्वाल्लोकासंख्येयभाग एव लभ्यन्त इति युक्तं सास्वादानादीनां लोकासंख्येयभागवर्तित्वमिति, ‘केचलि असंखभागे’
इत्यादि, सयोगिकेनली पुनरेकः केचलिसमुद्घातमकुर्वन् सहजावस्थायां समुद्घातेऽपि कृतदण्डकपाटावस्थायां लोकस्यासंख्येयभागे
वर्तते, ‘भागेऽपि च’ इति मन्यानं कुर्वन् पुनरेतेऽपि लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तत इत्यर्थः, ‘सञ्चलोऽपि च’ इति चतुर्थे

लोकव्यापित्वसम्ये एषोऽपि सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यत इति गार्थः ॥ १७८ ॥ नन्वस्यां गाथायां मिथ्यादृष्टयः सर्वलोकवर्तिन इत्युक्तं ते चैकेन्द्रियादिभेदतो बहुभेदास्तत् किं ते सर्वेऽपि सर्वलोकवर्तिन आहोश्चित् केचिदेवेत्याशङ्क्याह-

तिरिण्गिदियसुहुमा सव्वे तह बायरा अपज्जता । सव्वेवि सव्वलोए सेसा उ असंखभागग्ग्मि ॥ १७९ ॥

‘ तिरिण्गिदियसुहुमा सव्वे’चि तिर्यञ्चः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकेन्द्रियलक्षणाः ब्रह्माः सर्वे ‘ सव्वलोए ’ चि सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इत्यर्थः, ‘ सुहुमा य सव्वलोए ’ इति वचनादिति, ‘ तह बायरा अपज्जता सव्वेवि ’ चि तथा चादरापर्याप्ताः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वेऽपि समुदितार्थिन्यमानाः, सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इतीहापि सम्बध्यते, आह-ननु ब्रह्मैकेन्द्रियान् विहाय शेषजीवानां सर्वलोकवर्तित्वमागमे न क्वचिदुक्तं तत् कथं वादरापर्याप्तैकेन्द्रियाणामत्र प्रत्येकं सर्वलोकवर्तित्वमुच्यते ?, सत्यं, स्वस्थानमङ्गीकृत्य ब्रह्मैकेन्द्रिया एव सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, उत्पादसमुद्घातौ त्वाश्रित्य चादरापर्याप्ता अप्येकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्ते, उक्तञ्च प्रज्ञापनायाम्- “ कहि णं भंते ! वायरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता तत्थेव वायरपुढविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता तत्थेव वायरपुढविकाइयाणं अयज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता, उववाएणं सव्वलोए, समुद्घाएणं सव्वलोए, सट्ठाणेणं लोयस्त असंखेज्जइभागे ” चि, तत्रोत्पादो भवान्तरालगतिलक्षणस्तस्मिन्नेते वादरापर्याप्तपृथ्वीकायिका विग्रहावस्थाभाजः सर्वमपि लोके व्याप्नुवन्ति, तथा समुद्घातो- मारणान्तिकसमुद्घातलक्षणो ब्रह्ममाणस्वरूपस्तस्मिन्नपि वर्तमाना एते सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, स्वस्थानं तु रत्नप्रभा-

शुश्रूष्यादिकमाश्रित्यामी लोकाञ्जसंख्येयमाग एव वर्तन्ते इत्यर्थः, एवं चादरपर्याप्ता चायुवनस्पतयोऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यां प्रत्येकं मन्लोककव्यापिनो भावनीयाः, चादरपर्याप्ततेजस्कापिकास्तु समुद्घातेनैव सर्वलोककव्यापिन इत्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनैव अन्येषणीया, तदेवं चादरपर्याप्तैकेन्द्रियाणामुत्पादसमुद्घातावेवाश्रित्य सर्वलोककव्यापित्वमत्रोक्तमिति मन्त्व्यम्, उक्तशेषास्तु मिथ्यादृष्टयोऽपि चादरपर्याप्तश्रेयिव्यादयो चादरपर्याप्तचायुवनस्पतिवर्जाः सर्वेऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामपि लोकस्यासंख्येयमाग एव वर्तन्ते, चादरपर्याप्तमनस्पतयस्तु चादरपर्याप्तशुश्रूष्यादिवद् द्रष्टव्या इति गार्थार्थः ॥ १७९ ॥ चादरपर्याप्तवायूनां तर्हि का वाची इत्याह—

पञ्जत्तवायराणिल मद्वाणे लोगञ्जसंख्यभागेसु । उववायससमुग्धाण सख्यलोगम्मि होज्ज ण्हु ॥ १८० ॥

चादरपर्याप्तचायुकायिकाः स्वस्थानं-यनवाततनुवातादिकमाश्रित्य लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तन्ते, एकस्मिन्नेव लोकस्या-मंख्याततमे मागेऽमी न प्राप्यन्ते, शेषेषु पुनर्लोकासंख्येयभागेषु प्राप्यन्त एवेत्यर्थः, लोकस्य हि यावत् किमपि शुषिपं तावत् सर्वास्मिन्नपि वायवः सञ्चरन्त्येव, यत्पुनरशुषिपं घनं क्लृप्तगिगिशिलास्यभागदिकं तत्रैव ते न प्रसर्पन्ति, तच्च सर्वमपि लोक-स्यासंख्येयमाग एवेति अतस्तर्नैकं तदसंख्येयभागं वर्जयित्वाऽन्येषु शुषिरेषु तदसंख्येयभागेषु चादरपर्याप्तवायूनां वृत्तिर्न विरु-ध्यते, युस्यनुपायित्वात् प्रज्ञापनाऽऽगमसिद्धत्वाच्चेति। उपपातः-अन्तरालगतिलक्षणः ‘समुद्घातो’ मारणान्तिकसमुद्घातादि-स्वरूपः ताम्यामुपपत्तसमुद्घानाभ्यां सर्वेस्मिन्नपि लोके चादरपर्याप्तवायवो मवेयुः, भवान्तराले हि विश्रहगत्यापन्नाः मारणा-

न्तिकसमुद्घाते चात्रेतनोत्पत्तिस्थाने निक्षिप्तस्वप्नदेशदण्डास्ते सर्वमपि लोकं व्याप्नुयुरिति, पूर्वं च वादरपर्याप्तवापूनां यल्लोकस्य संख्येयभागप्रमाणत्वमुक्तं तत् संख्यामेवाश्रित्येति मन्तव्यम्, अत्र तु ते लोकसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणतया पूर्वं निर्णीता वादरपर्याप्तवायवः स्वावगाहेन कियत् क्षेत्रं रुन्धन्तीति चिन्तितमिति न कश्चित् पूर्वापरविरोध इति गाथार्थः ॥ १८० ॥ तदेवम-
भिहितं जीवद्रव्याणां क्षेत्रम्, साम्प्रतमजीवद्रव्याणां तदभिधाने प्रक्रान्तेऽपि विचित्रत्वात् सूत्रगतेस्तावद्गण्यमानक्षेत्रद्वारगतस्य क्षेत्रस्य वक्ष्यमाणस्पर्शनाद्वारगतस्पर्शनायाश्च विशेषं दिदर्शयिपुराह--

सदृष्टाणसमुद्घाएणुववाएणं च जे जहिं भावा । संपइ काले खेतं तु फासणा होइ समईए ॥ १८१ ॥

ये यत्र जीवाः समुत्पद्यन्ते तेषां स्वस्थानमुच्यते, यथा पृथ्वीकायिकानां रत्नप्रभापृथिव्यादिकं समुद्घातो-भारणान्तिक-
समुद्घातादिलक्षणो वक्षमाणस्वरूपः 'उपपातो' भवान्तरालवर्चनात्मकः, एतैः स्वस्थानसमुद्घातोपपातैरेव भावाः पृथिव्यादयो यत्र
रत्नप्रभादिके स्थाने सम्भवन्ति तेषां तत् साम्प्रतकालविषये क्षेत्रमवगन्तव्यम्, स्पर्शना त्वतीतकालविषयापि भवति, तथाहि-
विग्रहगत्यवस्थायां स्वप्नदेशैः सर्वतः समाक्रान्तमेव समस्तलोकलक्षणं क्षेत्रं वादरपर्याप्तैकान्द्रियाणां पूर्वमुक्तं, स्पर्शना त्वतीत-
कालविषयापि वक्ष्यते, यथा देशविरतादेरितः स्थानादच्युतदेवलोकान्द्र्युत्पन्नस्य पद्मरज्ज्वादिका, सा हि अतः स्थानाद् रज्जुपद्मकं
स्पृष्ट्वाञ्च्युतदेवलोकं गतोऽप्यनन्तरतीतकालस्पृष्टरज्जुपद्मकोपेक्षया रज्जुपद्मकस्य स्पर्शको वक्ष्यते, एवमन्यत्रापि भावनीयमिति
गाथार्थः ॥ १८१ ॥ अयं प्रागनभिहितमज्जीवद्रव्याणां क्षेत्रमभिधित्सुराह--

लोए धम्ममाऽधम्मा लोयालोए य हेइ आगासं । कालो माणुसलोए उ पोगला सन्वलोयम्मि ॥१८२॥

धर्माऽधर्मास्ति कायो पूर्वोक्तस्वरूपौ प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोकाकाशक्षेत्रे भवतः, समस्तमपि लोकाकाशक्षेत्रं धर्माधर्मास्ति कायो प्रत्येकमभिव्याप्य तिष्ठत इत्यर्थः, आकाशास्ति कायस्तु लोकमलोकं चाभिव्याप्य तिष्ठति, कालस्तु चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽऽर्धवृत्तीयद्वीपसमुद्रलक्षणे मनुष्यक्षेत्र एव भवति, न परतो, मनुष्यक्षेत्रात् परेण चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावादिति भावः, द्रव्याणां यत्नेन तेन रूपेण वर्चनं तद्रूपः कालो मनुष्यक्षेत्राद्गिरिपि सिद्धान्ते समनुज्ञात इति भावनीयम्, परमाणुद्वयणुकादयोऽज्ज्वाणुस्कन्धपर्यवसानास्तु पुद्गलाः सर्वस्मिन्नपि लोकक्षेत्रे प्राप्यन्त इति गार्थार्थः ॥ १८२ ॥ तदेवं दक्षिणतमजीवद्रव्याणामपि क्षेत्रं, तथा च सति क्षेत्रद्वारसमाप्तमिति ॥ साम्प्रतं ' संतपयपरूपणया दञ्जपमाणं चे ' त्यादिगाथोपधिप्तस्य (मेव) स्पर्शनाद्वारमभिधानीयम्, स्पर्शना च स्पर्शनीये सत्येव भवति, स्पर्शनीयं च लोकोर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकादिभेदादनेकधा सम्भवति, अतस्तदेव तावद्दक्षित्तुमुपक्रमते

आगासं च अणंतं तस्स य बहुमज्झदेसभागम्मि । सुपइट्टियंसठाणो लोगो कहिओ जिणवरेशिं ॥ १८३ ॥

लोकालोकगतं सामान्येन तावच्चिन्त्यमानमाकाशमनन्तं भवति, तस्य चानन्तस्याकाशस्य बहुमध्येदेशभागे—मध्यरूपो देशो मध्यदेशः, स च किञ्चिदुनाधिकोऽपि उपचारान्मध्येदेश उच्यते अतस्तन्निरासार्थमाह—बहु-अतिशयेन निरुपचरितो योऽसौ मध्यदेशस्तद्रूपो भागः सर्वाकाशस्यांशो बहुमध्येदेशभागस्तस्मिन्नित्यर्थः, अत्र च पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यपि देशशब्दस्य भिन्न-

स्थानयोर्जनानिदिप्रकारेणोक्तानुसारतो व्याख्येयानि, तत्रैवंभूते सर्वाकाशस्य बहुमध्यदेशभागे, किमित्याह-सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः-पंचास्तिकायसमुदयरूपः कथितो जिनवरैः, तत्र सुप्रतिष्ठितः काष्ठत्रयनिष्पन्नो भाजनाधारभूतो लोके प्रतीत आस्वलकः, आसमन्तादयः पतद्भाजनं स्थलति-निवारयतीत्यास्वलकः, अत एव सुप्रतिष्ठितः सुष्ठु प्रतिष्ठितः भाजनाद्यस्मिन्नितिकृत्वा, सुप्रतिष्ठित-स्यैव संस्थानम्-आकारो यस्यासौ सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः, उपलक्षणं चैप सुप्रतिष्ठितः तदुपर्यवाङ्मुखीकृतशरावादिभाजनस्य, यत्र आस्वलकवह्णोकोऽघस्तात् क्रमेण विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तः, उपर्यपि क्रमेण विस्तीर्णो ब्रह्मलोकं यावत्तदुपरि तु पुनरपि संक्षिप्तः सिद्धिक्षेत्रं यावत्, तत्रैतत्थं ब्रह्मलोकपर्यन्त एव लोकः सुप्रतिष्ठितसंस्थानो भवति, सिद्धिक्षेत्रपर्यन्तस्तु चिन्त्यमान उपर्यवाङ्मुखीकृत-तिलकादिभाजनसुप्रतिष्ठितोपम एव भवतीति भावनीयमिति गार्थार्थः ॥ १८३ ॥ अस्य च लोकस्याधस्तादधोलोको मध्ये तिर्य-ग्लोकः उपरिष्टादूर्ध्वलोक इत्यतोऽर्मायां त्रयाणामपि विभागानां पृथक् संस्थाननिरूपणार्थमाह—

हेट्टा मज्जे उवरिं वेत्तासणञ्जह्ठीरुइंगनिभो । मज्झिमवित्थाराहियचोइसगुणमायओ लोओ ॥ १८४ ॥

अधस्ताद्वेत्तासनसन्निभोज्यं लोकः, यादृशः श्लक्ष्णवेत्रलतानिर्मितोऽधस्ताद्विस्तीर्ण उपरि किञ्चित् संक्षिप्त आसनविशेषो भवति, लोकोऽपि रत्नप्रभोपरितलादधस्तात्क्रमेण विस्तरतस्तादृश एव भवति, 'अह्ठरि' उभयतोऽतिविस्तीर्णमुखो जावालपुरादि-प्रसिद्धो चादित्रविशेषः मध्ये-तिर्यग्लोकप्रदेशे लोकस्तादृशो भवति, यथा हि झह्ठीरीवादित्रस्योर्ध्वव्यवस्थापितस्योपरिष्टादधस्ताच्चा-तीव विस्तीर्णता वृत्तता च मध्यं तु स्तोकं दृश्यते, एवं तिर्यग्लोकलक्षणे मध्यलोकैऽप्यध उपरि च प्रत्येकं सातिरकरज्जु-

विस्तीर्णो मध्ये त्वष्टादशयोजनशतोच्छ्रयत्वात् स्तोत्र इति, मृदङ्गोऽप्यथ उपरि च किञ्चित् संक्षिप्तो मध्ये किमपि विस्तीर्णः प्रतीतो वदित्रविशेष एव, एतच्च लोकोऽप्युपरितनभागे ऊर्ध्वलोकलक्षणे तिर्यग्लोकोपरितनभागात् सिद्धिक्षेत्रं यावच्चिन्त्यमानस्तात्सदृशो भवति, तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च निरूपितं लोकस्य संस्थानम्, साम्प्रतं तु तस्यैयोर्ध्वाध आयतत्वप्रमाणं निरूपयितुमाह—‘मज्जिमे’ त्यादि, मध्यमथासौ विस्तारश्च मध्यमविस्तारः, अधिकं च तच्चतुर्दशगुणं चाधिकचतुर्दशगुणं, मध्यमविस्तारादधिकचतुर्दशगुणं मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणं अनुस्मारोऽप्लावणिकः मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणेन प्रमाणेनिति गम्यते आयतो-दीर्घो मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणायतो लोक इति समासः, भावार्थस्तूच्यते-तत्रास्यां रत्नप्रभायां बहुसमत्वभागे मेरुमध्ये नभःप्रदेशप्रतरद्वयं विद्यते, इदं चायामतो विस्तारतश्च प्रत्येकं परिपूर्णरज्जुप्रमाणं, सर्वलोकमध्यमचित्त्वाच्चैतत्प्रतरद्वयं मध्यममुच्यते, तस्य संबन्धो रज्जुप्रमाणो विस्तारोऽत्र मध्यमविस्तारो निर्दिष्टस्तस्मादधिकचतुर्दशगुणः सर्वोऽपि लोको भवति, सातिरेकचतुर्दशरज्जुप्रमाणैर्न्योपेतः समस्तोऽपि लोक इति तात्पर्यं, अन्यत्र सम्पूर्णचतुर्दशरज्जुवायतो लोकः श्रूयते, अत्र तु किञ्चित्सार्धिकत्वमुक्तं, तत्त्वं तु केनलिनो विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १८४ ॥ आह-ननु यदि त्रिधा विभक्तोऽयं लोकस्तर्हि कथ्यतां तिर्यग्लोके जीवादेः किं स्पर्शनीयमस्तीत्याशङ्कथाह—

मज्जे य मज्जल्लोयस्स जंबुदीचो य वट्संठाणो । ज्ञेयणसयसारस्सेो विच्छिउण्णो मेरुनाभीओ ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वलोकाधेलोकयोर्मध्यमचित्त्वान्मध्यलोकः- तिर्यग्लोकस्तस्य मध्यभागे समस्तद्वीपसमुद्राम्यन्तरे जम्बूद्वीपनामा द्वीपः समस्ति,

तत्र द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थानदातृत्वाहारसद्युपष्टम्भहेतुत्वलक्षणाभ्यां प्राणिनः पातीति द्वीपः, श्राथतेन रत्नमयजम्बूद्वेषोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः, स च सम्पूर्णचन्द्रमण्डलमिव वृत्तसंस्थानो-वर्तुलाकारस्तथा वृत्तत्वादेव पूर्वोपरिण दक्षिणोत्तरेण च योजनशतसहस्रविस्तीर्णो-लक्षयोजनविस्तारः, अपरं च मेरुर्नाभौ-मध्यप्रदेशे यस्यासौ मेरुर्नाभिक इति गाथार्थः ॥ १८५ ॥ तस्यापि पाश्वरतः किमस्तीत्याह-

तं पुण लवणो दुगुणेण वित्थडो सव्वओ परिक्खिववइ । तं पुण घायइसंडो तद्दुगुणो तं च कालोओ ॥ १८६ ॥
तं पुनर्यथोक्तस्वरूपं जम्बूद्वीपं ' लवणो ' लवणरसास्वादो लवणसमुद्रस्ततो द्विगुणेन विस्तीर्णो द्विलक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः सर्वतः-सर्वेषु पाश्वरेषु परिक्षिपति-चेष्टयति, तमपि लवणसमुद्रं श्राथतरत्नमयधातकीवृक्षरुण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीखण्डस्तद्द्विगुणो-लवणसमुद्रप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाणश्चतुर्लक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः, सर्वतः परिक्षिपतीत्यत्रापि सम्बध्यते, तमपि धातकीखण्डद्वीपं शुद्धोदकरसास्वादः कालोदनामा समुद्रः सर्वतः परिक्षिपति, तद्द्विगुण इतीहापि सम्बध्यते, धातकीखण्डद्वीपप्रमाणादपि द्विगुणप्रमाणोऽयमष्टयोजनलक्षविस्तीर्ण इत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १८६ ॥ ततोऽपि किमित्याह-

तं पुण पुक्खरदीवो तम्मज्झे माणुसोत्तरो सेलो । एतावं नरलोओ बाहिं तिरिया य देवा य ॥ १८७ ॥
तमपि कालोदसमुद्रं पुक्खराणि-पदानि तैः श्राथतरत्नमयैरुपलक्षितो द्वीपः पुक्खरद्वीपः, सर्वतः परिक्षिपति तद्द्विगुण इतीहा-प्यपेक्षणीयम्, कालोदप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाण इत्यर्थः, षोडशयोजनलक्षविस्तार इति हृदयम्, तस्य च पुक्खरद्वीपस्य मध्ये-

मध्यभागे कालोदसमुद्रादट्टभिर्योजनलक्षैर्बलयाकारो मानुषोत्तरनामा शैलः-पर्वतः समस्ति, एतावानेव च-मानुषोत्तरपर्वतपर्यन्तो नराणां जन्ममृत्युसदाऽवस्थितिस्थानभूतो लोको नरलोको विज्ञेयः, परतो नराणां जननमरणसदाऽनस्थानाभावात्, तर्हि तत्त्वहिः किमस्तीत्याह- मानुषोत्तरपर्वताद् बहिस्तिर्यञ्चो देवास्तन्नगर्यथावस्थिताः सर्वदेव प्राप्यन्ते, न मनुष्या इति गार्थार्थः ॥ १८७ ॥
आह-ननु पुष्करद्वीपात् परतो द्वीपसमुद्राः सन्ति न वेत्याह-

एवं दीविसमुद्रा दुगुणदुगुणवित्थरा असंखेज्जा । एवं तु तिरियलोगो संयंशुरमणोद्रहिं जाव ॥ १८८ ॥

एवं यथा पूर्वमुक्तास्तथाऽन्येऽपि द्वीपसमुद्रा वक्तव्याः, कियन्त ? इत्याह- असंख्येया द्वीपसमुद्राः, असंख्येयकस्य च प्रमाणं प्रागेव निर्णीतम्, कथम्भूतास्ते वक्तव्याः ? इत्याह- यथोचरं द्विगुणद्विगुणवित्थराः, तथाहि-पुष्करद्वीपात् परवस्ततो द्विगुणप्रमाणः शुद्धोदकरसास्वाद एव पुष्करोदः समुद्रो वाच्यः, ततोऽपि वरुणवरो द्वीपः वारुणीरसास्वादो वरुणोदः समुद्रः ४, ततः क्षीरवरो द्वीपः क्षीररसास्वादः क्षीरोदः समुद्र ५, ततोऽपि घृतवरो द्वीपः, घृतरसास्वादो घृतोदः समुद्रः ६, ततोऽपीक्षुवरो द्वीपः, इक्षु-रसास्वाद एवेक्षुरसः समुद्रः ७, इत ऊर्ध्वं सर्वे समुद्रा द्वीपसद्वयनामानोऽवगन्तव्याः, अपरं च-स्वयम्भूरमणवर्जाः सर्वेऽपि ते इक्षु-रसास्वादा विज्ञेयाः, तत्र द्वीपनामान्यभूनि, तद्यथा- इक्षुरससमुद्रादगन्तरं नन्दीद्वयरो द्वीपः ८, अरुणवरः ९ अरुणावासः १० कुण्डलवरः ११ शंखवरः १२ रुचकवरः १३ इत्पनुयोगद्वारचूर्ण्यभिप्रायेण त्रयोदशो रुचकवरः, अनुयोगद्वारसूत्रे त्वरुणा-वासशंखवरद्वीपौ लिखितौ न दृश्येते तस्तदीमप्रायेणैकादशो रुचकवरः, परमार्थं तु योगिनो विदन्तीति, नन्दीद्वयरादिद्वीपानामन्तरे

समुद्राः स्वद्वीपसदृशनामानः स्वयमेव बोद्धव्या इत्युक्तमेव, एते च जम्बूद्वीपादयो रुचकवरपर्यन्ता द्वीपसमुद्रा नैरन्तर्येणावास्थिताः नामतः प्रतिपादिताः, इत ऊर्ध्वं नैरन्तर्येणावस्थितानां द्वीपानामसंख्येयत्वात् प्रत्येकं नामानि कथयितुं न शक्यंते, अतोऽसंख्यात-
तमद्वीपानां कियतामपि नामानि कथ्यन्ते, तद्यथा- रुचकवरद्वीपादसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा शुजगवरो नाम द्वीपः समवसेयः,
ततोऽप्यसंख्येयांस्तानतिक्रम्य कुशवरो नाम द्वीपो ज्ञातव्यः, ततोऽप्यसंख्येयांस्तानुल्लङ्घ्य कौञ्चवरो नाम द्वीपः, एवमसंख्येयान-
संख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिवर्त्य- “ आभरणवत्थ गंधे उप्पल तिलए य पुढाविनिहिरयेण । वासहरदहनईओ विजया वक्खार
कप्पिदा ॥ ? ॥ कुरुमंदर आवासा कूडा नक्खत्त चंद म्हरा य । देवे नागे जक्खे भूए य सयंभुरमणे य ॥२॥ ” असिन् सिद्धान्तो-
क्तगाथाद्वयप्रतिपादिताभरणवत्खगन्धोत्पलतिलकादिवस्तुपर्यायसदृशनामक एकैको द्वीपस्तावद्वक्तव्यो यावदन्ते स्वयम्भुरमणो
द्वीपः, तत्परतस्तु शुद्धादकरसास्वादः स्वयम्भुरमणः समुद्रः, आह- यद्येवं तर्हसंख्येयानसंख्येयान् द्वीपानतिक्रम्य ये वर्तन्ते तेषा-
मेव द्वीपानामेतानि नामान्यभिहितानि, ये तु तदन्तरालेषु द्वीपास्ते किनामका इति वक्तव्यम्, सत्यं, लोके पदार्थानां शंखध्वज-
कलशस्वास्तिकश्रवित्सादीनि यावन्ति शुभनामानि तैः सर्वैरशुपलक्षितास्ते द्वीपाः प्राप्यन्त इति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च समय-
सागरे- “ दीवसमुद्राणं भंते! केवइया नामधेज्जेहि पण्णत्ता? गोयमा! जावइया लोए सुभा नामा सुभा रूवा सुभा गन्धा सुभा रसा
सुभा फासा एवइयाणं दीवसमुद्रा नामधेज्जेहि पण्णत्त ” चि, यावन्ति शंखध्वजादीनि शुभनामानि यावन्तथ शुभरूपगन्धादिवाचका
ध्वनयस्तद्वाच्या असंख्येया द्वीपा ज्ञातव्या इति भावः, समुद्रास्तु द्वीपसदृशनामान इत्युक्तमेव, तदेवमेते यथोचरं द्विगुणाद्विगु-
णविस्तारा असंख्येया द्वीपसमुद्राः परिभाषनीयाः, एवं चासंख्येयद्वीपसमुद्रान्वितः स्वयम्भुरमणसमुद्रं यावत् तिर्यग्लोको मन्तव्यः;

ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकयोः समयपरिभाषया तिर्यङ्-मध्ये व्यवस्थितो लोकस्तिर्यग्लोकः, अथवा तिर्यकशब्दोऽत्र मध्यमत्ववाचकः, त-
तश्च तिर्यङ्-मध्यपरिणामवन्ति द्रव्याणि लोक्यन्ते-इत्यन्ते केवलाना अस्मिन्निति तिर्यग्लोकः, अत्र हि क्षेत्रानुमावादेव सर्वाण्यपि
प्रायो मध्यमपरिणामवन्ति द्रव्याणि भवन्ति, न तूर्ध्वलोकवदुत्कृष्टपरिणामवन्ति नाप्यधोलोकवन्निकृष्टपरिणामवन्तीति भाव
इति शाथार्थः ॥ १८८ ॥ ननु-उक्तं तिर्यग्लोके जीवादेः स्पर्शनीयं वस्तु, अधोलोके किं जीवादेः स्पष्टव्यमस्तीति निवेद्यताम्, उच्यते—
रत्नप्रभादिकाः सप्त पृथिव्यः, तर्हि तासां किं तिर्यक् प्रमाणमिति कथ्यतां, सान्तरा निरन्तरा वा एता इति चावेद्यतामधोऽधोवर्ति-
न्यधोपर्युपरिवर्तिपृथिवीभ्यः सकाशात् किं अधिकविस्तराः समानविस्तरा वा इत्येतच्च प्रतिपाद्यताम्, इत्याशंभ्याह—

तिरियं लोगायामं पमाण हेद्वा उ सव्वपुह्वर्णिं । आगासंतरियाउ विच्छिन्नयरा उ हेद्देहा ॥ १८९ ॥

तिर्यग्लोके स्पर्शनीयं वस्तूक्तम्, ' हेद्वा उ ' ति अधस्तात् पुनः सप्त नरकपृथिव्यो द्रष्टव्या इत्युपस्कारः, ' सव्वपुह्वर्णिं'-
ति तासां च सर्वपृथिवीनां ' तिरियं ' तिर्यक् पूर्वापरेण दक्षिणोत्तरेण वा प्रमाणं विज्ञेयमिति सष्टङ्कः, कियदित्याह—
लुप्तविभक्तिकत्वाभिर्देशस्य लोकायामं, इदमुक्तं भवति—यावत्प्रमाणं तिर्यग्लोकाकाशं तावत्प्रमाणास्तिर्यगेता
अपि सप्त पृथिव्यो भवन्ति, अत्राह-तिर्यग्लोकायामो लोकं यावदस्ति, न चैताः सप्त पृथिव्योज्ज्वले स्पृष्टाः, पृथिव्यलो-
क्योरन्तरे " छञ्चेव अद्धपंचमजोषणमद्धं च हुंति रथणाए " इत्यादिना ग्रन्थेन धनोदधिधमवाततनुवातवलयाणां
केवलस्य स्तोकाकाशस्य चागमे प्रतिपादितत्वात् तत् कथमुच्यते लोकायामस्तासां तिर्यक्प्रमाणमिति, सत्यं, किन्तु यद्दुतरे

लोकाकाशे तिर्यक् पृथिव्यस्तावत् सर्वा अपि वर्तन्ते, यत्र तु पर्यन्तवर्तिनि कियत्यपि स्वल्पे न वर्तन्ते, तदिहाल्पत्वादेव न विवक्षितमित्यदोषः, अत्र च "तिरियं लोयपमाणं, तिरियं लोगायामं पमाण" मित्यादि पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यप्युक्तानुसारेण व्याख्येयानि । ' आगासंतरिया उ ' चि आकाशेन-असहृथेययोजनसहस्रविस्तीर्णनभःखण्डेन सप्तापि पृथिव्यः परस्परमन्तरिता आकाशान्तरिताः, इदमुक्तं सर्वाति-रत्नप्रभायाः परतोऽधस्तादसहृथेययोजनसहस्रविस्तीर्णोकाशखण्डेनान्तरिता व्यवहिता शर्कराप्रभा व्यवस्थिता, न पुनर्निरन्तरा, तदधस्ताद्वालुकाप्रभाज्पीत्येव स्थिता, एवं यावत् पृष्ठपृथिव्याः परेणाधस्तादसंख्यातयोजनसहस्रविस्तरेणाकाशेन व्यवहिता सप्तमृध्वी व्यवस्थिता, न तु निरन्तरा, उक्तञ्च—“इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीएय सकरप्पभाए पुढवीएय केवइयं अवाहाए अंतरे पणत्ते! गोयमा! असंखेज्जाइं जोगणसहस्साइं अवाहाए अंतरे पणत्ते, एव ताव छट्ठीणं भंते! तमाए पुढवीए अहे सत्तमाए य पुढवीए केवइयं अवाहाए अंतरे पणत्ते ! असंखेज्जाइं जोगणसहस्साइं अवाहाए अंतरे पणत्ते ॥ ” ‘ विच्छिण्णगराउ हिट्टेट्ट ’ चि अथोऽधोविस्तीर्णतराश्चैताः सप्तापि पृथिव्यो मन्तव्याः, लोकोऽयस्ताव क्रमेण विस्तीर्णः, तिर्यग्वादायतप्रमाणाश्चैताः समनन्तरमेव निरूपिता इति सामार्थ्योल्लोकाविस्तारानुसारतः पृथिवीनामधोऽधो विस्तरः सिद्ध एवेति गार्थार्थः ॥ १८९ ॥ तदेवं निरूपितमधोलोकेऽपि स्पर्शनीयं वस्तु, साम्प्रतमूर्ध्वलोकस्य तावत् स्वरूपनिर्णयमाह—

उइं पएसबुद्धी निदिट्ठा जाव वंमलोगोत्ति । अनुट्ठा खलु रज्जू तेण परं होइ परिहाणी ॥ १९० ॥

पूर्वोक्तलोकमध्यगतरत्नभ्रातृद्वयमध्ये उपरितनपतरादूर्ध्वमंगुलासंख्येयभागारोहेऽङ्गुलासंख्येयभागपृष्ठया प्रदेशदृष्टिर्न-
न्यादौ 'निर्दिष्टा' कथिता, कियद्दूरं यावदित्याह- 'ब्रह्मलोकं' पञ्चमं कल्पं यावदिति, ननु रज्जुप्रमाणेन कियत्प्रमाणेयं
प्रदेशदृष्टिरवगन्तव्येत्याह- 'अबुद्धा स्वलु रज्जु' 'सि अर्द्धचतुर्थे रज्जुप्रमाणासौ लोकस्योर्ध्वं प्रदेशदृष्टिरित्यर्थः', 'तेण परं होइ
परिहाणी' 'चि, ततोऽर्द्धचतुर्थे रज्जुभ्यः परेणांगुलासंख्येयभागारोहांगुलासंख्येयभागदान्या प्रदेशहानिलोकान्तं यावद्भवति, साप्यर्द्ध-
चतुर्थे रज्जुप्रमाणेत्यवसेयम्, अर्द्धचतुर्थशब्दस्योभयत्रापि सम्बन्धाद्, अत्राह- ननु यदि ऊर्ध्वलोके अर्धचतुर्थे रज्जुप्रमाणा प्रदेशदृष्टि-
स्तात्प्रमाणैव च परतः प्रदेशहानिः, तर्हि सम्पूर्णसत्तरज्जुप्रमाण एवोर्ध्वलोकः प्रोक्तो भवति, किञ्चिन्न्यूनसत्तरज्जुसत्तमकक्षेप सिद्धान्ते
श्रूयते, सत्यं, किञ्चिन्न्यूनत्वस्याल्पत्वेनेहाविशधितत्वाद्दोषः, तदेवं ब्रह्मलोकं यावदर्द्धचतुर्थे रज्जुप्रमाणं लोकपर्यन्तेन तु सप्त-
रज्जुप्रमाणं क्षेत्रं जीवाजीवानां स्पर्शनीयत्वेनात्रोक्तमित्यप्यवगन्तव्यामिति गार्थार्थः ॥ १९० ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रत्येकमीशाना-
दीनपि देवलोकान् यावत् कियद्द्रज्जुप्रमाणं जीवादिस्पर्शनीयं क्षेत्रमस्तीत्युच्यतामित्याशंश्याह-

ईसाणम्मि विवद्वा अद्वाइज्जा य रज्जु माहिंदे । पंचेव सहस्सारे छ अच्चुण सत्त लोगंते ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्ताल्लोकमध्यात् सौधमीशानदेवलोकं यावत् सार्द्धरज्जुः-सार्द्धरज्जुप्रमाणं स्पर्शनीयं क्षेत्रमित्यर्थः, एवं सनत्कुमारमा-
हेन्द्रौ यावत् सार्द्धरज्जुद्वयमानं सहस्रारं यावत् पञ्चरज्जुप्रमाणं आणच्च्युतौ यावत् पञ्चरज्जुप्रमाणं लोकान्तं यावत् सप्त-
रज्जुप्रमाणं, अनन्तरगाथायामूर्ध्वप्रदेशदृष्टिर्द्विहानिप्रसंगेन लोकान्ते सप्त रज्जुः प्रोक्ताः, इह तु मुख्यत इति न पौनरुक्त्यमाशंरुनी-

यमिति गार्थः ॥ १९१ ॥ आह-ननूक्तं सर्वमपि लोकगतं स्वर्शनीयं वस्तु, केवलेतद्वक्तव्यम्-किमेतं वक्ष्यमाणाः स्पर्शका
 निव्याहण्यादयो जीवाः स्वरूपस्या एवैतत् स्पृशन्त्याहोदिति, केनचिदवस्थानिविशेषेणैति, अत्रोच्यते, उभयथापि स्पृशन्ति, यद्येवं
 तर्हि स्वरूपस्थता तावद् बुध्यत एव, अवस्थानिविशेषस्तु क इति निवेद्यतां, अत्राभिधीयते, समुद्घातसकलक्षणोऽवस्थानिविशेषः,
 के तर्हि ते मत् समुद्घाता इत्यत्राह—

येयण कसाय मरणे वेउड्विय तेयाण य आहारे । केवलियसमुग्धाए सत्त य मणुएसु नायञ्चा ॥ १९२ ॥

मम्-एकीभावेन उत्-प्राचल्येन हननं-वेदनीयादिकर्मप्रदेशानां निर्जरणं घातः, समेकीभावमापन्नस्य जन्तोर्हृत्प्राचल्येन घातः
 समुद्घातः, तत्र केन सहकीभायगमनं जीवस्येति चेदुच्यते, यदा आत्मा वेदनादिसमुद्घातगतस्तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणतो
 भवति नान्यज्ञानपरिणत इति वेदनाद्यनुभवज्ञानेन सहकत्वापत्तिर्जीवस्यावगन्तव्या, प्राचल्येन घातः कथं तर्हि ?, अत्रोच्यते,
 यस्माद्देवनादिममुद्घातपरिणतो जन्तुर्ब्रह्म वेदनीयादिकर्मप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृत्योदये प्रक्षिप्या-
 नुभूय च निर्जरयतीति तस्यामवस्थायां प्राचल्येन घात उच्यते इति समुद्घात इति स्थितं, स च वेदनादिभेदेन सासा भिद्यते,
 तद्यथा—वेदनाममुद्घातः कषायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो चैकियसमुद्घातस्त्वजससमुद्घात आहारकसमुद्घातः
 केवलियमुद्घात इति । तत्र वेदनया-असद्देवनीयोदयजनितया पीडया हेतुभूतया समुद्घातो वेदनासमुद्घातः, वेदनाऽऽकुलितो
 ह्यकुलीयूतो जीवः स्वप्रदेशानन्तान्तकर्मस्कन्धवेधितान् शरीराद् बहिरापि प्रक्षिपति, तैश्च प्रदेशैर्जठरमुखवाह्यादिशुषिपरिण कर्ण-

स्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्व्यायामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्तं यावच्छिष्टति, तस्मिन्प्रान्तर्मुहूर्ते प्रभृतासात-
वेदनीयकर्मपुद्गलशातं करोति, ततः समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो भवति १, कर्पायैः-क्रोधादिभिर्हेतुभूतैः समुद्घातः कर्पायसमुद्घातः,
तीव्रकषायोदयाकुलितो हि प्राणी स्वप्नदेवानन्तानन्तकर्मस्कन्धवेदितान् बहिः प्रक्षिपति, तैश्च प्रदंशरुरास्यकण्ठादिशुपरिणि
कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि च पूरयित्वा आयामविस्तरान्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्तं यावच्छिष्टति, तत्र चान्तर्मुहूर्ते प्रभृत-
कर्पायमोहनीयकर्मपुद्गलशातं विदधाति, समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो जायत इति २, मरणमेव प्राणिनामन्तकारित्वादन्तो मरणांतः
तत्र भवो मारणान्तिकः स चासौ समुद्घातश्च मारणान्तिकसमुद्घातः, मरणसमयेऽन्तर्मुहूर्तेशे स्नायुषि केचिदसुमन्तोऽमुं कुर्वन्तीति मार-
णान्तिक उच्यते, अयं चेत्यं द्रष्टव्यस्तद्यथा कश्चिज्जीवोऽन्तर्मुहूर्तेशे स्नायुषि स्वशरीरविष्कम्भनाहल्यान्वितमायामतस्तु जघन्यतोऽङ्गु-
लासंख्येयभागमात्रं उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्नदेशदण्डं निवृजति, निवृज्य च यत्र स्थानेऽत्रतनभने समुत्पत्स्यते
तत्र स्थाने तं स्वप्नदेशदण्डं प्रक्षिपति, तच्चोत्पत्तिस्थानं ऋजुगत्या एकेनैव समयेन प्रदेशदण्डं प्राप्नोति, विग्रहगत्या वृत्कृष्टतः पूर्ववच्चतुर्थे
समये प्राप्नोति, अयमपि च मारणान्तिकसमुद्घातोऽन्तर्मुहूर्तेशे चैव, तस्मिन्प्रान्तर्मुहूर्ते प्रभृतायुःकर्मपुद्गलशातं करोति ३, वैक्रियशरीराना-
मकर्मविषयः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अथवा वैक्रियशरीरकरणकालविषयः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अयमपि चेत्यं प्रतिपत्त्वयो,
यथा वैक्रियशरीरालिङ्घिमान् जीवो वैक्रियकरणकाले विष्कम्भवाहल्याभ्यां शरीरप्रमाणं आयामतस्तु जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभाग-
मात्रं उत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्नदेशदण्डं निवृजति, निवृज्य च यथास्थूलान् वैक्रियशरीरानामकर्म-
पुद्गलान् प्रागवध्यान् शातयति, यत उक्तम्- 'वेडवियसमुग्धाएणं समोहणइ समोहणत्ता संसेज्जाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ २ अहावायेर

पुगले परिताडै' चि, अयमपि च समुद्धातोऽन्तर्माहृतिक एव, ततः परं वैक्रियसमाप्त्या स्वरूपस्थत्वादिति ४, तेजःशब्देन तेजस-
शरीरमभिधीयते, तत्कारणभूतं चोपचारात्तेजसशरीरनामकर्मोप्युच्यते, ततश्च तेजोविषयः समुद्धातस्तेजःसमुद्धातः, अयमपीत्यं
भान्नसिः- यथा तेजोनिर्गलञ्चिमान् कुद्दः साध्यादिः सप्ताष्टौ पदान्यवज्जह्य विष्कम्भवाहल्याभ्यां शरीरमानं आयामतस्तु
जपन्यतोऽद्गुलसंरूपभागमुत्कृतः पुनः संरूपेयानि योजनान्यनन्तैजसशरीरस्कन्धेयदितानां जीवप्रदेशानां दण्डं शरीराद् बहिः
प्रक्षिपति, ततः क्रोधविषयीकृतं मनुष्यादि निर्देहति, एषोऽपि समुद्धातोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव, तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं प्रभृतोऽस्तैजःशरीर-
नामकर्मपुद्गलान् शातयति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तं समुद्धातात्त्रिवृत्त्य स्वरूपस्थो भवति ५, आहारकशरीरनामकर्मविषयः समुद्धातः
आहारकसमुद्धातः, यदिया आहारकशरीरकरणकालविषयः समुद्धात आहारकसमुद्धातः, अयमपि वैक्रियसमुद्धातवेदव भावनीयः,
तथाहि-आहारकशरीरलञ्चिमान् चतुर्दशपूर्वविद् आहारकशरीरकरणकाले विष्कम्भवाहल्याभ्यां शरीरमानं आयामतस्तु जवन्यतो-
द्गुलसंरूपेयभागमुत्कृतस्तु संरूपेयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्प्रप्रदेशदण्डं निमुजति, निमुज्य च यथास्थूलान् प्रभृतानाहारकशरीर-
नामकर्मपुद्गलान् प्राग्गद्गान् शातयति, अयमप्यन्तर्मुहूर्त्तमान्, अन्तर्मुहूर्त्तं च समुद्धातात्त्रिवृत्त इति ६, केवलिनः समुद्धातः केवलिसमु-
द्धातः, तत्करणसमये च भगवान् केवली अन्तर्मुहूर्त्तमुदीरणावलिकायां कर्मप्रक्षेपव्यापाररूपमावर्जंकरणं करोति, ततः समुद्धातं गच्छति
तस्य चायं क्रमः, तद्यथा-प्रथमसमये तावत् स्वदेहविष्कम्भवाहल्योपेत आयामतस्तुर्धोधोलोकान्तर्गामिनं जीवप्रदेशसंघातरूपं दण्डं
केवलानामोयतः करोति, द्वितीयसमये तु तेमत्र दण्डं पूर्णपरीदग्द्वयप्रसारणात्त्रियग्लोकान्तर्गामिनं कपाटमिव कपाटं विदधाति,
तृतीयसमये तेमत्र कपाटं दक्षिणोत्तरदिग्द्वयप्रसारणात्त्रियग्लोकान्तर्गामिनमेव मन्यानमिव मन्यानं करोति, एवं च लोकस्य प्रायो

बहु पूरितं भवति, मध्यन्तराणि चापूरितानि प्राप्यन्ते, जीवप्रदेशानामनुश्रेणिगमनादिति, चतुर्थसमये तान्यपि सह लोकनिष्-
कुटैः पूरयति, तथा च समस्तोऽपि लोक पूरितो भवति, ननु लोकमध्ये स्थितो यदा केनली समुद्घातं करोति तदा तृतीयेऽपि समये
लोकः पूर्यत एव, किं चतुर्थसमयेऽन्तराण्युद्धरन्त्येनेति परिभावनयिषु, तदनन्तरं च पंचमसमये
केवलिनोऽसम्भव एव, अन्यत्र च समुद्घातं कुर्वतस्तस्य तृतीयसमयेऽन्तराण्युद्धरन्त्येनेति परिभावनयिषु, तदनन्तरं च पंचमसमये
यथोक्तक्रमात् प्रतिलोमं मध्यन्तराणि संहरति, प्रसृतान् जीवप्रदेशान् सङ्कोचयतीत्यर्थः, षष्ठे समये मन्यानमुपसंह- रति,
सप्तमे तु समये कपाटं सङ्कोचयति, अष्टमे तु समये दण्डमपि संहृत्य शरीरस्थ एव भवति, तदेवमष्टसामयिक केवलिसमु-
द्घातः, पूर्वोक्तास्तु षडपि समुद्घाता अन्तर्मोहचिंका एव, एतेषु चाष्टस्यपि समयेषु केनली प्रभूतान् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् शात्तय-
तीति ७। आह-नन्ववगताः स्वरूपतः समाप्येते समुद्घाताः, केवलममी सर्वेऽपि केषां जन्तूनां प्राप्यन्ते इत्याद्यङ्क्याह- सत्त
मणुएषु नायज्व ' चि समाप्येते पूर्वोक्ताः समुद्घाताः, मनुष्येषु-मनुष्यजातौ नानाजीवानाश्रित्य प्राप्यन्त इत्यर्थ इति गाथार्थः
॥ १९२ ॥ शेषजीवानां मध्ये तर्हि कस्य कियन्तः समुद्घाताः प्राप्यन्त इत्याद्यङ्क्याह-

पञ्जत्तवायरानिल नेरइएसु य हवंति चत्तारि । पंचगु तिरियपंचिदिएसु सेससु तिगमेव ॥ १९३ ॥

वैक्रियकरणलब्धिमतां पर्याप्तनादरवायूनां नारकाणां चाद्याश्चत्वारः समुद्घाता भवति, तेज समुद्घातस्त्वमीपां न भवति,
तच्छब्धेरेष्वभावाद्, आहारकसमुद्घातोऽपि न भवति, चतुर्दशपूर्वविदामेव तत्सम्भवात्, केवलिसमुद्घातोऽप्येव न भवति, क्षायिक-

ज्ञानदर्शनचारित्रवतामेव तत्सम्भवति, सुरेषु संक्षिपंचन्द्रियतिर्यक्षु चाद्याः पंच समुद्राता भवन्ति, तेजःसमुद्रातलब्धेरपि तेषु सम्भवाद्, आहारककेवलिसमुद्राताभवे तु हेतुः पूर्वोक्त एव, उक्तशेषेषु पृथिव्यसेजोबादरपर्यासवर्जवायुवनस्पतिषु द्वित्रिचतुरिन्द्रिया-संक्षिपंचन्द्रियतिर्यग्लक्षणेण च जीवेष्व्यासमुद्रातत्रिकमेव भवति, वैक्रियसमुद्रातादिलब्धिशून्यत्वादेपिमिति गाथार्थः ॥१९३॥ तदेवं निरूपिताः समुद्रातानां स्वामिनोऽथ तेषामेव कालविशेषनिरूपणार्थमाह-

दंड कवाडे रुयए चउरो य पडिनियत्तने । केवलिय अट्टसमए भिन्नमुहुत्तं भवे सेसा ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तन्यायेन प्रथमे समये दण्डो, द्वितीये कपाटः, तृतीये रुचको मन्था इत्यर्थः, चतुर्थे तु लोकः सर्वोऽप्यापूर्यत इत्येवं चत्वारः समयाः, प्रतिनिरत्तमानेऽपि समुद्राते पूर्वोक्तयुक्त्यैव चत्वार एव समया भवन्तीत्येवं केवलिसमुद्रातोऽट्टसामयिकः, शेषास्तु समुद्राताः सर्वेऽप्यन्तमौहूर्तिका इत्येतत् सर्वं प्रागेव भावितार्थमिति गाथार्थः ॥ १९४ ॥ तदेवं प्राग् निरूपितं लोकादिकं स्पर्शनीयं क्षेत्रं, ततः स्पर्शकानामस्थानविशेषश्च समुद्रातरूपो निर्दिशितः, स्पर्शकास्तु मिथ्यादृष्टिसास्वादानादयश्चतुर्दश जीवस-मासाः प्रस्तुता एव, अतस्तेषां मध्ये कः कियत् क्षेत्रं स्पृशतोत्याह-

मिच्छेहिं सन्वलोओ सासणमिस्सेहिं अजयदेसेहिं । पुट्टा चउवसभागा वारस अट्टुट्टु छच्छेव ॥ १९५ ॥

मिथ्यादृष्टिभिः ब्रह्मकेन्द्रियादिभिः यथास्वं स्वरूपस्थैः समुद्रपातगतैश्च प्रत्येकं प्रागुक्तयुक्त्या सर्वोऽपि लोकः सर्वदेव स्पृष्टः

प्राप्यते, सास्वादनादीनां द्वादशादिभिः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, स चेत्थं द्रष्टव्यः-‘पुट्टा चउदस भागा थारसे’ति चतुर्दशानां पूरणश्चतुर्दशः भागः-सर्वस्यापि लोकस्यांशः, ततश्च सर्वस्यापि लोकस्य चतुर्दशरज्जात्मकत्वात् तच्चतुर्दशभाग एका रज्जुरुच्यते, ता द्वादश पुनश्चतुर्दशभागा द्वादश रज्जुनोऽभिधीयन्ते, अतः सामान्येन सास्वादनसम्यग्दृष्टिर्द्वादश रज्जूः स्पृशतीत्यर्थः, लोकस्य द्वादशरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं स्पृशतीति यावदिति, तथाहि षष्ठपृथिवीतो नारकः सास्वादनसम्यक्त्वसमन्वितो यदाऽत्र तिर्यग्लोके समुत्पद्यते तदा पञ्चरज्जुप्रमाण क्षेत्रं स्पृष्टं भवति, यदा पुनरिहस्य एव तिर्यगणुज्ययोरन्यतरः सास्वादनसम्यक्तमान्वित उपरि लोकान्ते कार्मग्रन्थिकमतेन ईषत्प्राग्भारशृथव्यादित्वेनोत्पद्यते तदा तस्य सप्तरज्जुप्रमाणेन क्षेत्रं स्पृष्टं भवति इति, इत्थमेकं सास्वादनगुणस्थानमाश्रित्य द्वादशानां लोकचतुर्दशानां स्पर्शना प्राप्यते, न त्वेकं सास्वादनजीनमाधिकृत्य, एवमन्यत्रापि यथासम्भवेऽनुगुणस्थानोपैक्ष्यैव स्पर्शना द्रष्टव्याः, प्रस्तुतद्वयनाभिप्रायाच्चाधेलोकपृथ्वीक्रियाकादिषु अतः स्थानान् सास्वादनो न गच्छत्येव, अन्यथा तिर्यग्लोकात्स्योर्ध्वमथोत्पद्यमानस्य त्रयोदशरज्जुस्पर्शोऽपि लभ्येत, सप्तमपृथ्वीनारकश्च सास्वादनभावं परित्यज्यवानोत्पद्यत इति षष्ठनरकपृथिवीनारक एवेह निर्दिष्टः, मिथः-सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकर्त्तव्यैर्दो लोकस्य चतुर्दशांशाः स्पृष्टाः प्राप्यन्ते, लोकस्यैतेऽष्ट रज्जूः स्पृशन्तीत्यर्थः, कथमित्यत्रोच्यते, यदा सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्भवनवास्यादिदेवः पूर्वसागतिकेनाच्युतदेवलोकदेवेन स्नेहात्तत्र नीयते तदा पञ्चरज्जुसंस्पर्शः ‘छअञ्जुत्’ इति वचनात्, तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सहस्रारान्ता देवाः पूर्वसागतिकस्य नारकस्य वेदनोपग्रमनाथं पूर्ववैरिकस्य वा वेदनोदीरणार्थं यदा तृतीयनरकपृथिव्यां गच्छन्ति तदा भवनवासिदेवभ्याऽधस्ताद्रज्जुद्वयेन तृतीयनरकपृथिव्याः सञ्ज्ञानात् पूर्वोक्तपञ्चरज्जुस्य उपर्यधिकं रज्जुद्वयं लभ्यत इति

मामान्यतः सम्यग्भिष्याद्यष्टिजीवा अष्टरज्ज्वात्मकं क्षेत्रं स्पृशन्ति, अथवा सम्पग्मिष्याद्यष्टिः सहस्रारदेवलोकाभरः पूर्वोक्त-
कारणाचृतीयनकष्टृष्वी गच्छन् सप्त रज्जूः स्पृशतीति, स एव च सहस्रारदेवोऽच्युतदेवेन स्नेहात्तत्र नीयमानो रज्जुमेकामन्यामपि
स्पृशतीति मर्मा अप्यष्ट रज्ज्वन् इति, आनतादिदेवास्तल्पस्नेहादिभावात् सांगतिक्रिदिप्रयोजनेनापि नरकं न गच्छन्तीत्यत्र
सहस्रारान्तग्रहणं, सम्यग्भिष्याद्यष्टयश्च तद्भ्रात्रे वर्तमानाः कालं न कुर्वन्तीत्यत्र भवस्थानामेव तेषां स्पृशना चिन्तितेति भाव-
नीयम्, अधिरतमम्यग्दष्टयोऽप्यष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, भावना त्विह सम्यग्भिष्याद्यष्टिवेदेविति प्रस्तुतगाथाजभिप्रायो लक्ष्यते,
चिरन्तनटीकाकृताऽप्यित्यमतिदेव एव दर्शो, भावनिका तु तथाविधा न काचित् कृता, प्रज्ञप्स्याद्यभिप्रायेण पुनरस्य
द्वादशानामपि रज्जूनां स्पर्शना लभ्यते, तथाहि-अनुचरसुरस्य तत्रोत्पद्यमानस्य तत आगच्छतो वा सप्तरज्जुस्पर्शना
तावदुक्तं, अपरं च नरतिरश्चामन्यतरोऽविरतसम्यग्दष्टिः पूर्ववद्भ्रातुः क्षायोपशमिकसम्यक्त्वेन गृहीतेनापि प्रज्ञप्स्याद्यभिप्रायेण
पष्टनरकपृथिव्यां नारकत्वेनोत्पद्यते, ततोऽपि वा नारकः क्षायोपशमिकसम्यक्त्वानवगत्य मनुष्येष्टुत्पद्यत इत्येवमविरतसम्यग्दष्टिः
पष्टनरकपृथिव्या गच्छन्नागच्छन् वा पञ्च रज्जूः स्पृशतीति सर्वा अपि द्वादश रज्ज्वन् इति, सप्तमपृथिव्यां पुनः सम्यक्त्वसहितस्य
गमनमागमनं वा प्रज्ञप्स्यामपि निषिद्धमिति पष्टनरकपृथ्वीग्रहणमित्यलं विस्तरेणेति । देशविरतस्तु मनुष्य इतः स्थानान्मु-
त्ताऽच्युतेदेवलोक उत्पद्यमानः पङ् रज्जूः स्पृशति, न च पक्कव्यं-क्यं तत्रोत्पद्यमानो देवत्वादविरतसम्यग्दष्टिरेवायं न देशविरत इति
नत्यम्, यो हि ऋजुगत्या एकेन ममेवेन तत्रोत्पद्यते तस्य पूर्वमवायुः क्षीयमाणं न क्षीणं पूर्वभवशरीरमपि च मुच्यमानममुक्तमिति
प्राग्भवायुःशरीरसम्भन्नाद्भुगत्यां देशविरत एवायमित्यदोषः, तदेवं च 'पुढा चउदसभागा वारसे' त्यादिको ग्रन्थो

यथासंख्येन सास्वदानदीनां योजित इति गाथार्थः ॥ १९५ ॥ अयोक्तेशयणां प्रमत्तादीनां स्पर्शनामाह-

सेसेहऽसंखभागे फुसिओ लोगो सजोगिफेवलिहिं । एगाईओ भागो थियाइसु णरग पुढवसि ॥ १९६ ॥

उक्तशैपैः-प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वरूपादिगुणस्थानकर्जवैलीकस्यासंख्येयतमो भागः स्पृष्टः, एते हि भवान्तराले वर्तमानाः प्रमत्त-
संपत्तादिभावं परित्यज्यासंयतत्वं प्रतिपद्यन्ते, अतः सन्स्थानस्था एव गृह्यन्ते, यच्चामीपां भर्तैरवतादिकं स्वस्थानं तल्लोकस्या-
संख्येयभाग एवेति तत्स्पर्शिन एवामी निर्दिष्टाः, अत्राह-नन्यमियामस्युपशान्तमोहपर्यन्तानामृगुत्याऽनुचसुरेपूतपद्यमानानां
तत्परज्ज्वल्लिका स्पर्शना लभ्यत एव तत् किमिति लोकासंख्येयभाग एवोच्यते ?, यथा हि ऋगुगत्यां समयमेकं देशविरतत्वमवा-
प्यते तथाऽमीपां प्रमत्तादिभागोऽपि प्राप्यत एव, उक्ता चैषां सत्परज्जुस्पर्शना पञ्चसंग्रहे- “सग सेसा उ फुसंती रज्जू खीणो
अमंउस” मिति वचनात्, सत्यम्, किन्तु छत्रगतिरैचित्र्यादेव प्रकारोऽत्र न विवक्षित इत्यदोषः, सयोगिकेवलमिस्तु केवल-
नमुद्घातस्य चतुर्थसमये सर्वोऽपि लोकः स्पृष्टः प्राप्यते ॥ तदेवं चतुर्दशानामपि जीवसमासानां निर्दिष्टा स्पर्शना, ते च जीवसमासा
नरकगत्याद्याश्रिता इत्यतो नरकगतौ तावत् स्पर्शनां निरूपयितुमाह-‘एकादिकः’ आदिशब्दाद् द्वित्र्यदिपरिग्रहः भागो-लोकस्य
रज्जुस्वरूपश्चतुर्दशोऽंशः; द्वितीयादिक्रासु नरकपृथिवीषु स्पर्शना द्रष्टव्या, तथाहि-द्वितीयनरकपृथिव्या य इहागच्छति यो वास्तः
स्थानाचस्थां गच्छति स लोकस्य चतुर्दशांशरूपमेकां रज्जुं स्पृशति, तृतीयनरकपृथिव्यां तु गच्छन्नागच्छन् वा रज्जुद्वयं स्पृशति,
चतुर्थपृथिव्यां तु रज्जुत्रयं, एतं यानत् सप्तमपृथिव्यां गच्छन्नागच्छन् वा जन्तुः पद् रज्जुः स्पृशतीति गाथार्थः ॥ १९६ ॥ अथ

किञ्चित् समानवक्तव्यत्वात्चिर्यङ्मुष्यगतिस्पर्शना युगपदेव पश्चाद्भक्ष्यत इति चेत्तसि निधाय देवगतिमाधिकृत्य तावदाह-

ईसाणंता मिच्छा सासण नव मिस्स अविरया अट्ट । अट्ट सहस्सारंति य छलच्चुयाऽसंखभागुप्पिं ॥१९७॥

भवनपत्यादय ईशानान्ता देवा मिथ्यादृष्टयः सास्वादानाश्च नव रज्जूः स्पृशन्ति, तथाहि-भवनपतिव्यन्तरा ज्योतिष्कास्तावत् पूर्वोक्तकारणादथस्तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छन्तो रज्जुद्वयं स्पृशन्ति, उपरि चेत्पद्माभारादिपृथिवीकायिकपूत्पद्यमानाः सप्त रज्जूः स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव, सौधर्मेशानदेवा अपि मिथ्यादृष्टिसास्वादानाः तृतीयपृथिवीं यावत् गच्छन्तः सार्धं रज्जुद्वयं स्पृशन्ति, उपरि चेत्पद्माभारादिपृथ्वीकायिकेषु उत्पद्यमानाः सार्धं पंचरज्जुकं स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव रज्जव इति, ' मिस्स अविरया अट्टत्ति ' एत एव भवनपत्यादय ईशानान्ता देवाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽविरताश्चाट्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयं चाट्टरज्जुस्पर्शनाऽमीपामधस्तात् तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि च पूर्वसांगतिकदेवेनाच्युत-देवलोकं यावन्न्रीयमानानां भावनीया, तृतीयपृथिव्यच्युते देवलोकयोऽन्तरेऽट्टरज्जुसद्भावादिति, ' अट्ट सहस्सारंति य ' - चि सामान्येन मिथ्यादृष्ट्यादिस्वरूपाः सनत्कुमारादिसहस्रारान्तिका अपि देवा अट्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयमप्यट्ट-रज्जुस्पर्शना एतेपामधस्तात् तृतीयपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि चाच्युते देवलोकं पूर्वसाङ्गतिकदेवेन नीयमानानां तथैव परिभावनीया, अत्राह-ननु ' अट्ट य पाणयंति य ' चि कस्मान्नोक्तं ? प्राणतान्तानामपि देवानामनया युक्त्याऽट्टरज्जुस्पर्शनासम्भवादिति, सत्यम्, किन्त्वेवं मन्यते अल्पमोहत्वादानतादयो देवा नरकेषु वेदनोदीरणादिनीमचं न गच्छन्त्येव, पूर्वसाङ्गतिकदेवेनापि च नीय-

मानानामुपर्यच्युतगमनेच्छापि न भवति, अतो 'अंडु सहस्सारंति य' चि इत्थमेव पठितं, 'छलच्चुय' चि अच्युतेदेवलोकात्
त्रिदशाः श्रीमज्जिनवन्दनाद्यथोमिहागच्छन्तः पइ रज्जुः स्पृशन्ति, तृतीयपृथिव्यां वेदनोदीरणादिनिमित्तं त्वस्य मतेनैतेऽपि न
गच्छन्त्येवाल्पमोहत्वाद्, येषां तु मतेन सतिन्द्रश्रुथुपृथिव्यां लक्ष्मणवेदनोपशमनार्थं गतः श्रुयते तन्मतेनासीयां रज्जुपट्टकात् परतोऽपि
स्पर्शना भवत्येव, व्याख्याप्रज्ञप्तधीभप्रायतस्तु सप्तमपृथिव्या अप्यधस्तनश्रेदंश यावद्भूमानिकदेवानां गमनमस्ति, यदाह-
" अत्थि गं मंते ! इमीसि रयणप्यमाए पुढवीए अहे उराला बलाहया-भेषा " इत्यर्थः, " संसंयति-संयुच्छंति !, हंता ! अत्थि, तं मंते !
कि असुरो पकरेइ नागो पकरेइ देवो पकरेइ !, गोयमा ! असुरोवि पकरेइ, नागोवि देवोवि " देवोऽत्र वैमानिकोऽभिप्रेतः, " एवं
दोच्चाएऽवि पुढवीए अहे एवं तच्चाएऽवि नवरं असुरोवि पकरेइ, देवोवि पकरेइ, नो नागो पकरेइ, नागकुमारस्य तृतीयपृथिव्या
अधोगमनासामर्थ्यादिति, ' हेड्डिल्लासु चउसु पुढवीसु अहे एगो देवो यकरेइ ! असुरनागयोस्तत्र गमनाभावादिति, तदेवमिह
सप्तमपृथिव्यधोदेवमपि यावद्भूमानिकदेवानां गमनमुक्तम् ; प्रस्तुतग्रन्थे तु तृतीयपृथिवीमेव यावत्तद्गमनमावेदितं, तत्त्वं तु केवलिनो
विदन्तीति, ' असंखभागुप्पि ' चि अच्युतेदेवलोकोपरिवर्तिनां श्रेयकानुत्तरविमानवासिदेवानामन्यत्र गमनागमनाभावात्
स्वस्थानगतैव स्पर्शना, सा च लोकासंख्येयभागरूपैवेत्यर्थः, त्रियमाणस्पर्शनाविवक्षा त्विह न कृतवैति गाथार्थः ॥ १९७ ॥
अथ त्रियग्ममुप्यगतिस्पर्शनामाह-

नरतिरिण्हि य लोगो सत्तासाणेहि छऽजययिगिहीहिं । मिरसेहऽसंबभागे विगलिंदीहिं तु सब्वजगं ॥ १९८॥

नैस्तिर्यग्भिश्च सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते, तत्र नराणां केवलिसमुद्रयातचतुर्थसमये सर्वलोकव्यापिताऽवगन्तव्याः, अन्ये तु व्याचक्षते-मिध्यादृष्टयो मनुष्याः सर्वत्रोर्ध्वमधस्तिर्यक् चोत्पद्यमानास्तत्र आगच्छन्तश्च वेदनाभारणान्तिकसमुद्रघाताभ्यां सर्वलोकं व्याप्नुवंतीति, एतच्च व्याख्यानं वयं तावन्नागच्छामः, यतोऽद्वैतीयद्वीपसमुद्रमध्यमात्रवर्त्तिनेन स्वोका एव मनुष्याः, अतो यदि ते शेषजीवेषुत्पद्यमाना विवक्ष्यन्ते, शेषजीवाश्च तेपूत्पद्यमानास्तद्रूपत्वेन गृह्यन्ते, वेदनाभारणान्तिकसमुद्रघातावस्था च विवक्ष्यते, तथापि सर्वलोकव्यापित्वमपीषां नावगम्यते, अपरं च पंचेन्द्रिया “ उक्त्वाएणं समुद्रघाणं सद्घाणेणं लोयस्स असंखिज्ज-इभागे ” इति वचनात् प्रज्ञापनायां सर्वेषामपि पंचेन्द्रियाणां सर्वलोकव्यापिता निषिद्धा, किं पुनः केवलमनुष्याणां ?, तस्मात् केवल्यपेक्षयैव नराणां सर्वलोकव्यापित्वमवगम्यत इति, तिर्यचस्तु मिध्यादृष्टयः स्रक्ष्मैकेन्द्रियाद्येषुश्रया सर्वलोकव्यापिनो बुध्यन्त एवेति । ‘ सत्तासाणेहि ’ ति सास्त्रादनैस्तिर्यग्मनुष्यैरोपतप्राग्भारापृथिव्यादिपूत्पद्यमानैः सप्त रज्जवः स्पृष्टा, इतश्च मृतः सास्त्रादनः किञ्चित् शुभत्वादूर्ध्वमेव गच्छति, नाधस्ताद्, अत एव स्रत्रोपन्यासाद्, यदि पुनरधस्तादपि गच्छेत्तदा त्रयोदशरज्जुसंस्पर्शोऽप्युक्तः स्यादिति, यस्तु सास्त्रादननारकः पृष्ठनरकपृथिव्यादिभ्यः समागत्येह तिर्यग्मनुष्यत्वेनोपजायते सोऽप्यान्तराले वर्तमानोऽप्रेतनायुष्कोदयेऽप्यप्रेतनशरीराप्राप्तेर्नारकत्वेनैव विवक्षितः, अन्यथा सास्त्रादनतिर्यग्मनुष्याणां द्वादश रज्ज्वात्मिकापि स्पर्शना स्यादिति, ‘ छऽज्जयग्निहीहि ’ ति अयताः-अविरतसम्यग्दृष्टयो गृहिणस्तु देशविरतथाचका इह गृह्यन्ते, तैरयतैर्गृहिभिश्च प्रत्येकमतः स्थानादच्युतदेवलोकैः समुत्पद्यमानैः पङ् रज्जवः स्पृश्यन्ते, एते चेहायता गृहिणश्च सामर्थ्यान्मनुष्या एव बोद्धव्याः, नतु तिर्यग्भिः, तेषां सहस्रारमेव यावदुत्पत्तेः पङ् रज्जुसंस्पर्शाभावादिति, ‘ निस्सेहऽसंखमागो ’ ति भिक्षुः-सम्यग्मिध्यादृष्टि-

भित्तिर्पद्ममुप्यस्तादवस्थार्या मरणासम्भवेनान्यत्रोत्पत्त्यभावात् स्रजन्मस्थानरूपो लोकासंख्येयभाग एव स्पृष्टः ॥ तदेवं तिरथा
सामान्येन स्पर्शना प्रोक्ता, साम्प्रतं तेषामेव चादरकेन्द्रियादिभेदभिन्नानां विशेषतस्तामभिधित्सुरिदमाह- 'विगलिदीर्घि' ति
'सन्वजगं' ति द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणविकलेन्द्रियैरुत्पादममुद्र्यातापस्थयोः सर्वे जगत्-सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते इत्यर्थः,
एव तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनायां तूत्पादसमुद्घातस्वस्थानैर्लोकासंख्येयभागमचिन एव विकलेन्द्रियाः सर्वेऽप्युक्तास्तदेव
न युक्तिसङ्गतं बुध्यते, स्वल्पत्वादमीपां, तच्च तु बहुयुता एव विदन्तीति गाथार्थः ॥ १९८ ॥ उक्तमेवाथं साविज्ञेयमाभिधित्सुराह-

पापरपज्जत्तावि य सयला वियला य समुहउववाण । सन्वं फोसंति जगं अह एवं फोसणाणुगमो ॥ १९९ ॥

पृथिव्यादिनादरपर्योमैकेन्द्रियाः सम्पूर्णपंचेन्द्रियतेर्यग्लक्षणा सरूलाः द्वित्रिचतुरिन्द्रियस्वरूपा विकलाथ 'समुह' -
ति गमुद्घातावस्थायां 'उववाण' ति मिग्रहगतिलक्षणेत्पादावस्थायां च 'सर्ज जगत्' सर्जं लोके स्पृशन्तीत्येयोऽपि प्रस्तुत-
ग्रन्थाभिप्राय एव, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु तिर्यचो चादरपर्योमैपृथिव्यप्तेजःकायिकाः पंचेन्द्रियाः विकलेन्द्रियाथ सर्वेऽपि
स्वल्पत्वादुत्पादसमुद्घातस्वस्थानैः प्रत्येकं लोकासंख्येयभाग एव प्राप्यन्त इति, अस्यां च गाथार्यां द्धर्मैकेन्द्रिया नोक्ताः,
मर्मलोकव्यापित्तेन तेषां प्रागेवोक्तत्वाद्, अपर्याप्त्यनादरैकेन्द्रियास्त्वस्य ग्रन्थस्थाभिप्रायेण स्वस्थानेनापि सर्वलोके व्यापिन एवेति
तेऽपीह नोपाचाः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु चादरापर्योमैकेन्द्रिया अप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामेव लोकं व्याप्नुवन्ति, न स्वस्थानेन, पर्यो-
मैकेन्द्रियनिर्धेय तेषामुत्पत्तेः, विकलेन्द्रियाणां मर्मलोकव्यापित्वमनन्तरगाथापर्यन्ते सामान्येनाभिहितं, अत्रोत्पादसमुद्घातावस्था-

विशेषितं तदपि श्रोक्तमिति न पुनरुक्तता शंकनीयेति, तदेवं जीवगतां स्पर्शनामभिधायोपसंहरन्नाह— 'अह एव फोसणाणु-
गमो' चि अथानन्तरमपरोऽप्येवमुक्तानुसारेण जीवसमासस्पर्शनाया अलग्नो-विचारो बुद्धिमताऽभ्यूह्य कर्तव्य इति गाथार्थः
॥ १९९ ॥ तदेवमभिहिता जीवस्पर्शना, साम्प्रतं तत्प्रतिपक्षभृतत्वप्रत्यासत्त्याऽजीवस्पर्शनामभिधित्सुराह—

आइदुगं लोगफुडं गयणमणागाहमेव सञ्चगयं । कालो नरलोगफुडो पोगल पुण सञ्चलोगफुडा ॥ २०० ॥

इह तावत् पञ्चाजीवद्रव्याणि-धर्माधर्माकाशास्तिकायाः पुद्गलाः कालश्च, तत्रादौ द्विकमादिद्विक्र-धर्माधर्मास्तिकायलक्षणं
लोकस्पृष्टं, सर्वमपि लोकं स्पृष्ट्वा स्थितमित्यर्थः, गगनम्-आकाश पुनरनवगाढं, इदमुक्तं भवति-सर्वेऽपि जीवा अजीवाश्चाकाश
एवावगाढाः, आकाशं पुनरन्यत्र क्वचिदपि नावगाढं, अतस्तदेवाकाशं जर्वैरजर्वैश्च स्पृष्टत्वेन प्ररूप्यते, आकाशेन पुनरन्यत् किमपि
स्पृष्टं नोच्यत इति भावः, तर्हि तद्गगनं कियत्प्रमाणमित्याह— 'तं तु सञ्चगयं' ति तत् पुनर्गगनं सर्वत्र-लोकऽलोकं च
गतं-स्थितं लोकालोकव्यापीत्यर्थः, 'कालः' चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽद्वैततीयद्वीपसमुद्रलक्षणं नरलोकमेव स्पृशति, परतः
पुनश्चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावात् समयावलिकादिरूपकालस्यासम्भव एवेतिभावः, पुद्गलास्तु सर्वमेव लोकं स्पृशन्ति,
सर्वलोकाकाशवचित्वात्तेषामिति गाथार्थः ॥ २०० ॥ तदेवमजीवानामप्यभिहिता स्पर्शना, तदभिधाने च स्पर्शनाद्वारं समाप्त-
मिति । 'अथ संतपयपरूवणया द्रव्यपमाणं चे' त्यादिगाथाऽभिहितं क्रमप्राप्तं कालद्वारमभिधित्सुराह—

कालो भवाउकायिड्डिई य तह गुणविभागकालं च । वञ्छामि एरुजीवं नाणजीवि पडुच्चया य ॥ २०१ ॥

‘ कालो ’ चि कालः पूर्वोक्तशब्दार्थः समयावलिकारूपस्तावदिह प्ररूपणीय इति शेषः, स च प्राक् प्ररूपित एवेति नेह प्ररूप्यते, सामान्येन कालप्ररूपणानन्तरं च भवायुःकालं कायस्थितिकाल गुणविभागकालं च वक्ष्यामीति, द्वितीयान्तः कालशब्दः सर्वत्र सम्न्यते, तत्र नारकादिभगानामन्यतरो विवक्षित एको भवः एरु जन्मस्थानं तत्र भवे आयुर्भवायुस्तद्विषयः कालो दशवर्ष-सहस्रादिक्रुस्तमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति सम्न्यः, तथा ‘ कायः ’ पृथिव्यप्कायादिस्तनैकैकस्मिन् काये मृत्वा पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य तद्भावपरित्यजतो जीवस्य स्थितिः कायस्थितिस्तद्विषयः कालः कायस्थितिकालोऽस्तंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिक्रुस्तं च वक्ष्यामीति सण्टंकः, तथा गुणा-मिथ्यादृष्टिसास्वादनादिगुणस्थानलक्षणाथतुर्दश तेषां विभागेन-पार्थक्येन तद्भावापरित्या-गविषयः कालो गुणविभागकालः तं च एकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति योगः, तदेवं भवायुष्कादिविषयभेदाद् त्रिविधः कालोऽत्र वक्तव्य इति गार्थार्थः ॥ २०१ ॥ तत्र क्रमेण सप्तसु नारकपृथ्वीप्वैकैकनारकस्यैकभवायुर्लक्षणं कालं तावद्वक्तुमाह—

एगं च त्रिणिण सत्त य वस सत्तरसेव हुंति षावीसा । तेत्तीस उपहिनामा पुढवीसु ठिई कमुक्कोसा ॥२०२॥

महत्प्रसाम्यादुधिनामशब्देन सागरोपममिहाभिप्रेतं, तत्रैकैकनारकस्यैकैकस्मिन् भवे रत्नप्रभादिषु सप्तसु पृथ्वीषु क्रमेणोत्कृष्टा स्थितिरियं प्रतिपचव्या, तद्यथा रत्नप्रभायांमेकस्य नारकस्यैकस्मिन् भवे एकं सागरोपममुत्कृष्टा स्थितिः, शर्करप्रभायां त्रीणि वातुरूप्रभायां सप्त पद्मप्रभायां दश धूमप्रभायां सप्तदश तमःप्रभायां द्वाविंशतिः सागरोपमानि एकस्य नारकस्यैकत्र भवे उत्कृष्टा स्थितिः, सप्तमनररूपीथव्योपमेकस्य नारकस्यैकत्र भवे त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्युत्कृष्टा स्थितिरिति गार्थार्थः ॥२०२॥

अर्थतास्वेव सप्तम नरकपृथिवीषु नारकायुषो जघन्यां स्थितिमाह—

पढमादि जमुकोसं थीयादिस्तु सा जहणियाया होइ । घम्माए भवणवंतर वाससहरसा दस जहणणा ॥२०३॥

प्रथमादिपृथिवीषु यदुत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं द्वितीयादिषु पृथिवीषु सैव जघन्या स्थितिर्मवतीति मन्तव्यम्, तथाहि-
प्रथमपृथिव्यां या सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरुक्ता द्वितीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, द्वितीयपृथिव्यां तु या साग-
रोपमत्रयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरभिहिता तृतीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, एवं तावन्नेयं यावत् षष्ठपृथिव्यां या द्वाविंशति-
सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरवेदिता सैव सप्तमपृथिव्यां जघन्या स्थितिर्वेदितव्या, नन्वेवं सति घर्माभिधानायां पृथमपृथि-
व्यामद्यापि जघन्या स्थितिर्न निवेदिता भवति, अतः सा निवेद्यतामित्याशंभय प्रथमपृथिवीनारकाणां तत्प्रसंगतो जघन्य-
स्थित्या समानत्वाद् भुवनपतिव्यन्तराणां च जघन्यां स्थितिमभित्सुराह— 'घम्माए' इत्यादि, घर्माभिधानप्रथमपृथ्वी-
नारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिविज्ञेयेति गार्थार्थः ॥२०३॥ ननु यदि भवनपतिव्यन्तराणां दश
वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिस्तदा उत्कृष्टा तेषां कियत्प्रमाणाऽसौ भवतीत्याशङ्क्यासुरकुमारादिभवनपतीनां व्यन्तराणां चोत्कृ-
ष्टां स्थितिमाह—

असुरेसु सारमहियं सहुं पल्लं हुवे य देस्तूणा । नागार्हुणुकोसा पल्लो पुण वंतरसुराणं ॥ २०४ ॥

इह मनपतयोऽसुरकुमारदिभेदाद्दशधा श्रुतसागरे पठ्यन्ते, तद्यथा- “असुरा नाग युवणा विज्जू अग्नी य दीव उदही या।
दिसि वाउ तथा थणिया दसमेया हुति भवणवई ॥१॥” चि, एते चासुरकुमारादयो दशापि पुनाद्विभेदाः-मेरुगिरेर्दक्षिणदिग्वर्चिनः
उत्तरदिग्वर्चिनश्च, तत्र ‘असुरेसु सारं’ ति मेरुदक्षिणदिग्वर्चिन्वसुरकुमारेषूत्कृष्टा स्थितिरकं सागरोपममित्यर्थः, ‘अहियं’ ति
‘उत्तरदिग्वर्चिषु त्वसुरकुमारेषु तदेव सागरोपमं विश्विदधिकमुत्कृष्टा स्थितिज्ञातव्येति, नागकुमारादीनामादिशब्दात् सुवर्णकुमार-
निधुत्कुमारादीनां दक्षिणदिग्वर्चिनां सार्द्धपल्योपममुत्कृष्टा स्थितिः, उत्तरदिग्वर्चिनां तु तेषामेव नागकुमारादीनां देशानपल्योपमद्वय-
मुत्कृष्टा स्थितिर्भगति, उत्तरदिग्वर्चिनो ह्येते स्वभावादेव शुभाधिरासुपथ भवन्ति, दक्षिणदिग्वर्चिनस्तु तद्विपरीता इति, व्यन्तर-
सुराणां तु पिशाचभूतयक्षादिभेदतोऽष्टविधानामपि पल्योपमेष्वोत्कृष्टा स्थितिर्भवति, दक्षिणदिग्वर्च्यसुरकुमारप्रभुचमरेन्द्रदेवीनां तु
सार्द्धं पल्योपमत्रयमुत्कृष्टमायुः, उत्तरदिगसुरकुमाराधिपत्नीन्द्रदेवानां तूत्कृष्टमायुः सार्द्धानि चत्वारि पल्योपमानि, नागकुमारादि-
नवनिर्वायदेवीनां तूत्तरदिग्वर्चिनीनां देशानं पल्योपममुत्कृष्टमायुः, दक्षिणदिग्वर्चिनीनां तु तासामेव देवीनां व्यन्तरीणां चार्द्धपल्यो-
पममुत्कृष्टमायुरित्येतत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्र प्रागाभिहितं दशवर्षसहस्ररूपमेवेति गार्थार्थः ॥२०४॥ अथ ज्योतिष्क-
देवानामायुःप्रमाणमाह-

पष्टष्ट भाग पन्नं च साहियं जोइसे जहण्णिणयरं । हेडिल्लुक्कोसठिई सक्काईणं जहण्णा सा ॥ २०५ ॥

! सामान्येन ज्योतिषां पल्योपमस्याष्टमो भागो जघन्यमायुः, इतरत् पुनः-उत्कृष्टं तत्रमेव साधिकं पल्योपममायुः, त्र्यपलधाधिकं पल्यो-

पममित्यर्थः, विशेषतः कस्य ज्योतिषः किमायुरिति चेद् ? उच्यते,- ज्योतिष्कदेवास्तावच्चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकेभदान् पञ्च-
विधास्तदेव्योऽपि पञ्चविधा इति सर्वेऽपि दशविधाः, तत्र चन्द्राणां पल्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु त्र्यर्पलक्षाधिकं पल्यो-
पममिति १, तद्देवीनां पल्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु पञ्चाशद्वर्षसहस्राधिकं पल्योपमार्द्धमिति २, आदित्यानामपि जघन्य-
मायुश्चन्द्रवदेव, उत्कृष्टं तु वर्षसहस्राधिकं पल्योपममिति ३, तद्देवीनामपि जघन्यं चन्द्रदेवीवदेव, उत्कृष्टं तु पंचवर्षशताधिकं
पल्योपमार्द्धमिति ४, भौमबुद्धादीनां तु शेषग्रहाणां जघन्यं सूर्यवदेव, उत्कृष्टं तु पल्योपमं ५, तद्देवीनामपि जघन्यं सूर्यदेवीसदृशमेव
उत्कृष्टं तु पल्योपमार्द्धमिति ६, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तु जघन्यं ग्रहतुल्यमेव, उत्कृष्टं तु पल्योपमार्द्धमिति ७, तद्देवीनां तु जघन्यं
ग्रहदेवीसमानमेव, उत्कृष्टं तु साधिकः पल्योपमचतुर्थांश इति ८, तारकदेवानां जघन्यं पल्योपमस्याष्टमांशः, उत्कृष्टं तु पल्योपम-
चतुर्थांशः ९, तद्देवीनां तु जघन्यं पल्योपमस्याष्टभागः, उत्कृष्टं तु साधिकः पल्योपमाष्टभाग एव १०, तेदत्तदशस्वपि स्थानेषु
विशेषतो ज्योतिष्काणां जघन्यतरमेदभिन्नमायुः द्रष्टव्यम्, तदुक्तम्-“चंदाइच्चगहाणं नक्खत्ताणं च देविसहियाणं । अट्टण्हंपि जहणं
आज्ज पलियस्स चउभागो ॥ १ ॥ पलिओवमट्टभाओ तारयेदेवाण तह य देवीणं । होइ जहणं आउं एत्तो उक्कोसगं वोच्छं ॥२॥
पलियं च वरिसलक्खं चंदाणं सूरियाण पलियं तु । वरिससहस्सेणऽहियं गहाण पलिओवमं पुणं ॥ ३ ॥ नक्खत्ते पलियद्धं
तारयेदेवाण पलियचउभागो । ससिदेवीणं आउं उक्कोसं होइ पलियद्धं ॥ ४ ॥ पण्णाससहस्सेहिं वासाणऽहियं तहेव पलियद्धं ।
णवासासयऽब्भहियं रविदेवीणं परं आउं ॥ ५ ॥ पलिओवमस्स अद्धं गहेदेवीणं तहेव सविसेसो । पलिओवमचउभागो आउं
नक्खत्तेदेवाण ॥ ६ ॥ तारयेदेवीणांपिहु उक्कोसं आउयं विणिदिट्ठं । पलिओवमट्टभाओ अहिओ किंची विससेण ॥ ७ ॥”

इत्यलं प्रसंगेन । अथ वैमानिकेदवानां जघन्यस्थितिनिरूपणार्थमाह- ' हेड्विल्लुमोसे ' त्वादि, शक्रशब्देन पूर्ववत् माधर्म-
देवलोकोऽभिधीयते, ततश्च सौधर्मादिवेवलोकानां ग्रैयकानुचरपिमानसहितानां मध्ये उपर्युपरितनानां ' हेड्विल्लु ' शब्दोपादा-
नादयं सामर्थ्यलब्धोऽध्याहारः, सा जघन्या स्थितयो किमित्याह- ' हेड्विल्लु कोसट्टिह ' चि, अधोऽधोपचिनां या उत्कृष्टा
स्थितिः उपर्युपरिर्चर्त्तनां सैव जघन्या स्थितिरित्यर्थः, तथाहि-यैव सौधर्मदेवलोकं सागरोपमद्वयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिर्भूयते
सैव तदुपरिवर्त्तिनि सनत्कुमारे जघन्या, यैव चेशोने सातिरेकमागरोपमद्वयस्वरूपा उत्कृष्टा स्थितिरभिधास्यते भव तदुपरिवर्त्तिनि
मोहेन्द्रे जघन्या, सनत्कुमारोत्कृष्टस्थितिस्तु मागरोपमसप्तकलक्षणा ब्रह्मलोकं जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु दशमागरोपमात्मिका
लान्तके जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि चतुर्दशमागरोपमरूपा महाशुकं जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु मत्तदशमागरोपमस्वरूपा
सहस्रारे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनरष्टादशमागरोपमलक्षणा आनते जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरेकोनविंशतिमागरोपमस्वरूपा
प्राणते जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि विंशतिसागरोपमात्मिका आरणे जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्रैकविंशतिमागरोपमस्वरूपा
अच्युतेदेवलोकं जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनर्द्वाविंशतिसागरोपमरूपा नवानां ग्रैयकविमानप्रस्तनानां मध्येऽधस्तनप्रस्तटे
जघन्या, एतमेषु नवसु ग्रैयकविमानप्रस्तटेऽप्यैकं सागरोपं तद्वयद्विभवावेवं यावन्नमप्रस्तटे त्रिंशत्सागरोपमानि जघन्या
स्थितिः, तदुत्कृष्टस्थितित्वेकविंशत्सागरोपमलक्षणा विजयादिषु चतुर्धनुत्तरीयमानेषु जघन्या स्थितिः, सर्वार्थसिद्धिमानं तु
जघन्या स्थितिरन नास्ति, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया जघन्योत्कृष्टाया एव स्थितस्तत्राभिधास्यमानत्वादिति, नन्वेवं मति
' हेड्विल्लुकोसट्टिहै ' समाईणं जहण्णा सा ' इत्यनेन मनत्कुमारादीनामेव जघन्या स्थितिर्निरूपिता भवति, न सायमेवान-

योः, सत्यं, तयारंसा स्वयमेव द्रष्टव्या, तद्यथा-सौधर्मे जघन्या स्थितिरिकं पत्योपमं, ईशाने तु सातिरेकं पत्योपममित्यलं
विस्तरणेति गाथार्थः ॥ २०५ ॥ अथामीपमेव चैमानिकानामुत्कृष्टां स्थितिमाह-

द्वौ साहि सत्त साहिय दस चउदस सत्तरेव अड्डारा । एकहाहिया य एत्तो सआइनु सागरुवमाण्णा ॥ २०६ ॥

सागरेण महत्त्वसामान्यात् समुद्रेणोपमानम्-उपमा येषां ते सागरोपमानाः-कालप्रमाणविशेषाः, पूर्वोक्तस्वरूपाण्यद्वासागरोपमा-
णित्यर्थः, तानि च द्वयादीनि शकादिषु पूर्ववत् सौधर्मादिदेवलोके यथाक्रममुत्कृष्टा स्थितिरिति सामर्थ्याल्लभ्यते, तथाहि-
सौधर्मदेवलोके द्वे सागरोपमे उत्कृष्टा स्थितिः, ईशाने तु ' साहि ' चि, ते एव द्वे सागरोपमे साधिके, सनत्कुमारो तु सप्त सागरो-
पमाणि, माहेन्द्रे ' साहि ' चि तान्येव सप्त साधिकानि, ब्रह्मलोके दश लोके चतुर्दश महाशुके सप्तदश सहस्रारे अष्टादश
' एकहाहिया एत्तो ' चि इत ऊर्ध्वं प्रतिस्थानमेकं सागरोपमधिकं वाच्यम्, तद्यथा-आनेते एकोनविंशतिः प्राणते विंशतिः
आरणे एकविंशतिः अच्युते द्वाविंशतिरित्येवं त्रैवेयकविमानप्रस्तटेध्वाप्येकं सागरोपमं वर्धयितव्यं यावन्नवमत्रैवेयकप्रस्तटे एकत्रि-
शत्सागरोपमानमुत्कृष्टा स्थितिरिति, इह च ' एकहाहिया य एत्तो ' इति सामान्योक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्न-
वमत्रैवेयकपर्यन्तमेवैकाधिकत्वं द्रष्टव्यम्, अनुत्तरविमानेषु तु सागरोपमद्वयैवनाधिक्यं वाच्यम्, तेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया
उत्कृष्टस्थितेरागमेऽनेकस्थानेषु प्रतिपादितत्वाद् तत्रापि सर्वार्थसिद्धे विमाने जघन्यस्थितेरभावात् त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्यजयन्यो-
त्कृष्टा स्थितिरिति विशेष इति गाथार्थः ॥ २०६ ॥ अथ तिर्यग्गतौ भवाद्युःकालमभिविधित्युरेकोन्द्रियाणां तावदाह-

धावीस सत्त तिन्नि य वाससहस्राणि दस य उक्कोसा । पुढविदगानिलपत्तेयतरुसु तेऊ तिरायं च ॥ २०७ ॥

द्वाविंशत्यादिभिः सह पृथिव्यादीनां यथासंख्येन सम्बन्धः, पृथिव्याद्येकेन्द्रियाश्च सूक्ष्मवादादाघनेकभेदभिन्नाः सिद्धान्ते पठ्यन्ते, तत्रैव चादरेकीन्द्रियाणामेवोक्तमेव चायुर्वक्तव्यम्, वादराणां तु जयन्यं सूक्ष्मादीनां जयन्यतरभेदभिन्नं चायुरुपरिष्टाद् वक्ष्यते, तत्र चादराणां पृथिवीकायिकानां 'धावीस' ति द्वाविंशतिः वर्षसहस्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, 'सत्त' ति चादराकायिकानां सप्त वर्षसहस्राणि चादरानिलानां त्रीणि वर्षसहस्राणि चादरप्रत्येकतरूणां दश वर्षसहस्राणि चादरतेजःकायिकानां पुनस्त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिरित्यर्थे इति गाथार्थः ॥ २०७ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह—

धारस अउणप्पन्नं छत्पिय वासाणि दिवसमासा य । वेइंदियाइयाणं तरतिरियाणं तिपल्लं च ॥ २०८ ॥

द्वादश वर्षाणि द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा भवस्थितिरित्यादि यथासंख्येन सम्बन्धः, एकोनयञ्चाशदिवसास्त्रीन्द्रियाणां, षण्मासाश्चतुरिन्द्रियाणां, गर्भजानां नराणां पञ्चेन्द्रियतिरथां च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टा भवस्थितिः, इह च तिर्यगतिरथायुःकालप्ररूपेण प्रस्तुतेऽपि यन्मनुष्याणामुत्कृष्टायुःप्रतिपादनं तत् पल्योपमत्रयोत्कृष्टायुःसाम्याह्लाघवार्थमिति नासम्बद्धभाषित्वसत्ताङ्कनीयमिति गाथार्थः ॥ २०८ ॥ इह पञ्चेन्द्रियतिरथां सामान्येनैवोत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं, विशेषचिन्तायां त्वमी सम्मूर्च्छनजलचरादिभेदतो बहुधा भिद्यन्त इति सम्मूर्च्छनजलस्थलचराणां भवायुःकालमाह—

जलथलखहसंमुच्छिमपज्जतुक्कोस पुव्वकोडीओ । चरिसाणं बुलसीई पिसत्तरि चैव य सहस्सा ॥ २०९ ॥

इहापि जलचरादीनां पूर्वकोट्यादिभिः सह यथासंख्येन संबन्धः, तत्र पर्याप्तसंमूर्च्छजलचराणां पूर्वकोटी वर्षाणामुत्कृष्टा भवस्थितिः, पर्याप्तसंमूर्च्छजस्थलचराणां चतुरशीतिवर्षसहस्राण्युत्कृष्टमायुः, पर्याप्तसंमूर्च्छजलचराणां द्विसप्ततिवर्षसहस्राण्युत्कृष्टो भवायुःकाल इति गार्थार्थः ॥ २०९ ॥ अथैषामेव जलचरादीनां पर्याप्तगर्भजानामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह—

तेसिं तु गवभयाणं उक्कोसं होइ पुव्वकोडीओ । तिणिण य पट्ठा भणिया पट्टस्स अंसंखभागे उ ॥२१०॥

तेषामेवानन्तरगार्थोक्तानां जलचरादीनां गर्भजानां पूर्वकोट्याद्युत्कृष्टमायुरितीहापि यथासंख्येन सम्बन्धः, तत्र पर्याप्तगर्भज-जलचराणां पूर्वकोटिवर्षाणामुत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजस्थलचराणां त्रीणि पत्योपमान्युत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजलचराणां पत्योपमस्या-संख्येयभाग उत्कृष्टमायुर्भणितमिति गार्थार्थः ॥ २१० ॥ अथ पूर्वोक्तानामेव वादरपृथिव्यादेकन्द्रियाणां तथा पर्याप्तसंमूर्च्छज-जलचरस्थलचरखचराणां पूर्वमनुक्तानां साधारणवनस्पत्यादीनां च जघन्याद्यायुःस्वरूपं भवायुःकालमाह—

एएसिं च जहण्णं उभयं साहार सव्वसुहुमाणं । अंतोमुहुत्तमाज्ज सव्वापज्जत्तयाणं च ॥ २११ ॥

एतेषां पूर्वनिर्दिष्टानां वादरपृथिव्यतेजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां पर्याप्तसंमूर्च्छजगर्भजलचरस्थलचरखचराणां च ' जहण्णं ' - ति उत्कृष्टस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् जघन्यमन्तसुहृत्तमायुरित्युत्तरेण सम्बन्धः, तदेतत् पूर्वमुत्कृष्टायुःप्रतिपादनक्रमेणोक्ताना-

मेव जन्तूनां जघन्यमायुः प्रतिपादितम्, अथ पूर्वमनुक्तानामुभयस्वरूपमप्यायुः प्रतिपादयन्नाह— 'साहारे' ति साधारणा-अनन्त-
कायिकवनस्पतयस्तेषां बृहमवादेरेभेदभिन्नानां तथा 'सञ्चसुहुमाणं' ति उक्तश्रेयाणां सर्वेषां पृथिव्यसंज्ञोवायुलक्षणानां
बृहमाणं वनस्पतीनां तु सूक्ष्माणं साधारणवनस्पतिद्वारेणोक्तत्वादिति 'उभयं' ति जघन्योत्कृष्टस्वरूपमुभयमप्यायुरन्तर्मुह-
धमेवेत्यत्रापि सम्बध्यते, जघन्यपक्षे तदेवान्तर्मुह्रूचं लघुस्वरूपं उत्कृष्टपक्षे तु तदपि बृहत्तरमित्ययमेव जघन्योत्कृष्टयोर्भेदो नान्य
इति भावः, एवमुत्तरत्रापि 'सञ्चापञ्जस्तयाणं च' ति ये पृथिव्यादयोऽपर्याप्ता एव त्रियन्ते न तु पर्याप्तीः सर्वा समर्थयन्ते
तेषामपर्याप्तानामप्युभयं-जघन्योत्कृष्टरूपमायुरन्तर्मुह्रूचमेवेति गार्थार्थः ॥ २११ ॥ तदेवमेकैकं जीवमधिकृत्य भवायुःकालोऽभि-
हितः, साम्प्रतं तदुपसंहारपूर्वकं नान्वाजीवानाश्रित्य तमाह—

एकगजीवाडठिई एसा थहुजीचिपा उ सञ्चद्वं । मणुपअपञ्जस्तयाणं असंखभागो उ पष्टस्स ॥ २१२ ॥

एषा पूर्वोक्ता 'एकगजीवाडठिई' ति एकैकस्य रत्नप्रभानारकादिजीवस्यायुःस्थितिरुक्ता, 'थहुजीचियाड
सञ्चद्वं' ति बहवो जीवा विषयो यस्याः सा बहुजीविका स्थितिः, बहुजीवसम्बन्धिर्नित्यर्थः, 'सर्वाद्वं' सर्वकालं द्रष्टव्या,
न स कालोऽस्ति यत्र नारकाः सर्वेऽपि मृत्वा अन्यत्रोत्पद्यन्ते, नरकगतिस्तु तैः शून्या मधिष्यतीति, एवं तिर्यग्गत्यादिष्वपि
वाच्यम्, तस्मान्नानाजीवानां सर्वकालं स्थितिः, आह-ननु जीवेषु मूलोत्तरभेदभिन्नेषु सर्वेष्वप्ययं न्यायोऽथ केपुचिदेवेत्या-
शंकेयाह--'मणुये' त्यादि, अपर्याप्ता मनुष्याः कदाचिदेकः कदाचिद्बद्धो कदाचित्तु बहवः प्राप्यन्ते तावद्यावदुत्कृष्टतः पल्योपमा-

संख्येयभागः, ततः परमवश्यमेवोत्कृष्टतो द्वादश मुहूर्तान् यावत् पर्याप्ता एव सर्वेऽपि मनुष्याः प्राप्यन्ते, नैकोऽप्यपर्याप्तो, द्वादश-
 भौहृत्तिकस्य मनुष्यगत्युत्पत्तिविरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वादित्यभिप्रायः, ततश्च नानाजीवानप्याश्रित्यायुःस्थितौ चिन्त्यमा-
 नायामपर्याप्तमनुष्याणां सर्वकालं सा न लभ्यते, किन्तु पल्योपमासंख्येयभाग एवेति भावः, नरकगतिदेवगतयोर्द्वान्द्रियादि-
 तिरथां च कस्यापि क्रियानपि विरहकालः समये प्रोक्त एव, परं केनाप्यभिप्रायेण नारकादयोऽपर्याप्ताः कियन्तमपि कालमव्यव-
 च्छिन्नाः प्राप्यन्त इतीह न निर्दिष्टं स्यान्ताराच्चावसेयमिति गार्थार्थः ॥ २१२ ॥ तदेवमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्योक्तो
 भवायुःकालः, अथ कायस्थितिकालमधिकृत्याह-

एकेकभवं सुरनारयाओ तिरिया अणंतभवकालं । पंचिदियतिरियनरा सत्तडुभवा भवग्गहणे ॥ २१३ ॥

इह कायशब्देन पृथिव्यादिकायोऽभिप्रेतः, तत्र काये स्थितिः-अवस्थानं कायस्थितिः, मृत्वा पुनस्तत्रैवोत्पत्तेः, तमेव च विवक्षितं
 कायमपरित्यजतो जीवस्य या स्थितिरवस्थानं सा कायस्थितिस्ताद्विषयः कालोऽत्राभिधातुमिष्ट इति भावः, तत्र सुरा नारकाश्च स्वकीय-
 स्वकीयनिकाये एकैकमेव भवं यावन्निरन्तरं भवन्ति, ततः परं मृत्वा तिर्यङ्मनुष्ययोरेवोत्पद्यन्ते न पुनस्तत्रैवत्यर्थः, अतो मृत्वा
 पुनस्तत्रैवोत्पत्तिलक्षणा कायस्थितिरमीषां न सम्भवति, किन्तु भवस्थितिरैतेषु सम्भवित्युक्तं भवति, 'तिरिया अणंत-
 कालं' ति सामान्येन तिर्यचो मृत्वा पुनस्तिर्यङ्श्वेवोत्पद्यमाना अनन्तभवकालं यावत्तिष्ठन्ति, अनन्तानन्तान् भवान्तावद्-
 भवसान्निधिनमन्तानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणिलक्षणं कालं यावद्वत्तिष्ठन्त इत्यर्थः, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयान् पुद्गलपरावर्तान् यावद्वत्तिष्ठन्त,

उक्तं च प्रज्ञापनायाम्-“तिरिक्त्वजोणिणं णं मते! तिरिक्त्वजोणिणं कालओ केचिरं होइ? गोयमा! जहण्णं अंतोमुहुचं उकोसणं अणंतं कालं, अनंतओ उस्मप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ त्ति, खेतओ अणंता लोगा असखेज्जा पोग्गलपरियट्ठा, ते णं पोग्गलपरियट्ठा आवलियाए असंखज्जइभागो’ त्ति, अथ पंचेन्द्रियतिर्यंचः पंचेन्द्रियतिर्यंचेव मनुष्यास्तु मनुष्येष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानाः कियतो भवान् कियन्तं च कालं यावदवतिष्ठन्त इत्याशंक्याह- ‘पंचिट्ठिये’ त्यादि, भवानां ग्रहणं पुनः पुनरुत्पादनं भवग्रहणं तस्मिन्-भव-ग्रहणं विचार्यमाणे, भवग्रहणान्याश्रित्य कायस्थितौ चिन्त्यमानायागमिति भावः, सप्त वा अष्टौ वा भवान् यावत्ते तत्रैवोत्पद्यमाना उत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, कालतस्तु सप्त पूर्वकोटीस्तदधिकानि च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, इदमत्र इदयम्- यदि संख्यात-वर्षायुषः पूर्वकोटीस्थितिरूः पंचेन्द्रियतिर्यंचो नराश्च संख्यातवर्षायुषकेषूत्कृष्टतः पूर्वकोटीस्थितिकेष्वेव च यथाक्रमं पंचेन्द्रियतिर्यंचु-नरेषु च पुनः पुनरुत्पद्यन्ते तदा सप्तन भवग्रहणान्युत्कृष्टतः प्रत्येकममीषां प्राप्यन्ते, कालतस्तूत्कर्षतः सप्तैव पूर्वकोटयो लभ्यन्ते, यदि पुनः संख्यातवर्षायुः सम्बन्धिसप्तमभवग्रहणादनन्तरमेते उत्कृष्टस्थितिव्यसंख्यातवर्षायुषेःसु पंचेन्द्रियतिर्यंचु नरेषु च यथाक्रममेवाष्टमभवे सद्युत्पद्यन्ते तदाऽनया गत्या संख्यातवर्षायुषामसंख्यातवर्षायुषां च ममीलने प्रत्येकं पंचेन्द्रियतिर्यंचो नराणां चाष्टौ भवग्रहणानि लभ्यन्ते, नवमं तु भवग्रहणं न प्राप्यते, असंख्यातवर्षायुषुकमवादनन्तरमवश्यं देवेषुत्पादादिति, कालतस्तु त्रीणि पल्योपमानि सप्तभिः पूर्वकोटीभिरधिकानि प्राप्यन्ते इति, तस्मात् संख्यातवर्षायुषोऽसंख्यातवर्षायुषयोपेक्ष्य ‘सचट्टमवगगहणा’ इत्यक्तमिति गार्थार्थः ॥ २१३ ॥ अथैकैन्द्रियतिर्यंचो कायस्थितिमाह-

एगिदिहहरियंति य पोग्गलपरियट्टया असंखेज्जा । अट्टाइज्ज निओया असंखलोया पुढविमाई ॥ २१४ ॥

‘हरियाति य’ चि हरितानिचनस्पतयोऽन्ते-पर्यन्ते अवधौ येषां ते हरितान्ताः-पृथिव्याद्येकीन्द्रियाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्प-
तिलक्षणाः सर्वेऽप्येकीन्द्रिया इत्यर्थः, किमित्याह- ‘पोग्गले’ त्यादि, पुनः पुनरेतेष्वेकीन्द्रियेषूपपद्यमानास्तद्रूपतामपरित्यजन्तोऽ-
संख्येयान् पुद्गलपरावर्तान् यावदवतिष्ठन्ते, उक्तंच मज्ञापनायाम्-‘एगिदिएणं भंते! एगिदिएणं भंते! कालओ केच्चिरं होइ?, गोयमा!
जहण्णेणं अंतोमुट्टुत्तं उक्कोसिणं अणंतं कालं, अणंताओ उत्तस्सिप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अणंता लोगा असंखेज्जा पोग्ग-
लपरियट्टा, ते ण पोग्गलपरियट्टा आवलियाए असंखेज्जइभागो ”चि, ननु यदैकेन्द्रियेभ्यः पृथक्कृत्य निगोदवनस्पतीनामेव
केवलानां कायस्थितिश्चिन्त्यते तदा कियती सा भवतीत्याह- ‘अट्टाइज्जे’ त्यादि, निगोदवनस्पतयः पुनः पुनस्तत्रैवोत्पद्यमाना-
स्तद्भावमयुंचन्तोऽर्द्धवृत्तीयान् पुद्गलपरावर्तान् यावदासते, ततः परमन्यत्रोत्पद्यन्ते, उक्तंच- “ निओएणं भंते! निओएचि कालओ
केच्चिरं होइ?, गोयमा । जहण्णेणं अंतोमुट्टुत्तं उक्कोसिणं अणंतं कालं अणंताओ ओसिप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अट्टाइज्जा पोग्ग
लपेरियट्टाचि, ‘असंखलोगा पुढविमाई’ चि वनस्पतेः पृथग्भवत्कव्यत्वात् पृथिव्यादयः-पृथिव्यप्तेजोवायव इत्यर्थः, प्रत्येकं निजनिजकायेषु
पुनःपुनरुत्पद्यमाना असंख्येयांल्लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-पृथिवीकायिकाःपृथिवीकायिकेवपुनः पुनरुत्पद्यमानाः कालतो
ऽसंख्येया उत्तस्सिप्पिण्यवसिप्पिणीर्यावदवतिष्ठन्ते, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयांल्लोकानिति, असंख्येयेषु लोकेषु प्रतिसमयं प्रदेशापहोराणापदिग-
माणेषु यावत्पु उत्तस्सिप्पिण्यवसिप्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठन्त इतीह तात्पर्यम्, उक्तंच- “ पुढविमाईए णं भंते ! पुढवि-

काइएति कालो केचिं होइ ? , गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोत्तेणं असंखज्जं कालं असंखज्जाउ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालो, खेत्तओ असंखज्जा लोणं ” ति, एवमसंज्ञोवायूनामपि प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयकाये उत्पद्यमानानामेतावती स्थितिर्वाच्येति, पूर्वमेकन्द्रियेषु मध्ये स्वकाये परकाये चोत्पद्यमानानां पृथिव्याद्येकन्द्रियाणां सामान्येनैकन्द्रियकालः प्ररूपितः, इदानीं तु निजनिजकाय एवोत्पद्यमानानां तेषां पृथक् पृथिव्यादिकालेभेदेन चिन्तित इति पूर्वस्माद् भेद इति गाथार्थः ॥ २१४ ॥ अथ विशेषतः पृथिव्यादीनामेव बादरादिभेदतः कायस्थितिमाह-

कम्मट्टिइबायराणं सुहुमा अस्संखया भये लोगो । अंगुलअसंखभागो बायरएगिंदियतरूणं ॥ २१५ ॥

‘ कम्मट्टिइबायराणं ’ ति कर्मशब्देनेह मोहनीयं कर्म विवक्षितं अपरं च, यद्यपि बादराणामिति सामान्येनोक्तं तथाऽप्ययं विशेषो द्रष्टव्यः-अविवक्षितपर्याप्तभेदानां बादरपृथिव्यसंज्ञोवायूनां प्रत्येकं निजनिजकाये पुनः पुनरुत्पद्यमानानां मोहनीयस्य कर्मणो वा उत्कृष्टा सप्ततिः सागरोपमकोटीकेटिलक्षणा स्थितिर्गियते साऽमीपासुकृष्टा कायस्थितिः, इदमुक्तं भवति-बादरपृथ्वीकायिको बादरेभ्येव पृथिवीकायिकेषु पुनः पुनर्वाद्दरपृथ्वीकायरूपतया जायमान उत्कृष्टतः सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणं कालमवतिष्ठते, एवमसंज्ञोवायूनामपि स्वकाये स्वकाये काये बादरत्वमपरित्यजतां प्रत्येकमिदमेव कालमानं वाच्यमिति, आह च-“ वायरपुढविकाइए णं भंते ! वायरपुढविकाइए ति कालो केचिं होइ ? , गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोत्तेणं सत्तएि सागरोपमकोडाकोडीउ, एवं आउकाइयतेउकाइयवाउकाइएवि ” ति ‘ सुहुमा असंखया भवे लोणं ’ ति सूक्ष्माः-सूक्ष्मनाम-

कर्मादयिनो जीवाः सूक्ष्मेणैव पुनः पुनरुत्पत्त्या सूक्ष्मत्वमपरिहरत्वात्। असह्येयानेव लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-सूक्ष्म-
नामकर्मोदयवती जीवः पुनः पुनः सूक्ष्मत्वेनोत्पद्यमानस्तद्भावमपरित्यजन्नसह्येयेषु लोकाकाशेषु प्रतिमयं प्रदेशापहोरेणापि हिय-
माणेषु यावन्त्योऽसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठते, अस्य धायि च-“सुद्रुमे णं भंते ! सुद्रुमेति कालो
केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोसुद्रुत्तं उकोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ
खेत्तओ असंखेज्जा लोग’ ति, एवं सुद्रुमपुढाधिआउपेउवाउवणस्सईणं सुद्रुमनिओयाण य भाणियव्वं” ति, आह-ननु पूर्वं पृथि-
व्यंजोवापुलक्षणानामेव वादरैकेन्द्रियाणां प्रत्येकं सप्ततिसागरोपमकोटीकेटिलक्षणा कायस्थितिव्योख्याता वनस्पतिस्वरूपाणां
तु वादरैकेन्द्रियाणां कियती साऽवगन्तव्येत्यत्राह- ‘अंगुलअसंखभागो वायरएणिदिदियतरूणं’ ति वादरैकेन्द्रियाश्च ते
तरवश्च वादरैकेन्द्रियतरवस्त्वेयां वादरैकेन्द्रियतरूणां वादरैकेन्द्रियतरुवोत्पद्यमानानांगुलासंख्येयभागक्षेत्रखण्डप्रदेशराशिप्रमाणा
कायस्थितिर्विक्रम्या, इदमुक्तं भवति-वादरवनस्पतिकार्यिको जीवः वादरवनस्पतिकार्यिकेणैव पुनः पुनर्भवन्नंगुलासंख्येयमागरूपे
क्षेत्रे प्रतिमयं प्रदेशापहोरेणापहियमाणे यावत्योऽसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावन्तं कालमवतिष्ठते, यदिवाऽत्रैकेन्द्रियश्च
तरुश्चैकेन्द्रियतरु वादरौ च तौ एकेन्द्रियतरु च वादरैकेन्द्रियतरु तयोरित्येवं समासः कार्यः, ततश्चायमर्थः-अविवक्षितपृथिव्यादिभेदस्य
सामान्यचिन्तया पूर्वमनुक्तस्य वादरैकेन्द्रियस्य विशेषचिन्तयाऽपि प्रागभिहितस्य वादरवनस्पतिजीवस्य चैयं कायस्थितिरवगन्तव्या,
उक्तञ्च ‘वादरेणं भंते ! वादरेचि कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोसुद्रुत्तं उकोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ
उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ खेत्तओ अंगुलस्सअसंखेज्जभागो’ ति, “वादरवणस्सइकाइए णं वादरवणस्सइकाइए णं कालओ

केचिदं होइ?, एवं चैव वचनं” ति, इति गार्थः ॥ २१५ ॥ अथ विशेषचिन्ताप्रक्रमदेव वादरादीनां पर्याप्तानां कागस्थितिमाह-
बाधरपज्जन्तानां वियलसपज्जत्त इंदियाणं च । उज्जोसा कायठिई वाससहरसा उ संखेज्जा ॥ २१६ ॥

‘बाधरपज्जन्तानां’ ति वादरपर्याप्तानामुत्कृष्टा कायस्थितिः संख्येयानि वर्षसहस्राणीति, इह चैवं मुकुलितमणनेऽपि सिद्धान्तसिन्धुसमीक्षितविशेषतो व्याख्याऽऽगन्तव्या, सा चैवम-यदा मामान्येन वादरपर्याप्तजन्तोर्पादरपर्याप्तैरेव पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य तस्य तद्भावमपरित्यजतः कायस्थितिर्विवक्ष्यते तदोत्कर्षतः सातिरेकमागरोपमशतपृत्तमसौ वेदितव्या, यत उक्तम्-
“वादरपज्जत्तए णं भंते ! वादरपज्जत्तएचि कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं साइरेगं” ति, अथ विशेषेण वादरपर्याप्तानां कायस्थितिधिन्न्यते तदा वादरपर्याप्तपृथ्वीकाधिकस्य तद्भावमपरित्यजतः संख्येयानि वर्षसहस्राण्यसौ मन्तव्या, एवमक्काधिकनायुक्काधिकप्रत्येकशरीरवनस्पतिकायिकानामपि वादरपर्याप्तानां प्रत्येकं संख्येयानि वर्षसहस्राणि कायस्थितिर्वक्तव्या, तामेव च विशेषचिन्तासुररीकृत्य खेत्रे संख्येयवर्षसहस्रस्थितिप्रक्रमे वादरपर्याप्ताभिधानमिति मन्तव्यम्, वादरपर्याप्तैरेजःकायिकस्य तु विशेषतः कायस्थितौ चिन्त्यमानायां संख्येयान्येवाहोरात्राणि सा वक्तव्या, यत उक्तम्-
“बाधरतेउकाइयपज्जत्तए णं भंते ! बाधरतेउकाइयपज्जत्तएचि कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संपेज्जाइं राइंदियाइं” वादरपर्याप्तनिगोदस्तु तद्भावमपरिहरन् अघन्यत उत्कृष्टतथान्तर्मुहूर्तमेव तिष्ठति, ‘वियल’ ति विकलानि-असम्पूर्णाणि इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रिया-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणास्तेषां प्रत्येकमागमानुगारेण कायस्थितिरभ्यूह्य

स्वयमेव वक्तव्येति श्रेयः, संख्यातवर्षसहस्रलक्षणा त्विह न योज्यते, सिद्धांतसंवादाभावादिति, सिद्धान्तोक्त्यापि तर्हमीपां कायस्थितिः कियतीति कथ्यतामिति चेदुच्यते, यदि पर्याप्तापर्याप्तविशेषमकृत्वा सामान्येन द्वीन्द्रियादिकलेन्द्रियाणां प्रत्येकं कायस्थितिर्विस्तृमिष्यते तदोत्कृष्टा संख्येयकालस्वरूपाऽसौ मन्त्व्या, यत उक्तम् “ वेदंदि ए णं भंते ! ‘ वेदंदि एत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसिणं संखेज्जकालं, एवं तेदंदि यच्च उरि र्दियाणवि’ अथ प्रश्रुतगाथायामादा निदिंष्टं पर्याप्तविशेषणमिहापि योजयित्वा चिन्त्यते तदा पर्याप्तद्वीन्द्रियाणां संख्यातानि वर्षाणि पर्याप्तत्रीन्द्रियाणां संख्यातान्यहो रात्राणि पर्याप्तचतुरिन्द्रियाणां संख्येया मासाः कायस्थितिः. तदुक्तम्- ‘ वेदंदि यपज्जत्त ए णं भंते ! वेदंदि यपज्जत्त एत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसिणं संखेज्जाइं वासाइं, एवं तेदंदि यपज्जत्त एत्ति, नवरं उक्कोसिणं संखेज्जाइं राइंदि याइं, एवं च उरि र्दियपज्जत्त एत्ति, नवरं उक्कोसिणं संखेज्जवात्ति, ‘ सपज्जत्त इंदियाणं ’ ति, सह पर्याप्तैः-परिपूणैः पञ्चभिरपीन्द्रियैर्वर्तन्त इति सपर्याप्तेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्यर्थः. तेषां पर्याप्तापर्याप्तविशेषणरहितानां सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रमुत्कृष्टा कायस्थितिर्विक्तव्या, यदाह- ‘ पंचिदि ए णं भंते ! पंचिदि एत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसिणं सागरोपमसहस्रं साइरेगं’ अथात्रापि पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्यते तदा पर्याप्ता-नाममीपां सागरोपमशतपृथक्त्वमुत्कृष्टा कायस्थितिः, तथा चोक्तम्- ‘ पंचिदि यपज्जत्त ए णं भंते ! पंचिदि यपज्जत्त एत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसिणं सागरोपमसयपुहुत्तं ’ ति, तस्मादिहाप्यसंख्येयवर्षसहस्रलक्षणाभेव कायस्थितिर्वर्नं योज्यते, किन्त्वपाकृत्य यथोक्तं सा पाब्ब्या, अन्ये तु विकलेन्द्रियेषु पञ्चेन्द्रियेषु च पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्ये सर्वत्र संख्येयवर्ष-

सहस्रलक्षणाभिव कायस्थिति वर्णयन्ति, तदभिप्रायं तु यदि परं त एव ज्ञानन्तीति गार्थः ॥ २१६ ॥ एवमनन्तरं सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सामान्येन पञ्चेन्द्रियेषु पुनः पुनरुत्पद्यमानानां कायस्थितिरुक्ता, साम्प्रतं तु संख्यातवर्षायुषां पंचेन्द्रियतियुक्तराणां संख्यातासंख्यातवर्षायुक्तेषु पंचेन्द्रियतियुक्तेषु पुनरुत्पद्यमानानां कायस्थितिमाह—

त्रिणिण य पद्या भणिषा कोडिपुटुत्तं च हेद पुञ्चार्णं । पंचिदियनिरियनराणमेव उक्त्तसकायडिई ॥ २१७ ॥

इह तावत् पूर्वकोटिर्नर्षयुक्कपंचेन्द्रियातिर्षद् पूर्वकोट्यायुक्तेषु पंचेन्द्रियतियुक्तु पुनः पुनरुत्पद्यमान उक्कटतः सप्त वाराः सप्तुत्पद्यते, एवं च पूर्वकोटिपृथक्त्वव्यव्येनेह तेमेप्रताः सप्त पूर्वकोटयो ज्ञातः, अष्टम्यां तु चारायां यद्यसौ तियुक्कृत्यद्यते तदा नियमादसंख्येयवर्षायुक्तेषु वैति श्रोक्तम्, तत्र चौरकटुतस्त्रीणि पल्योपमान्यायुर्भ्रमन्ति, एवं च पंचेन्द्रियतिरध्यामष्टभिर्भस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभिधक्त्वाणि कायस्थितिः संपद्यते, एवं संख्येयवर्षायुषो मनुष्यस्याप्युक्कटस्थितिषु संख्येयासंख्येयवर्षायुक्तेषु जायमानस्य निरवेशया भावना कार्येति गार्थः ॥ २१७ ॥ अथ पर्याप्तादीनां कायस्थितिमाह—

पञ्जत्तथसपल्लिवियसहस्रसम्भद्वियसुयदिनामाणं । दुगुणं च तसत्तिभवे सेसविभागो सुदुत्ततो ॥ २१८ ॥

पर्याप्तस्य पर्याप्तित्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य कदाचिद्विच्यतः कदाचित् करणतस्तद्भायमपरित्यजतः सातिरेकं सागरोपमशत-पृथक्त्वमुक्कट्या कायस्थितिर्भवतीति वाक्यशेषः, उक्तं च— 'पञ्जत्तए षं मते ! पञ्जत्तमिति कालत्रो केचिचरं होद्री, गोयसा' ।

जहण्णेणं अंतोमुद्रुचं उक्कोसेणं सागरोपमसतपुद्रुचं साइरेगं' ति, 'सयल्लिद्विय' चि सकलानि-परिपूर्णानि पंचापीन्द्रियाणि येषां ते सकलेन्द्रियाः, पंचेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषामुदाधिनामानि-सागरोपमानि तेषां सहस्रमभ्यधिकमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवति, एतच्च इतः प्रागेकान्तरितगाथायां निर्णीतमेव, यद्येवमिह पुनरपि किमित्यभिधानमिति चेत् सत्यं, किन्तु पूर्वं व्याख्यानद्वयं कृतं, तत्र प्राक् पर्याप्तविशेषणव्याख्यानपक्षे पर्याप्तविशेषणानां पंचेन्द्रियाणां कायस्थितिरुक्ता, अत्र तु निर्विशेषणानामिति विशेषः, प्राग् निर्विशेषणव्याख्यानपक्षस्त्वस्यानभिप्रेत इव लक्ष्यते, अन्ये तु पर्याप्तपंचेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रं कायस्थितिरितीह व्याख्यानयंति, तच्चायुक्तमेव, सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वप्रमाणाय एव कायस्थितेस्तेषां समये प्रतिपदिदत्वात् पीनरुक्स्याद्विदोपप्रसङ्गाच्चति, 'दुशुणं च तससिभवे' चि द्विशुणं च सातिरेकसागरोपमसहस्रं त्रस्रानां कायस्थितिः, द्विशुणितेन च संख्येयवर्षाधिकरुतागरोपमसहस्रद्वयमवगन्तव्यम्, यदाह- 'तसकाइए णं भंते ! तसकाइएचि कालओ केच्चिंरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुद्रुचं उक्कोसेणं दो सागरोपमसहस्राहं संखेज्जवासब्भद्वियाइं" ति, तदेवमभिहिता उत्कृष्टा कायस्थितिः, साम्प्रतं जघन्यामभिधित्सुराह- 'सेसविभागो मुहत्तंतो' ति उत्कृष्टकायस्थितिपश्चाद्योऽसौ शेषः कायस्थितेरेव विभागपक्षः स चेह जघन्यकायस्थितिलक्षण एव विवक्षितो, जघन्योत्कृष्टयोरुक्तयोर्मध्यमस्य तदन्तरालरूपस्य सुखोन्मेषत्वात्, स च जघन्यकायस्थितिलक्षणो विभागो मुहत्तान्तः सर्वत्र ज्ञातव्यः, येषुयेषु स्थानेषूत्कृष्टा स्थितिः पूर्वमुक्ता तेषु सर्वेषु जघन्याऽन्तर्मुहत्तप्रमाणासौ मन्तव्येति भाव इति गाथार्थः ॥२१८॥ तदेवं प्रतिपादितो जघन्येतरमेदाभिन्नः कायस्थितिकाल एकैकजीवस्य, नानाजीवाश्रयस्तु कायस्थितिकालः आदावपि न प्रतिज्ञातो नानाजीवानां सदैव स्थितत्वेन तद्विचारस्य किलेहासम्भवादिति ॥ साम्प्रतं गुणविभागकालं विवक्षुराह-

भिच्छा अविरयसम्मा देशविरया पमत्तु इयरे य । नाणाजीव पडुष उ सव्वे कालं सजांगी य ॥ २१० ॥
 गुणा- मिथ्यात्वसास्नादनत्वमिश्रत्नाविरतिदेशविरत्यादयस्तेषां विभागेन-पार्थक्येन कालोऽभिधानीयः, ते गुणा निराश्रया न
 सम्भवन्ति अतस्तद्वतां मिथ्यादृष्ट्यादीनां काल उच्यते, तत्र मिथ्यादृष्टयस्तावत्रानाजीवान् ' पडुच्च ' प्रतीत्य- आश्रित्य सर्व-
 कालमव्यवच्छिन्ना भवन्ति, तेषां नरकमनुष्यदेवगतिषु प्रायः प्रत्येकमसंख्येयानां तिर्यग्गतौ त्वनन्तानां सर्वदेवाव्यवच्छेदादिति,
 इयवविरतसम्यग्दृष्ट्यादयो देशविरताः प्रमत्ता इतरे च-अप्रमत्ताः सयोगिकेवलिनश्च सर्वकालं भवन्ति, अरितसम्पत्पट्टीनां देशविर-
 तानां च प्रत्येकं क्षेत्रपल्पोपमासंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणानां प्रमत्तसंयतानां तु कोटिसहस्रपृथक्त्वमानानां अप्रमत्तयतीनां पुनः
 संख्यातानां सयोगिकेगलिनां च कोटिपृथक्त्वप्रमाणानां सर्वदेवाव्यवच्छेदेन प्राक् श्रुतिपादितत्वादिति गार्थार्थः ॥ २१९ ॥ अथ
 सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टीनां कालमानमाह--

पद्मस्तस्त्रियभागो सासर्णमिस्ता य द्रुति उकोसं । अविरहिया य जहण्णेण पद्मसमय मुहुत्ततो ॥ २२० ॥

सास्वादनसम्यक्त्वाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च नानाजीवानाश्रित्य जघन्यतो यथासंख्यं समयमन्तर्मुहूर्तं च, उत्कृष्टतस्तु प्रत्येक-
 क्षुमयेऽपि क्षेत्रपल्पोपमासंख्येयभागप्रमाणं कालं यावदव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, परतोऽप्रमत्तरसद्भावाद्, इदमुक्तं भवति-सास्वादन-
 सम्यग्दृष्टयो जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु क्षेत्रपल्पोपमासंख्येयभागवर्तिप्रदेशराशोः प्रतिमयं प्रदेशापहारण यावान् कालो लगति, त
 चासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, एतावन्तं कालं यावदुत्कृष्टतममृष्वपि गतिव्यविराहिता-निरंतरं भूत्वा ततः पुरमवश्यं

व्यवच्छिन्नमनुभवन्ति, एवं सम्यग्मिथ्यादृष्टीनामपि भावना कार्यो, नवरं जघन्यपदेऽमीपामन्तुर्मुहूर्त्तमव्यवच्छेदो वक्तव्यः, अन्तर्मुहूर्त्तैःसम्पूर्णै एषां तद्गुणाभावनियेधात्, सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां तु समयान्तरं तत्सम्भवादिति गाथार्थः ॥ २२० ॥ तदेवं नानाजीवानाथित्य मिथ्यात्वसास्वादनत्वादीनामष्टानां गुणानां कालभानमुक्तम्, साम्प्रतं त्वमीपाभेव गुणानामेकैक-जीवमाथित्य तदभिधित्तुः सास्वादनमिश्रयोस्तावदाह-

सासाययेगुजीविय एक्रगसमयाह जाव छावलिया । सम्मामिच्छद्विद्दी अबरुक्रोसं मुटुतंतो ॥ २२१ ॥

‘ सासायणेगजीविय’चि एको जीवो यत्र कालविशेषे स एकजीविकः सास्वादनस्यैकजीविकः सास्वादनै-कजीविकः काल उच्यत इति शेषः, कः पुनरसावित्याह-‘ एक्रगसमयाह जाव छावलिय ’चि इदमुक्तं भवति-एकः सास्वा-दनो जीवः पूर्व गुणस्थानकविचारनिर्दिष्टन्यायेन प्राप्तसास्वादनभावः कश्चित् समयमेकमतिष्ठते, अन्यस्तु द्वौ समयौ अपरस्तु त्रीन् सम-यानेवं यावत् कौऽभ्युत्कृष्टतः षडवलिकास्तद्भावे स्थित्वा तत ऊर्ध्वमवश्यं मिथ्यात्वमुपगच्छतीत्येवमेकस्य सास्वादनजीवस्य जघ-न्यतः समय उत्कर्षतस्तु षडवलिकामानः कालोऽभिहितः स्यादिति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्त्येकः ‘अवरुक्रोसं’ति अपरं-जघन्यतः उत्कृष्टम्-उत्कर्षतश्च मुहूर्त्तान्तः-अन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, इदमत्र हृदयं-एकः सम्यग्मिथ्यादृष्टिजीवो गुणस्थानकवर्णितक्रमेण प्राप्तसम्यग्-मिथ्यात्वः तद्भावे जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, जघन्यपदे तदेवान्तर्मुहूर्त्तं लघुतरं उत्कृष्टपदे तु बृहत्तरमिति विशेष इति गाथार्थः ॥ २२१ ॥ अथ मिथ्यात्वकाल उच्यते, तत्र चानाद्यपर्यवसितादिभंगकचतुष्टयप्ररूपणा तावदवगन्तव्या, तद्यथा-

अनाद्यपर्यवसितमित्येको भंगः १, अनादिसपर्यवसितमिति द्वितीयः २ साद्यपर्यवसितमिति तृतीयः ३ सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थः ४, एतेषु च तृतीयभंगकं युक्त्वा शेषेषु त्रिषु मिथ्यात्वमेकजीवमाश्रित्य सम्भवतीति दर्शयन्नाह-

मिच्छत्तमणार्द्धयं अपञ्जवसियं सपञ्जवसियं च । साद्यसपञ्जवसियं सुदुत्त परियद्वमदूध्रुणं ॥२२॥

‘मिच्छत्तमणार्द्धयं अपञ्जवसियं’ ति मिथ्यात्वं-सम्यक्तनावारकपुद्गलोदयापादितविपर्यस्तकचिरूपं अभव्यलक्षण-
स्यैकस्य जीवस्थानाद्यपर्यवसितस्वरूपे प्रथममते भवतीत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्र सद्भावाद् आगामिकालेऽपि च तदभावात्सम्भ-
वादिति भावः, ‘सपञ्जवसियं’ चेति अनादौत्पनुवत्मानं सम्बध्यते, तदधानादिसपर्यवसितमिति द्वितीयभंगके मिथ्यात्व-
मेकस्यानादिमिथ्यादृष्टेर्भेन्पजीवस्य प्राप्त इत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्रापि सद्भावाद् आगामिकाले तु भव्यत्मान्यथाऽनुपपत्तेर-
वश्यं तत्र तत्पर्यवसानसम्भवाच्चेति, ‘साद्यसपञ्जवसियं’ति इह कथिदनादिमिथ्यादृष्टिर्भेन्पजीवस्तथाभव्यत्व-
पाकगतात् कदाचित् सम्यक्तं लब्ध्वा यदा केनापि कारणेन पुनरपि प्रतिपतितो मिथ्यात्वं गच्छति तदा तस्य तन्मिथ्यात्वं
सादि भवति, सम्यक्त्वलाभावनन्तरं तत्प्राप्तेः सादित्वादिति, प्राप्तसम्यक्त्वस्य च यः पुनरपि मिथ्यात्वोपगमः सोऽवश्यं सपर्य-
वसान एव भवति, उत्कृष्टतोऽप्यपार्द्धेपुद्गलपरावर्त्तपर्यन्ते तस्यावश्यं मुक्तिप्राप्तिरित्यस्य सम्यन्धि मिथ्यात्वं सपर्यवसितमेव
भवति, तदेवं प्रतिपतितसम्यग्दृष्टेर्भव्यस्य यन्मिथ्यात्वं तत् सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थेभंगे लभ्यत इत्युक्तं भवति, साद्यपर्यवसित-
मिति तृतीयभंगे तु मिथ्यात्वं न सम्भवत्येव, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टेरेव मिथ्यात्मान्मादितायाः सम्भवात्तस्य चापार्द्धेपुद्गलपरावर्त्त-

पर्यन्तेऽवश्यं सम्यक्त्वभावेन मिथ्यात्वस्य नियमेन सपर्यवसितत्वादर्पर्यवसिततायाः सर्वथैवासम्भवादिति प्ररूपणामात्रमेवैष भंगो-
ऽवेति, कियन्तं पुनः कालं 'सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठत इत्याशंक्याह-' मुहुत्त परियद्दमद्गुणं' ति इह गाथाभंगम-
यादन्तःशब्दानिर्देशेषु ' भीमो भीमसेन ' इत्यादिन्यायादेवं द्रष्टव्यम्- जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तमुहुत्तस्तु देशेनमद्गुणलपरावत्तं
यावदेतत् सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठते, तथाहि-कीथिदनादिभिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं लब्ध्वा पुनरापि प्रतिपतितो मिथ्यात्व-
मुपसङ्गतस्तत्र चान्तर्मुहुत्तं स्थित्वा पुनरपि सम्यक्त्वं लभत इति सादिसपर्यवसितमिथ्यात्वस्य जघन्यपदावस्थितिः, अपरस्तु
सम्यक्त्वं प्राप्य पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽर्हदायातनादिपापबहुलतयाऽपार्द्धुद्गुणलपरावत्तं प्रमाणं कालं यावद्भवं परित्यज्य ततोऽवश्यं
सम्यक्त्वमवामोतीत्युक्तपदावस्थितिरिति गार्थः ॥ २२२ ॥ तदेवं नानाजीवाश्रयकालविचारोक्तानामष्टानां गुणानां मध्ये
मिथ्यात्वसास्वादनमिश्रलक्षणगुणत्रयस्यैकजावाश्रयोऽपि कालविचारो निर्दिष्टः, इदानीमविरतसम्यग्दर्शनदेशविरतिसयोगित्व-
रूपस्य गुणत्रयस्य तमभिधित्सुराह-

तेत्तीस उयहिनामा सादीया हुंति अजयसम्माणं । देसजइसजोगीण य पुब्बाणं कोडिदेसूणा ॥ २२३ ॥

' अयतसम्यग्दृष्टिनाम् ' अविरतसम्यग्दृष्टिनां मध्ये एकमविरतसम्यग्दृष्टिजीवमाश्रित्य त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि
साधिकान्युक्त्या स्थितिर्भवति, तथाहि-कीथिदितः (ग्रन्थाग्रम् ५०००) स्थानादुक्तृष्टिस्थितिष्वनुचरविमानेषूत्पन्नः
तत्र चाविरतसम्यग्दृष्टित्वेन त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि स्थितः, ततश्च्युत्वाऽत्राप्यायातो यावदघापि विरतिं न लभते तावत्तद्गा-

वैनेव स्थित इति, एवमेकस्याविरतसम्यग्दष्टेरुत्कृष्टतः साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणः कालोऽवस्थितिः सिद्धा भवति, अत्राह-कश्चिन्ननु विजयादियमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यविरतसम्यग्दष्टित्वेन स्थित्वा योऽत्रायतोऽपि विरतिं न प्रतिपद्यते किन्तु तद्भावेनैव स्थित्वा पर्यन्ते द्वादशेदवलेकं समुत्पद्यते तस्य निर्दिष्टादिना क्रमेण पंचपंचाशत्सागरोपमादिकोऽपि कालः सम्भाव्यते, तत् कथमेतावानेवोक्तः, सत्यम्, किन्त्वनेन क्रमेण सन्ततमविरतसम्यग्दष्टित्वमेव किं न भवति अन्यद्वा किञ्चित् कारण-मिति बहुश्रुता एव विदन्तीति । ' वेसजइसजोगीण ये ' त्यादि, ' देशविरतः ' देशयोगी तु ' सयोगिकेवली, अनयोर्द्वयोरप्येकजीवाश्रयेण प्रत्येकमुत्कृष्टवो देशेनपूर्वकोटिः स्थितिकालो भवति, गर्भस्थो हि किल सातिरेकान् नव मासान् गमयति, जातोऽपि चाष्टौ वर्षाणि यावद् विरतेरनर्हो भवति, तत ऊर्ध्वं देशविरतिं प्रतिपद्य सर्वविरतिप्रतिपत्त्या केवलज्ञानं चोत्पाद्य यौ देशविरतसयोगिकेरलिनौ प्रत्येकं पूर्वकोटिं जीवतस्तयोरुक्तस्वरूपेण किञ्चिद्नवनवर्षलक्षणेन देशेन न्यूनः पूर्वकोटि-स्वरूपोज्यमुत्कृष्टोऽवस्थितिकालः पृथगवगन्तव्य इति गार्थार्थः ॥ २२३ ॥ अथैषामेवाविरतदेशविरतसयोगिकेवलिनौ जघन्यकालं पूर्वमनुक्तानां तु गुणानां जघन्येतरैर्भदभिन्नं च कालमभिधित्सुराह—

एषसिं च जहृण्णं स्ववगण अजोगि खीणमोहाणं । नाणा जीवि एगं परापरठिईं मुहुत्तंतो ॥ २२४ ॥

' एषसिं च जहृण्णं'ति चकारो भिन्नक्रमे उपरिष्टाद् योऽस्यते, एतेषामनन्तरगाथोक्तानामविरतसम्यग्दष्टिदेशविरति-सयोगिकेवलिनौ प्रत्येकं जघन्यं कालमाश्रित्य ' मुहुत्तंतो'चि अन्तर्मुहूर्त्तमवगन्तव्यमिति पर्यन्ते सम्बन्धः, तथाहि-अनादि-

मिथ्यादृष्ट्यादिः कश्चिदविरतसम्यग्दृष्टित्वं प्रतिपद्यान्तर्मुहूर्त्तात् पुनरपि मिथ्यात्वं गत इत्येवमविरतसम्यग्दृष्टजघन्योऽन्तर्मुहूर्त्त-
मवस्थितिकालः, अविरतादिश्च कश्चिददाऽन्तर्मुहूर्त्तमेकं देशविरतिं प्रतिपद्य पुनरप्यविरतादित्वमेवाभ्युपगच्छति तदा देशविरतेरपि
जघन्यकालसिद्धिः, अन्तकृत्केवलिनश्च सयोगिकेवालित्वमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, ततः परमयोगित्वं प्रतिपद्य निर्वाणप्राप्तेरिति,
तेदेवं नानाजीवाश्रितकालविचारोक्तगुणाष्टकस्य मध्ये मिथ्यादृष्टिसास्वादनिश्चाविरतदेशविरतित्वसयोगित्वरूपाणां पण्णां
गुणानामेकजीवाश्रयोऽपि जघन्यतरमेदभिन्नोऽभिहितः कालः, प्रमत्ताप्रमत्तगुणद्वयस्य तुपरिष्टादेव वक्ष्यते, साम्प्रतं
पूर्वमुक्तानां क्षपकश्रेणिगतापूर्वकरणादिगुणानां नानाजीवाश्रितमेकजीवाश्रितं च जघन्यतरमेदभिन्नं कालमाह—' खवगगण
अजोगी खीणमोहाणं ' ति मोहनीयं कर्मे क्षपयन्तीति क्षपकास्ते चापूर्वकरणानिष्टचित्तिवादरद्भ्रमसम्भारायलक्षणाः क्षपक-
श्रेण्यन्तर्गतास्त्रयो मन्तव्या, अपूर्वकरणोऽपि द्वियद्यपि मोहनीयं न क्षपयति तथापि तत्क्षपणाहत्वाद्राज्याहिकुमारो राजवत्
क्षपक उच्यते, ततश्चैषां त्रयाणां क्षपकाणां तथाऽयोगिकेवलिनो सर्वथा क्षीणमोहानां च नानाजीवानाश्रित्य एकजीवं च प्रतित्य परा-
उत्कृष्टा अपरा तु-जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, क्षपकश्रेणिहि सर्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, अतस्तदन्तर्गतानामपूर्वकरणादीनां
क्षीणमोहान्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा स्थितिः सुखावबोधैव, अन्तर्मुहूर्त्तस्य बहुभेदत्वादिति, नानाजीवाश्रयपक्षे-
ऽपि निरन्तरं क्षपकश्रेणिरन्तर्मुहूर्त्तमेव लभ्यते, परतोऽवश्यमन्तरस्य सम्भवाद्, अतस्तदन्तर्मुहूर्त्तयोऽपूर्वकरणादयोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव
भवन्ति, अयोगिकेवलिनस्तु शैलेश्यवस्थायां ह्रस्वपंचाक्षरोद्गिरणमात्रकालमेव भवन्ति, शैलेश्यवस्थाऽपि च निरन्तरं भवन्त्यपि
अन्तर्मुहूर्त्तात् परं न भवत्येव, तस्मादेतेऽप्येकजीवं नानाजीवाश्रयाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्तीति गाथार्थः॥२२४॥

अथ प्रमत्ताप्रमतानामेकजीवाश्रितं उपशमकोपशान्तानां त्वेकजीवाश्रितं च प्रागनुक्तं जघन्येतरभेदभिन्नं कालमभि-
धित्सुराह—

एगं पमत्त इयरे उभए उवसामगा य उवसंता । एगं समयं जहृं भिन्नमुहुत्तं च उक्कोसं ॥ २२५ ॥

‘पमत्त’ चि प्रमत्तसंयताः इतरे च-अप्रमत्तसंयताः ‘एग’ ति एकैकं जीवमाश्रित्य जघन्यत एकं समयं भवन्ति, तदनन्तर-
मरणभावेनाविरतत्वोपगमादिति, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहुत्तं भवति, परतः प्रमत्तस्याप्रमत्तत्वादिभावान् मरणाद्वा, अप्रमत्तस्य तु प्रमत्त-
तादिसम्भवात् कालकरणादिति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमका-उपशमश्रेण्यन्तर्गताः, अपूर्वकरणानिष्टचिदादरक्ष्मसम्परायाख्या
इत्यर्थः, अपूर्वकरणो यद्यपि मोहनीयं कर्म न किञ्चिदुपशमयति तथापि पूर्ववत्तद्देहत्वादुपशमक उच्यते, उपशान्ताः—सर्वथैवोप-
शान्तमोहनीयकर्मणः, उपशान्तमोहच्छब्दस्थरीतरागा इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि च ‘उभए’ चि उभयपक्षेऽपि एकजीवाश्रितपक्षे नाना-
जीवाश्रितपक्षे चेत्यर्थः, किमित्याह-जघन्यतः समयं भगन्ति, तदनन्तरं मृत्वाञ्जुत्तरधिमनेपूत्पत्तिसम्भवेनाविरतत्वप्राप्तेः, उत्कृष्टतस्त्व-
न्तर्मुहुत्तं भवति, परतो गुणस्थानकान्तरगमनात् कालकरणादिति गार्थार्थः ॥ २२५ ॥ तदेवं सामान्येन चतुर्दशानामपि गुणस्थान-
कानामेकजीवाश्रितो नानाजीवाश्रितश्च जघन्येतरभेदभिन्नोऽप्युक्तः कालः, साम्प्रतं तु केषांविद्गुणस्थानकानां विद्यपतो नरकादि-
गतिषु तमभिधातुकामः प्राह—

मिच्छा भवट्टिईया सम्मं देसूणमेव उक्कोसं । अंतोमुहुत्तमवरा नरएसु समा य देवेसु ॥ २२६ ॥

मिथ्यादृष्टयो भवस्थितिका नरकेषु भवन्तीति सम्बन्धः, इदमुक्तं भवति-मिथ्यादृष्टिनारकाणां सर्वास्वपि नरकदृष्ट्वीषु यथा-
स्वं भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं भवति, यं ह्यतः स्थानान्मिथ्यात्वानुगता एव रत्नप्रमादिकास्वधःसप्तमीपर्यन्तासु पृथ्वीपृथपद्यन्ते
तत्र गताश्च सम्यक्त्वं न लभन्ते तेषामुत्कृष्टतः सागरोपमादिकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपर्यन्तमात्मीयात्मीयां भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं
भवतीति सुबोधम्, एवं 'सम्ममं देसूणमेव उक्कोसं' ति सम्यक्त्वमप्युत्कृष्टं कालमाश्रित्य एवमेव सागरोपमादिभवस्थितिप्रमाणं चक्त-
व्यम्, केवलं देशानं, कासुचिन्नरकपृथिवीषु भवस्थितेर्देशोनता वक्तव्येत्यर्थः, यासु हि नरकदृष्ट्वीषु सम्यक्त्रयुक्तस्योत्पत्तिः पूर्वं निषिद्धा
तासु मिथ्यात्वसमनुगतः समुत्पन्नोऽपर्याप्तः सम्यक्त्वं न लभते, किंतु पर्याप्त एव तदामोति, अतोऽपर्याप्तकालेन न्यूनता भवस्थिते-
र्दृष्टव्या, सप्तमनरकपृथिव्यामप्यष्टाविंशतिसत्कर्मादिः कोऽपि पर्याप्तावस्थायां सम्यक्त्वं लभते, किन्तुद्वर्तनाकालेऽ-
न्तर्मुहूर्त्तेशे स्त्रायुष्यवश्यमेव तदसौ परित्यजति, तिर्यक्षेत्रे तत उत्पादात् तेषु च सम्यक्त्वस्योत्पत्तिनिषेधात्, तस्मात्तस्यां
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा सम्यक्त्वस्य भवस्थितिः किञ्चिद्दृष्टव्येण न्यूना द्रष्टव्येति विशेषः, यासु शुनर्नरक-
पृथिवीषु सम्यक्त्वान्वितोऽप्युत्पद्यते उद्भवति च तासु सम्यक्त्वस्यापि यथास्वमुत्कृष्टा भवस्थितिः सम्पूर्णाऽपि द्रष्टव्या, तदेवं
मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वस्य चोक्तो नरकगतायुत्कृष्टः कालः, अथ तयोरेव जघन्यं तमभिधित्सुराह—' अंतोमुहुत्तमवर'त्ति
सर्वास्वपि नरकदृष्ट्वीषु मिथ्यात्वस्य चापरा-जघन्या स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, तथाहि-सम्बन्धदृष्टिनारकः
काश्चित् प्रतिपत्त्य मिथ्यात्वं गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनः सम्यक्त्वमवामोतीत्येवं मिथ्यात्वस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त-
प्रमाणा स्थितिः, योऽपि पूर्वमवाद् गृहीतमिथ्यात्वो नरकेपृथपद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्तोऽपि परं सम्यक्त्वं लभते तस्यापि नारकस्ययमवा-

प्यते, नरकगतिमाश्रित्य तन्मिथ्यात्वरस्याप्यन्तर्मुहूर्त्तस्थितिं कृत्वादिति, यस्तु मिथ्यादृष्टिर्नरकः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यान्तर्मुहूर्त्तत्वं पुनर-
पि मिथ्यात्वमुपगच्छति तमाश्रित्य सम्यक्त्वस्यापि लघन्या अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा स्थितिलेभ्यत इति, 'समा य देवेस्तु' ति
भवनपत्यादिषु देवेषु पुनर्मिथ्यात्वसम्यक्त्वयोरुत्कृष्टस्थित्या सह भवस्थितिः समैव भवति, न तु देशानेति भावः, तथाहि-भवन-
पत्यादिषु नवमप्रवेयकनिवासिपर्यन्तेषु देवेषूपत्तेः प्रमृति मरणान्तं यावन्मिथ्यात्वयुक्ता देवाः सम्भवन्त्येव, अत एतेषां या यस्य
देवस्यात्मीया उत्कृष्टा एकदेशत्सागरोपमपर्यन्ता भवस्थितिः सा उत्कृष्टमिथ्यात्वस्यित्या सह समा भवतीति प्रतीतमेव, अनुत्त-
रविमानेषु तु मिथ्यादृष्टिः सर्वैरेव न सम्भवतीति, येषपि भवनपत्यादिष्वनुत्तरविमाननिवासान्तेषु देवेषूपत्तिसमायादारम्य मरणकालं
यावत् सम्यक्त्वसहिताः सुराः प्राप्यन्ते, तेषामपि या यस्यात्मीया उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमावसाना भवस्थितिः सा उत्कृष्ट-
सम्यक्त्वस्थित्या समा भवतीत्यपि विदितमेवेति, आह-ननु वैमानिकदेवानामुत्पत्तेः प्रमृति सम्यक्त्वसम्पन्नता युक्तैव, पूर्वभवाद्
गृहीतसम्यक्त्वस्य तेषूपत्तेः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिर्गेषु तु सा कथं?, प्राग्भविकसम्यक्त्वान्निवस्य तेषूपत्तेरभावात्, 'सम्मादिद्वी
जीवो विमाणवज्जं न बधए आउ' मित्यादिवचनादिति, तान्द्रविकसम्यक्त्वलाभापेक्षया तेषूपत्तौ भविष्यतीति चैकतदेवम्, अपयो-
त्तावस्थार्यां सम्यक्त्वलाभासम्भवादत्रापि तत्कालस्वरूपेण देशेन भवस्थितेर्न्यूनताप्रसंगात्, सत्यमुक्तं, किन्तु कामप्रान्धिक-
मतेनैव सम्यक्त्वसहिता भवनपत्यादिषु नोत्पद्यते, सैद्धान्तिकमिभ्रायेण तु विराधितथामग्यादिः कश्चित् सम्यक्त्वयुक्तोऽपि तेषु
जायते, तदेव चेह विवक्षिमित्यदोष इति गार्थार्थः ॥ २२६ ॥ तदेवं नरकगतिदेवगत्योर्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुण-
योर्दक्षितः कालः, साम्प्रतं तिर्यङ्मनुष्यगत्योस्तमुपदर्शयन्नाह-

मिच्छाणं कायठिई उक्नोस भवठिई य सम्माणं । तिरियनरेगिदियमाइएसु एवं विभइयऽवा ॥ २२७ ॥
 ' तिरियनर'चि सामान्येन तिर्यगतिवर्तिनां तिरथां मनुष्यगतिचरिणां मनुष्याणां च ' मिच्छाणं' ति मिध्यादृशां सम्ब-
 न्धिनो मिध्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह- ' कायठिई उक्नोस ' चि यावती सामान्येन
 तिरथां मनुष्याणां च प्रत्येकमुत्कृष्टा कायस्थितिरुक्ता तावानेन मिध्यादृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां मिध्यात्वस्थाप्युत्कृष्टः
 स्थितिकाल इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-सामान्येन तिरथां तावदगह्वयेयाः पुद्गलपरावर्ताः कायस्थितिरुत्कृष्टाऽत्रैव ग्रन्थे प्रागभिहिता,
 यदा च मिध्यादृष्टिस्तिर्यक्षुत्पन्नसामान्येन एतावन्तं कालमास्ते तदा तत्सम्बन्धिनो मिध्यात्वस्थाप्येपोऽसह्वयेय-
 पुद्गलपरावर्चस्वरूप उत्कृष्टः स्थितिकालः सिद्धो भवति, मनुष्याणामपि सामान्येनाष्टसु भवेपु पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं पत्योपम-
 त्रयमुत्कृष्टा कायस्थितिरभिहिता, अतो मिध्यादृष्टेरुत्कृष्टतो मनुष्येष्वप्यविच्छेदेनैतावन्तं कालं आम्यतस्तत्सम्बन्धिनो मिध्यात्व-
 स्थाप्यमुत्कृष्टः स्थितिकालो युक्ति एव भवति । तदेवं भावितस्तिर्यङ्मनुष्यगतिद्वये मिध्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालोऽथ सम्यक्त्व-
 स्पैव भाव्यते-तत्रैपां तिरथां मनुष्याणां च ' सम्माणं' ति सम्यग्दृशां सम्बन्धिनः सम्यक्तस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्य-
 त्प्राप्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह- ' भवठिइय ' चि ' उक्नोस ' चि एतदिहापि योज्यते, ततश्च यावती तिरथां मनुष्याणां
 च प्रत्येकमुत्कृष्टा भवस्थितिरुक्ता तावानेन सम्यग्दृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां सम्बन्धिनः सम्यक्तस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्यर्थः,
 इदमत्र हृदयं-तिरथां मनुष्याणां च प्रत्येकमुत्कृष्टा भवस्थितिः पत्योपमत्रयलक्षणा प्रागभिहिता, यदा च कर्मभूमिजमनुष्यः प्राग-

ग्रन्थगहनताभयात् ; तथाविधोपयोगाभावाच्चेति गार्थार्थः ॥ २२७ ॥ तदेवं विशेषचिन्तायामपि मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुणयोरभिहितो गतिचतुष्टयेऽपि स्थितिकालः, साम्प्रतं पुनर्मनुष्यगतावेव सास्वादनमिश्रगुणयोर्नानाजीवानेकजीवं चाश्रित्य तमभिधितपुराह—

सासायणमिस्साणं नाणजीवे पडुच मणुणसु । अंतोमुहुत्तमुक्कोसकालमवरं जहुषिटं ॥ २२८ ॥

सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य उत्कृष्टकालं च प्रतिपादयितव्यं प्रतीत्यान्त-
र्मुहूर्तं यावदवस्थितिः, इदमुक्तं भवति-सास्वादना मिश्राश्च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य निरन्तरं भवन्त उत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमेव
भवन्ति, न परतः, परतोऽवश्यमन्तरस्य सद्भावादिति, आह शिष्यो-यदि नाना जीवानाश्रित्येयमुत्कृष्टा भवस्थितिस्तर्हि जघन्या किं-
प्रमाणेति कथ्यता? तथैकजीवं समाश्रित्योत्कृष्टा जघन्या च किमाना सेत्यपि चोपेयतामित्यत्राह—‘अवरं जहुषिटं’ ति अवर-
सु-अन्यदुक्तशेषं नाना जीवानाश्रित्य जघन्यस्थितेर्मानं एकजीवाश्रितायास्तु जघन्याया उत्कृष्टायाश्च तस्याः प्रमाणं यथोद्दिष्टं विज्ञे-
यम् ‘यथा’ येन प्रकारेणाविशेषितगतचतुष्टयाश्रिते औधिकविचारे सास्वादनमिश्राणोभतत्स्थितिप्रमाणं “पह्लासंखियभागो
सासण मिस्सा य हुंती” त्यादिना ग्रन्थेन प्रागुद्दिष्टं-कथितं तथैवहापि वाच्यमित्यर्थः, इदमुक्तं भवति-अविशेषितगतचतुष्टयाश्रित-
सामान्यविचारे सास्वादनमिश्राणां नानाजीवानाश्रित्य प्रत्येकमुत्कृष्टतः पल्पोपमासहृथेयभागप्रमाणोऽवस्थितिकालः प्रागभिहि-
तः, अत्र त्वेकामेव मनुष्यगतिमाश्रित्य विशेषतोऽमीपामसौ चिन्त्यमानोऽन्तर्मुहूर्तमान एव निर्दिष्ट इति विशेषः, शेषं त्ववस्थिति-
कालमानसमीपां प्रागुद्दिष्टमेवहापि मन्तव्यम्, तच्चेदम्—सास्वादनानां नानाजीवान् प्रतीत्य जघन्यतः समयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां

त्वन्तर्मुहूर्त्तं, एकजीवं त्वाश्रित्य सास्वादनानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षडावलिकाः, मिश्राणां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेवेति गार्थार्थः ॥ २२८ ॥ तदेवं मिथ्यात्वसास्वादनत्वमिथ्यात्वादिगुणानां मार्गणाद्वारेषु मध्ये गतिद्वारेऽपि दिक्प्रदर्शनाथं दर्शितोऽवस्थितिकालः, ततोऽनया दिशा शेषव्यपीन्द्रियादिद्वारज्वमीषां गुणानां स्वबुद्ध्यैवावस्थितिकालोऽभ्युद्यः, साम्प्रतं गुणकालमिधानग्रस्तावाद्योगवेदसंज्ञित्वादीनामपि गुणानां तमंभिधित्सुराह—

काओगऽणंतकालं वाससहस्सा उराल बावीसं । समयतिंगं कम्मइओ । सेसा जोगा मुहूर्त्ततो ॥ २२९ ॥

‘ काओगऽणंतकालं ’ ति चीयत इति कायः-शरीरं युज्यते- सम्बध्यते कर्मादिभिः सह जोवोऽग्नेनेति योगः कायश्चासौ योगश्च काययोगस्तत्रैव च केवलं वर्तमानो जन्तुरनन्तकालमर्षतिष्ठते, स च जन्तुरैकेन्द्रिय इति प्रतिपत्तव्यम्, तस्य हि प्रागसंख्ये-यपुद्गलपरावर्त्तलक्षणोऽनन्तः कालः कायस्थितौ निर्दिष्टः, एतावन्तं च कालमसौ केवले काययोग एव वर्तते, एकेन्द्रियाणां वाइमनो-योगयोरभावादित्युत्कृष्टतः काययोगस्यानन्तोऽवस्थितिकाल इति, अथ काययोगस्यैव विशेषतोऽवस्थितिकालमाह- ‘ वाससह-स्सा उराल बावीसं ’ ति औदारिककाययोगो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि खरादारपृथ्वीकायिकस्योत्कृष्टतः प्राप्यते, आह- नन्वयमौ-दारिककाययोगस्य किं नाना भवानाश्रित्यावस्थितिकाल उच्यते आहोस्विदेकमेव भवं?, यथायः पक्षस्तर्हि प्रतिभवं निरन्तरमृशुगत्यो-त्पद्यमानस्यैकेन्द्रयादेरुत्कृष्टतोऽसंख्येयमपि कालमौदारिककाययोगः समये निर्दिश्यते, किमित्येतावानेवोक्तः, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्ह्ये-संख्येयवर्षपयुगैकस्मिन्नपि भवे त्रीणि पत्योपमान्युत्कृष्टत औदारिककाययोगो लभ्यते, किमिति द्वाविंशतिर्वर्षसहस्रमान

देवी पणपण्णाऊ इत्थित्तं पल्लसंपुहुत्तं तु । पुरिसत्त सण्णित्तं च सयपुहुत्तं च उयहीणं ॥ २३० ॥

इह वेदस्यैकभविकी नानाभवाश्रया च स्थितिरुच्यते, तत्रैकभविकी स्थितिमाश्रित्याह- ' देवी पणपण्णाऊ इत्थित्तं ' ति पंच-
 पंचाशत्पल्योपमायुषो द्वितीयकल्पापरिगृहीतदेव्या एकं भवमाश्रित्योत्कृष्टतः पंचपंचाशदेवं पल्योपमानि स्त्रीत्वं, प्राप्यत
 इति शेषः, अथ स्त्रीवेदस्यैव नानाभविकीमुत्कृष्टां स्थितिमाह— ' पल्लसय'त्ति पल्योपमशतं तथा ' पुहुत्तं'त्ति, पूर्वकोटी-
 प्रयत्नं च नानाभवेपु निरन्तरमुत्कृष्टतः स्त्रीत्वं प्राप्यत इतीहाप्युपस्कारः, इह च निरन्तरस्त्रीवेदस्थितिपिये सिद्धान्ते पंचादेशा-
 न्तराण्यभिहितानि, तद्यथा- इत्थीवेए णं भंते ! इत्थीवेएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं
 उओसेणं दसुरपरपलिओवमसयं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियं ति, १ एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उओसेणं अट्टारसपलिओव-
 माइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियाइंति २, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उओसेणं चोइस. पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भ-
 हियाइंति ३, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उओसेणं पलिओवमसयं पुव्वकोडिमब्भहियंति ४, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं
 एकं समयं उओसेणं पलिओवमपुहुत्तं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियंति ५, इह च प्रथमे आदेशान्तरे इयं भावना-काचियोविदुयशम-
 श्रेण्या वेदत्रयोपशमेनाचिदकत्वमनुभूय प्रतिपतन्ती स्त्रीवेदोदयप्रथमसमय एव कालं कृत्वा देवेपूपद्यते, तत्र च तस्याः पुंस्त्व-
 मेव भवतीति एवं जघन्यतः समयः, यदा तु कथिज्जीवः पूर्वकोट्यायुष्कासु नारीतिरश्रीपु कांथिइ भवान् ईशानदेवलोके चोत्कृष्टायु-
 ष्कास्वपरिगृहीतदेवीपु भवद्वयं निरन्तरमुपजायते तदा पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं दशोत्तरपल्योपमशतं स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भव-

ति, आह- यदि देवकुरुचरुर्वादिषु पल्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीषूपघते तदाऽधिकाऽप्यस्य स्थितिरवाप्यते, किमित्येतावत्ये-
 बोच्यते ? , सत्यं, किन्तु देवेभ्यस्तावदसंख्येयवर्षायुष्केषु नोत्पद्यते, असंख्येयवर्षायुष्कापि योपिदुःकृष्टायुष्कासु देवीषु नोत्पद्यते,
 अतो ययोर्केव स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भवति, एवमन्येष्वपि चतुर्वादेशान्तरेषु भावना कार्या, नवरं द्वितीये आदेशान्तरे ईशान-
 देवलोकपरिगृहीतास्वेव नवपल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु देवीषु वारद्वयं समुत्पादनीयः, शेषं सर्वं तथैव, तृतीये तु सौधर्मदेवलोक-
 कपरिगृहीतास्वेव सप्तपल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कास्वमरीषु चारद्वयमुत्पादनीयः, चतुर्थे त्वादेशे सौधर्मदेवलोक एवापरिगृहीतासु
 पञ्चाशत्पल्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु सुरसुन्दरीषु वारद्वयं नैतव्यः, पञ्चमे त्वादेशान्तरे देवाकुरुवादिषूपघमानस्य जन्तोः पूर्वकोटी-
 पृथक्वाधिकपल्योपमपृथक्चलक्षणा स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भावनीया, एतानि च पञ्चाप्यादेशान्तराण्यस्मादृशां छत्रस्थानां प्रमाणानि,
 केवलिनो त्वेकेमेव किञ्चित् प्रमाणं, सूत्रकारेण त्विह ग्रन्थ-एकमेव चतुर्थमादेशान्तरमभिहितं, न शेषाणि, ग्रन्थविस्तरभयादिकार-
 णादित्यलं विस्तरेण । अथ पुरुषवेदादीनां स्थितिमाह—‘पुरिसत्त’मित्यादि, पुरुषत्वं-पुरुषवेदस्तावन्नानाभवेषु निरन्तरमुद्धनीनां
 सागरोपमाणां शतपृथक्त्वं सातिरेकं, जघन्यतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं भवतीति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, परतो वेदान्तरस्यापेदकत्वस्य वा भावात्, तदु-
 क्तम्—‘पुरिसवेए णं भंते ! पुरिसवेएत्ति कालओ केच्चिरं होइ ? , गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं
 साइरेमं’ ति, जघन्यपदे स्त्रीवेदवदस्य समयो न लभ्यते, उपशान्ताद्वायां मृतस्य देवेष्वपि पुरुषवेदस्यैव सद्भावाद्, अन्तर्मुहूर्त्तं तु
 पुरुषवेदवतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा मृतस्य वेदान्तरे उत्पन्नस्य प्राप्यत इति भावनीयम्, नपुंसकवेदस्येह स्थितिर्नोक्ता, सा चोपल-
 क्षणव्याख्यानाज्जघन्यतः समयलक्षणा उत्कृष्टतस्त्वनन्तकालात्मिका स्वयमेव द्रष्टव्या, यदाह—“नपुंसकवेए णं भंते ! नपुंसग-

वेययत्ति कालओ केचिरं होइ ? गोयसा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण अणतं कालं, अणता ओसत्पिणिउस्सपिणीओ कालओ खेषओ अणता लोगा असंखज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगलपरियट्ठा आवलियाए असंखज्जइभागो " ति, अत्र च नपुंसकस्य वेदत्रयमुपशमय्य प्रतिपतितस्य समयमेकं नपुंसकवेदमभुय मृत्वा देवेषूत्यभस्य जघन्यतः समयो लभ्यते, उत्कृष्टकालस्तु वनस्पत्यादिषु निरन्तरनपुंसकवेदमनुभवतो भावनीयः, संश्लित्वमपि पुरुषवेदवज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कृष्टतस्तु सातिरेकं सागरोपमद्यतपृथक्तवं प्राप्यते, परतस्तदभावाद्, असंश्लित्वमपि जघन्यत एवमेव, उत्कृष्टतस्तु नपुंसकवेदवेदेव स्वयमपि द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ २३० ॥ अथ योगोपयोगादिगुणानां स्थितिकालमाह—

अंतमुहुत्तं तु परा जोगुवओगा कसाय लेसा य । सुरनारएसु य पुणो भयच्छिई होइ लेसाणं ॥ २३१ ॥

‘योगाः’ कायवाङ्मनोयागलक्षणस्तथा उपयोगाः-तद्विषयज्ञानोपयोगरूपाः, विभक्तिव्यत्ययात्तेषां योगोपयोगानां परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकं भवति, कियतीत्याह-अन्तर्मुहूर्त्तमिति, इदमुक्तं भवति-इह यदा कायेन धावनवल्गनचपेटाप्रदानभङ्गकवर्त्तनादिकं व्यापारमुपयुक्तः करोति तदा काययोगस्य प्राधान्येन व्यापारात् काययोगस्योपयोगः काययोगोपयोग इत्यसौ व्यपदिश्यते, अप्ये चोत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, परतोऽनुपयोगस्योपयोगान्तरास्य वा सद्भावादिति, यदा तु निश्चलगात्रो वचनोवेशोपयुक्तोऽनवरतं वक्तयैव केवलं तदा वाग्योगस्य प्राधान्येन व्यापारादयं वाग्योगोपयोगोऽभिधीयते, यदा पुनर्निष्प्रकम्पशरीरो निरुद्धवाग्व्यापारश्च केवलैर्नैव मनसा उपयुक्तः किञ्चिद्विचिन्तयति तदा मनोयोगस्यैव प्राधान्येन व्यापारादसौ मनोयोगोपयोग इत्युच्यते,

एतावपि च वाग्योगोपयोगमनोयोगोपयोगौ प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, इह यद्यप्येकयागव्यापारकालेऽन्ययोगव्यापारोऽप्यन्तर्गतः सम्भाव्यते तथापि वातादिदोषाणांभिवोत्कटानुत्कटतामाश्रित्य तत्त्वव्यपदेशव्यपदेशसिद्धिः, उक्तञ्च- 'वायाई-धाऊणं जाहे जो होइ उक्कडो धाऊ । कुविओत्ति सो पवुच्चइ न य इयरे तत्थ दो नत्थि ॥ १ ॥ एमेव य जोगाणं तिण्हवि जो जाहे उक्कडो जोगो । तस्स तहि निदेसो इयरे तत्थेक दो व न वा ॥२॥ ' इयरे तत्थेक दो व न व ' ति उत्कटाधोगादितरोऽनुत्कटस्तत्रैको वा भवेत् द्वौ वा भवेतां न वा भवेदिति, इयमत्र भावना-केवलिनो वाच्युत्कटायां कायोऽप्यस्ति, अस्मदादीनां तु मनःकायाविति, शैलेश्वरस्थायां तु केवलिनः कायनिरोधकाले स एव केवलो भवति नान्य इति । ' कसाय ' ति कपायाः क्रोधमानमायालक्षणास्तेषामपि परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव, जघन्यतोऽपि त्रयाणामन्तर्मुहूर्त्तमेव, लोभस्य तु समयोऽवस्थितिः, विशिष्टं चोपयोगमाश्रित्य क्रोधादीनामियं स्थितिः, अन्यथा सत्तामात्रेण क्रोधादयः सदैव विद्यन्त एवेति, ततश्चेदमुक्तं भवति-क्रोधमानमायाद्वयुक्तः प्रत्येकं जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तमेव; उक्तञ्च- 'कोहकसाईणं मंते ! कोहकसाइत्ति कालओ केच्चिंरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणऽवि उक्कोसेणऽवि अंतोमुहुत्तं, एवं माणमायाकसाइवि, लोभकसाई जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं 'ति, अयमत्रार्थः-क्रोधमानमायोपयुक्तः प्रत्येकं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽपि तदेव बृहत्तरमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयं, कथमिति ? उच्यते, य उपशान्तमोहः प्रतिपत्नेकं समयं लोभपुद्गलान् वेदयित्वाऽनन्तरं कालकरणादनुत्तरसुरेपुत्पद्यते, तस्य किल युगपत् सर्वेऽपि कपायाः प्रदेशोदयेनोदयमागच्छन्ति, न तु केवलो लोभ एवेत्येवं जघन्यतो लोभकपायोदयः केवलः समयमैकमवाप्यते, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं क्रोधादिवदेव मन्तव्यम्,

आह-येवमनया नीत्या क्रोधाद्युपयोगोऽपि जघन्यपदे समयप्रमाणः कस्मान्न लभ्यते ? सत्यं, किन्तु श्रेणिमस्तकात् प्रतिपत्तो यदा क्रोधादय उदयमागच्छन्ति तदोदयप्राप्तकपायादपरेऽपि कपायाः प्रदेशोदयं युगपदेव वेद्यन्ते, अतो लोभवत् केवलः क्रोधाद्युदयो न लभ्यते इति दृष्ट्वा व्याचक्षते, तत्त्वं तु केमलिनो विदन्तीति, 'लेस्ता य' स्ति लेश्यानामपि कृष्णनीलादीनां पण्णां तिर्यङ्मनुष्येषु द्रव्यलेश्यां चाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, देवनारकयोस्तु भावलेश्योमवाधिकृत्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, द्रव्यलेश्यानां तर्हि देवनारकयोः कियती स्थितिरित्याह-'सुरनारपसु ये' त्यादि, सुरेषु यथासम्भवं तिसृणां कृष्णाद्यशुभलेश्यानां या यस्य देवस्य नारकस्य वाऽऽज्जमीया मघस्थितिरुक्ता तत्प्रमाणैव स्थितिरवगन्तव्या, तत्र सप्तमष्टवीनारकाणाद्युत्कृष्टतः कृष्णलेश्या त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, नीललेश्या तूत्कृष्टतः पञ्चमष्टयिव्यामाद्य-प्रस्तटे पत्योपमासंख्येयभागाधिकानि दश सागरोपमानान्यवाप्यते, कापोतलेश्यां तूत्कर्षतस्तृतीयपृथिव्यामाद्यप्रस्तटे पत्योपमासं-ख्येयभागाभ्यधिकानि त्रीणि सागरोपमानि लभ्यते, तैजसी पुनरुत्कृष्टत ईशानदेवलोके पत्योपमासंख्येयभागाधिकं सागरोपमद्व-यमवाप्यते, पद्मलेश्या तूत्कृष्टतो ब्रह्मलोके दश सागरोपमानि शुक्ललेश्या पुनरुत्कृष्टतोऽनुचरविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, कृष्णनीलकापोतलेश्या भवनपतिव्यन्तरेषु देवेष्वपि सम्भवन्ति परमुत्कृष्टस्थितिप्रादिपादनार्थं नरकेष्वेव भाविता इति गार्थार्थः ॥ २३१ ॥ अथ मतिज्ञानादिगुणानां स्थितिमाह-

छावद्विउयाहिनामा साहिया नइसुओहिनाणाणं । ऊणा य पुञ्चकोडी मणसमदयछेयपरिहारे ॥ २३२ ॥

मतिश्रुतावधिज्ञानानि नैरन्तरेणोत्कृष्टतः सातिरैकानि पश्यन्ते, तथाहि-अत्रोत्पन्नमतिश्रुतावधिज्ञानः कश्चिदेशोर्ना पूर्वकोटि जीवित्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिव्यनुत्तरविमानेपूत्पन्नः, ततः पुनरत्रागतो नरजन्मन्यप्रतिपतितप्रस्तुत-ज्ञानत्रयः पूर्वकोटि जीवित्वा तावत्स्थितिव्यवानुत्तरविमानदेवपूत्पन्नः, पुनरप्रतिपतितप्रकृतज्ञानत्रयो मनुष्येष्वगत इत्येवं वारात्रयं मनुष्यभवायुष्केनाधिकानि पश्यन्तिः सागरोपमान्यधिकृतज्ञानत्रयमुत्कृष्टतोऽवाप्यते, अथवा स एव मनुष्योऽप्रति-पतितानुत्कान्ज्ञानत्रया द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिव्यनुत्तदेवन्वेनैव क्रमेण वारात्रयमुत्पाद्येत इत्येवमपि प्रस्तुतः स्थितिकालो लभ्यते, तदुक्तम्-‘दो वारे विजयाइसु गयस्त तिष्णञ्चुए अहव ताइ । अइरेगं नरभविंयं नाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ १ ॥’ अयं चोत्कृष्टोऽमीषां स्थितिकालः सूत्रेऽभिहितः, जघन्यतस्तु मतिश्रुतज्ञानयोरन्तर्मुहूर्त्तं, अवधिज्ञानस्य तु समयः, कथमिति चेदुच्यते, तिर्यक् मनुष्यो वा विभङ्गज्ञानी कश्चित् सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, तस्य च तद्विभंगज्ञानं प्रथमं समयमेकमवधिरूपतां प्रतिपद्यते, ततो-ऽवधिज्ञानावरणोदयान्मूलत एव यदा प्रतिपतति तदाऽवधिज्ञानं जघन्यतः समयमेकमवाप्यत इति, उक्तञ्च-‘मइनाणी जहण्णेणं अतोमुहुत्तं, एवं सुयनाणीवि, ओहीनाणी जहण्णेणं एकं समयं’ ति, ‘ऊणा य पुब्बकोडी’त्यादि, मनःपर्यायज्ञानस्य किञ्चिन्न्यूनवर्षनवकेन न्यूना पूर्वकोटिरुत्कृष्टा स्थितिः, चारित्रिण एव मनःपर्यायज्ञानं भवति, चारित्रं च गर्भकालादारभ्य किञ्चि-न्न्यूनवर्षनवक एवातिक्रान्ते प्रायः सम्पद्यते, अत एतावता न्यूना पूर्वकोटिः, जघन्यतस्त्विदमेकमेव समयमवाप्यते, समुत्पन्नमनः-पर्यायज्ञानस्याप्रमत्तसंयतस्य समयादूर्ध्वं मरणसम्भवेन देवपूत्पादात् तेषु च मनःपर्यायज्ञानस्याभावादिति, सामायिकच्छेदोपस्थाप-नीये अपि चारित्रे, अतोऽनयोरप्येतावत्स्य न्यूना पूर्वकोटिः प्रत्यकमुत्कृष्टा स्थितिः, जघन्यतोऽनयोरपि प्रत्येकं समयमानेव स्थितिरवसेया,

तदनन्तरं मृत्वा देवपूत्पादसम्भवादिति, परिहारविशुद्धिक्रचारित्रस्यापि जयन्त्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु किञ्चिन्पूर्वैरेकोनत्रिंशद्विंश-
पैरूना पूर्वकोटिः स्थितिः, उक्तञ्च—“ परिहारविशुद्धिए णं भंते ! परिहारविशुद्धिएत्ति कालओ केचिरं होइं ? , गोयमा ! जहण्णोणं
एकं समयं उक्कोसणं देखणाए एगूणतीसाए वासेहि ऊणिया पुब्बकोडि ” त्ति, इह जयन्त्यपदं पूर्ववन्मरणोपदेश्येव, उत्कृष्टपदभावना
त्वेवम्-इह परिहारविशुद्धिक्रचारित्रं जयन्त्यतोऽपि नयमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु यावद् दृष्टिवादेऽधीत एव सति प्रतिपद्यते,
ततश्च देशोनववर्षपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्यायुषा यत्रज्या प्रतिपन्ना, तस्य च विशतिवर्षपर्यायस्य दृष्टिवादोऽनुज्ञातः, एतावत्-
यत्रज्यापर्यायादर्वाग् दृष्टिवादानुज्ञायाः समये प्रतिपिद्धत्वात्, ततश्चासौ परिहारविशुद्धिक्रचारित्रं प्रतिपद्यते, तच्चाष्टादशमास-
मानमप्यविच्छिन्नतत्परिणामेनैतेनाजन्म परिपालितमिति देशेनैकोनत्रिंशद्वर्षेणा पूर्वकोटिस्तस्योत्कर्षतः स्थितिकालो भवति,
सूक्ष्मसम्परायचारित्रस्य जयन्त्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं, यथाख्यातचारित्रस्य तु जयन्त्यतः समय उत्कृष्टतस्तु देशेना पूर्वकोटिः
स्थितिकाल इति प्रागपि यस्तुतो निर्णीतप्राथम्यमिति नेहोक्तम्, केवलज्ञानस्यापि सादिरपर्यवसितः स्थितिकालः प्रतीत एवेति, इह
ज्ञानस्थितिकालाभिधानप्रस्तावेऽपि नोक्त इति गार्थार्थः ॥ २३२ ॥ अथ विभंगज्ञानादिगुणानां स्थितिकालमाह-

विभंगस्स भवट्ठिइ चक्खुस्सुदहीण वे महस्साइं । साइं अपज्जवसिसिओ सपज्जवसिसिओ तिय अचक्खु ॥२३३॥

ज्ञानस्य स्थितिकालस्तावदनन्तरमभिहितः, साम्प्रतं तु ज्ञानप्रतिपक्षत्वादज्ञानस्य स्थितिकालोऽभिधानीयः, तच्चाज्ञानं त्रिविधम्-
मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं च, तत्र मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं चानाद्यपर्यवमित्तमभव्यानां भव्यानां त्वनादिभिव्याद्यथां तदेवानादि-

सपर्यवसितं भवति, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनां पुनर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतस्त्वपाद्भिर्दुलपरावर्चं इत्येवंरूपं सादिसपर्यवसितं कालं यावत् प्राप्यते, उपलक्षणव्याख्यानादिदं तावत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, विभङ्गज्ञानस्य तु स्थितिं सूत्रकार एवाह- ' विभङ्गस्य भवद्विद् ' ति यत्र तिर्यग्भवे मनुष्यभवे वा स्थितस्य जन्तोर्विभङ्गज्ञानमुत्पन्नं यत्र च भवे तेन गृहीतेन गच्छति तयोर्भवयोरुत्कृष्टा स्थितिः सा किञ्चिन्पूना विभङ्गज्ञानस्य नैरन्तर्येणोत्कृष्टाऽवस्थितिकालरूपतया विज्ञेयति तात्पर्यम्, तथाहि-तिरश्चो मनुष्यस्य वा किञ्चिद् व्यक्तस्य सतः कस्यचिद् विभङ्गज्ञानमुत्पन्नम्, तेन चोत्पन्नेन देशोनां पूर्वकोटिमिहासौ जीवितः, गुणाभासेन हि केनचिद् विभङ्गज्ञानमुत्पजायते, स च गुणाभासः किञ्चिदव्यक्तस्यैव भवति, अतः पूर्वकोटर्देशोना, ततश्चाप्रतिपतितविभङ्ग एव अधःसम-पृथिव्यामुत्पन्नद्वयस्त्रियत्सागरोपमानि जीवित इत्येवं विभङ्गज्ञानस्य भवद्वये नैरन्तर्येण देशोनपूर्वकोट्याऽधिकानि त्रयस्त्रियत् सागरोपमान्युत्कृष्टतः स्थितिकालः सिद्धो भवति, जघन्यतस्तु समयरूपः, स चेत्यभवगन्तव्यः-मिथ्यादृष्टः कस्यचिद्द्विशुद्धिमासादयतः समयमेकं विभङ्गज्ञानमुत्पन्नं, तदनन्तरं च प्रकर्षमनुभवन्त्यां विशुद्धौ सम्यक्ते लब्धे तदेव विभङ्गज्ञानमवधिरूपतया परिणतमित्येवं जघन्यतः समयप्रमाणोऽस्यावस्थितिकालः, उक्तं च- " विभङ्गनाणी णं भंते! विभङ्गनाणिचि कालओ केच्चरं होइ, गोयमा ! जहण्णेण एकं समयं उक्कोसेण तेचीसं सागरोवमाई देसूणाए पुव्वकोडाए अब्भहियाई " ति, तदेवं ज्ञानानामज्ञानानां च प्रोक्तः स्थिति-कालः, अथ चक्षुरादिदर्शनानां तमभिधित्सुराह- ' चक्खुस्तुददहीण येसहस्साई ' ति चक्षुपः-चक्षुर्दर्शनलब्धिरूपस्य सागरोपम-सहस्रद्वयं नैरन्तर्येणोत्कृष्टोऽवस्थितिकाल इति तावत् सूत्रकारमिप्रायः, एष चासंगत इव लक्ष्यते. समयविसंवादाद्युक्तिविरोधाच्च. तथाहि-समये तावदुक्तम्-चक्खुदंसणी णं भंते ! चक्खुदंसणिचि कालओ केच्चरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण

सागरोपमसहस्रं सादरेण' ति, तदनेन सातिरेकसागरोपमसहस्रस्थितिप्रतिपादकेन सिद्धान्तवचनेन सह एतत् सागरोपमसहस्र-
द्वयस्थित्याभिधायकं वचनं विसंबदति, अपरं च- पञ्चतयसयलिन्दिय सहस्समम्भाहिययुयर्थाहनामाणं । दुगुणं च तससि भवे'
इत्यादिप्रागुक्तगाथायामस्मिन्नेव ग्रन्थे तथा सिद्धान्ते च सर्वेषामेव द्वीन्द्रियादिप्रसक्तानां सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयलक्षणः
स्थितिकालः प्रतिपादितः स कथं केनलानामेव चक्षुर्दर्शनिनां चतुरिन्द्रियपंचेन्द्रियाणां सम्भवति?, चतुरिन्द्रियाणां हि संख्येयः कालः
पंचेन्द्रियाणां तु सातिरेकं सागरोपमसहस्रमेकं प्रस्तुतग्रन्थे सिद्धान्ते च कायस्थितिरुक्ता, न चैतौश्रतुःपंचेन्द्रियान् विहायान्येषां
चक्षुर्दर्शनं सम्भवति, ततः सिद्धान्तोक्त एव चक्षुर्दर्शनस्य स्थितिकालो युक्त्या संगच्छते, न तु प्रस्तुतग्रन्थोक्तो, युक्तिविरोधादिति,
'अचक्षुः' ति, अचक्षुर्दर्शनी जीवः चक्षुर्भेजेपेन्द्रियचतुष्टयदर्शनलब्धमान् जन्तुरिति तात्पर्यम्, अभव्यमाश्रित्यासौ अकारस्य
लुप्तस्येह दर्शनादनादिरपर्यवसितश्च भवति, अभव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमाश्रित्याचक्षुर्दर्शनलब्धरनादित्वादर्पर्यवसितत्वाच्चेति,
'सपञ्जवसिओस्ति य' ति अनादिरित्यनुत्तमानमेव सम्बध्यते, ततश्च स एवाचक्षुर्दर्शनी जन्तुर्भव्यमाश्रित्यानादिः सपर्यवसितश्च
भवति, भव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमपेक्ष्याचक्षुर्दर्शनलब्धरनादित्वात् केनलज्ञानोत्पत्तिकाले पर्यवसितत्वाच्चेति, अवधिदर्शनकेनलदर्शन-
योस्तु स्थितिकालो ग्रन्थविस्तरभयादिकारणात् सूत्रकृता नोक्तः, स चागमे इत्थं प्रतिपादितः स्वयमेव द्रष्टव्यः- 'ओहिदंसणी णं
भंते ! ओहिदंसणिच्चि कालथो केच्चिरं होह ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उकोसेण दोछावड्डीओ सागरोपमाणं साइंरगाउ' ति,
अस्य भावना- इह तिर्येइमनुग्याणामन्धतरः कथिद्विभंगज्ञानी सप्तमनरकपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु नरकेषुत्पन्नः, तत्र
चोद्वर्तनाकालासनं सम्यज्जं प्रतिपद्य पुनः प्रतिपत्य च विभंगज्ञानान्धित एवाविग्रहेण पूर्वकोटोस्थितिषु तिर्यक्षु जातः, स्वायुःपर्यन्ते

चाप्रतिपत्तिविभंग एव पुनरपि सप्तमपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुर्नारिको जातः, पुनरप्युद्धर्त्तनाकालप्रत्यासत्तौ सम्यक्तवं प्रतिपद्य पुनः परित्यज्य चाप्रतिपत्तिविभंग एवाविग्रहेण पूर्वकोट्यायुक्तेषु तिर्यङ्मुत्पन्नः, इत्येवं तावदेका पट्यष्टिः सागरोपमाणां सातिरेका मिद्धा, द्वितीया त्वसाधित्यमवगन्तव्या-स एव जीवोऽप्रतिपत्तिविभंगस्तिर्यग्भ्यो मनुष्येऽविग्रहेणोत्पन्नः, तत्र च मम्यक्तं अवधिं च प्राप्य 'दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्नच्छुए अहव ताई' इत्यादिप्रागुक्तक्रमेणाप्रतिपत्तितमवाधिज्ञानं धारयन्न-यधिदर्शनस्य द्वितीयां सातिरेकपट्यष्टिसागरोपमाणां पूरयति, परतस्तु मुक्तिमवाप्नोतीति, इह च विभंगज्ञानावाधिज्ञानयोः परस्परं भेदो दर्शनं तु सामान्यापवोधरूपं द्वयोरपि तुल्यत्वावधिदर्शनमुच्यते, आगमे तथैवाभ्युपगतत्वादित्यवधिदर्शनस्य सातिरेके द्वे प-ट्यष्टी सागरोपमाणां नैर्न्तर्वेणावस्थितिकालः सम्पन्नो भवति, आह-कस्मात् पुनः सप्तमनरकपृथिव्यां विभंगज्ञानी वाराद्वयं स्वायुःपर्यन्ते मम्यक्तं ग्राहितः?, उच्यते, विभंगज्ञानस्य निरन्तरं परतः स्थित्यभावात्, तथा च प्रागुक्तम्- 'विभंगणापी जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसिणं वेत्तिसं सागरोवमाइं देखणाए पुव्वकोडीए अब्महियाइं' ति, पुनरप्याह-तिर्यङ्मनुष्येषु तर्हि किमर्थमविग्रहेण विभंगज्ञानी उत्पादितः? सत्यं, विग्रहेण अनाहारकत्वप्रसङ्गात्, तिर्यगमनुष्येषु च विभंगज्ञानिनोऽनाहारकत्वस्य निषेधात्, तदुक्तम्-विभंगनाणीणं पंचेदियति-रिक्खजोणिया मणूना य आहारगा अणाहारगा, आहारगानो अणाहारग" चि, तेदेवमेतेषां व्याख्यानमुपदर्शितम्, अन्ये त्वेवं व्याचक्षते किं नः सप्तमनरकपृथिवीनिवासिनारकादिपरिकल्पनया?, सामान्येन नारकतिर्यङ्खरामरभेषु पर्यटतः खल्वधिभिर्भगौ निरन्तरं सातिरेकसागरोपमपट्यष्टिद्वयं भवतस्ततोऽप्यधिदर्शनस्य निरन्तरमेगावानवस्थितिकाल इत्यलं विस्तरेण, केवलसामान्यावबो-धस्वरूपस्य तु केवलदर्शनस्य सातिरेकपर्यवमितः स्थितिकाल इति गार्थार्थः ॥ २३३ ॥ अथ भव्यत्वादिगुणानां स्थितिकालमाह—

‘मय्यो अणाइ संतो अणाइणंतो भवे अमव्वो य । सिद्धो य साइणंतो असंखभागंगुलाहारो ॥ २३४ ॥
 मय्यस्तावदनादिः सान्त्व भवति, इदमुक्तं भवति-भव्यस्य जन्तोर्योऽसौ भव्यत्वगुणःसोऽनादिकालात् प्रवृत्तत्वादिर्भव्यते,
 सिद्धावस्थायां तु नियमाश्रित्तिचिप्यतीति सान्तः प्रतिपाद्यते, सिद्धो हि न भव्यो नाप्यभव्यः, तथाहि-भविष्यति मुक्तिपर्यायेणिति
 मय्य उच्यते, न भविष्यति मुक्तिपर्यायेण कदाचिदप्येति चामव्यो व्यपदिश्यते, सिद्धस्य चैतद् द्वितयमपि नास्ति, मुक्तिपर्यायस्य
 तेनानुभूयमानत्वात्, तस्मान्भव्यत्वस्य सिद्धावस्थायां निवृत्तत्वात् सान्त्वत्वमवसेपम्, अमव्यस्त्वनाघनन्तः अनादिकालात् प्रवृत्तत्वा-
 दनादि तस्यामव्यत्वं, मुक्तिपर्यायस्य च कदाचिदव्यप्राप्तेस्तस्य तदनन्तमित्यर्थः, ‘सिद्धो य साइणंतो’ति सिद्धस्य सिद्धत्वं विशुद्ध-
 ज्ञानदर्शनचारित्रानुष्ठानानन्तरभावित्वात् सादि भवति, लब्धस्य च क्रदाचिदपि प्रतिपाताभावादनन्तमितिभावः, आहारकत्वगुणस्य
 स्थितिकालमाह—‘असंखभागंगुलाहारो’ ति, आहारको जीवस्तद्भावेन निरन्तरमंगुलासङ्ख्येयभागधेयप्रमाणं कालं यावद-
 यतिष्ठते, इदमुक्तं भवति—‘अंगुलअंसखमागो ओसाप्पिणो असंखजा’ इति वचनादंगुलासंख्येयभागप्रमाणे क्षेत्रेऽसंख्येया
 उत्तरापिणो भवन्ति, एतन्नाहारकः प्राणी निरन्तरमाहारकपुद्गलान् गृह्णातिः कश्चिज्जघन्यतस्त्रिसमयोनक्षुल्लकभवग्रहणं यावत्
 प्राप्यते इत्येतत् सूत्रेऽनुपात्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तदृष्टस्त्वसङ्ख्येया उत्तरापिण्यवसर्पिणीर्यावश्चिरन्तरमाहारको लभ्यत इत्येतत्तु
 द्वयेऽप्यभिहितमिति, तत्र जघन्यपदीभरथं भावनीयम्—कश्चिदेकेन्द्रियादिर्जीवो मृतः पूर्वाभिहितप्रकारेण च विग्रहे समयत्रयमनाहारको
 भूत्वा क्षुल्लकभवग्रहणाद्युक्तेषु पृथिव्यादितूपत्राः, तत्र च तावन्तं कालं निरन्तरमाहारको भूत्वा मृतः पुनरपि विग्रहेऽनाहारको जात

इत्येवं जपन्यतास्त्रिसमयोनं क्षुद्धकभनग्रहणमाहारकृत्यमिति, उत्कृष्टपदभावनायां त्वसंख्येया उत्तरीपण्यवसर्पिणीर्योवद्भवान्तेरवृत्प-
पमानोऽविग्रहैर्षोत्पद्यते, तत्रैतान्ते कालं उत्कृष्टतो निरन्तरमाहारको लभ्यते, उक्तञ्च—“छउमत्थाहारए णं भंते ! छउमत्था-
हारएणि कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं खुडुगाभवग्गहणं विसमज्जणं असंखेज्जं कालं, असंखेज्जाओ
कालओ ओमपिणीउस्सपिणीओ देवओ अंगुलस्स असंखेज्जइभागं”ति इति गार्थः ॥ २३४ ॥ अथ काययोगादि-
गुणानां पूर्वप्रदेज्जमिहितं जपन्यस्थितिकालमभिधित्सुराह—

काओगी नरनाणी मिच्छं मिस्सा य चकखु सण्णी य । आहारकसार्योवि य जहणमंतोमुहुत्तंतो ॥ २३५ ॥

षोयत इति कायः-शरीरं तस्य केवलस्य सम्यन्धो योगो-व्यापारः स यस्यास्त्यसौ काययोगी, अस्य च जपन्यतोऽन्तमुहुत्तम-
वस्थितिकालः, उत्कृष्टतस्तु प्रागेव ‘काओओऽणंतकाल’ मित्यादिगाथायामभिहितः, जपन्यकालस्य भावनाऽप्येतद्गाथावृत्तौ
प्रागुक्तेति नेहोच्यते, ‘नर’ ति भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य नरत्वमित्यर्थः, तत्रेह पुरुषवेदरूपं पुंस्त्वं मनुष्यत्वं वा, तत्र पुरुषवेदस्य
जपन्यतोऽन्तमुहुत्तलक्षणः स्थितिकालः पूर्वमेव ‘देवी षणपण्णाज इत्थिच’ मित्यादिगाथावृत्तौ भावितः, मनुष्यत्वं तु जपन्यतोऽ-
न्तमुहुत्तं भवतीति प्रतीतमेव, मनुष्याणां जपन्यतोऽन्तमुहुत्तंयुक्तत्वेन प्रागेव प्रतिपादितत्वादिति, उत्कृष्टोऽप्येतत्कालः प्रागे-
योक्तः ‘नाणि’ ति मामान्येन ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी, स च जपन्यतोऽन्तमुहुत्तंयुक्तत्वेन प्रागेव प्रतिपादितत्वादिति, उत्कृष्टोऽप्येतत्कालः प्रागे-
तत्र मिथ्यादृष्टिः मग्यत्वं प्राप्ते ज्ञानी मज्जातस्तद्भावेन चान्तमुहुत्तं स्थित्वा पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽज्ञानी सम्पन्न इत्येवं जपन्येन

ज्ञानिनोऽन्तर्मुहूर्त्तमवस्थितिकाल इति, उत्कृष्टतस्तु केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानी अपर्यवसितलक्षणमनन्तं कालं लभ्यत इति सुखोऽप्येवेति, 'मिच्छं' ति मिथ्यात्वं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भवति, तच्च सम्यग्दृष्टेः प्रतिपत्य मिथ्यात्वं गतस्य तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनर्लब्धसम्यक्तत्त्वस्य प्रागेव 'मिच्छतमणार्इयं अपज्जवसिय'मित्यादिगाथाद्युचौ उत्कृष्टकालभावानां प्रक्रमे भावि-
तेमेव, 'मिस्सा य' ति मिश्रं सम्यग्मिथ्यात्वमिति तात्पर्यम्, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भवति, अस्य च सम्यग्मिथ्यात्वस्य जघन्य उत्कृष्टश्च स्थितिकालः 'सासायणेगजाविये'त्यादिगाथायां सूत्रकृता प्रागप्युक्तः, किन्तु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकगुणा-
भिधानप्रस्तावात् पुनरप्यभिहित इति, 'चक्खु'चि चतुःपंचत्रियाणां चक्षुर्द्वारोत्पन्नसामान्योपयोगलक्षणं चक्षुर्दर्शनं, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, उत्कृष्टत्वेत्तदवस्थितिकालः पूर्वं 'विम्भंगस्स भवट्ठि'त्यादिगाथायामुक्तः, 'सण्णी य'चि संज्ञिपंचेंद्रियगर्भजो जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावेन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेवावतिष्ठते, उत्कृष्टावस्थितिकालस्तु 'पुरिसत्तं सण्णित्तं च सपपुट्टत्तं च उदहीण 'मित्यत्रैव प्रतिपादितः, 'आहार'चि आहारयतीत्याहारको जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमवाप्यते, आह-ननु 'अंसलभागंगुलाहारो'चि उत्कृष्टाहारकस्थितिकालप्रोतपादकगाथाऽव्यवविवरणप्रक्रमे त्रिसमयोने धुल्लरुभवग्रहणमाहारकत्वस्य जघन्यः स्थितिकाल उक्तोऽत्र त्वन्तर्मुहूर्त्तलक्षण इति कथं न विरोध इति, नैतदेवं, भावार्थापरिज्ञाना-
द्यतोऽत्राप्याहारकत्वस्य जघन्यस्थितिरूपतया यदन्तर्मुहूर्त्तमुच्यते तदपि त्रिसमयोनेधुल्लरुभवग्रहणमाननेमवावसेयम्, अन्तर्मुहूर्त्तस्योनेकभेदत्वादिति न कश्चिद्विरोध इति, 'कसायाविय'चि कपायाः सामान्येन कपायमोहनीयक्रमोदयरूपा इह गृह्यन्ते, सामान्येन सकपायित्वमात्रं कपायशब्दाच्चत्वेनेह विवक्षितमित्यर्थः, तच्चयागमे स्थितिकालमपेक्ष्य भंगरूपवर्तित्वेनोक्तम्,

तद्यथा-“ सकसाई णं भैते ! सकसादित्ति कालओ कीच्चंर होइ ? , गोयमा ! सकसाई तित्तिहे पणत्ते, तंजहा-अणाईए वा अपज्जवसिए अणाईए वा सपज्जवसिए साईए वा सपज्जवसिए, तत्थ णं जेसें साई सपज्जवसिए से जहण्णं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अवट्ठुपोम्मल-परियट्ठं देख्खं”ति, तत्र मिथ्यात्वस्येव प्रथमभंगकोऽप्राप्यप्रव्यानां, द्वितीयस्त्वनादिमिथ्यादृशां भव्यानां, तृतीयभंगके तु य उपशान्तवीतरागावस्थायामकपायीभूत्वा प्रतिपत्य पुनः सकपायित्वं प्रतिपद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्तञ्च पुनरप्युपयामश्रेणौ कृतायामकपायी सम्पद्यते तस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं जघन्यपदवत्तिं सकपायित्वं लभ्यते, यस्तूपशान्तवीतरागावस्थायाः प्रतिपत्य सकपायीभूत्वाऽपार्द्धे-पुद्गलपरावर्त यावत् संसारसागरं परिभ्रम्य पुनरप्यकपायी भवति तस्योत्कृष्टपदोक्तं सकपायित्वं द्रष्टव्यम्, प्रस्तुतविचार्यमाण-गाथार्यां तु सकपायित्वस्य तृतीयभंगकजघन्यपदमेवोक्तम्, शेषं तूपलक्षणत्वात् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिगुणकालस्यैव प्रस्तुतगाथायामभिधातुमित्त्वादिति, ‘जहण्णमंतोमुहुत्तं’ ति एतत् पदं काययोगादिषु प्रत्येकं सर्वत्र योजनीयं, तच्च योजित-मेवंति गाथार्थः ॥ २३५ ॥ तदेवमन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकगुणाः सम्पिण्ड्योक्ताः, साम्प्रतं तु जघन्यतः समयस्थितिकान् मनोयोगादीन्-गुणान् संगृह्य विवक्षुराह-

मणवइउरलविउल्लिय, आहारयकम्म जोग अणरिथी । संजमविभागविंभंग सासणे एगसमयं तु ॥ २३६ ॥

जघन्यत इति पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, योगशब्दोऽपि ‘कम्मजोग’ ति अस्मिन् पदे उपात्तोऽपि यथासम्भव-मन्यत्रापि योज्यते, ततश्च मनोयोगस्तावज्जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यचिद्भिर्भजपंचद्वियस्य समयमेकं मनःपर्याप्त्या पर्याप्तत्वमा-

साद्य तदनन्तर मरणसम्भवादिति, एवं वाग्योगोऽपि जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यापि द्वीन्द्रियादिजीवस्य समयमेकं भाषापर्याप्त्या पर्याप्तित्वमनुभूय तदनन्तरं मरणभावादिति, ' उरल'त्ति, औदारिकशरीरी वैक्रियं कृत्वा प्रयोजनसिद्धौ परित्यज्य च पुनरौदारिकमागतः समयमेकं जीवित्वा मृतः कर्मणयोगी वैक्रिययोगी वा सञ्जात इत्यनया विवक्षया औदारिककाययोगो जघन्यतः समयस्थितिको भवति, वैक्रियलब्धिरहितानां तु पृथिव्यादीनामौदारिककाययोगो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तिक एव विज्ञेयः, ' वेडञ्चिय ' त्ति औदारिकशरीरिणा वाग्नादिना वैक्रियमारब्धं, तदारम्भे च समयमेकं जीवित्वा मृतो योगान्तरं चापन्न इत्येवं वैक्रियकाययोगोऽपि जघन्यतः समयमवाप्यते, ' आहारय ' ति चतुर्दशपूर्वधर आहारकशरीरयोग्यान् पुद्गलान् समयमेकं गृहीत्वा मृत इत्याहारककाययोगो जघन्यतः समय इत्येवं तावत् केचिद् व्याचक्षते, एतच्चानागमिकमिव लक्ष्यते, आहारकशरीरस्यागमे जघन्यतः उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वेनोक्तत्वात्, तस्मात् कृताहारकशरीरश्चतुर्दशपूर्वधरः कार्यसिद्धिप्रत्यासत्तिकाले मनोयोगाद्वाग्योगाद्वा उच्यते पुनरपि च समयमेकमाहारककाययोगमनुभूयोदारिकशरीरं प्रतिपद्यत इत्यनया कथाचिद् विवक्षया यदि पर जघन्यतः समयस्थितिकोऽप्यमाहारककाययोगो भवतीत्यल वित्त्वेण । 'कम्मजोग'त्ति विग्रहे यदा एक समयमनाहारको भवति तदा कर्मणकाययोगस्य जघन्यतः समयस्थितिकत्वमवगन्तव्यम्, ' अणरत्थि ' त्ति न नरोऽनरः पशुदासाश्रयणाश्चुंसन्तोऽन विवक्षित ततश्चानरश्च स्त्री चानरस्त्रियौ, नपुंम-कनेदस्त्रीवेदाविति भाषः, तयोरपि प्रत्येकं जघन्यतः समय-स्थितिकालः, एतच्च ' देवी पणपण्णाळ ' इत्यादिगाथावृत्तौ भावना-सहितं निर्दिष्टमेवेति, ' सजमविभाग'त्ति संयमः सामान्येन चरित्ररूपोऽत्र विवक्षितस्तस्य विभागो भेदाः सामाधिकच्छेदोपस्था-

पनीयपरिहारविशुद्धिक्रमसम्परायथाख्यातचारित्रलक्षणाः पंच, एतेऽपि प्रत्येकं जघन्यतः समयस्थितिका भवन्ति, एतदपि भावनासहितं 'छावट्टिउयहिनामा साहीया' इत्यादिगाथाविवरणे दक्षितमेवेति, 'विभंग' 'ति विभङ्गज्ञानमपि जघन्यतः समयस्थितिकमेव, यथा चैवं तथा 'विभंगस्स भवट्टिई' त्यादिगाथावृत्तौ प्रोक्तमेवेति, 'सासणे' 'ति सासादनसम्यक्तव-
मपि जघन्यतः समयस्थितिकं, एतच्च सूत्रकृताऽपि 'सासायणेगजीविये' त्यादिगाथायां प्रागुक्तमेव, केवलं समयस्थितिकगुण-
संग्रहक्रमत् पुनरप्युक्तमिति न पुनरुक्ततादोषो भावनीय इति, मनोयोगादीनां चोत्कृष्टोऽवस्थितिकालः सूत्रे तत्र प्रागेवोक्त इति
नेहाभिहित इति गार्थः ॥ २३६ ॥ पूर्वं सामायिकादिचारित्रविभागानां पंचनामव्यैककजीवाश्रितो जघन्य उत्कृष्टोक्तः स्थि-
तिकालः, साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयं परिहारविशुद्धिकं च चारित्रं नानाजीविव्यवच्छिन्नं जघन्यत उत्कृष्टतश्च कियन्तं कालमवाप्यते
इत्येतद्विशेषतीश्चन्तयितुकामो जघन्यतस्तावच्चिन्तयति-

अट्टाइज्जा य सया वीसपुहुत्तं च होइ वासाणं । छेयपरिहारठाणं जहण्णकालाणुसारो उ ॥ २३७ ॥

जघन्यतः साद्वं वर्षशतद्वयं नानाजीविव्यवच्छिन्नं 'छेय'ति छेदोपस्थापनीयं चारित्रमवाप्यत इति सम्बन्धः, एत-
च्चोत्सर्पिण्यास्तृतीयारके नवाशीतिपक्षेषु गतेषु प्रथमतीर्थकरोत्पत्तौ छेदोपस्थापनीयचारित्रे प्रवृत्तेऽर्द्धतृतीयवर्षशतलक्षणे तत्तीर्थे
द्रष्टव्यम्, द्वितीयतीर्थकरतीर्थे छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, 'परिहारगाणं' 'ति परिहारविशुद्धिकचरित्रिणां पुनर्ज-
घन्यकालस्यानुसारः-अनुसरणं निरन्तरप्रवृत्तिरित्यर्थः, विशतिपृथक्तं वर्षाणां भवति, कथमिति चेदुच्यते, वर्षशतायुपाकेनापि नवकेन

गणेन पूर्वोक्तहोतरेकोनत्रिंशद्वर्षेषु गतेऽन्वसर्षिणीचरमतरीथेकरसमीपे परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपद्यैकसप्ततिं वर्षाणि निरन्तरम-
नुपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे वर्षशतायुषैवान्येन नवकगणेन पूर्वोक्तयुक्तिं एवैकोनत्रिंशद्वर्षेषु स्वायुषोऽतिक्रान्तेषु
प्रस्तुतचारित्रमङ्गीकृत्यैकसप्ततिमेव वर्षाणि निरन्तरमनुष्ठितं, अतः परमिदं न कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थेकरं तत्समीपप्रतिपन्नप्रकृ-
तचारित्रं वा विद्यायान्यस्यान्तिके तत्प्रतिपत्तेर्निषेधादिति, एवं च सति द्विचत्वारिंशं वर्षशतं निरन्तरमेतत्प्रतिपत्तिरुक्ता
ममति, एतदेव च विश्रुतिपृथक्त्वव्याव्यत्येन विवक्षितमत्रावगन्तव्यम्, वर्षद्वयाधिकाभिः सप्तभिर्विश्रुतिभिर्मध्यमस्य विश्रुतिपृथक्त्व-
स्य भावादिति गार्थार्थः ॥ २३७ ॥ एतयोरेव चारित्रयोर्नानाजीवगतमुत्कृष्टं कालमाह—

कोटिसपसहस्राहं पद्मासं हुंति उयाहिनामाणं । दो पुञ्जकोटिक्रपा नाणाजीविच्छि उक्कोस्सं ॥ २३८ ॥

नानाजीवपूतकृष्टं कालमाश्रित्य पूर्वगाथातोऽनुवर्षमानं छेदोपस्थापनीयचारित्रं पंचाशत्कोटिशतसहस्राण्युदधिनाम्नां—साग-
रोपमानां भवति, पंचाशत्कोटिलक्षसागरोपप्रमाणेऽवसर्षिणीकालप्रथमतीर्थेकरतोर्थे निरन्तरमव्यवच्छिन्नं प्राप्यत इत्यर्थः,
द्वितीयादितीर्थेषु छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, पूर्वगाथाया एवानुवर्षमानं परिहारविशुद्धिकं चारित्रं नानाजीवित्पूतकृष्टतो
द्वे पूर्वकोटीदेशीने निरन्तरमवाप्यते, तथाहि—अवसर्षिणीकालप्रथमतीर्थेकरस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुषा नवकेन गणैकोनत्रिंशद्वर्षैः स्वा-
युषोऽतिक्रान्तः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परियालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे पूर्वकोट्यायुषैवान्येन नवकग-
णेन स्वायुष्योऽकोनत्रिंशद्वर्षैः स्वायुषः समतिक्रान्तः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परियालितम्, अतः परमिदं न

कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थकरतदासेवकौ विहायान्यसमीये तत्प्रतिपद्यन्तुऽभावाद्, एवं च सत्यष्टपचाशद्वर्षलक्षणेन देशेन न्यूने द्वे पूर्वकोटी याचदुत्कृष्टतो निरन्तरमिदमवाप्यत इत्युक्तं भवति, एते च छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकचारित्रे उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाल-प्रथमचरमतीर्थकरतीर्थेभ्य भवतः, मध्यगतद्वाविश्रुतितीर्थकरकाले महाविदेहेषु च तदभावाद्, अतो न तत्र ते दक्षिते इति भावः, उक्तं च प्रज्ञप्तौ-“छेओवद्वावणियसंजयेणं भंते ! कालओ केचिरं हंति ?, गीयमा ! जहण्णेणं अड्डाइज्जाइं वाससयाइं उक्कोसेणं पन्नासं सागरोवमकोडिमयसहस्ताइं” ति, “परिहारविशुद्धियसंजया णं भंते ! कालओ केचिरं हंति ?, गीयमा ! जहण्णेणं देव्वणाइं दो वाससयाइं उक्कोसेणं देव्वणाओ दो पुब्बकोडिउ” ति, आह-यद्येवमनेन रूपेण सामायिकादिचारित्राणामपि कालो वक्तव्यः सम्भ-यत्येव, किमिति तत्परिहारेण प्रस्तुतचारित्रद्वयस्यैवायमुक्तं इति, सत्यं, किन्तु सामायिकयाख्यातचारित्रे तावन्महाविदेहादिषु सर्वकाले भावात् सर्वदेव भवतः, स्वस्मत्स्मरारायचारित्रं तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूचं भवतीति स्मयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च-“सुहु-मसंपरायसंजया णं भंते ! कालओ केचिरं हंति ?, गीयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुचं” ति, ततः परं क्षपकश्रणु-पशमश्रेण्योरन्तरसद्भावाच्छेथान्यत्र स्वस्मत्स्मरारायचारित्राभावादिति भाव इति गाथार्थः ॥२३८॥ योगानामस्येकजीवाश्रितः स्थि-तिकालः प्रागभिहितो, नानाजीवाश्रितं तु तमभिधित्सुराह-

पद्धासंखियभागो वेडव्वियमिस्सगाण अणुसारो । भित्तमुहुत्तं आहारामिस्ससेसाण सब्वद्धं ॥ २३९ ॥

वैक्रियं कार्मणेन सह मिश्रं थेषु ते वैक्रियमिश्राः काययोगास्तेषां पल्योपमासंख्येयभागं यावदनुसरणमनुसारो-निरन्तरप्रवृत्ति-

रित्यर्थः, नरकगणद्वयगतयोः पल्योपमासंख्यभागं यामदृष्टतौ वैक्रियमिश्रकाययोगो निन्तरमवाप्यते, परतोऽन्तरसद्भावादिति भावः
यदि पुनर्वैक्रियलब्धिमनां त्रिवर्त्मनुष्याणां वैक्रियशरीरारम्भकाले तत्परित्यागसमये वा यो वैक्रियमिश्रकाययोगोऽन्यत्रामि-
हितः सोऽपि विमिश्रते तदा गर्भद्वयार्गो निर्दिश्यते, न कदाचनापि तद्व्यवच्छेदो, यदाह—“ ओषतो वैक्रियमिश्रशरीरकाययोगि-
नारकादयः तदेव मयन्तीति, ” ‘ भिन्नशुद्धतं आहारमिस्स ’ति आहारकर्मोदारिकेण मिश्रं यत्रासौ आहारकमिश्रः काययोगः,
त मिश्रमुहृष्यन्त्युहृषं याम्निरन्तरमवाप्यते न परतः, इदमुक्तं भवति—पंचदशस्त्रापि कर्मभूमिग्राहारकमिश्रकाययोगवृत्तयश्चतुर्दश-
पूर्वार्द्धो निन्तरमन्तमुहृष्येतिव लभ्यन्ते, परतः सम्पूर्णहारकवृत्तेस्तदभावस्य वा सम्भवादिति, ‘ सेसाण सञ्चन्द्रं ’ ति उक्त-
योगद्वयं आहारककाययोगं च तृतीयं वर्जयित्वा श्रेष्योगानां सत्यासत्यादिभेदो भिन्नमनोवाग्योगोदारिकामश्रैवक्रियकर्मणकाय-
योगलक्षणानां नानाजीवेषु सर्वाद्—सर्वकालमवस्थितिः, नानाजीवेषु हि द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियेषु सत्यासत्योभयानुभयेभेदभिन्ना
मनोवाग्योगास्तावत् सर्वद्वयव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, तथादारिकाण्योदारिकमिश्राणि च शरीराणि प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशश्चदे-
शराश्रिममाणानि सामान्येन त्रिष्वस्मनुष्येषु सर्वद्वयव्यवच्छिन्नानि लभ्यन्ते, वैक्रियशरीराण्यपि नारकादिनानाजीविव्यसंख्येय-
श्रेष्यिप्रदेशराश्रिममाणानि सर्वदेव लोकैऽस्मिन्नव्यवच्छिन्नानि भवन्ति, कर्मणशरीराणि तु सर्वसंसारजीवानामनन्तानि सर्वेव न
व्यवच्छिद्यन्ते, आहारककाययोगस्तर्हि किं सर्वकालं न लभ्यते येनात्र वर्जित इति चेदनेवैवतत्, तथा चोक्तम्—“ आहारगाई लोए
छम्माणं ज्ञानं धृतिवि कयाद् । उकोस्यं नियमा एकं समयं जहण्णेणं ॥ १ ॥ हुताई जहण्णेणं एकं दो तिन्नि पंच व हवति ।
उतांगेणं जुगं पुहुगमेणं सहस्ताणं ॥ २ ॥ ” ति. इह च गाथायां यद्यपि ‘ सेसाण सञ्चन्द्रं ’ मिति गणनादाहारककाययो-

गस्याप्युपादानं प्राप्नोति तथाऽपि गाथाऽव्यवस्थास्य प्रायोवृत्त्या प्रवृत्तेः सिद्धान्तानुरोधत् स्वयमपि तद्वर्जनं द्रष्टव्यमिति
गाथार्थः ॥ २३९ ॥ तदेवं भवस्थितिकाथस्थितिगुणविभागस्थितिलक्षणं जीवसमासविषयं त्रिविधमपि कालमभिधायोपसंहरन्ब्राह्म-
त्य य जीवसमासे अणुमल्लिजय सुहुमानिउणमइकुसलो । सुहुमं कालविभागं विभणुज्ज सुयस्मि उवउत्तो ॥२४०॥

अनन्तः श्रुतसमुद्रोऽपरिमितास्तदभिहिता जीवसमासविषयाः पदार्थास्तत् कियतां प्रत्येकमहं स्थितिकालं वञ्चि, तस्माद्
वचनव्यत्ययेन जीवसमासेज्वेतेषु कालद्वारमाश्रित्य विचारणीयत्वेन प्रक्रान्तेषु स्थूलस्य कियतोऽपि मयाऽप्यभिहितत्वात् सूक्ष्ममति-
गम्यं सूक्ष्मपरमपि सम्भविनं जीवसमासविषयं कालविभागं-स्थितिकालभेदं श्रुते उपयुक्तः तदनुसारेणैव विभजेत्, स्वयमपि
विभागेन प्रतियादेयत्, किं कृत्वा ?-‘अनुमज्ज’ विमृश्य विमर्शं द्वारेण तस्यैव श्रुताम्भोधरन्तः समवगाह्य, क इत्याह-सूक्ष्मनियुणमति-
कुशलः, अतिनिविडानामपि पदार्थानामन्तः प्रविश्य तत्त्वावगमात् सूक्ष्मा, तथा। सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरमपदार्थपरिच्छेददक्षत्वाच्चिपु-
णा यासौ मतिस्त्वया कुशलो-विद्यः सूक्ष्मनिपुणमतिकुशलः, इदमुक्तं भवति-अन्यस्य कथितमात्रावधारणेऽपि सन्देहात् स्वमत्याऽभ्युह
दूरस्थितत्वाद्यथोक्तमतिरेव कश्चिच्छ्रुतानुसारेण विमृश्य जीवसमासविषयमपरमपि कालविभागं यथोचितमभिदध्यादिति गाथार्थः
॥ २४० ॥ तदेवमभिहितो जीवसमासविषयः स्थितिकालः, साम्प्रतमजीवविषयं तमभिधिरसुराह-

त्तिणिण अणाइअणंता तीयद्धा खलु अणाइया संता । साइअणंता एसा समओ । साइअणंता एसा समओ ॥२४१॥

धर्माधर्माकाशास्त्विकायाः कालपुद्गलाथेति पञ्च तावदजीवद्रव्याणि, एतेषु च मध्ये द्रव्यार्थतया धर्माधर्माकाशास्त्विकायलक्षणानि

श्रीण्यजीवास्यद्रव्याण्यनाद्यनन्तानि भवन्ति, अनादिकालात्तत्सामान्यरूपस्य ऋचत्वाद्, भविष्यत्काले तु कदाचिदप्यव्यवच्छे-
दादिति, कालोऽपि सामान्यरूपेण अनेयेव युक्त्याऽनाद्यनन्त एव, विशेषरूपतया तु चिन्त्यमानः स तावत् त्रिधा भवति, तद्यथा-अतीता-
द्वा एव्याद्वा वर्त्तमानाद्वा चेति, तत्राद्वाशब्दः स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकोऽव्ययः कालाची, ततश्चातीता चासौ अद्वा चातीताद्वा, अती-
तकाल इत्यर्थः, तेयमतोतकालरूपाऽतीताद्वा सलुराधारणे अनादिका सान्तेय च भवति, न विद्यते आदिर्यस्याः साऽनादिका, सहान्ते-
न वर्तते इति सान्ता, प्रज्ञापकरूपणाकालवर्त्तिनं हि समयमर्थो कृत्वाऽतीतकालस्यातीताद्वा रूपता व्यवस्थाप्यते, ततस्तस्या
अनादिकालात् ऋचत्वाद्नादिवा वर्त्तमानसमयपर्यन्तत्वात् सान्त्वता, 'साह अयंता एस्' चि एष्यति-वर्त्तमानसमयाद्दूर्ध्वं
प्रचिन्प्यत इत्येव्या, सा पुनः सादिरनन्ता च भवति, वर्त्तमानसमयादनन्तरं तत्प्रवृत्तिरिति सादित्वं, पुरतस्त्वपर्यवसानत्वाद्-
नन्तत्वमिति, 'समओ पुण वहमाणद्ध'चि प्रज्ञापकरूपणापेक्षया इदानीं वर्तत इति वर्त्तमाना सा चासौ अद्वा च
वर्त्तमानाद्वा, सा पुनरेकममयरूपं भवति, अतीतसमयस्यातीताद्वाऽनुप्रवेशादनगतसमयस्य त्वेव्याद्दामीलनात् पारिशेष्यत एव
वर्त्तमानाद्वा एकममयरूपं प्राप्तिष्ठत इतिभाव इति गार्थार्थः ॥ २४१ ॥ अथ पुद्गलक्षणानामर्जविवानां स्थितिकालमाह-

कालो परमाणुस्स य दुपएसार्द्धिणेमेव चंवाणं । समओ जहृणमियरो उत्सद्विणिओ असंखज्जा ॥ २४२ ॥

परमाणोदिप्रदेशादीनां च स्क्रन्धानां प्रत्येकं कालो भवति, कियानित्याह-जघन्यः समय इतरस्तु-उत्कृष्टोऽसहृथेया उत्सर्पिण्य-
वर्णार्पिण्यः, इदगुक्तं भवति- एकाही परमाणुस्तद्द्रूपतया जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्त्वसहृथेया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीयाविवदवतिष्ठते, एवं

द्व्यणुकस्फन्धोऽपि तद्भावेनैतावत्स्थितिमान् वक्तव्यः, तथा त्र्यणुकस्फन्धोऽपि तथा चतुरणुकस्फन्धोऽपि एवं यावदनन्ताणु-
कस्फन्धोऽप्येतावत्स्थितिमान् वाच्य इति गार्थार्थः ॥२४२॥ तदेवं पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणामभिहितः स्थितिकालः, तदाभिधाने च
जीवानामजीवानां चावसितः कालविचारः, तदवसाने च काललक्षणं पञ्चमद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ 'संतपयपरूवणये' त्यादि-
गाथोपन्यस्तमेवान्तरलक्षणं षष्ठं द्वारमभिधत्तुः यदिह द्वारे वक्तव्य तस्य तावत् प्रतिज्ञां कर्तुं अन्तरस्वरूपं चाभिधातुमाह-

जस्स गमो जत्थ भवे जेण घ भावेण विरहिओ वसइ । जाव न उवंइ भावो सो चैव तमंतरं हवइ ॥ २४३ ॥

यस्य मनुष्यादेश्वरस्य भगान्तरं यियासोर्यत्र नरकगतितिर्यगत्यादां गमो-गमनमुत्पत्तिस्तदिह द्वारं तावद् वक्तव्यमिति शेषः,
अन्तरस्वरूपं पुनरेतदवगन्तव्यं, किं तदित्याह-येन च पूर्वोक्तभूतेन तावद् नारकादिपर्यायेण निरहितो-वियुक्तो जन्तुरन्यत्र-मनुष्यादिपर्याये
वसति, स च पूर्वोक्तभूतो भावो यावत्पुनरपि नोपैति-अनुभवविषयतां नागच्छति तावधः कश्चनाप्यन्तरालकालो भवति तत्स्वरूपमन्तरं
विद्विष्यम्, यथाऽऽनुभूतनारकपर्यायः कश्चित्तो निर्गत्य नारकपर्यायविरहितोऽनन्तकालं मनुष्यादिपर्यायेणैव वर्त्तते तदन्ते च
शुक्तिमप्राप्तुवंस्तस्य नियमाश्चारकपर्यायो भवत्येव, ततो नरकगतेरन्यत्र पर्यटतो यस्तस्य कालो जातस्तत्स्वरूपमन्तरभवगन्तव्य-
मिति, उपलक्षण चेद् गत्युपपातविरहादिलक्षणस्याप्यन्तरस्येहाभिधास्यमानत्वादिति गार्थार्थः ॥ २४३ ॥ अथान्तरकालामि-
धानोपकारकत्वात् कस्य जीवस्य कस्यां गतावुत्पत्तिरित्येतदभिधत्सुराह-

सन्वा गई नराणं सन्नित्तिरिक्खाण जा सहस्ससो । घम्मोए भवणवतर गच्छइ सयल्लिदिय असण्णी ॥ २४४ ॥

नराणां परलोकगमने सति सर्वा अपि गतयो भवन्ति, ते हि मृताः सन्तो नारकतिर्यग्नरामरलक्षणसु संसारवर्चिनीषु चतसृ-
ष्वपि गतिषु तद्वाहर्भूतायां सिद्धिगतौ च गच्छन्तीत्यर्थः; तिर्यचस्तु पंचेन्द्रियास्तावद् द्विविधाः- संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च, तत्र संज्ञि-
पंचेन्द्रिया नारकतिर्यग्नरामरसम्बन्धिनीषु चतसृष्वपि गतिषुत्पद्यन्ते, केवलं देवगतौ य एषां विशेषस्तमाह-‘सृष्टिणतिरिक्त्व्याणे’-
त्यादि, संज्ञापंचेन्द्रियतिरथां देवगताषुत्पद्यमानानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केष्वविशेषेण सर्वत्रोत्पत्तिर्भवति, वैमानिकेषु त्वष्टमं
सहस्रारदेवलोकमेव याचदुरत्पद्यन्ते, न तु परेणानतेवल्लोकादिषु, तथाविधयोग्यताऽभावादिति भावः, असंज्ञिपंचेन्द्रिया अपि
तिर्यचश्चतसृष्वपि नारकादिगतिषुत्पद्यन्ते, केवलं नरकदेवगत्योरुत्पद्यमानानाममीषां यो विशेषस्तमुपदर्शयति- ‘धम्ममाए’ इत्यादि,
सकलानि-सम्पूर्णानि पचापीन्द्रियाणि यस्यासौ सकलेन्द्रियः-पंचेन्द्रियोऽसंज्ञो-समूर्च्छजस्तिर्यग्नरकेषुत्पद्यमानस्तावद् धर्माभिधाना-
यामेव प्रथमनरकश्रुथिव्यामुत्पद्यते, न शेषसु द्वितीयादिषुश्रीषु, तत्राप्युत्कृष्टतोऽपि पर्ययोपमासंख्येयभागायुष्केष्वेव जायते,
नाधिकायुष्केष्विति विशेषः; देवगतौ पुनरुत्पद्यमानो भवनपतिव्यन्तरेष्वेवोत्पद्यते, न तु ज्योतिष्कवैमानिकेषु, तत्रापि पूर्ववत्
पर्ययोपमासंख्येयभागायुष्केष्वेव जायते, न परत इति गार्थः ॥ २४४ ॥ ननु संज्ञिनामसंज्ञिनां च पंचेन्द्रियतिरथां गतिरुक्ता,
शेषास्त्वकेन्द्रियादयस्तिर्यचः कोत्पद्यन्त इत्याह-

तिरिएसु तेउवाज सेसतिरिक्त्वा य तिरिययणुएसु । तमतमया सयलपसू मणुपगई आणयाईया ॥ २४५ ॥

तेजःकायिका वायुकायिकाश्चेन्द्रियतिर्यचस्तिर्यक्ष्वेवोरपद्यन्ते नान्यत्र, अभिवायूनामेकैव तिर्यग्गतिरुत्पत्तिस्थानं, शेषसु पुनर्नारकम-

नुप्यदेवगतिलक्षणासु तिसृष्वपि गतिष्वमी नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः, 'सेसतिरिक्त्वाथे'त्यादि, उक्तशेषास्तु तिर्यचःपृथिव्यव्यवनस्पतिलक्षणा
एकेंद्रिया द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रियाश्च तिर्यक्षु मनुष्येषु चोत्पद्यन्ते, न देवनारकेष्विति भावः, आह-नन्वेवं तिरथां मनुष्याणां
च निरूपितमुत्पत्तिस्थानं, नारकदेवास्तु कोत्पद्यंत इत्याह-तमतया सयलपसु'चि सकलशब्देनेन्द्रियाण्याश्रित्य परियूणां इह विव-
क्षिताः, ते च पंचेन्द्रिया एव भवन्ति, पञ्चवस्तु तिर्यचः, ततश्च तमस्तमजाः सप्तमृथिवीनारकास्तावच्च उद्भूताः संतः पंचेन्द्रिय-
तिर्यच एव भवति, न मनुष्यादिरूपा इत्यर्थः, 'मणुष्यगई आणयाई य' चि आनंतं नवमदेवलोकमादौ कृत्वा ये उपरि वर्त्ते
प्राणतारणाभ्युत्प्रेयकानुत्तरविमानवासिनेस्त आनतादयो देवाः केमलमनुष्यगतय एव भवति, मनुष्येभ्योत्पद्यते न तिर्यगादि-
ष्विति भाव इति गार्थार्थः ॥ २४५ ॥ शेषास्तहि नारकदेवाः क्व जायंत इत्याह-

पंचेन्द्रियतिरियनरे सुरनेरइया य सेसया जंति । अह पुठचिउदय हरिए ईसाणंता सुरा जंति ॥ २४६ ॥

उक्तशेषा भवनपतिव्यंतरज्योतिष्कलक्षणाः सौधर्मेज्ञानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलांतकमहाशुक्रसहस्रादेवलोकवासिनश्च सुरा
रत्नप्रभादिपृष्ठपृथ्वीवर्तिनश्च नारकाः 'पंचिदियतिरियनरे' पंचेन्द्रियेषु तिर्यक्षु नरेषु च 'यान्ति' उत्पद्यंत इत्यर्थः, आह-नन्यमी
भवनपत्यादयो देवास्तिर्यभूत्पद्यमानाः किमिति पंचेन्द्रियेष्वेव निर्दिष्टाः, अन्यत्र एकेंद्रियेष्वपि केषांचिदुत्पादश्रवणादित्याह-
'अह पुठचिउदय हरिए' इत्यादि, अथशब्दो विशेषोपदर्शनार्थः, भवनपत्यादय ईशानदेवलोकपर्यता देवा विशेषतश्चिन्त्यमाना
चादरपर्याप्तपृथिव्यष्कायिकेषु प्रत्येकपर्याप्तहरितकामे चोत्पद्यन्ते, न पुनः शेषेकेंद्रियविकलेन्द्रियेष्विति भावः, सनत्कुमारादिवर्तिनस्तु

ममयमल्यया एन लभ्यंत इति भाव इति गाथार्थः ॥ २४७ ॥ अथ त्रसजैवाः कियन्तः प्रतिमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, कियन्तं च कालं नैरन्तर्येण जायन्ते त्रियन्ते चेत्येतन्निरूपयितुमाह—

आचलियअसंगेज्जइभागे संवेज्जरासि उववाओ । संखियसमये संवेज्जयाण अट्टेव सिद्धाणं ॥ २४८ ॥

इह श्रुथिव्यादिस्थावरजीवानामुत्पादोद्धर्तनाविषयो विचारस्तावदनन्तरगाथायामपि निर्दिष्ट इति सामर्थ्यादेव प्रस्तुतगाथायां द्वीन्द्रियादिरसजन्तूनामुत्पादोद्धर्तने विचारयितव्ये इति प्रतिपत्तव्यम्, अतो द्वीन्द्रियादयः सूत्रेऽनुक्ता अपि गम्यन्ते, ततश्च 'असंगेज्जरासि उववाउ' ति जीवानां प्रत्येकमसङ्ख्येयो राशियेषु तेऽसङ्ख्येयराशयो द्वित्रिचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यक्-सम्बृच्छजमनुष्याप्रतिष्ठाननरकावासवर्ज्यनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानवर्ज्यदेवात्मकास्रसजन्तुसङ्घाताः, एते हि प्रत्येकमसङ्ख्येयजीवराशिस्वरूपस्वतन्त्र लुप्तसप्तभिवद्गुणचननिर्देशात् प्रत्येकमेतेषु सप्तसु त्रसजीवासङ्ख्येयराशियु जीवानां प्रतिमयमुत्पपातः- उत्पादो भवति, कियन्तं कालं यावदित्याह—'आचलिय असंगेज्जइभागे' ति आवलिकाया असङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः समयास्तावतः समयान् यावदुत्कृष्ट एतेषु सप्तस्यपि राशिष्वनवरतं जन्तनः समुत्पद्यन्ते, परतो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां प्रत्येक जघन्यतः समयमानस्योत्कृष्टतस्त्रन्तुर्धूपेप्रमाणस्यान्तरकालस्यागमे निर्दिष्टत्वात्, पञ्चेन्द्रियतिर्यगाद्यन्तरकालस्य तत्रापि वक्ष्यमाणत्वादिति, एवं चावलिकाऽसंख्येयभागं यावज्जघन्यत एव उत्कृष्टतस्त्वसङ्ख्याताः प्रतिमयमेतेषु सप्तस्यपि राशियु प्रत्येकं जीवाः समुत्पद्यन्त इत्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एतमुत्कृष्टत आवलिकाऽसंख्येयभागं यावज्जघन्यत एकस्योत्कृष्टतस्त्व-

संख्येयानां प्रतिसमयमुद्धर्चनाऽप्येतेषु सप्तसु राशिषु प्रत्येकं द्रष्टव्या, परतस्तूत्यादवदन्तरसद्भावादिति । संख्येयेषु राशिषु तर्हि का वार्तेत्याह— 'संख्येये' त्यादि, ये तु गर्भजमनुष्या अप्रतिष्ठाननरकावासनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानदेवाश्च प्रत्येकं संख्येयास्तेषां संख्येयानां सतां त्रिषु राशिषु प्रत्येकमुत्कृष्टतः सङ्ख्येयानेव समयान् यावदुत्पाद उद्धर्तना च नैरन्तरेण भवति, परतोऽन्तराल-सद्भावादेवेति, इह च प्रत्येकं त्रिष्वपि राशिषु जयन्त्यत एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतः सङ्ख्येया एव जीवा उत्पद्यन्ते उद्धर्तन्ते च, नासङ्ख्येया इति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एते हि त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं सङ्ख्यातस्वरूपा एव, सङ्ख्यातेषु चासङ्ख्येयानामुत्पादोद्धर्तने न सम्भवत इति भावः । 'अष्टेव सिद्धाणं' ति सिद्धानां पुनर्निरन्तरमुत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावदुत्पादः, उद्धर्तना तु तेषां न सम्भवति, अपुनरावृत्त्येव सिद्धत्वभावादिति, अष्टौ च समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्धानां निरन्तरमुत्पत्तिस्तदेव भवति यदा प्रथमसमये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं द्वितीयसमयेऽप्येको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं तृतीय-समयेऽपि चतुर्थसमयेऽपि यावदष्टमेऽपि समये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशदेव सिद्ध्यन्ति, ततः परमवश्यमेव समयादिक-मन्तरं भवति, एवं निरन्तरमष्टौ समयानुत्कृष्टतो जन्तूनां सिद्धिरवाप्यते, यदि पुनर्जघन्यतस्रयस्त्रिंशत आरम्भोत्कृष्टतोऽष्टचत्वारिंशत् यावत् प्रतिसमयं सिद्ध्यति तदा सप्तैव समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्ध्यन्तो लभ्यन्ते, न परतः, समयाधन्तरसद्भावादिति, अथ जयन्त्यत एकोनपंचाशत् आरम्भोत्कृष्टतः षष्टिं यावत् प्रतिसमयं सिद्ध्यन्ति तदोत्कर्षतः षडेव समयान् यावत् सिद्धत्वपर्यायोत्प-त्तिर्निरन्तरमवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, यदा त्वेकपटेः प्रारम्भ्य द्वासप्ततिं यावत् प्रतिसमयं निरन्तरमेव सिद्ध्यन्ति तदोत्कृ-ष्टतः पंचैव समयान् यावन्निरन्तरं सिद्धिरवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, त्रिसप्ततेस्त्वारम्य चतुरशीतिं यावत् प्रतिसमयं

सिद्ध्यतां चतुर एव समयान् यावत् निरन्तरं सिद्धिः, पंचाशीतेस्त्वारम्य षण्णवति यावत् सिद्ध्यतां त्रीनिव समयान् यावत् निरन्तरं सिद्धिः, सप्तनवतेस्त्वारम्य द्वात्रिंशत् यावत् सिद्ध्यतां द्वावेव समयौ सिद्धिः, यदा तु त्र्युत्तरशतादारभ्याष्टोत्तरं शतं यावदुत्कृष्टतः समयैरेव युगपत् सिद्ध्यन्ति तदा तमेकैकं समयं सिद्धिः, परतस्तु समयादिकमन्तरं सम्पद्यत इति, अन्ये तु व्याचक्षते-प्रथमसमये जघन्येनैकः सिद्ध्यति उत्कृष्टतस्तु द्वात्रिंशदिति, द्वितीयसमये तु जघन्येनैकः उत्कृष्टतस्त्वष्टचत्वारिंशदिति, एवं तृतीयसमये उत्कृष्टतः षष्टिः चतुर्थसमये तूत्कृष्टतो द्वासप्ततिः पंचमसमये चतुरशीतिः षष्ठसमये षण्णवतिः सप्तमसमये द्यत्तरं शतम्, एवमष्टमसमये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कृष्टतस्त्वष्टोत्तरं शतं सिद्ध्यति, एवं जीवाः प्रति समयं निरन्तरेव सिद्ध्यन्त उत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावच्छ्रम्यन्ते, एतच्च व्याख्यानं प्रज्ञापनादिभिः सह व्यभिचरतीति फल्लु बल्यु वेति बहुश्रुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥२४८॥ अथ यथोक्तानामेव द्वात्रिंशदादीनामुत्कृष्टसिद्धपदानां संग्रहगाथामाह—

वर्त्तिसा अड्याला सद्दी यावत्तरी य योद्धब्वा । बुलसीई छण्णउइ डुरहिय अद्दुत्तरसयं च ॥ २४९ ॥

यदा प्रतिसमयं जघन्यपदे एकादय उत्कृष्टतस्तु द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति तदा निरन्तरमष्टौ समयान् सिद्धकालः, यदा पुनस्तय-त्रिंशदादयः पर्यन्तेऽष्टचत्वारिंशत् प्रतिसमयं सिद्ध्यन्ति तदा सप्त समयाः, यदा त्वेकोनपंचाशदादयोऽवसाने षष्टिस्तदा षट् समयाः, यदा त्वेकषष्ट्यादयोऽन्ते द्वासप्ततिस्तदा पञ्च समयाः, यदा तु त्रिसप्तत्यादयो निधने तु चतुरशीतिस्तदा चत्वारः समयाः, यदा तु षड्चाशीत्यादयोऽवसाने षण्णवतिस्तदा त्रयः समयाः, यदा त्वादी सप्तनवतिरन्ते पुनर्द्वयुत्तरशतं तदा द्वौ समयौ, यदा

पुनर्जन्मव्यतिषेदे शुभरश्मिदादय उच्छृण्वन्स्त्वेकसमयेनैव युगपदशोत्तरद्यतं सिद्ध्यति तदा स एवेकः समयो जीवानां सिद्धिप्राप्तिकालः, ततोऽनन्तरमवश्यं समवापन्तरसद्भावादिदयेतत् सर्वं प्रागपि गतार्थं, शिव्यानुग्रहायं तु पुनरप्युक्तमिति, तदेवमथौ समयाः सिद्धानां निरन्तरं सिद्धिर्शोत्रियत्पर्यन्तानामेव सिद्ध्यतामष्टव्या, एतदेव चेह प्रकृतम्—‘अष्टेव सिद्धान’मिति निर्देशादिति, या तु त्रय-विंशदाष्टवत्त्वारिंशत्पर्यन्तादीनां सिद्ध्यतां नैरतरेण सप्तसमयादिका सिद्धिरभिहिता सा प्रसङ्गशुद्धेनैवति, अनया च गायया त्रिंशदादीन्युच्छृण्वन्सिद्ध्यन्ति तु स्वयमेव परिभावनीयानि, अष्टमसप्तमयादिसंप्रहोऽप्यनया गायया द्रष्टव्यस्तपसा—‘अष्ट य सप्त य छर्ष्यन् चैव चत्वारि तिभि दो एकं । चरीसाश्पसुं समया भगिया जहांसखं ॥ १ ॥’ द्वितीयव्यारूपाने तु सप्तमयादिपक्षो नोक्त एव, अष्टु च समयेषु यथासंख्यं यानि त्रिंशदाष्टपदान्युक्तानि तान्यनया गायया संगृहीतानि, जपन्यादिपदानि त्वष्टस्वपि सयपेऽेकशयादीनि, तानि च सुखस्मरणीयान्येवेत्यलं विस्तरेण, प्रक्षेपगाथा येय, पूर्वटीकाकारेण साक्षादव्यारूप्यतत्त्वाद्, द्वादशेषु च केऽप्यदर्शनात्, केवलं संप्रहर्षिथनासुपयोगिनीति व्याख्यातेति गाथार्थः ॥ २४९ ॥ तदेवं येषु जीवेषु यावन्तं कालश्रुत्पादोद्भूतनयोरन्तरं न सम्भवति तदेतदुपदर्शितम्, साम्प्रतं तु नरकगत्यादिपृत्पादो-द्भूतनयोर्यावन्तं कालमन्तरं सम्भवति तदुपदर्शयन्नाह—

चउचीस सुभुक्ता सप्त दिवस पकम्बो य मास शुग चउरो । छम्मासा रयणाश्शु चउचीस मुहुत्त सण्णियरे ॥२५०॥

इह नरकागती तिर्यग्मनुष्पगतिका जीवास्तावदनवरतं सर्वदेवोत्पद्यते कदाचिदन्तरमपि भवति, कियन्तं कालं यावदिति

चंद्रव्यते-सामान्येन सर्वोमपि नरकगतिमाश्रित्य जघन्येनैकः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्ताः, एतावन्तं कालमन्यत आगत्यै-
 कोऽपि जन्तुर्नरकगतीं नोत्पद्यते इति भावः, इदं तु सूत्रेऽनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, यत् उक्तभागमे-“ निरयगई णं मते ! केवइयं
 कालं विरहिया उववाएणं पणणा ?, गीयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उकोसिणं धारस मुहुत्त ” इति, तदेवं सामान्येन नरकगती
 उत्पादस्यान्तरमुक्तम्, विशेषचिन्तायां तु रत्नप्रभादिकासु नरकपृथ्वीषु यदुत्पादस्यान्तरं तत् घत्रकारः स्वयमेवाह-“घउकीसे ।
 त्यादि, रत्नप्रभानरकपृथिव्यामन्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्तां अन्तरं भवतीति
 गाययां साध्यमध्याहृत्य प्रक्रमत् स्वयमपि योजनीयम्, मुहूर्त्तस्तु घटिकाद्वयप्रमाणो मन्तव्यः, एवं जघन्यमन्तरं सर्वत्र समय एव,
 उत्कृष्टं तु शंकराप्रभायाद्युत्पादस्य सप्त दिनान्यन्तरं चालुकप्रभायां यच्चदशदिवसलक्षणः पक्षोऽन्तरं पङ्कप्रभायां मासः धूमप्रभायां
 मासद्वयं तमायां पृष्ठपृथिव्यां चत्वारी मासास्तमस्तमायां तु सप्तमपृथिव्यां पणमासा उत्कृष्टमन्तरं भवति, निजनिजोक्तकालं
 याचदेतासु पृथ्वीष्वन्यत आगत्यैकोऽपि जीवः कदाचिन्नोत्पद्यत इति भावः, अत्र सुग्धः प्रेरकः कश्चिदाह-चतु सामान्येन नरकगती
 द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो विरहकाल उक्तः, तद्विशेषभूतासु च रत्नप्रभादिनरकपृथ्वीषु चतुर्विंशतिमुहूर्त्तौदिकः पणमासावसानोऽयमीभ-
 हितो, न तु कापि द्वादशमुहूर्त्तमानः, यत्र विशेषभूतासु नरकपृथ्वीषु कापि नास्ति स कथं तत्सामान्यरूपायां नरकगतीं द्वादश-
 मुहूर्त्तमानो विरहकालो भविष्यति, न हि सिकताकगविशेषेषु प्रत्येकमविद्यमानं तैलं तत्सामान्यरूपायां सर्वस्यामपि सिकतायां
 भवितुमर्हति, अत्रोच्यते, अपुक्तमिदमभिहितं भवता, सर्वस्यां हि नरकगतीं सप्तापि नरकपृथिव्यः पिण्डिताः प्राप्यन्ते, ततस्तासु
 प्रत्येकमविद्यमानोऽपि ममुदायापेक्षया द्वादशमुहूर्त्तमानो विरहकालो नगरदृष्टान्तेन प्राप्यत एव, तथाहि-कस्मिंश्चिन्नगरे सप्त महा-

पाटकाः, तैत्तिकस्मिन् पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्त्तरतिक्रान्तेः काऽपि योऽपिदशममेव पुत्रं प्रसूते, द्वितीय-
पाटके तु सप्ताभिर्दिवसैः तृतीयपाटके तु पक्षेण एवं यावत् सप्तमे पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु षड्भिर्मासैरतिक्रान्तेः कापि
योऽपि त्रियमेन तनयं प्रसूते, एवं च सति यद्येकस्मिन् पाटके उत्कृष्टा स्थितिलगति तदाऽन्यस्मिन् जघन्यस्थितिक्रमेऽप्युत्पद्यते
पुनरन्यस्मिस्तु मध्यमायां स्थितौ जायते तनय इत्येवं तावधावत् समस्तपाटकापेक्षया जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु द्वादशभिर्मुहूर्-
त्तरशयमेव काचिद्योऽपि प्रसूते नालकम्, एवमिहापि भावनीयम्, न च विशेषेष्वविद्यमानं समुदाये न भवति, तंत्वादौ श्रत्येकमदृष्टस्या-
पि पटादेस्तत्समुदाये दर्शनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थान्तरगम्यत्वात्तस्येति, तिर्यङ्मनुष्यगतिद्वयमाधिकृत्याह-
'चउवीस मुहुत्त सण्णियरे' चि सामान्येन तिर्यग्गतौ शेषगतिकानामुत्पद्यमानानां जीवानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्ट-
तस्तु द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणमन्तरनगन्तव्यम्, एवं मनुष्यगतावपि, उक्तञ्च-" तिरियर्गई णं भंते ! केऽइयं कालं विरहिया उववाए-
णं पण्णत्ता १, गोयमा! जहण्णेणं एकं समयं उकोसेणं वारस मुहुत्ता, एवं मणुयर्गईवि " चि, विशेषचिन्तायां तु तिर्यग्गतौ संज्ञिनो-
गर्भजा इतरे चासंज्ञिनः सम्मूर्च्छजास्तावत् पंचेन्द्रिया भवन्ति, मनुष्यगतावपि संज्ञिनोः गर्भजा इतरे च-संज्ञिनः-असम्मूर्च्छजा
मनुष्या भवन्ति, तत्र गर्भजपंचेन्द्रियतियर्थु गर्भजमनुष्येषु चान्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्ट-
तस्तु द्वादश मुहूर्त्ताः श्रत्येकमन्तरमवसेयम्, सम्मूर्च्छजपंचेन्द्रियतियर्थु जघन्यतः समय उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरम्, सम्मूर्च्छजमनु-
ष्येषु स्वन्तरं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्त्ताः, एतदेव च क्षेत्रे साक्षादुक्तम्, शेषं तु ह्यचितत्त्वादस्माभिरेव दर्शित-
मवगन्तव्यम्, यत्र च यावानुत्पादस्यैव विरहकाल उक्तस्तत्रोद्धर्पनाया अपि तावानेव विरहकालो बोद्धव्यः, सिद्धान्ते तथैव प्रति-

पादितत्वात्, केवलं विवक्षितजीवेभ्य उद्बृत्त्य निर्गत्यान्यत्र गमनलक्षणा उद्धर्तना द्रष्टव्येति गाथार्थः ॥ २५० ॥ अथ सामान्येनै-
व त्रसादिजीवानां प्रथमप्रतिज्ञातलक्षणमन्तरं प्रतिपादयन्नाह-

थावरकालो तसकाहयाण एर्गिंदियाण तसकालो । थायरसुहुमे हरिण्णरे य कमसो पउजेज्जा ॥२५१॥

चीयते-प्रतिक्षणमुत्पद्यमानैर्जीवैः पुष्टिं नीयत इति कायः-संघातः त्रसानां कायः त्रसकायस्तेन चरन्तीति त्रसकायिका जीवास्तेषां त्रसकायं परित्यज्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि त्रसकायोत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु स्थावरराणाम्-एकैर्द्रियाणां जीवानां सम्यन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वकालद्वारे एकेन्द्रियकालाभिधानप्रस्तावेऽभिहित आचलिकाऽसंख्येयमागवर्तिसमय-राशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तरूपो मन्त्व्यः, 'एर्गिंदियाण तसकालो' चि पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां जीवानां तद्भावं परिहृत्यान्यत्रोत्प-न्नानां पुनरव्येकेन्द्रियत्वमाप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कृष्टतस्तु त्रसकालोऽन्तरं भवति, स चेद्देव ग्रन्थे पूर्वं कालद्वारे त्रसजीवकाला-भिधानप्रक्रमे निर्दिष्टः सातिरेकसागरोपमसहस्रयलक्षणोऽवगन्त्व्यः, तदेवं दिङ्मात्रं प्रदर्श्य शेषाणां वादरादीनामन्तरकालमति-दिशन्नाह- 'थायरसुहुमो' चि यथा त्रसानां स्थावरकालः स्थावरणां तु त्रसकाल उक्तप्रकारेणोत्कृष्टमन्तरं, एवं वादराणां ब्रह्मकालः ब्रह्मणां तु वादरकाल उत्कृष्टमन्तरमित्याद्यपि क्रमेण प्रत्येकं योजयेत् बुद्धिमान्नितीह तावत् समुदायार्थः, इदमुक्तं भवति-चादरनामकमौदयवर्तिनां पृथिव्यादिजीवानां चादरेभ्य उद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि चादरेषुत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्ट-तस्तु ब्रह्मनामकमौदयवर्तिनः ब्रह्मा ये जीवास्तत्सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वं कालद्वारे ब्रह्मजीवकालाभिधान-

प्रस्तावे प्रतिपादितोऽसंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्येयोत्सापिष्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, सूक्ष्माणामपि पृथिव्यादिजीवानां सूक्ष्मेभ्य उद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि सूक्ष्मेपृत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुकृष्टतस्तु वादरजीवस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स च वादरस्थितिकालामिधाने प्रतिपादितः सप्ततिसागरोपमकोटिकोटिस्वरूपो विज्ञेयः, ' हरिण्यरे य ' चि हरितानि-वनस्पतिकायः इतरस्तु-पृथिव्यसेजोवायुनसकायः, ततश्च वनस्पतिकायिकानां पुनर्वनस्पतिकायिकत्वे पृथिव्यादिस्थितिकालोऽन्तरं, पृथिव्यादिकायस्य तु पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायां वनस्पतिस्थितिकालोऽन्तरं भवतीति क्रमेण प्रत्येकं योजयेदिति, इदमुक्तं भवति-सामान्येन वनस्पतिकायिकानां जीवानां वनस्पतिकायादुद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि वनस्पतिकायमवने जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुकृष्टतस्तु पृथिव्यादिनेपजीवस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स चासंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिवृत्तासंख्येयोत्सापिष्यवसर्पिणीमानः प्रागुक्तो द्रष्टव्यः, इतरेषां तु पृथिव्यसेजोवायुनसजीवानां पृथिव्यादिभ्य उद्बृत्त्य वनस्पतिषु आम्यतां पुनरपि पृथिव्यादिपृत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुकृष्टतस्तु वनस्पतिकालोऽन्तरं भवति, स चावलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तस्वरूपः प्रागुक्तो मन्तव्य इति गार्थार्थः ॥ २५१ ॥ किञ्चित्प्रकारान्तरविशेषितमिदमेवाह-

हरिण्यरस्स अंतर असंखया ह्येति पोग्गलपरदा । अद्वाद्द्विज्जपरदा पतेयतस्स उक्कोसं ॥ २५२ ॥

हरितस्य सामान्येन वनस्पतिकायस्येतरः-पृथिव्यसेजोवायुनसजीवराशिस्तस्य हरितेतरस्य एतेभ्यः पृथिव्यादिभ्य उद्बृत्त्य वनस्पतिषु-त्पन्नस्य पुनः पृथिव्यादिरूपतापत्तौ जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमुकृष्ट तनावलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणाः पुद्गलपरावर्त्तौ अन्तरं

भवति, 'अङ्गाहज्जपरदा पचेयतरुस्स' चि प्रत्येकरुः- प्रत्येकशरीरवनस्पतिकार्यस्तस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणः पृथिव्यप्तेजोवाय्वादयोऽत्र गृह्यन्ते, ततश्च सामान्येन प्रत्येकशरीरिणां जीवानां प्रत्येकराशेरुद्धृत्य साधारणशरीरिपूतपन्नानां पुनरपि प्रत्येकशरीरित्वमवने ज्ञेयन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुक्छटतस्त्वद्धृतृतीयाः पुद्गलपरावर्त्तो अन्तरं भवति, प्रत्येकशरीरेभ्यो ह्युद्धृतृत्तानां साधारण-शरीरेभ्वेवोत्पत्तिः, तेषु चोत्कृष्टतोऽद्धृतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणः स्थितिकालः प्रागभिहितः, एतावन्तं च कालमिह स्थित्वोद्धृतृत्तानां प्रत्येकशरीरेभ्येव गमनं; प्रत्येकसाधारणराशिभ्यामन्यस्य जीवरशोरेवाभावात्, तस्मात् प्रत्येकशरीरिभ्य उद्धृत्य पुनरपि प्रत्येकशरीरि-रिभ्येवोत्पत्तौ युक्तमेवाद्धृतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणमुत्कृष्टमन्तरं, अन्ये तु उपलक्षणव्याख्यानं न कुर्वन्ति, किन्तु केवलप्रत्येकतरोः स्वका-यादुद्धृतृत्तान्यत्रोत्पन्नस्य पुनरपि प्रत्येकतरुत्वमवने एव यथोक्तमन्तरं व्याख्यानयन्ति, तच्चायुक्तमिव लक्ष्यते, यतः केवलानामेव साधारणवनस्पतिकारिकानामद्धृतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणा कार्यास्थितिरभिहिता, प्रत्येकतरुम्यधोवृत्तानां न साधारणवनस्पतिकारि-का एव स्थानं येन तत्कार्यास्थितिरिवान्तरं स्यात्; किन्तु पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसा अपि, एतेषां च पणामपि राशीनां समुदित-कार्यास्थितिरसंख्याता अपि पुद्गलपरावर्त्तोः सम्भाव्यन्ते, युक्तिसंगतत्वाद्, यथा प्रत्येकाप्रत्येकस्वरूपाणां सामान्येन वनस्पतिकारि-कानां, ततश्च यथा पृथिव्यप्तेजोवायुत्रसंभ्य उद्धृत्य वनस्पतिपूतपन्नानां पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायामसंख्याताः पुद्गलपरावर्त्तोः प्रागुत्कृष्टमन्तरमभिहितम्, एवं केवलप्रत्येकतरुम्य उद्धृत्य साधारणवनस्पतिपृथिव्यप्तेजोवायुत्रसंपूतपन्नानां जन्तूनां पुनरपि प्रत्येक-तरुत्वमवनेऽव्युक्तं स्यात्, न चमभिहितं, तस्मादुपलक्षणव्याख्यानान् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणोऽत्र गृह्यन्ते, एतेभ्यधोवृत्तानां साधारणवनस्पतय एवोत्पत्तिस्थानं, ततस्तेपूत्कृष्टतोऽद्धृतृतीयान् पुद्गलपरावर्त्तानतिवाह्य पुनः प्रत्येकशरीरिभ्वेवोत्पत्तिः, अतो युक्तं

प्रत्येकशरीरिणाद्बुद्बुत्तानां पुनः प्रत्येकशरीरित्वेऽर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्चलक्षणमुत्कृष्टमन्तरमिति गाथार्थः ॥ २५२ ॥ अथ बादरनिगो-
दादीनामन्तरकालमाह-

बायरसुदुमनिओया हरियत्ति असंखया भवे लोगा । उयहीण सयपुहुत्तं तिरियनपुंसे असण्णी य ॥२६३॥

बादरनिगोदजीवानां बादरेभ्य उद्धृत्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि बादरनिगोदत्वप्राप्ती जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्त्वसंख्येया
लोका अन्तरं भवति, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नसंख्येयोत्सृष्टिपिण्यवसर्पिणीमानमुत्कृष्टमन्तरं भवतीत्यर्थः,
बादरनिगोदेभ्य बुद्बुत्तानां बादरनिगोदानां धृथिव्यमेजोवायुप्रत्येकवनस्पतिवसाद्योत्पत्तिस्थानं, तेषु चोत्कर्षतोऽ-
प्येतावानेव स्थितिकाल इतिभावः, एवं निगोदजीवानामपि धृक्ष्मानिगोदजीवेभ्य उद्धृत्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि धृक्ष्मानिगोदत्वभवने
एतदेवोत्कृष्टमन्तरं भावतीयस्, एतेषां हि स्वकायादुद्बुत्तानां बादरनिगोदाः पृथिव्यादयश्च जन्मस्थानं, तेष्वपि चोत्कर्षतोऽप्येता-
वानेव स्थितिकाल इति परमार्थः, ' हरिय ' चि सामान्येन वनस्पतयस्तेषामपि स्वकायाभिर्गत्यान्यत्रोत्पन्नानामिदमेवान्तरं,
यतस्तेषामपि तत उद्बुत्तानां पृथिव्यमेजोवाद्यादयो गमनस्थानं, तेष्वपि चोत्कृष्टत एतावानेवावस्थानकाल इति हृदयम्, इह च यत्
प्रागुक्तमप्यन्तरं पुनरुच्यते तदस्य राशित्रयस्यापि तुल्यान्तरताख्यापनार्थमित्यदोषः, अन्यस्यापि राशित्रयस्य तुल्यमन्तरं दर्शयन्ना-
ह- ' उयहीण सयपुहुत्त ' मित्यादि, ' तिरिय ' चि तिरश्चां तावाचिर्यगतेर्निर्गत्य शेषगतित्रये पर्यटतां पुनरपि तिरियक्वयाप्तौ
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टवस्तु सातिरेकसागरोपमशतपृथक्चमन्तरं भवति, सातिरेकत्व चाल्पत्वेनेहानुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यं, शेष-

गतित्रये उत्कृष्टतोऽप्येतावन्तमेव कालभवस्थानादिति, 'नपुंसे'ति नपुंसकस्वापि तद्भायं परित्यज्य स्त्रीपुंवेदयोरुत्पन्नस्य पुनरपि नपुंसकत्वप्राप्तौ इदमेवान्तरं भावनीयं, स्त्रीपुरुषवेदयोरुत्कर्षतोऽप्येतावन्तमेव कालं स्थितिभावात्, न च वक्तव्यं पुरुषवेदे केवलेऽप्येतावानवस्थितिकालः प्रागुक्तोऽतः स्त्रीवेदकालोऽतिरिच्यत इति, यस्मादसौ स्वल्प एव, ततश्च सातिरेकसागरोपमश्रुतपृथक्त्वलक्षणपुरुषवेदस्थितिकालोऽप्यन्तर्भवतीत्यदोषः । 'असगणी य' चि न संज्ञी असंज्ञीतिव्युत्पत्तेर्भेजपंचेन्द्रयसंज्ञिनोऽन्यः सर्वोऽप्येकेन्द्रियादिरसंज्ञित्वेनेह विवक्षितः, तस्याप्यसंज्ञित्वं परिहृत्य गर्भजपंचेन्द्रियलक्षणेषु संज्ञिपूतपन्नस्य पुनरप्यसंज्ञित्वभवने एतदेवान्तरं, यतः संज्ञिनां प्रागेवावस्थितिकालो यथोक्तमान एवोक्त इति, यदि पुनरिहासंज्ञी सम्मूर्च्छजपंचेन्द्रियलक्षणः समयपरिभाषित एव गृह्येत तदा तस्यान्यत्रोत्पद्य पुनरसंज्ञित्वभवने वनस्पत्यादिकालः सर्वोऽप्यन्तरे लभ्येत, तथा च सत्यसंख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं प्राप्नोति, न चैवमुक्तं, तस्माद्यथोक्त एवासंज्ञीह गृह्यत इति, अन्ये तु तिर्यग्नपुंसकासंज्ञिलक्षणस्यैकस्यैव राशेरन्यत्रोत्पद्य पुनस्तद्भावे उत्कृष्टतः सागरोपमश्रुतपृथक्त्वमन्तरमिति व्याचक्षते, एतच्चानेकदोषदुष्टत्वादयुक्तमिव लक्ष्यते, ते च दोषाः सिद्धान्तपरिकर्मितमतिभिः पूर्वोपरोक्तार्थेचृभिश्च सुव्यक्तत्वात् स्वयमेवाम्बूह्या इति गाथार्थः ॥ २५३ ॥ अथ देवगतौ देवानामादौ प्रतिज्ञातलक्षणमन्तरमभिधित्सुराह-

जावीसाणं अंतोसुहृत्तमपरं सणंकुसहसरो । नव दिण मासा वासा अपुत्तरोक्कोस उयहिदुगं ॥२५४॥

'जावीसाणं'ति भवनवास्यादीन् देवानादौ कृत्वा ईशानं-द्वितीयदेवलोकं यावद् ये देवास्तेभ्यश्च्युतस्य मत्स्यादिपृथक्त्वन्न-

स्य देवस्य पुनरपि स्वदेवालय एवोत्पद्यमानस्यापरं-अधन्यमन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं, उत्कृष्टं तु वनस्पत्यादिषु पर्यटतस्तस्वीयावलिकासंख्येय-
भागवर्षसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तमानं तत्र स्वयमेवावगन्त्वव्यम्, एवमुपरितनत्रैवेकदेवान् यावत् सर्वत्रोत्कृष्टमिदमेवान्तरं प्रदृष्यम्, जघन्यं
तृत्यते- 'सण्कु सहस्रारो नवद्विण' चि सनत्कुमारदेवलोककादारस्य यावत् सहस्रारदेवलोकस्तावद् ये देवास्तेभ्यः व्युत्स्य
देवस्य पुनरपि स्वकीयामरलोक एवोत्पद्यमानस्य नव दिनानि जघन्यमन्तरं भवति, नवदिनेभ्योऽर्वाक् तत्रासौ नोत्पद्यत इति भावः,
'मास' चि नोपत्यत्रापि सम्बध्यते, ततश्चानतप्राणतारणाच्युत्तेवलोकैभ्यश्च्युतो मनुष्योपूत्पन्नो देवः पुनरपि स्वस्थान एवोत्पद्यमानो
अधन्यतोऽपि नवभिर्मासैरतिक्रान्तरुत्पद्यते, नार्वागित्यर्थः; 'चास' चि नवेतीहाप्यनुवर्त्तते, अतश्च नवत्रैवेकैभ्यः सर्वार्थसिद्ध-
यर्जादुत्तरविमानचतुष्टयाच्च देवश्च्युतो मनुष्येषु जातः पुनरपि स्वस्थान एवोपजायमानो जघन्यतोऽपि नवभिर्वैपरितक्रान्तेरुत्पजायते,
नार्वागिति भावः, नवमत्रैवेकपर्यन्तः प्रागसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तत्तमकोऽनन्तः काल उत्कृष्टतोऽन्तरे सिद्धान्तोक्तो दर्शितः, सर्वार्थसि-
द्धवर्जादुत्तरविमानदेवानां तूकृष्टमन्तरं स्वयमेवाभित्तुराह- 'अणुस्तरुकोस उयहिदुगं' ति विजयाद्यनुत्तरविमानचतुष्टयात्
च्युतो देवो मनुष्येषु परित्रमन् मुक्तिं चाप्नुवन् उत्कृष्टतः सागरोपमद्रयात् पुनरपि विजयादिविमानेषुत्पद्यते, सर्वार्थसिद्धविमाने
तन्तरचिन्ता नास्ति, ततश्च्युतस्य तद्भव एवावश्यंमुक्तिगमनादिति भावः; एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, व्याख्याप्रज्ञसौ तु
मनपत्त्यादिभ्यः सहस्रारान्तेभ्यो देवेभ्यश्च्युतस्य कस्यचिज्जीवस्येह तिर्यधूत्पद्यान्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा पुनरपि स्वकीयेदेवस्थाने
उत्पद्यमानस्य अधन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरमुक्ते, मनुष्यस्तु य ईशानान्तदेवेपूत्पद्यते सोऽग्गुलपृथक्चावगाहनाया मासपृथक्त्वमानाचा-
युपोऽर्वाग्नोत्पद्यते, यस्तु सनत्कुमारादिपञ्चुत्तरविमानपर्यन्तेषु देवेषु मनुष्यो जायते स हस्तपृथक्चावगाहनाया वर्षपृथक्त्वग्रमाणा-

द्यायुषोर्जाण् नोत्पद्यते, अतस्तिरथः समाश्रित्य सहस्रारान्तर्देवेषु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं तत्राभिहितमिति भावः, आनताद्यनुत्तरविमानपर्यन्तेभ्यस्तु देवेभ्योऽत्र समायाता मनुष्या एव भवन्ति, मनुष्या एव च तेषु देवेषूपद्यन्ते, अत आनताद्यनुत्तरविमानान्तर्देवेभ्यश्च्युतानिह वर्षपृथक्त्वं जीवित्वा पुनरपि स्वदेवस्थान एवोत्पद्यमानान् मनुष्यानेवाश्रित्य भगवत्यां जघन्यतो वर्षपृथक्त्वमन्तरमभिहितं, तदेवं भगवतीनिदिष्टाभिप्रायेण सहस्रारान्तर्देवेभ्यन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यमन्तरं, परतस्त्वानतादिषु सर्वत्राविशेषेण वर्षपृथक्त्वमेवान्तरं सिद्धं, प्रस्तुतग्रन्थे तु काप्यन्तर्मुहूर्त्तं कापि नय दिनानि कचिन्मासपृथक्त्वं क्वचिन्तु वर्षपृथक्त्वमन्तरमावेदितं, तत्त्वं न ज्ञायते, केवलिगम्यत्वात्तस्येति गाथार्थः ॥ २५४ ॥ अथ देवगतावेव देवानामुत्पादोद्बर्त्तनयोर्विरहकाललक्षणमन्तरं प्रतिपादयितुमाह—

नवदिण वीसमुहृत्ता धारस दिण दस मुहृत्तया हुंति । अद्धं तह यावीसा पणयाल असीइ दिवससयं ॥ २५५ ॥
संरेज्जमासवासा सया सहस्सा य सयसहस्सा य । दुसु २ तिसु २ पंचसु अणुत्तरे पल्लुसंसवइमा ॥ २५६ ॥

इह भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु सौधर्मेयानयोश्च तिर्यद्भुवनप्यगतिका जीवास्तावन्निरन्तरमुत्पद्यन्ते कदाचित्तु विरहोऽपि भवति, कियन्तं कालमिति चेदुच्यते, जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्ताः, एतच्चेहानुक्तमपि सिद्धान्ते प्रतिपादितत्वात् स्वयमपि द्रष्टव्यं, यदाह— 'असुरकुमारा णं भंते ! केवहंयं कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता ? , गोयमा ! जहण्णेषं एकं समयं उक्कोसेणं चउवीसं मुहृत्ता, एवं जाव धणियकुमारणं, एवं वाणसंतराणं जोइसियाणं सोहमीसाणकल्पेसुवि' 'नवदिण वीसमुहृत्त'—

ति सनत्कुमारकल्पे तिर्यङ्मनुष्यगतिकानां जीवनानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु नव दिनानि विशतिशुद्धौ उत्पादस्य विरह-
कालः, एवं जघन्यतः सर्वत्र समय एव, उत्कृष्टस्वन्तरकाल उच्यते, माहेन्द्रे कल्पे द्वादश दिनानि दश शुद्धौ उत्कर्षेणोत्पादस्या-
न्तरकालः, 'अद्ध तह बावीस' ति ब्रह्मलोके साद्धनि द्वाविंशतिदिनानि, लान्तके पञ्चचत्वारिंशदिनानि महाशुक्ले अशीति-
दिनानि सहस्रारे तु दिनशतं, 'संवेज्जमासे' त्यादीनां 'दुसुदुसु' इत्यादिभिः सह यथासङ्ख्येन सम्बन्धः, ततश्चानतप्राणतयोः
संख्येया मासा वर्षादवर्षेण उत्कर्षेणोत्पादस्यान्तरं भवति, आरणाच्युतकल्पद्वये तु संख्येयानि वर्षाणि शतादवर्षेण, अघस्तनत्रैव-
यकप्रस्तदत्रये पुनः संख्येयानि वर्षशतानि, सहस्रादवर्षेण, मध्यमत्रैवयकप्रस्तदत्रये तु संख्येयानि वर्षसहस्राणि, लक्षादवर्षेण,
उपरितनत्रैवयकप्रस्तदत्रये तु संख्येयानि वर्षलक्षाण्युत्कृष्टत उत्पादस्यान्तरं भवति, 'पंचसु अणुत्तरे' इत्यादि पञ्चस्वनुत्तर-
विमानेषु मनुष्यगतेरुत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पत्योपमासंख्येयभागोऽन्तरं भवति, एवमिहानु-
त्तरविमानेषु पञ्चस्वपि सामान्येनैकस्वरूपमेवान्तरशुक्तं, सिद्धान्ते तु विशेषेणेत्यमभिहितं--' विजयेजयन्तजयन्वापरजितदेवाण
भंते ! केइइयं कालं विरहिया उववाएणं पणत्ता ? , गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, सब्बद्धिसिद्धदेवा णं
भंते ! पुच्छ, गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं पल्लिओवमस्स असंखेज्जइभागं ' ति, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति । इह
यत्र यावानुत्पादस्यान्तरकालः प्रोक्तः प्रागुक्तलक्षणाया उद्धर्तनाया अपि तत्र तावन्निविंशयोऽन्तरालकालो विज्ञेयः, सिद्धिगती तु
सिद्धानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पण्मासां विरहकालः स्वयमेवावगन्तव्यः, यदाह--' सिद्धा णं भंते ! केइइयं कालं
विरहिया सिज्जणयाए पणत्ता ? , गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं छम्मासा ' उद्धर्तनाविरहकालस्तु सिद्धिगती न

वक्तव्यः, उदरनाया एवाभावादिते गाथाद्वयार्थः ॥ २५५-२५६ ॥ तदेवं दर्शितो नारकादिगत्याश्रितजन्तूनामन्तरकालः,
साम्प्रतं गुणस्यानलक्षणानां जीवसमासानां तद्युपदर्शयन्नाह—

मिच्छस्स उयद्दिनामा धे छावट्ठी परं तु देसूणा । सम्मत्तमणुगयस्स घ पुगलपरियट्ठमद्धूणं ॥२५७॥

मिध्याद्यष्टेः परित्यक्तमिध्यात्वस्व पुनस्तद्भावयाप्ती परम्-उत्कृष्टमन्तरं भवति, कियदिति चेदुच्यते, द्वे पश्यथी उदधि-
नाम्ना-सागरोपमाणां ' परं तु ' चि तुशब्दशब्दार्थे स च भिन्नक्रमे योज्यते, देशोना च सुहूर्पोद्धा इति शेषः, अन्तर्मुहूर्त्त-
मित्यर्थः, उक्तं च कम्पन्न [६०००] कृतिपूर्णाप्-“ कोऽपि मिच्छत्ताओ सम्मत्तं गओ छावट्ठिसागरोवमा सम्मत्तकालो, तओ अंतो-
मुद्धूचं सम्मामिच्छत्तं यओ, पुणो सम्मत्तं पडिवन्नो छावट्ठि सागरोवमाइं अणुपालेइ, तयंते य सिज्जइ मिच्छत्तं वा पडिवज्जइ, एव-
मुफोसेणं अंतोमुद्धूचन्महियाओ दो छावट्ठीओ सागरोवमाणं मिच्छत्तस्स अंतरकालो हवइ” त्ति, पंचसंग्रहेऽपि जीवसमासद्वारे वृत्तिकृता
प्रोक्तम्-“कोऽपि मिध्याद्यष्टिः सम्यग्गुणं प्रतिपन्नः पश्यतिः सागरोपमाणि स्थितः, तत्रयासी सम्यक्त्वगुणी सम्यग्मिध्यात्वेऽन्तर्मु-
हूर्त्तं स्थित्वा भूयोऽपि सम्यक्त्वं गच्छति, तत्रस्तत्र पश्यतिः सागरोपमाणि स्थित्वा योऽद्यापि न सिद्ध्यति सोऽवश्यं मिध्यात्वं
गच्छति, यत्र उररुणैणवदन्तरं मिध्यात्वस्येति, कार्मग्रन्थिकमतं चेदं, सैद्धान्तिकमतेन तु सम्यक्त्वान्निश्रगमनं प्राग् निषिद्धमेवेति,
अन्ये तु व्याचक्षते-देशेनि-अन्तर्मुहूर्त्तने द्वे पश्यथी सागरोपमाणां मिध्यात्वस्योत्कृष्टमन्तरमिति, तदेतदयुक्तमिच लक्ष्यते, ग्रन्थान्तरैः
मह व्यभिचारादिति, ' सम्मत्तमणुगयं'त्यादि सम्यक्त्वानुगतस्य-सम्यक्त्वयुक्तस्याविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तोपश्रमश्रेणिगता-

पूर्वकरणानिवृत्तिधादरस्रक्षमसम्परायोपशान्तमोहलक्षणस्य जीवसमूहस्य स्रक्षीयस्वकीयपर्यायपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ किञ्चि-
दूनं पुद्गलपरावर्चोद्धिद्युत्कृष्टमन्तरं भवति, सम्यक्त्वानुगतग्रहणेन च सर्वेऽप्यमी अविस्तादय उपशान्तमोहान्ता जीवाः संगृहीता
भवन्ति, सम्यक्त्वमात्रस्य सर्वत्र भावादिति सम्यक्त्वानुगतोपादानं, एते चाविस्तादयः सम्यक्त्वगुणादपि परिभ्रष्टा उत्कृष्टतः
किञ्चिन्न्यूनं पुद्गलपरावर्चोद्धं संसारसागरमवगाहन्ते, तदन्ते पुनरप्यवश्यं सम्यक्त्वादिगुणमवाप्य सिद्ध्यन्तीति, सम्यक्त्वयुजस्य प्रायः
सत्तायामवश्यं भावात् सास्नादनमिथा अपीहि सम्यक्त्वानुगतत्वेन विवक्षिता द्रष्टव्याः, तेऽपि च तद्भावपरित्यागे उत्कृष्टतोऽपार्द्ध-
पुद्गलपरावर्चं यावद्धवं परिभ्रमन्ति, तदन्ते च केचित् पुनरपि तद्भावं प्राप्य केचित्त्वप्राप्यैव त्रिशुद्धां सम्यक्त्वादिगुणसामग्रीं
लब्ध्वाज्वश्यं सिद्ध्यन्तीति, क्षपकक्षीणमोहसयोग्ययोगिकेऽलिनां त्वन्तरचिन्ता नास्ति, तेषां प्रतिपातस्यैवाभावाद्, अतः सम्य-
क्त्वानुगतत्वे सत्यपि तेषां नेह ग्रहणम् ॥ अथ कौऽयं पुद्गलपरावर्चो यदद्धं किञ्चिन्न्यूनमुत्कृष्टतः सास्नादनादयो भवं आम्यन्तीति,
उच्यते, यदा चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्तिनः सर्वेऽपि पुद्गलाः संसारसागरे पर्यटता एरुजीवेनानन्तेषु भवेज्ज्वादारिकवैक्रियैतजस-
कार्मणभापानापानमनोलक्षणपदार्थसप्तकरूपतया परिणमन्त्य मुक्ता भवन्ति तदाऽसौ पुद्गलपरावर्चः परिभाष्यते, अन्ये त्वाचार्या
द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्द्वौ पुनः प्रत्येकं चादरमूक्षमभेदतो द्विधा पुद्गलपरावर्चं वर्णयन्ति, तत्र द्रव्यतो चादरः किल तदा भवति
यदा सत्सारे पर्यटनेको जीवः सर्वानपि सर्वलोकवर्तिनः पुद्गलान् सामान्येनौदारिकवैक्रियैतजसकार्मणशरीरचतुष्टयरूपतया परिण-
मन्त्य भुञ्चति, यदा तु यथोक्तौदारिकादिशरीरचतुष्टयमध्ये प्रत्येकमैकशरीररूपतया सर्वानपि सर्वलोकपुद्गलान् परिणमन्त्य त्रि-
जति विवक्षितशरीराच्छेषशरीरादिरूपतया तु परिणमिता अपि न गण्यन्ते तदा द्रव्यते एव स्रक्षमपुद्गलपरावर्चो भवति । क्षेत्र-

तस्तु नानाभवपरम्परासु निरन्तरेषु व्यवहितेषु वाऽन्यान्याकाशप्रदेशेषु त्रियमाणो यदा सर्वानपि लोकाकाशप्रदेशान् स्पृशति तदा
 क्षेत्रतो वादरः पुद्गलपरावर्त्तः, यदा तु येष्व्वाकाशप्रदेशेष्वव्यगाढ एकदा मृतस्तेषामेवानन्तरानाकाशप्रदेशानवगाहान्यदा त्रियतेऽपर-
 स्पां तु चेलायां तेषामपि निरन्तरानन्यान् अन्यस्यां तु यारायां तन्निरन्तरस्थितानपरावेवं तावधावदित्थं त्रियमाणो जन्तुरनन्तान-
 त्तेषु जन्मसु नैरन्तर्यस्थितान्नामःप्रदेशान् क्रमेण स्पृशन् सर्वानपि लोकप्रदेशान् स्पृशति यथापरप्रदेशशृद्धिरहितान् पूर्वावगाढान्
 व्यवहितत्वाभ्रमःप्रदेशानवगाह्य मृतः ते न गण्यन्ते तदा क्षेत्रतः दृक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तः । कालतो यदोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालचक्रसम-
 येषु सर्वेष्वपि क्रमेणोत्क्रमेण वाऽनन्तानन्तैर्भवेरको जन्तुर्मृतो भवति तदा वादरः पुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे येषु समयेष्वेकदा मृतो-
 ऽन्यदाऽपि यदि तेष्वेव त्रियते तदा ते न गण्यन्ते, यदा तु प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमादिसमयक्रममुल्लंघ्याप्यपूर्वेषु समयेषु
 त्रियते तदा ते व्यवहिता अपि समया गण्यन्ते, दृक्ष्मे तु कालपुद्गलपरावर्त्तैर्ज्यं विशेषो यत् प्रथमद्वितीयतृतीयादिसमयक्रमेणैव
 त्रियमाणस्य ते समया गण्यन्ते यावत् सर्वेऽपि कालचक्रसमया आदितोऽन्तं यावत् क्रमेण मरणैर्व्याप्ता भवन्ति, येषु तु प्रथमादि-
 समयक्रममुल्लंघ्य त्रियते ते व्यवहितसमया न गण्यन्ते एवेति । इदानीं भावतः पुद्गलपरावर्त्तो निरूप्यते, तत्र तावद् ये एकस्मिन्
 समये समुत्पद्यन्ते दृक्ष्माग्निकायिका लीवाः तेऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणाः तेभ्यस्तु दृक्ष्माग्निकायिकाः सर्वेऽप्यसंख्येय-
 गृणाः, कयमिति चेदुच्यते, एकः दृक्ष्माग्निकायिको जीवः समुत्पन्नोऽन्तमुहूर्त्तं जीवति, एतावन्मात्रायुष्कत्वात् तेषां, तस्मिंश्चान्त-
 मुहूर्त्ते ये समयास्तेषु प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः दृक्ष्माग्निकायिकाः समुत्पद्यन्ते, इतः सिद्धमेकसमयोत्पन्नदृक्ष्माग्नि-
 कायिकेभ्यः सर्वेषां दृक्ष्माग्निकायानामसंख्येयगुणत्वं, तेभ्योऽपि सर्वदृक्ष्माग्निकायिकेभ्यस्तेषां कायस्थितिरसंख्येयगुणा, एकैक-

स्यापि दूरमाग्निकायिकस्यासंख्येयोत्सर्पिण्यवसापिणीप्रमाणायाः कायस्थितेः प्रतिपादितत्वादिति, तस्या अपि कायस्थितेः सका-
शात् संयमस्थानानि अनुमागवन्धाध्यवसायस्थानानि च प्रत्येकमसंख्येयगुणानि, कायस्थित्यामसंख्येयानां स्थितिवन्धानां भावाद्,
एकैकस्मिंश्च स्थितिवन्धेऽसंख्येयानामनुमागवन्धाध्यवसायस्थानानां सद्भावादिति, संयमस्थानान्यप्यनुमागवन्धाध्यवसायस्थानै-
स्तुल्यान्येवेति, तत्र यदा एकैकस्मिन्ननुमागवन्धाध्यवसायस्थाने क्रमेणोत्क्रमेण वा त्रियमाणो जन्तुः सर्वाण्यप्येतानि स्पृशति
तदा चादरो भावपुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे यदध्यवसायस्थानमेकदा त्रियमाणेन स्पृष्टं यद्यन्यदापि तदेव स्पृशति तदा न गण्यते,
अपूर्वं तु दूरन्यवहितमपि स्पृष्टं गण्यते, यदा तु येनैव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतमादिक्रमेण व्यवस्थितान्येतान्यनुमागवन्धाध्यवसाय-
स्थानानि तेनैव क्रमेणानन्तानन्तैर्भवेत्त्रियमाणः सर्वाण्यपि स्पृशति व्यवहितानि तु स्पृष्टान्यपि न गण्यन्ते तदा दृक्ष्मो भावपुद्गल-
परावर्त्तो भवतीत्यलं विस्तरेणेति गार्थः ॥ २५७ ॥ तदेवमुक्तं मिथ्यादृष्ट्यादिगुणानामुत्कृष्टमन्तरं, साम्प्रतं तेपामिव
जघन्यं तदेवाह—

सासाणुचसमसम्मे पल्लासंखेज्जभागमवरं तु । अंतोमुहुत्तमियरे त्ववगस्स उ अंतरं नत्थि ॥ २५८ ॥

‘सासाणुचसमसम्मे’ति सास्वादन्श्च औपशमिकं सम्यक्त्वं यस्यासौ औपशमिकसम्यक्त्वं च सास्वादनौपशमिकसम्य-
क्त्वं एतयोर्द्वयोरपि तद्भावपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ अपरं हि जघन्यमन्तरं पल्लोपमासह्मथेयभागः, य उपशमश्रेण्याः प्रतिपत्तन्
सास्वादनो भवति यत्रोपशमश्रेण्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टिः प्राप्यते तौ द्वावप्यल्पत्वान्नेह विवक्षितौ, किं तर्हि ? योऽनादिमिथ्या-

दृष्टिरुद्धन्तिसम्यक्त्यमिश्रपुञ्जो वा मिथ्यादृष्टिः पर्वविशतिसत्कर्मा सन् पूर्वोपवर्णितक्रमेणौपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति यत्र तस्याभेवौपशमिकसम्यक्त्वाद्वायां पूर्वोक्तैर्नैव न्यायेन सास्वादनो भवति तौ द्वावपि चतुर्गतिवर्षित्वादिना प्रभूतत्वादिहाभिधित्सितौ, एतौ च लब्धमौपशमिकं सम्यक्त्वं सास्वादनत्वं च परित्यज्य यदि पुनरपि तदेव प्राप्नुतस्तदा जघन्यतोऽपि पल्योपमासंख्येयभागादेव, नार्वाक्, तथाहि-औपशमिकसम्यग्दृष्टिसास्वादनयोर्मिथ्यात्वं गतयोः प्रथमं तावदवश्यं सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जौ सत्वायां भवत एव, न च तयोः सत्वायां तिष्ठतोः पुनरप्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभसास्वादनभावौ सम्भवतः, तौ च सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जौ मिथ्यात्वपतो जीवः प्रति समयमुद्बलयति, तद्वलिकं मिथ्यात्वपुञ्जे प्रति समयं प्रक्षिपतीत्यर्थः, एवं च क्रमेणोद्बर्त्समानावेतौ पल्योपमासंख्येयभागेनोद्बर्त्स्येते, सर्वथैवामावरूपतामापद्येते, नार्वाक्, कर्मप्रकृत्यादिषु तैथवाभिहितत्वादिति भावः, एवं च पल्योपमासंख्येयभागेन सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जयोरुद्बर्त्सितयोस्तदन्ते कोऽपि जीवः पुनरप्यौपशमिकं सम्यक्त्वं सास्वादनत्वं च प्राप्नोतीति, एवमनयोः पल्योपमासंख्येयभागरूपं जघन्यमन्तरं भवति, 'अन्तोमुद्बुद्धमियरे' ति इतरस्मिन्-उक्तशेषे मिथ्यादृष्ट्यविरतदेशविरतप्रमाप्रमचोपशमश्रेणिगतापूर्वकराणानिवृत्तिचादरद्वङ्गसम्परायोपशान्तमोहलक्षणजन्तुसंघाते निजं निजं गुणमपहाय पुनस्तमेव लभमानेजन्तुमुद्बुद्धं जघन्यमन्तरं विज्ञेयम्, एतच्च मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रायः प्रागेव साधितम्, उपशमश्रेणिगतापूर्वकराणादीनां तूपशमश्रेणः प्रतिपत्य पुनरन्तुमुद्बुद्धचोमेवारीहतामिदं जघन्यमन्तरं बोद्धव्यम्, एकास्मिन् भवे वाराद्वयमुपशमश्रेणिकरणस्य सिद्धान्ते सममुच्चातत्वादिति, किमर्थं पुनरुपशमश्रेणिगतानामेवापूर्वकरादीनां ग्रहणमित्याह-क्षपकस्य पुनः-क्षपकश्रेणिगतस्यापूर्वकरणादेः क्षीणमोहसयोग्ययोगिकचलिनां चान्तरं नास्ति, तद्गुणप्रतिपातस्यैवामावादित्युक्तमेवेति गाथार्थः ॥ २५८ ॥

तदेवं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरयुक्तं जीवसमासगुणानां, साम्प्रतं-तेषामेव लोके यथासम्भवं कदाचिदभावलक्षणमन्तरं निरूपयितुमाह—
पद्धाऽसंख्यिभ्यां सासणामिस्सासमत्तमणुपसु । वासपुहुत्तं उवसामऽसु खवगेसु छम्मासा ॥ २५९ ॥

‘सासणे’त्यादि सास्नादनश्च मिश्रथासमाप्तमनुष्यश्च ते तथा, तत्र सास्नादनमिथौ प्रतीती, असमाप्तमनुष्यस्तु यो लब्धितः करणतश्च सदेवासमाप्तः-अपर्याप्त एव मनुष्यो भवति स इह विवक्षितः, स चैत्रविधः सम्मूर्च्छजमनुष्य एव भवति, गर्भजमनुष्याणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च भानात्, तत्र सास्नादनमिथासमाप्तमनुष्येषु पत्योपमासंख्येयभागरूपमन्तरं भवति, इदमत्र हृदयम्-एते त्रयोऽपि राशयः सर्वस्मिन्नपि लोके कदाचित् पत्योपमासंख्येयभागं यावन्न भवन्त्यर्पीति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमकाः-उपशमश्रेणित्तिनः संयताः तेऽपि वर्षपृथक्प्रमाणमन्तरं समवसेयं, कदाचिद्वर्षपृथक्त्वं यावद्दोके उपशमश्रेणि न कोऽपि प्रतिपद्यत इत्यर्थः, मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकाः-क्षपकश्रेणित्तिनश्चाश्रित्तिण एव, तेषु पुनः पण्मासमानमन्तरं विज्ञातव्यं, कदाचिदुत्कृष्टतः पण्मासान् यावद्दोके क्षपकश्रेणि कोऽपि न करोतीति भावः, परतस्तु करोत्येन कश्चित्तामिति, इह चोपशमकक्षपकप्रहणेनार्पूर्वरुणानित्तिवत्तद्वृक्षममभ्यरयोपशान्तमोहक्षीणमोहानामुत्कृष्टमन्तरमुत्कृष्टम्, अयोगिकवलिनं तु पण्मासमानमुत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवावसेयं, मिथ्यादृष्टयविरतप्रमत्ताप्रमत्तमयोगिकवलिनं तु विरहकालो न सम्भवत्येव, एतेषां लोकेऽविरहितं सर्वदेव भावाद्, एवं च गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामुक्तं यथासम्भवं लोके विरहकालस्वरूपमुत्कृष्टमन्तरं, सम्मूर्च्छजमनुष्याणामपि गुणस्थानेषु अप्रस्तुतानामपि पत्योपमासंख्येयभागलक्षणविरहकालमिधानप्रस्तावाह्याधवार्थमभिहितमुत्कृष्टमन्तरं,

जयन्त्ये तु सर्वेषां समप्रमाणमेवान्तरं, तत्रोत्तनगाथायां स्वयमेवाभिधास्यतीति गार्थार्थः ॥ २५९ ॥ अथ गुणानां विरहकाला-
भिधानप्रक्रमार्थोपादिगुणानामपि यथासम्भवं विरहकालमभिधित्सुराह-

आहारमिस्सजोगे चासपुटुत्तं विडम्बिमिस्सेसु । चारस हुंति सुदृत्ता सन्वेसु जहण्णओ समओ ॥ २६० ॥

आहारकं मिथं यत्रौदारिकणामौ आहारकमिथो योगः, चतुर्दशपूर्वधरेण प्रयोजनोत्पत्तौ प्रारब्धमपरिपूर्णवस्थमाहारकशरीर-
मित्पर्यः, तस्योत्कृष्टं वर्षपृथक्प्रमन्तरं जायते, उत्कर्षतो वर्षपृथक्त्वं यावदाहारकशरीरस्य प्रारम्भकः क्रोडपि लोके न प्राप्यत इति
भावः, 'आहारमांद् लोणं छम्मासं जा न हँति उ कयाई'त्यादि प्रज्ञापनावचनाद् आहारकमिथस्य पण्मासप्रमाणमेवान्तरं
प्राप्नोतीति, अत्र तु वर्षपृथक्प्रसुक्तं, तदत्र तत्त्वं सर्वेवेदिन एव विदन्तीति, वैक्रियणि मिथ्राणि कार्मेणैः सह येषु ते वैक्रियमिथ्रा
योगाः, नारकदेवानामुत्पत्तिसमयभावीन्यसम्पूर्णवस्थानि वैक्रियशरीराणीत्यर्थः, तेषूत्कृष्टतो द्वादश सुहूर्त्तौ विरहकालः, नारकदे-
वगत्पयोर्हि उत्कृष्टतो द्वादश सुहूर्त्तौ उत्पादिविरहकालः प्रागुक्तः, ततः सामर्थ्यादेव वैक्रियमिथ्राण्यप्येतावन्तं कालं न भवन्ति, उत्पद्य-
मानानामेव नारकदेवानां तत्रसम्प्राप्तौ, लब्धिप्रत्ययतिर्यङ्मनुष्यवैक्रियमिथ्राणां त्विहाविवक्षितत्वादिति, श्रेयाणां त्वौदारिकौदा-
रिकमिथर्वैक्रियकार्मणलक्षणां कालयोगानां मनोवाग्योगानां चान्तरमेव नास्ति, तेषां लोकेऽविरहितं सर्वदेव भावादिति ।
आहारकमिथ्राणां त्वन्तरे श्रेके आहारकाणामपि तत् प्रोक्तमेव, आहारकमिथस्य सम्पूर्णस्य चान्तर्सुहूर्त्तौ परतोऽवस्थानामाभावादिति ।
तदेवं प्राक्तनगाथायां प्रस्तुतगाथायां च निर्दिष्टं सास्वादनादीनामुत्कृष्टमन्तरं, साम्यतं सर्वेषामपि जघन्त्यं तदाह—सर्वेषु—सास्वाद-

नादिषु वैक्रियमिश्रपर्यन्तेषु गुणेषु जघन्यतः समयो विरहकाल इति गाथार्थः ॥ २६० ॥ साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयादिचारि-
त्रिणां विरहकालमाह-

तेवह्री चुलसीई वाससहस्साईं छेयपरिहारे । अवरं परसुदहीणं अट्टारस कोडिकोडीओ ॥ २६१ ॥

छेदोपस्थापनीयसंयतानां त्रिपष्टिर्वर्षसहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं भवति, 'परिहारे' चि परिहारविशुद्धिकसंयतानां-चतुरशीतिर्वर्ष-
सहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं सम्पद्यते, परम्-उत्कृष्टं त्वन्तरसुभयेपामपि प्रत्येकमष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः, इदमुक्तं भवति-अवसर्पिण्यां
दुष्प्रमालक्षणस्य पञ्चमारकस्य पर्यन्ते भरतेज्वैरवतेषु च सर्वत्र छेदोपस्थापनीयसंयतास्तावद्भवच्छिद्यन्ते, ततश्च तीर्थकरणधरा-
दिशून्ये एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणे दुष्प्रमदुष्प्रमाभिधानेऽवसर्पिण्याः पष्ठारके तावत्प्रमाणयुक्ते तन्नास्त्येव चात्सर्पिण्याः प्रथमारके,
तावन्माने दुष्प्रमाभिधाने उत्सर्पिण्या एव द्वितीयारकेऽपि ते न लभ्यन्ते, किं तर्हि?, दुष्प्रमसुष्प्रमालक्षणे तस्यास्तृतीयारके तीर्थक-
रोत्पत्तावेव ते प्राप्यन्ते, एवं च प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रमानेषु त्रिष्वरकेषु त्रिपष्टिर्वर्षसहस्राणि छेदोपस्थापनीयसंयतानां जघन्यो
विरहकालः सम्पद्यत इति, परिहारविशुद्धिकसंयतास्त्ववसर्पिण्याः पञ्चमेऽरके प्रपृत्ते आदावेव व्यवच्छिद्यन्त इत्येकविंशतिवर्षसहस्र-
प्रमाणैतेनारकेण पूर्वोक्तेन चारकत्रयेण चतुरशीतिर्वर्षसहस्राण्यमीपां जघन्यमन्तरं भवति, उत्कृष्टतस्तूमेयामप्यष्टादशसागरोप-
मकोटीकोटिलक्षणे विरहकालः प्रोच्यते, तद्यथा-उत्सर्पिण्याः सुष्प्रमदुष्प्रमाभिधाने चतुर्थारके प्रपृत्ते छेदोपस्थापनीयाः परिहारवि-
शुद्धिकाश्च चारित्रिणो व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्चात्रारके द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ सुष्प्रमाभिधाने तु पंचमेऽरके तिस्रः सागरोपमकोटी-

कोटयः सुपमसुपमारे तु पष्ठारके चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्य इत्येवमुत्सर्पिण्यां नव सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणं कालं यावत् प्रस्तुतसंयताः कापि न प्राप्यन्ते, अवसर्पिण्यामपि सुपमसुपमासुपमासुपमदुष्पमाभिधानेषु त्रिष्वरकेषु नवसागरोपमकोटीकोटीमानं कालमेते न लभ्यन्त इत्येवमष्टादशसागरोपमकोटीकोटयच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानामुत्कृष्टो विरहकालः सम्पद्यते, यत्पुनरुत्सर्पिण्याश्चतुर्थारकस्यादौ अवसर्पिण्यामपि तृतीयारकस्य पर्यन्ते कियन्तमपि कालमेते प्राप्यन्ते अतिस्वल्पत्वात्चेन न्यूनता उत्कृष्टविरहकालस्येह न विवक्षिता, एवं जघन्यकालविरहपक्षेऽपि किञ्चिद्धीनाधिक्यस्याप्यविक्षोत्रेक्षणयिति, पंचसु महाविदेहेषु पुनरभीषां प्रस्तुतसंयतानां सर्वदेवमात्र एव प्रतिपचन्व्यः, सामाधिक्यथाख्यातचारित्रिणां तु विरहकाल एव नास्ति, महाविदेहादिषु तेषामविरहितं सर्वदेवमात्र एव प्रसिद्धमात्र, यस्मिन्सम्परायचारित्रिणां तु जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पञ्च मासा विरहकाल इति स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गार्थार्थः ॥ २६१ ॥ साम्प्रतं सम्यक्त्वादिगुणानां प्रतिपचिविरहकालमाह-

सम्मत्तसत्तगं खलु चिरयाविरर्दय होइ चोदसगं । विरईए पनरसगं विरहियकालो अहोरत्ता ॥ २६२ ॥

इह प्रस्तुतगार्थोक्तान् सम्यक्त्वादिगुणानाश्रित्य द्विविधास्तावज्जीवा भवन्ति-पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्च, तत्र सम्यक्त्यस्य पूर्वप्रतिपन्नाः कदाचिदपि न व्यवच्छिद्यन्ते, लोकेऽसंख्यातानामभीषामविरहितं सर्वदेवमात्राणि प्रतिपद्यमानकास्तु सम्यक्त्यस्य कदाचिद्भवन्ति कदाचिदु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु सत्तकं-सप्तहोरात्राणि यावन्न भवन्ति, उत्कर्षतः सप्तहोरात्राणि यावत् त्रिपन्नि लोकेषु कदाचिन् सम्यक्त्यस्य प्रतिपत्ता कोऽपि न प्राप्यत इति भावः, विरनाविस्तरपि-देशविरतेः पूर्वप्रतिपन्नाः सर्वदेव,

असंख्याताः सर्वदेव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वमीषां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वावश्यके ' विरयाविरहए होइ बारसग'-
मिति वचनाद् द्वादश दिनानि विरहकालः प्रोक्तः, अनेन तु कुतोऽपि चतुर्दश दिनान्यसौ लिखित इति परमार्थमत्रापि न जानीमः,
सर्वविरतेरपि पूर्वप्रतिपन्नाः संख्याताः सर्वदेव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वेतेषां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पञ्चदशाहो-
रात्राणि विरहकाल इति गार्थार्थः ॥ २६२ ॥ तदेवं जीवगतभावानां कियतामपि लेशतोऽन्तरकालमभिधाय सर्वेषां विरहकालाभि-
धानस्याशक्यतां प्रविभाव्यातिदिशन्नाह-

भवभावपरिर्त्तीणं कालविभागं कमेणऽणुगमिन्ना । भावेण समुद्युत्तो एवं कुञ्जंस्ताराणुगमं ॥ २६३ ॥

भवा-नारकादिजन्मलक्षणा भावास्तु-औदयिकादयस्तेषां भवभावानां परावृत्तयो-विवक्षितेभ्यस्तेभ्योऽन्यत्र गतिलक्षणास्तासां
भवभावपरावृत्तीनां कालद्वाराद्यभिहितं कालविभागं विविक्षम्-असंकीर्णं कालस्वरूपमागमोक्तक्रमेणानुगम्य-ज्ञात्वा ' भावेन '
मनःपरिणामेन समुपयुक्तः-एकाग्रो भूत्वा एतं-पूर्वोक्तानुसारेण प्रागनुक्तस्यापि जीवगतभावस्य कुर्यात्, किमित्याह-अन्तरानुयो-
गम्-अन्तरकालव्याख्यानम्, इदमुक्तं भवति-विवक्षितभावाद्भवान्तरे गमनलक्षणा विवक्षितभावाच्च भावान्तरे संक्रमणस्वरूपा
परावृत्तिर्यावन्ता कालेन भवति तं कालविभागं ज्ञात्वा उपलक्षणत्वल्लिख्येवैकपायज्ञानदर्शनादिपरावृत्तीनां च कालस्वरूपमाग-
मानुसारेणावगम्य पूर्वमनुक्तानामपि पदार्थानामनुक्तानुसारेण सुबुद्धिः सिद्धान्तपरिकर्मितात्मा कश्चिदन्तरस्य-विरहकालस्य व्याख्यानं
विदध्यादिति गार्थार्थः ॥ २६३ ॥ तदेवं चिन्तितं जीवानांश्रित्यान्तरं, साम्प्रतं तद्विपश्यभूतानामजीवानां तच्चिन्तयितुमाह-

परमाणू द्रव्याणं दुपएसाईणमेव बंधाणं । समओ अणंतकालोत्ति अंतरं नत्थि सेसाणं ॥ २६४ ॥

‘ परमाणू द्रव्याणं ’ ति एकैकविशकलितपुद्गलरूपाणां परमाणुद्रव्याणां जघन्यतः समय उत्कर्षतस्त्वसंख्येयः कालोऽन्तर-
मिति शेषः, इदमत्र इदयम्-यदा एकाकी परमाणुः कश्चिदन्येन परमाणुद्रव्यणुकत्र्यणुकादिना द्रव्येण सह समयमेकं संयुज्य पुनरप्ये-
काकिपरमाणुतां प्रतिपद्यते तदा परमाणोः पुनः परमाणुत्वमवने जघन्यतः समयोऽन्तरं भवति, यदा तु स एव परमाणुस्तेन
परमाण्यादिनाऽन्यद्रव्येण सह संयुक्तोऽसंख्येयं कालं स्थित्वा पुनः परमाणुत्वमश्नुते तदोत्कृष्टतोऽसंख्येयः कालोऽन्तरं भवति,
उक्तञ्च-“ परमाणुस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उकोसेणं असंखेज्जं कालं ” ति,
‘ दुपएसाईणमेवे ’ त्यादि द्वौ प्रदेशौ-परमाणुद्रव्यलक्षणां यस्मिन्नसौ द्विप्रदेशः स्कन्धः स आदियेषां त्रिप्रदेशादीनां ते द्विप्रदे-
शादयस्तेषां द्विप्रदेशादीनां स्कन्धानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वनन्तः कालोऽन्तरं भवति, इदमुक्तं भवति-इह विवक्षितेन
केनापि द्विप्रदेशादिस्कन्धैर्नैकेन एण्डशः स्फुटित्वा द्रव्यान्तरेण वा संयुज्य परित्यक्ते द्विप्रदेशादिभावे विश्रसापरिणामेन समया-
दूर्ध्वं पुनः प्राप्तं च तस्मिन्नेकस्य द्विप्रदेशादिस्कन्धस्य परित्यक्तत्परिणामस्य पुनस्तदवाप्तौ जघन्यतः समयोऽन्तरे प्राप्यते, यदा
तु म एव द्विप्रदेशादिस्कन्धः एण्डशो विभिद्य द्रव्यान्तरैः सह संयोगवियोगादिभावमनुभवन्नन्तं कालं परित्रम्य पुनरपि तैरेव
परमाणुभित्तमेन विवक्षितभावमासादयति तदोत्कृष्टतोऽनन्तः कालोऽन्तरे सिद्धो भवति, अन्ये त्वध्याहारमकृत्वा परमाणुद्रव्याणा-
मप्युत्कृष्टतोऽनन्तमेव कालमन्तरे व्याचक्षते, तच्चायुक्तमेव, परमाणोः पुनः परमाणुत्वमवने व्याख्याप्रज्ञप्त्यादिव्यागमे-

मेघ्वनेकेषु स्थानेषु कृष्टान्तरेऽन्तर्ल्येयस्यैव कालस्य प्रतिपादितत्वादिति, ' नत्थि सेसाणं ' ति उक्तात् पुद्गलास्तिकायात् शेषाणां धर्मार्थाकाशास्तिकायकालस्वरूपाणामजीवानां नास्त्यन्तरकालः, स्वरूपपरित्यागपुनस्तच्छाभयोरेतत्सम्भवात्, न हि स कश्चित्कालोऽस्ति यत्र धर्मास्तिकायादयो निजस्वरूपमपहाय पुनः कालान्तरेण तत् प्रतिपद्यन्ते येनान्तरकालश्चिन्त्येत, अनाद्यपर्यवसितपरिणामिकभावेन तेषां सर्वदैवावस्थितत्वादिति भावः इति गार्थः ॥ २६४ ॥ तदेवं चिन्तितं यथासम्भवमजीवानामप्यन्तरं, तथा च सति जीवानजीवौश्चाश्रित्य समर्थिताऽन्तरकालचिन्ता, तत्समर्थने च षष्ठमन्तरद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ ' संतप्यपरूवणया दृब्धवपमाणं चे ' त्यादिगार्थोक्तद्वारक्रमायातं सप्तमं भावद्वारमभिधित्पुराह--

उवसम ख्हओ मीसो उदओ परिणाम सन्निवाओ य । छद्वा जीवसमासो परिणामुदओ अजीवाणं ॥२६५॥

इह द्वयस्य द्वचामाचत्वादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद् ' उवसमे ' त्यादिना सिद्धान्तपीठता औपशमिकादयः षड् भावा निर्दिष्टा इति प्रतिपत्तव्यम्, तद्यथा- औपशमिकः १ क्षायिकः २ मिश्रः-क्षायोपशमिकः ३ औदायिकः ४ परिणामिकः ५ सान्निपातिकः ६, तत्रोपशमनमुपशमः- कर्मणोऽनुदयाक्षीणतावस्था भस्मपटलावच्छन्नाग्निवत् स एवौपशमिकः तेन वा निर्दूतः औपशमिकः, क्षयः- कर्मणोऽपगमः स एव तेन वा निर्दूतः क्षायिकः, कर्मणो यथोक्तौ क्षयोपशमावेव ताभ्यां वा निर्दूतः क्षायोपशमिकः दरविध्यात्तभस्मच्छन्नमह्विवत्, ज्ञानावरणादिकर्मणामात्मीयात्मीयस्वरूपेण विपाकतोऽनुभवनमुदयः स एव तेन वा निर्दूतः त औदायिकः, तेन २ रूपेण वस्तूनां परिणमनं-भवनं परिणामः स एव तेन वा निर्दूतः परिणामिकः, एषामेव निर्दिष्टभावानां

द्रयादिमैलरुः सन्निपातः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः, एते पडप्यागमे भावा इत्युच्यन्ते तत्र विशिष्टहेतुभिः स्वभावतो वा जीवाजीवानां तत्तद्रूपतया भयनानि भावाः भयन्ति एभिरेति वा भावाः, तदेवमेवान् पद् भावान् स्वरूपतो निरूप्य जीवसमांसु तवसम्भवमुपदेशयन्नाह- 'छद्वा जीवसमासो'ति मिथ्यादृष्ट्यादिकश्चतुर्दशविधोऽपि प्रस्तुतो जीवसमासः प्रक्रान्तभावपङ्क-सम्बन्धात् षोढा भवति, एते प्रस्तुताः पडपि भावा जीवानां ग्राप्यन्त इति भावः, अजीवानां तर्हि कियन्तोऽमी लभ्यन्ते इत्याह- 'परिणामुदञ्जो अजीवाणं'ति अजीवानां शरीरघर्मास्तिकायादेनामौदयिकः परिणामिकश्च भावो भवति, नौपशमिकादय इति भावः, तत्राजीवानामौदयिको भाव औदारिकादिशरीरेषु नामकर्मोदयादिजनितः सुरूपरुरूपत्वादिको भावनीयः, अन्ये तूदय एषौदयिक इति व्युत्पत्तेर्ज्ञानावरणादिकर्मलक्षणेऽजिविष्णौदयिकं भावमुपवर्णयन्ति, विपाक्तोऽनुभवलक्षणस्योदयस्य जीवे कर्मणि च स्थितत्वादिति गार्थार्थः ॥ २६५ ॥ आह- ननु य एते औपशमिकादयो भावा जीवानामुक्तास्तेषां मध्ये को भावः कस्मिन् कर्मणि भवतीत्याह-

उदईञ्जो उवसमिञ्जो न्वइञ्जो मोसो य मोहजा भावा । उवसमरहिया घाइसु होंति उ सेसाहं ओदइए ॥२६६॥

औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षयोपशमिकलक्षणाश्चत्वारो भावा मोहनीयकर्मणि जाता मोहजा भवन्ति, मिथ्यात्वादिभेदभिन्ने मोहनीये कर्मणि एते चत्वारोऽपि भावा भवन्तीत्यर्थः, यो यस्मिन् सति भवति स तस्माज्जात इत्यपि व्यपदिश्यत एव, यथा रोगादौ सति जीवादिपूतनाश्रान्त्यादयः, ज्ञानादियुगं हन्तुं शीलं येषां तानि घातानि ज्ञानारणादिकर्मणि चत्वारि, एतेषु च

मध्यं मोहनीयस्योक्तत्वादिह श्रेयाणि त्रीण्येव गम्यन्ते, अतस्तेषु ज्ञानदर्शनावरणान्तरायलक्षणेषु त्रिषु घातिकर्ममैस्वीपशमिकवज्या
एत एवादिपिकथार्थिकधायीपशमिकलक्षणाः समनन्तरोक्तास्त्रयो भावा भवन्ति, अपशमिकस्तु मोहनीयं वर्जयित्वा शेषकर्मस्तु न
गम्यन्त्येव, “ मोहस्येवोचसमो ” इति वचनादिति, ‘ ह्येति उ सेसाइ ओदइए ’ इति विभक्तियत्ययादुक्तशेषेषु तु भवोपग्राहिषु
वेदनीयायुर्नामगोत्रलक्षणेषु चतुर्षु कर्मस्वीदयिको भावो भवति, न शेषा इत्यर्थः, आह- ननु धार्थिके भावे एतान्यपि वर्तन्त एव,
नेलेदयस्वथादिष्वेतेषामपि क्षयसम्भवादन्यत्रोक्तत्वात्, यदाह- “ मोहस्तेवोचसमो साओचसमो चउण्ह घार्डिणं । सयपरिणामिय-
उदया अट्टण्हचि हुंति कम्मार्णं ॥ १ ॥ ” इति, सत्यं, किन्तु यथा ज्ञानाचरणादीनां ध्ये विशिष्टाः केवलज्ञानादिका लब्धयः
प्रादुर्भवन्ति, नवमेतेषां ध्ये काचिद्विशिष्टा लब्धिरुद्भवन्ती समये समाकर्ण्यते, एका तु सिद्धत्वलब्धिः सत्यपि न विवक्षिता, एक-
त्वादयेति, अतः सञ्चयेषां धार्थिको भावोऽन नाभिधितिसतः, अदधिकस्त्वभिहितः, प्रस्तुतकर्मोदये वेदनादीनां व्यक्तानामवोपल-
म्भादिति, अपरस्त्वाह-ननु कर्मणां निपाकतोऽनुभरलक्षणः प्रागुदयः प्रतिपादितः, स च जीवस्यैव सम्भवति, न कर्मणां, तेषां
विपाकानुभवस्याभावात्, तत् फथमेतान्ध्यादधिके भावे वर्तन्त इति १, उच्यते, हन्त ! विस्मरणशीलोऽसि यतोऽनन्तरमेवोक्तं
विपाकानुभवलक्षणस्योदयस्यानुभवितरि जीवेऽनुभवनीये कर्मणि च स्थितत्वादन्यतरामायेऽपि तस्याभावादिति, सत्यं, न किञ्चि-
द्विस्मृतं, किन्त्येन न्यायेन कर्मोण्याश्रित्यौपशमिकादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, उपशमादीनामपि तत्कर्त्तार
जीवे उपशमनीयादिके च कर्मणि स्थितत्वादिति, सत्यमेतत्, किन्तु विवक्षाप्रधानत्वात् ह्यनप्रवृत्तीनामौदधिकपाश्रिणाभिकार्थेव

भायी अजीवानां विवक्षितो, न त्वनया युक्त्या सम्भवन्तोऽप्यापशमिकादय इत्यदोषः, अत एव च तत् केषांचिदेव मतं न सर्वेषां, केचिदेकस्यैव पारिणामिकमावस्याजीविव्यभ्युपगतत्वादिति, भवत्वैवं, तथापि ग्रस्तुतगाथायां पारिणामिको भावः कर्मणां कस्मान् श्रोक्तो, न च परिणामस्तेषां नास्ति, “ स्वयपरिणामिय उदया अदृण्हवि होति कम्माणं ” इत्यादिवचनादन्यत्राभिहितत्वात् समस्तवस्तुस्तोमव्यापकत्वेन परिणामस्य जैनैरभ्युपगतत्वाचेति, साधूक्तं, किन्तु कर्मणामौदयिक एवोत्कटो भावो न पारिणामिकः, तस्य न्यग्भूतत्वाद्, उल्कटस्यैव चेह विवक्षितत्वादित्यलं विस्तरेणेति गार्थार्थः ॥ २६६ ॥ साम्प्रतं क्षायिकादिभावजन्यान् लब्धि-विशेषान् विभागतो दर्शयन्नाह—

केवलिय नाणवंसण व्वाइयसम्मं च चरणदाणाई । नव ल्हइया ल्ह्दीओ उवसमिण्णं सम्म चरणं च ॥ २६७ ॥

केवलज्ञानं केवलदर्शनं तथा ' व्वाइयसम्मं चेत्यादि, क्षायिकसम्यक्तत्वं, क्षायिकचारित्रं तच्चान्तरायकर्मक्षयसमुद्भूता दानलब्धिः आदिशुब्दाहाभभोगोपभोगीर्यलब्धिपरिग्रहः, ततश्चैताः केवलज्ञानादिका नव लब्धयः क्षायिक्यः-क्षायिकभावसमुद्भूता भवन्ति, तथाहि-केवलज्ञानं केवलदर्शनं च निजनिजावरणक्षय एवोपजायते, क्षायिकसम्यक्तत्वमपि दर्शनमोहसप्तकक्षये, क्षायिकचारित्रमपि चारित्रमोहक्षये, क्षायिकदानादिलब्धयस्तु पञ्चापि पञ्चविधान्तरायक्षय एवोपजायन्त इति क्षायिकत्वमेतासाभिति, 'उवसमिण्णं सम्मचरणं च' ति इह सम्यक्तचरणयोरुक्तमर्षीपशमिकत्वविशेषणं व्याख्यातौ द्रष्टव्यं, सर्वसम्यक्तचचारित्रयोरौपशमिक-भावयुक्त्ययोगात्, नतत्रौपशमिकसम्यक्तमीपशमिकचारित्रं चीपशमिक भाव एव वर्तते, न शेषेषु, औपशमिकं हि सम्यक्तत्वं

दर्शनसप्तके चारित्रं तु चारित्रमोहनये उपशान्ते सम्भवति, अत औपशमिकभाववर्तित्वमनयोरिति गाथार्थः ॥२६७॥ अथ क्षायो-
पशमिकभाववर्तिनो लब्धिविशेषापुपदेशयन्नाह-

नाणा चउ अण्णाणा तिस्रि उ दंसणत्तिगं च विहिधम्मो । वेयप चउ चारित्तं दाणाहम मिससंगा भावा ॥ २६८ ॥
' मिससंगा भाव'ति, एते ज्ञानादयो भावाञ्जीवपर्याया मिश्र-क्षायोपशमिकं भावं गच्छन्ति-कारणत्वेनाश्रयन्तीति
मिश्रगाः-क्षायोपशमिका भवन्ति, तथाहि-भविश्रुतावधिमनःपर्यायलक्षणानि चत्वारि ज्ञानानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगज्ञानरूपाणि
च त्रीण्यज्ञानानि यथास्वमाचारकस्य मतिज्ञानावरणादिकर्मणः क्षयोपशम एव भवन्ति, ' दंसणत्तिगं च'ति चक्षुरचक्षुरव-
धिदर्शनत्रिकं चक्षुर्दर्शनावरणादिक्षयोपशमे, गृहिधर्मो-देशविरतिरूपः, सोऽप्यप्रत्याख्यानारणकपायमोहनीयक्षयोपशमे, ' वेयप-'
ति वेद्यन्ते विपाकानुभवेन सम्यक्त्वपुञ्जपुद्गला यत्र तद्देदकं-क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं, तदपि दर्शनसप्तकक्षयोपशमे, 'चउ चारित्तं'-
ति, सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकर्मसम्परायलक्षणं चारित्रचतुष्कं तु चारित्रमोहनीयक्षयोपशमे, ' दाणाहम ' ति
दानादिकास्तु पञ्च लब्धयोऽन्तरायकर्मक्षयोपशमे भवन्ति, आह-अनु दानादिलब्धयः पूर्वं क्षायिक्यः प्रोक्ता इह तु क्षायोपशमिक्य
इति कथं न विरोधो?, नैतदेवम्, अभिग्रायापरिज्ञानाद्, दानादिलब्धयो हि द्विविधा भवन्ति-अन्तरायकर्मणः क्षयसम्भविन्यः
क्षयोपशमसम्भविन्यथ, तत्र पूर्वं याः क्षायिकयोऽभिहितास्ताः क्षयसम्भविन्यः केवलिन एव भवन्ति, यास्त्वह क्षायोपशमिक्यः
प्रोच्यन्ते ताः क्षयोपशमभाविन्यश्छमस्थानामेव अवगन्तव्या इत्येवममी सर्वेऽपि प्रस्तुता भावाः क्षायोपशमिका भवन्तीति गाथार्थः
॥ २६८ ॥ अथौदयिकभावजन्यान् परिणामिकभाववर्तिनश्च जीवधर्मान् दिदर्शयिपुराह-

गइफायवेयलेसा कसाय अन्नाण अजय अस्सण्णी । मिच्छाहारे उदया जियभवियरियत्तियसहावो ॥२६९॥
 ' उदय'त्ति एते सर्वेऽपि गत्यादयो जीवपर्यायाः उदयाः-नरकगतिनामादिकर्मोदयजन्यत्वात्, कार्ये कारणोपचाराद् यथेदं
 मे शरीरं पीराणं कर्मत्यादि, ततश्च सर्वेऽप्यमी गत्यादयो जीवपर्याया औदयिकभाववर्तिन इति तात्पर्यं, तथाहि-योऽयं नारकत्व-
 त्तिर्पञ्चमनुष्यत्वदेवत्वलक्षणो गतिपर्यायो जीवे प्रादुरस्ति स नरकगत्यादिनामकर्मोदय एव भवति, ' काय'त्ति पृथ्वीकायि-
 कत्याऽक्रायिकत्वादिपर्यायोऽपि गतिजातिशरीरत्रत्येकस्थावरादिनामोदये सम्भवति, ' वेय ' त्ति स्त्रीवेदादिदेवत्रयं स्त्रीवेदपुरुषेवद-
 नानुसक्चेदमोहनीयकर्मोदये, लेख्यापदकं तु येषां मते कषायनिष्यन्दो लेख्यास्तदभिप्रायेण कषायमोहनीयकर्मोदये येषां तु योगपरि-
 णामो लेख्यास्तन्मतेन तु योगत्रिकजनकर्मोदये, अन्ये तु मन्यन्ते-यथा संसारस्थत्वमसिद्धत्वं वा समुदितकर्मोदये भवति
 तथा लेख्यापदकमपि, कषायास्तु क्रोधादयः कषायमोहनीयकर्मोदये, अज्ञानमपि विपर्यस्तबोधरूपं मत्याज्ञानादिकं ज्ञानावरणमि-
 ध्यात्वमोहनीयकर्मोदये, यत्तु पूर्वमस्यैव मत्याघज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमुक्तं तद्वस्त्वबोधमात्रोपेक्षया, सर्वमपि हि वस्त्वबोध-
 मात्रं विपर्यस्तमविपर्यस्तं वा ज्ञानावरणीयकर्मधयोपशम एव भवति, यत्पुनस्तस्यैव विपर्यासलक्षणमज्ञानत्वं तज्ज्ञानावरणमि-
 ध्यात्वमोहनीयकर्मोदय एव सम्पद्यत इत्येकस्यैवाज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमौदयिकत्वं च न विरुद्ध्यत इति, एवमन्यत्रापि विरो-
 धपरिहारः कर्तव्य इति, अयतत्वम्-अधिरतत्वं तदप्यप्रत्याख्यानावरणकषायोदये समुपजायते, असंज्ञित्वं तु मनोऽपर्याप्तिनाम-
 कर्मोदये ज्ञानावरणाद्युदये च समुदेति, मिथ्यादृष्टित्वं तु मिथ्यात्वमोहनीयोदये, आहारकत्वं तु बुभुक्षावेदनीयाहारपर्याप्त्यादि-

कर्मोदये सम्पद्यत इत्येवं यथास्वकर्मोदयजन्यत्वाद्दमी गत्यादयो जीवपर्यायाः सर्वेऽप्यौदयिकाः । आह-यद्येवं तर्हि निद्रापंचक-
वेदनाहास्यरत्नरत्यादयोऽसिद्धत्वसंसारस्थत्वादायथापरेऽपि कर्मोदयजन्याः पर्याया जीवेषु बहवः सन्ति, तेषु कस्मादिह
नोक्ताः ? 'सत्यम्' उपलक्षणमात्रत्वाद्दमीषां सम्भविनोऽप्येऽपि द्रष्टव्या इति । पारिणामिकभावमाह-'जिये' त्यादि, जीवत्व
मन्वत्यं इतरञ्च-अभवत्यं, जीवस्य स्वभावः अनादिकालात् प्रवृत्त, आत्मगतं स्वरूपं अनादिपारिणामिको भाव इत्यर्थ इति
शार्थः ॥ २६९ ॥ अत्राह-ननु दर्शिता मोहजत्यादिरूपेण केवलज्ञानादिकार्यदर्शनद्वारेण च औदयिकादयः पंच भावाः, षष्ठस्तु
सांनिपातिको भावो य आदौ जीवानामस्त्वित्तेनोक्तः स कार्यार्थिदर्शनद्वारेण क्वापि न प्रोक्तः, सत्यं, किन्तु यद्यौदयिकादिभावपंच-
कव्यतिरिक्तोऽसौ भवेत्तदा तस्य कार्यार्थयि भिन्नं दर्शयत, एतच्च नास्ति, औदयिकादिभावद्वयादिसंयोगेनैव तस्यागमे निर्दिष्ट-
त्वात्, तथाहि-औदयिकादिभावपंचकस्य दश द्विकसंयोगा भवन्ति, दर्शय च त्रिकसंयोगाः, पंच चतुःसंयोगाः, एकस्तु पंच-
कसंयोग इत्येवं प्ररूपणामात्रेण पञ्चविंशतिभङ्गनिष्पन्नः सांनिपातिको भावो भवति, परमार्थतस्त्वैतेषां मध्ये जीवेषु षडेव भङ्गाः
प्राप्यन्ते, तेषास्तु विंशतिः प्ररूपणामात्रेणैव संति, न पुनः क्वापि लभ्यन्ते, तत्र दशसु द्विकसंयोगेषु मध्ये क्षायिकपारिणामिक-
भावद्वयनिष्पन्नो नवमो भंगकः सिद्धानां सम्भवति, क्षायिकस्य सम्यक्तवादेः पारिणामिकस्य तु जीवत्वस्य तेषु भावात्, तेषास्तु
नवद्विकयोगभंगकाः प्ररूपणामात्रम्, अन्येषां हि संसारिजीवानामौदयिकी गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु
जीवत्वमित्यादिभाषत्रयं जघन्यतोऽपि लभ्यत इति कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः? इति भावः, त्रिकसंयोगेष्वपि दशसु मध्ये औदयिक-
क्षायिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्नः पंचमो भंगः केवलिनः सम्भवति, तथाहि-औदयिकी मनुष्यगतिः- क्षायिकाणि केवलज्ञाना-

दीनि पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य सम्भवन्ति, औपशमिकस्त्विह नास्ति, मोहनीयाश्रयत्वेन तस्योक्तत्वात्, मोहनीयस्य च केवलिन्यसम्भवात्, तथा क्षायोपशमिकभावोऽत्रापास्य एव, क्षायोपशमिकज्ञानादेरस्यासम्भवात्, तस्मात् पारिशेष्याद्यथोक्तभावत्रयनिष्पन्न एव पंचमो भंगः केवलिनः सम्भवति, षष्ठस्त्वौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावत्रयात्मको नार-कादिरगतिचतुष्टयेऽपि प्राप्यते, तथाहि-ओदयिकी अन्यतरा गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येतद्भावत्रयं सर्वास्वपि गतिषु जीवानां लभ्यते, शेषास्त्वष्टौ त्रिकयोगाः प्ररूपणामात्रं, काप्यसम्भवादिति, चतुष्कसंयोगेष्वपि पंचसु मध्ये औदयिकोपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिर्वर्तितस्तृतीयो भंगश्चतसृष्वपि गतिषु सम्भवति, तत्र भावत्रयभावना पूर्वोक्तैव, औपशमिकं तु सम्यक्त्वं प्रथमसम्यक्त्वलाभादिकाले भावनीयम्, एवसौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिष्पन्नश्चतुर्थभंगोऽपि सर्वासु गतिषु सम्भवति, तत्रापि भावत्रयभावना सैव, क्षायिकं तु सम्यक्त्वमवान्तव्यं, शेषास्तु त्रयधनुःसंयोगाः प्ररूपणामात्रमसम्भवादिति, एकस्तु पंचकसंयोगो यः क्षायिकसम्पग्दष्टिः सन्नुपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते तस्य सम्भवति, नान्यत्र, सशुद्धितभावपंचकस्यास्य तत्रैव भावादिति । तदेवमेको द्विसंयोगभंगको द्वौ द्वौ त्रिकचतुष्कसंयोगभंगकावेकस्तु पंचक-संयोगभंगक इत्येते षड् भंगका अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेषास्तु विंशतिः संयोगोत्थानमात्रतयैव प्ररूपिता इति स्थितं, सम्भविषु च षड्सु भंगकेषु मध्ये एकस्त्रिकसंयोगभंगको द्वौ पुनश्चतुष्कसंयोगभंगकावित्येते त्रयोऽपि प्रत्येकं चतसृष्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णीतम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात्ते किल द्वादश विवक्ष्यन्ते, शेषास्तु द्विकयोगाधिकयोगपंचकयोगलक्षणाद्वयो भंगाः सिद्धकेवल्युपशान्तमोहानामेव यथाक्रमं निश्चिता इत्येकैकस्थानचत्तित्वादेते त्रय एवेत्यनया विवक्षयाज्यं साक्षियाविक्ले भावः स्या-

नान्तरे पंचदशमिः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, तदुक्तम्- 'अविरुद्धसन्निवाहयमेया एभंते पञ्जरस' इति, तदेवमौदयिकादिभावपंचकसंयोग-
साभ्यत्वात् कार्यादिदर्शनद्वारेण पृथगसाविह नोक्त इत्यलं विस्तरेण, प्रकृतमुच्यते ॥ २६९ ॥ पूर्वं जीवानां षडपि भावाः सम्भव-
न्तीति यदुक्तं तदतिवै, यत् शुनरुक्तम्- 'परिणासुदजो अजीवाणं' इति तदुपदेशपत्राह-

धम्मग्रम्मागासा कालोत्ति ए परिणामिओ भावो । खंधा देस पएसा अणू य परिणाम उवर ए ॥ २७० ॥

धर्माधर्माकाशास्तिकायाः कालश्च परिणामिको भावः, अनादिपारिणामिके भावेऽपि वर्तन्ते इत्यर्थः, अनन्दिकालादारस्य
जीवपुद्गलानां गतिस्थित्युपष्टम्भावगाहदानपरिणामेन समयावलिकादिपरिणामेन चैषां परिणतत्वादिति, तथा स्कन्धा-द्वयशुकादयो-
ऽनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्ता देशाः- तेषामेव स्थूलावयवाः प्रदेशास्त्वेषामेव सूक्ष्मतरावयवाः अणवस्त्वेकाकिपरमाणव इत्येवं चतुर्वि-
धोऽपि पुद्गलास्तिकायः परिणामिके औदयिके च भावे वर्तते, द्वयशुकादिस्कन्धानां सादिकालात् तेन रूपाणि परिणामात् मेवादिस्क-
न्धानां त्वनादिकालात् तेन र स्वभावेन परिणामादिति, आह-चतु भवस्त्वेवं सादिपारिणामिकेनादिपारिणामिके वा भावे पुद्गला-
स्तिकायस्य शक्तिः, औदयिके तु भावे कथमसौ वर्तते ? कर्मणां विपाकानुभावो ह्युदयः, स एव तेन वा निर्युक्त औदयिक इति प्राग्-
व्याख्यातं, न चैतत् सामान्येन पुद्गलास्तिकायस्य सम्भवति, सत्यं, किन्तु वर्णगन्धरसादीनां तु पुद्गलास्तिकायेऽप्यस्त्युदयोऽस्तः
स एव तेन वा निर्युक्त औदयिक, इत्यनया विषयाऽस्त्याप्यौदयिकभाववृत्तित्वं न विरुध्यते, पूर्वविवक्षा त्विह नोपेक्षितेवेत्यदोष
इति गार्थार्थः ॥ २७० ॥ तदेवं जीवाजीवानां यथासम्भवं दर्शिताः षडपि भावाः, तथा च सति सप्तमं भावद्वारं समाप्तमिति ।
साम्प्रतं 'संतपयपरूषणया द्रव्यपमाणं चे' त्यादिगाथाभिहितमल्पबहुत्वलक्षणमष्टमं द्वारमभिधित्सुराह-

धोवा नरा नरेहि य असंखगुणिया ह्वंति नेरइया । तत्तो सुरा सुरेहि य सिद्धाणंता तओ तिरिया ॥ २७१ ॥
 श्रेयगतिसम्यन्धिजीवापेक्षया मनुष्यगतिविचिनो मनुष्यास्तावत् सर्वेभ्योऽपि स्तोकाः, अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमात्रवतित्वात्तेषां,
 तेभ्योऽप्यसंख्यात्तगुणिता नारका भवन्ति, रत्नप्रभादिसप्तपृथ्वीभाषित्वादेकैकस्यां च पृथिव्याभसंख्येयानां तेषां सद्भावात्, तेभ्यो-
 ऽपि चासंख्येयगुणिताः सर्वेऽपि सुराः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु द्वादशसु देवलोकेषु पञ्चसु चानुत्तरविमानेषु
 तेषां सद्भावात्, महादण्डके तथैव पठितत्त्वाच्चिति, तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, कालस्यानन्तत्वात् पण्मासान्ते च कस्यचित्दवश्यं
 सिद्धिगमनात् तत्प्राप्तस्य च पुनरावृत्त्यभावात्, तेभ्योऽपि च तिर्यचोऽनन्तगुणाः, अनन्तेनापि कालैकनिगोदानन्तमागवत्तिजी-
 वराशेः सिद्धत्वात्, तिर्यग्गतौ चासंख्येयनिगोदसद्भावात्, प्रतिनिगोदं च सिद्धानन्तगुणजीवराशिभाषादिति गार्थार्थः ॥ २७१ ॥
 अथ तिर्यगादिगतवर्चिनीनां स्त्रीणां तत्प्रसंगतोऽन्येषां च नारकादीनामल्पबहुत्वमाह--

धोवा य मणुस्सीओ नरनरयतिरिक्खिओ असंखगुणा । सुरदेवी संखगुणा सिद्धा तिरिया अणंतगुणा ॥२७२॥
 पूर्वोक्तयुक्ति एव सर्वस्तोकास्तावन्मनुष्यास्त्रियः, 'नरास्तु' मनुष्यास्तेभ्यः, असंख्येयगुणा इति सर्वत्र सम्वध्यते, आह-ननु
 स्थानान्तरे मनुष्येभ्यो मानुष्य एव सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधिकाः प्रोक्ताः, यदाह- "तिगुणा तिरूवअहिया तिरिया-
 णं इरिथिया मुणेयन्वा । सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चव ॥१॥ वत्तीसगुणा वत्तीसरूव अहिया य तह य देवाणं ।
 देवीओ पणत्ता जिणेहि जियरागदोसेहि ॥२॥" इह तु कथं ताम्भ्यो मनुष्या एवासंख्येयगुणाः?, सत्त्वं, किन्तु गर्भजनरापेक्षया

नार्योऽन्यत्र यद्गणः प्रोक्ताः, इह तु सम्पूर्वजन्मनुप्यापक्षया ताम्यस्तेषामसंख्येयगुणत्वं, सम्पूर्वजन्मनुप्याणामसंख्यातत्वात् प्रनुष्णीनां तु संख्यातत्वादित्यदोषः, नरंम्योऽपि पूर्वोक्तयुक्तितोऽसंख्येयगुणा नारकाः, तेभ्योऽपि तिरश्चयोऽसंख्येयगुणाः, महादण्डके हि नारकेभ्योऽसंख्येयगुणास्तिर्यक्पुण्याः पठ्यन्ते तद्योषितस्तु तेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिका इति युक्तं तस्मात् नारका-
पेषयाऽसंख्येयगुणत्वम्, एताभ्योऽपि सुराः--सामान्येन देवाः संख्यातगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वात्, तेभ्योऽपि देव्यः संख्येयगुणाः, देवेभ्यस्तासां द्वात्रिंशद्गुणानां द्वात्रिंशद्गुणानां च पठितत्वात्, ताम्योऽपि पूर्वोक्तिभित्तियुक्तितोऽनन्तगुणाः मित्राः, तेभ्योऽप्युक्त्यापात्तिर्येवोऽनन्तगुणा इति गार्थार्थः ॥२७२॥ अयं नारकादिगतित्वेव नारकादीनां स्वस्थान एवाल्लपबहुत्व-
मुपदर्शयन्नाह-

धोषा य तन्मतमाए कमसो यम्मंतया असंखगुणा । धोषा तिरिकम्बपञ्चत्तऽसंख तिरिया अणंतगुणा ॥ २७३ ॥

तमस्तमायां सतमनरकपृथिव्यां नारकाः शेषनरकपृथ्वीनारकेभ्यः स्तोकाः, तेभ्यः पृथ्वीनारकास्त्वसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पंचमृथिव्यामसंख्येयगुणाः, एवं क्रमेण तावभ्यं यावद् धर्मोन्ताः--रत्नप्रभापृथ्वीपर्यन्ता नारकाः शर्कराप्रमानारकेभ्यस्तेऽसंख्येयगुणा इति यावद्भक्त्यमित्यर्थः । उक्तं च नरकगतौ स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमथ तिर्यगतौ तदाह-स्तोकास्तिर्यगतौ तिरश्च्यः, ताम्यस्तु पर्योक्तकाः पंचेन्द्रियतिर्यकोऽसंख्येयगुणाः, पर्याप्तपंचेन्द्रियनपुंसकतिरिक्तां तिर्यक्स्त्रीभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन महादण्डके पठितत्वादिति, आह- भनन्तेवं, किन्तु पर्योक्ततिरिक्तां पंचेन्द्रियत्वविशेषणमत्र कुतो लभ्यते ?, सत्यं, तिरश्च्यस्तावत् पंचेन्द्रिया एव

भवन्ति, तत्प्रस्तावादेतेऽपि पंचिन्द्रिया एव लभ्यन्ते, असंख्येयगुणत्वाभिधानाच्च, अन्यथा पर्याप्तिकेन्द्रियदिदितिरध्यामनन्तत्वाच्छि-
रशीनां त्वसंख्येयत्वाच्चात्म्यः सामान्येन पर्याप्तितिरध्यामनन्तगुणत्वमेव स्यादित्यलं विस्तरेण । पर्याप्तपंचिन्द्रियतियगम्यस्तु सामान्ये-
नैकेन्द्रियादितिर्यचोऽनन्तगुणा इति गार्थार्थः ॥ २७३ ॥ अथ देवगती स्वस्थानेष्वपबहुत्वमाह-

धोवाणुत्तरवासी असंखगुणवद्धी जाव सोहम्मो । भवणोऽसु वंतरेऽसु य संखज्जगुणा य जोइस्सिया ॥२७४॥
त्रेपदेचापेक्षया स्तोका एवानुचरपिमानवासिनो देवाः, तेभ्यो त्रैवेयकवर्तिनोऽसंख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यच्युतेऽसंख्येयगुणाः
ततोऽप्यारणे इतोऽपि प्राणते अस्मादध्यानते कल्पेऽसंख्येयगुणा देवाः, एवं क्रमेण प्रतिकल्पमसंख्येयगुणा वृद्धिस्तावन्नेया यावदी-
द्यानकल्पनिवासिदेवेभ्यः सौधर्मैऽसंख्येयगुणा देवा इति प्रस्तुतप्रन्याभिप्रायः, स चासंगत इव लक्ष्यते, यतो महादण्डकेऽनुचर-
विमानवासिभ्य आनतकल्पं यावत् संख्यातगुणैव वृद्धिलक्ता, माहृद्रदेवलोकैःम्पोऽपि सनःकुमारदेवाः संख्येयगुणाः, ईशानदेवेभ्योऽपि
सौधर्मै देवाः संख्येयगुणाः प्रोक्ता इति, सौधर्मैदेवेभ्यो भवनेषु ये भवनपतिलक्षणा देवाः प्रतिवसन्ति तेऽसंख्येयगुणाः, एवमेतेभ्यो
व्यन्तरेष्वप्यसंख्येयगुणत्वं वाच्यं, व्यन्तरसुरेभ्यस्तु ज्योतिष्कदेवाः संख्येयगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति गार्थार्थः
॥ २७४ ॥ साम्प्रतं सामान्येनैकेन्द्रियत्वादिविशेषणविशिष्टानां जन्तूनामल्पबहुत्वमभिधित्सुराह-

पंचिदिया य धोवा विवज्जएण वियला विससहिया । तत्तो य अणंतगुणा अर्णिदिपग्गिदिया कमसो ॥ २७५ ॥
द्वीन्द्रियादिजीवापेक्षया स्तोकास्तावत् पंचिन्द्रियाः, तेभ्यस्तु विकलाः-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रिया(विपर्ययेण)विशेषाभ्य-

धिकाः, इदमुक्तं भवति-पंचेन्द्रियेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकारस्तन्म्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाम्यधिकाः एतेभ्योऽपि द्वीन्द्रिया विशेषोपेता इत्येवं विपर्ययण-पञ्चानुपूर्व्या विकलेन्द्रिया विशेषाधिकाः, 'ततो य अणन्ते' त्यादि, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रियेभ्योऽनिन्द्रियाः- सिद्धा अनन्तगुणाः, सिद्धंभ्यस्त्वेकन्द्रियाः प्रागुक्तयुक्ति एवानन्तगुणा इति गार्थार्थः ॥ २७५ ॥ अथ सामान्येनैव जन्तूनां कायविशेष-

पणविशेषितानामल्पबहुत्वमाह-

धोवा य तसा ततो तेऽ असंवा तओ विसेसहिद्या । कमसो भूदगवाऊ अकाय हरिया अणंतगुणा ॥ २७६ ॥

शेषतेजःकायादिजीवापेक्षया स्तोकास्तावत् त्रसाः- त्रसकायिका जीवाः, एतेभ्योऽप्यसंख्येयगुणितास्तेजःकायिकाः, तेभ्योऽपि विशेषाधिकाः क्रमेण भूप्रभृतयः, इदमुक्तं भवति-तेजःकायिकेभ्यः पृथ्वीकायिका विशेषाधिकास्तेभ्योऽप्यक्कायिकाः एतेभ्योऽपि त्रायुकायिकाः, इत्येवं क्रमेणाभीयां जन्तूनां विशेषाधिकत्वमिति, 'अकार्ये'त्यादि, वायुभ्योऽप्यकायाः-अयोगिकेवलिसिद्धाः समुदिता एवानन्तगुणाः, तेभ्योऽपि हरितकाया-चनस्पतिकायिका जीवाः सामान्येनानन्तगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति युक्तिः सर्वत्र स्वयमेवाम्युक्तेति गार्थार्थः ॥ २७६ ॥ अथ प्रस्तुतग्रन्थप्रक्रान्तानामिव गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह-

उवसामगा य धोवा खवग जिणे अप्पमत्त इयरे य । कमसो संखेज्जगुणा देसविरय सासणेऽसंखा ॥ २७७ ॥

मिस्ताऽसंखेज्जगुणा अबिरपसम्मा तओ असंखगुणा । सिद्धा य अणंतगुणा तओ मिच्छा अणंतगुणा ॥२७८॥

इहोपशमकग्रहणेन मोहोपशमका उपशान्तमोहाश्च गृह्यन्ते, क्षपकोपादानेनापि क्षपकाः क्षीणमोहाश्च स्वीक्रियन्ते, उपलक्षण-
व्याख्यानात्, ततश्च सर्वस्तोका एव उपशमकाः, क्षपकास्त्वेतेभ्यः संख्येयगुणाः, एतेषां चोपशमकक्षपकाणामितदल्पबहुत्वमुभये-
षामप्युत्कृष्टपदसत्त्वे लभ्यमाने द्रष्टव्यम्, अन्यदा तूभयेऽप्यमी भवन्ति वा नवा, भवन्तोऽपि कदाचिदुपशमकाः स्तोकाः क्षपकास्तु
बहवः, कदाचित्तु विपर्ययेणेति भजनैव द्रष्टव्या, क्षपकेभ्योऽपि जिनाः-भवस्यकेवलिनः संख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यप्रमत्तगुणस्थान-
वर्तिनो यतयः संख्येयगुणाः, तेभ्यस्त्विदरे-प्रमचयतयः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि देशविरताः तिर्यक्ष्वपि भावादसंख्येयगुणाः,
सास्वादनास्तु कदाचित् सर्वथैव न भवन्ति, यदा तु भवन्ति तदा जवन्यपदे एको वा द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो गतिचतुष्टयसम्भवित्वा-
देशविरतेभ्योऽसंख्येयगुणा भवन्ति, मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टयो यदा भवन्ति तदोत्कृष्टतः सास्वादेनेभ्यः संख्यातगुणा भवन्ति,
तेभ्यस्तु अविरतसम्यग्दृष्टयः सर्वदेवासंख्येयगुणाः प्राप्यन्ते, एतेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, सिद्धेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः,
सर्वनिगोदजीवानां मिथ्यादृष्टित्वादित्यादियुक्तिः सुगमैवेति गाथाद्वयार्थः ॥ २७७-२७८ ॥ साम्प्रतमेतेषामेव गुणस्थानजी-
वसमासानां गतिचतुष्टये प्रत्येकमल्पबहुत्वमभिधित्सुर्नारकदेवगत्योरेकवक्तव्यत्वाद्युगापदेवाह—

सुरनरए सासाणा थोवा मीसा य संखगुणयारा । ततो अविरयसम्मा मिच्छा य भवे असंखगुणा ॥ २७९ ॥
सुरेषु नारकेषु च प्रत्येकं सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्तिनोऽपि सास्वादनाः स्तोकाः, मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टय उत्कृष्टपदभाविनः,
संख्येयेन राश्रिना सास्वादनराशेर्गुणकारो येषां ते संख्येयगुणकाराः, संख्येयगुणा इत्यर्थः, तेभ्यस्तु-मिश्रेभ्योऽविरतसम्यग्दृष्टयोऽ-

संख्येयगुणाः, तेभ्यो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणा इति एतेषां मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिश्राविरतलक्षणानां चतुर्णां जीवसमासानां देवनरकगतयोः पृथगल्पबहुत्वं द्रष्टव्यं, शेषाणां देशविरतादिजीवसमासानामत्रासम्भवादिति गाथार्थः ॥ २७९ ॥ अथ तिर्यग्गतौ सम्भविनां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह—

तिरिरेस्तु देसविरया थोवा सासायणा असंखगुणा । मीसा य संख अजया असंख मिच्छा अणंतगुणा ॥ २८० ॥

तिर्यङ्क्षु देशविरताः स्तोकाः, सास्वादनास्तु सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्तिनोऽसंख्येयगुणाः, मिश्रास्तेभ्यः संख्येयगुणाः, अविरतसम्प्रदृष्टयस्तेभ्योऽसंख्येयगुणाः, मिथ्यादृष्टयस्त्वमीभ्योऽनन्तगुणाः, शेषास्तु प्रमत्तादयो जीवसमासा इह न सम्भवन्त्येवेति गाथार्थः ॥ २८० ॥ अथ मनुष्यगतावल्पबहुत्वमाह—

मणुया संखेज्जगुणा गुणीस्तु मिच्छा भवे असंखगुणा । एवं अप्पायहुयं वृचपमाणेष्टि सोहेज्जा ॥ २८१ ॥

मनुष्यगती तावच्चतुर्दशापि गुणस्थानकानि सम्भवन्ति, अतो मिथ्यादृष्टीनां पृथगुपात्तत्वाच्छेषेषु सास्वादनादिभ्ययोगिपर्यन्तेषु त्रयोदशसु गुणेषु त्रयोदशगुणस्थानवर्तिषु जीवेषु विषये मनुष्याः परस्परतो यथासम्भवं संख्येयगुणाः सर्वत्र यत्कव्याः, मिथ्यादृष्टिवर्ज्यमनुष्यराशौ च संख्येयत्वादिति भावः, मिथ्यादृष्टिमनुष्यास्त्वसंख्येयगुणाः, इदमुक्तं भवति—मनुष्यगता सति सम्भवे सर्वस्तोकास्तावद्योगिकेनलिनः, तेभ्यस्तु सम्भवमाश्रित्योत्कृष्टपदवर्तिन उपशमकाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सयोगिकेनलिनः संख्येयगुणाः तेभ्योऽप्यप्रमत्तयतयः संख्येयगुणाः, प्रमत्तयतयस्तेभ्यः संख्येयगुणाः, देशविरतास्तेभ्यः

द्वीपमध्ये संख्येयोजनकोटीकोट्य आयामविष्कम्भाभ्यां मानससरोवरमस्ति, ततोऽस्यां विशेषाधिका जीवाः, तदेवं सामान्येन जीवानां दिग्गीश्रतमल्पबहुत्वमभिहितं, विशेषतोऽप्यव्यवस्यतिद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिरश्चाभिदेमेव प्रायोऽल्पबहुत्वकारणं, तेजोवायूनां तु मेरोः पश्चिमायां दिग्बधोलौकिकग्रामेषु बाह्यसद्भावाद् बहुत्वमन्यत्र त्वल्पत्वं इत्यादि सर्वमन्यत्र समयसमुद्रादधिगन्तव्यम्, ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकाश्रयेण स्तोका जीवास्तिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोके त्वसंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वादसंख्येयगुणाः, अधोलोके तु क्षेत्रविशेषाधिक्याद्विशेषाधिका इत्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनातृतीयपदमन्वेपणीयमिति गार्थार्थः ॥ २८१ ॥ तदेवमभिहितं जीवगतमल्पबहुत्वं, साम्प्रतमजीवगतं तदभिधित्सुराह—

धम्माधम्मागासा तिन्नि षट्ठया भवे थोवा । तत्तो अणंतगुणिया पोगलदव्वा तओ समयया ॥ २८२ ॥

द्रव्यलक्षणोऽर्थो द्रव्यार्थस्तूर्वावो द्रव्यार्थता तथा द्रव्यार्थतया- द्रव्यत्वेन चिन्त्यमानानि धर्मोधर्मकाशास्तिकायलक्षणानि वस्तूनि त्रीण्यपि प्रत्येकमेकैकद्रव्यत्वात् स्वस्थानं तुल्यान्युत्तरद्रव्यापेक्षया तु स्तोकाणि भवन्ति, तेभ्यस्त्वनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि परमाणुषुक्रयगुणान्यनन्ताणुकपर्यंतानि, तेभ्योऽपि निर्धिभागकालांशरूपाः समयाः अनन्तगुणाः, तेषु हि पुद्गलद्रव्येषु मध्ये एकैकेन परमाण्वादिद्रव्येण अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रकालभावसंयोगैरन्ताः समयाः समनुभूतपूर्वाः एवमपरापरद्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धेनानन्ताः समयाः पुरस्तादप्यनुभविष्यन्त इति युक्तं पुद्गलद्रव्येभ्यः समयानामनन्तगुणत्वं, न च वक्तव्यमतीतसमयानां विनष्टत्वेन भविष्यतां चानुत्पन्नत्वेनावस्तुत्वात् वत्तमान एवैकः समयोऽवस्थितः, निरन्वयविनाशस्यैकान्तासत उत्पादस्य चान्यत्र न्यक्षेण निराकृतत्वादिति गार्थार्थः ॥ २८२ ॥ अथ धर्मोस्तिकायाद्यजीवानामेव प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमाह-

धर्माधर्मपपसा तुद्धा परमाणवो अणंतगुणा । समयया तओ अणंता तह खपपसा अणंतगुणा ॥ २८३ ॥
धर्माधर्मास्तिकायोः प्रदेशाः प्रत्येकसंश्लेषत्वात् स्वस्थाने तुल्याः पुद्गलास्तिकायप्रदेशेभ्यस्तु स्तोका इति स्वयमेव
द्रष्टव्यं, तेभ्यः समस्तपुद्गलास्तिकायप्रदेशरूपाः परमाण्वोऽनन्तगुणाः, एकैकधर्माधर्माकाशास्तिकायप्रदेशावगाहोऽनन्तानां परमाणु-
गणकन्यकुकादिपुद्गलद्रव्यप्रदेशानामवगाहत्वादिति, पुद्गलद्रव्यप्रदेशेभ्यस्तु पूर्वोक्तपुक्तेरनन्तगुणाः समयाः, तथा खं-लोकालोक-
गतमाकाशं तस्य प्रदेशा-निरंशा भागास्तेऽनन्तगुणास्त्वथैव समये दृष्टत्वादिति गार्थार्थः ॥ २८३ ॥ अथैवामेव धर्मास्तिकायाद्यजी-
वप्रदेशानां जीवान् मध्येऽधिष्ठत्याल्पयद्गुत्वमाह-

धर्माधर्मपपसेहितो ॐ -- तओ अणंतगुणा । पोगलसमया तपि य पपसओ तेणऽणंतगुणा ॥ २८४ ॥

धर्माधर्मास्तिकायप्रदेशेभ्यः अनन्तं प्रदेशतो द्रव्यतो याऽनन्तगुणा जीवाः, एकैकस्मिन्नपि निगोदे च धर्माधर्मास्तिकाय-
प्रदेशेभ्यो जीवद्रव्याणामनन्तगुणत्वात्, किं पुनः समग्राणां?, प्रतिजीवद्रव्यं चासंख्येयत्वात् प्रदेशानां धर्माधर्मप्रदेशेभ्यो यदनन्त-
गुणरं कर्तुं युक्तोपमेव, जीवास्तिकायप्रदेशेभ्यस्तु पुद्गलास्तिकायो द्रव्यतोऽप्यनन्तगुणः, किं पुनः प्रदेशतः?, एकैकस्यापि जीवप्रदेश-
स्यानन्तानन्तैः कर्मपुद्गलस्कन्धद्रव्यैरावेष्टितपरिवेष्टितत्वादिति, पुद्गलास्तिकायप्रदेशेभ्यस्त्वनन्तगुणाः समया इत्यत्रोक्तैव युक्तिः,
तेभ्योऽपि खं-लोकालोकाकाशे प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति गार्थार्थः ॥२८४॥ तदेवमभिहितं जीवाजीवगतमल्पबहुत्वं, तदाभिधाने चावसितम-
ल्पबहुत्वं, तथा च सति विचारिताः सत्पदरूपणतादिभिरष्टभिरपि द्वारिर्जाविसमासाः, एवं सति व्याख्याता 'संतपयपरूपणया
द्वन्द्वपमाणे च' त्यादिगाथा, ततः समाप्तं जीवसमासाख्यं प्रकरणमिदं, तत्कर्तुं प्रयासस्तदप्येतृथोऽनुजनप्रवृत्तैव सफलतामा-

सादयत्यवस्तदुत्साहनार्थं प्रकरणार्थोपयुक्तानां फलमाह-

बहुभंगद्विष्टिबाए दिष्टत्थाणं जिणोवइट्ठणं । धारणपत्तद्वो पुण जीवसमासत्थउवउत्तो ॥ २८५ ॥
जीवसमासस्य-प्रस्तुतप्रकरणस्यार्थः--अभिधेयलक्षणस्तत्र तदध्ययनपरावचनश्रवणचिन्तनकारोणोपयुक्तो जीवसमासार्थोपयुक्तो जन्तुर्भवति, कथंभूत इत्याह- 'धारणपत्तद्वो' चि-धारणे-अवधारणे स्थिरतया चेतसि व्यवस्थापने प्राप्तार्थः-समर्थः, केयामित्याह-दृष्टाश्च तेऽर्थोश्च-जीवाद्यो दृष्टार्थोस्तेषां, क दृष्टार्थानामित्याह-परिकर्मसूत्रादिभेदाद् 'बहुभंगो' बहुभेदो यो दृष्टिवादस्तस्मिन् बहुभंगदृष्टिवादे, सर्वस्मिन्नागम इत्यर्थः, दृष्टिवाददेवैकादशांगयाः समुद्धरणाद् दृष्टिवादग्रहणेन सर्वस्याप्यागमस्य संग्रहादिति, पुनरपि कथंभूतानाम् ?-अर्थतो जिणोपदिष्टानां छत्रतस्तु गणधरकथितानां, इदमुक्तं भवति-जिनागमदृष्टानामशेषविशेषयुक्तानां जीवाद्यर्थानागविस्मृत्या धारणे स जीवः समर्थो भवति यो जीवसमासार्थे उपयुक्तो भवति, अतस्तदर्थिना तदुपयोग एव सर्वदेव यतितव्यमिति गार्थार्थः ॥ २८५ ॥ जीवसमासार्थोपयुक्तानामन्यदपि फलमाह-

एवं जीवाजीवे वित्थरभिहिए समासनिदिट्ठे । उवउत्तो जो गुणए तस्स मई जायए चिउला ॥ २८६ ॥

जीवाजीवान् विस्तरतः सिद्धान्तेऽभिहितान्-प्रतियदितान् अत्र त्वेवं-पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'समासतः' संक्षेपतो निर्दिष्टान् 'उपयुक्तो' दत्तावधानो जीवः एतद् गुणयेत्-शृणुयात् अनुश्रेष्ठत च, तस्य विपुला-विस्तीर्णा मतिर्जायते, अयमर्थः-आगमे विस्तरोक्तान् अत्र तु पूर्वोक्तक्रमेण गाथासंक्षेपनिर्दिष्टान् सत्पदप्ररूपणतादिभावयुक्तान् जीवाजीवान् उपयुक्तो यः परिभाषयेत्स्यैतत् कुर्वतोऽभ्यासात् क्रमेणोत्तरोत्तरविशयानासादयन्ती 'विपुला' विस्तीर्णा मतिर्जायत इति गार्थार्थः ॥२८६॥ एवं प्रकारेण समर्थिते निगमिते च

' जीवा षोडश ममया द्रव्य पणसा य पञ्जना चेष । शोचां अणतां चित्तेसमहिया दुवेऽणता ॥ १ ॥ '

इति प्रथोपगाथा केषुचित् सूत्रादर्शेषु लिखिता दृश्यते, इयं च पूर्वटीकाकृताऽव्याख्याताऽपि विनेयानुग्रहाय व्याख्यायते, तद्यथा-जीवादिपदानां श्लोकादिपदैः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, ततः पुद्गलापेक्षया स्तोकास्तावज्जीवाः, तेभ्यः पूर्वोक्त-युक्तितः पुद्गलाः सर्वेऽप्यनन्ताः, अनन्तगुणा इत्यर्थः, समयास्तु तेभ्यः प्रागभिहितन्यायादेवानन्तगुणाः, समयेभ्यस्तु सर्वद्रव्याणि नियोगाधिकानि, समया हि सर्वे प्रत्येक द्रव्यत्वेनैव सिद्धान्तेऽभिहिताः, ततोऽन्यानि यानि जीवपुद्गलद्रव्याणि तान्येतदनन्तमे भागे वर्तन्ते, यच्च धर्मो धर्माकाशास्तिकायलक्षणं द्रव्यत्रयं तेषु सर्वेष्वपि द्रव्येषु समयलक्षणद्रव्यराशौ मीलितेषु यो द्रव्यराशिः सम्पद्यते स केवलसमयद्रव्यराशोर्विभेगाधिको भवतीति सुबोधमेव, सर्वद्रव्येभ्यस्तु तत्प्रदेद्या अन्तर्गुणाः, एकस्यापि लोकालो-काकाशाद्रव्यस्य सर्वद्रव्यानन्तगुणप्रदेशत्वादिति, प्रदेयोभ्यस्तु पर्याया अनन्तगुणाः, एकैकस्यापि प्रदेशस्यानुगतव्याप्त्यानुत्पत्त्या-यात्मकत्वादिति गार्थार्थः ॥ १ ॥ तदेवमन्या अपि प्रक्षेपगाथाः सिद्धान्तानुसारेण व्याख्येयाः ॥

यद् वृचानिह वस्तु प्रायस्तत् समयसागराच्छिसितम् । मनूतिदोषदुष्टं तथापि शोध्यं युधैः सर्वम् ॥ १ ॥

जीवममासस्यैतां वृत्तिं कृत्वा मयाऽपि यत् पुण्यम् । जीवादितरमवगम्य तेन शिवमानुवन्तु जनाः ॥ २ ॥

श्रीप्रश्नवाहनकुलाम्बुनिधिप्रभृतः, क्षोणीतलप्रथितकीर्तिरुदीर्णशालः ।
विदग्धप्रसाधितविरुल्लिप्तवस्तरुचैश्छायाश्रितप्रचुरनिर्वृतभव्यजन्तुः ॥ ३ ॥

शानादिबुभुमनिचितः फलितः श्रीमान् मुनीन्द्रफलवृन्दैः । कल्पद्रुम इव गच्छः श्रीहृत्पुत्रीयनामास्ति ॥ ४ ॥

एतस्मिन् गुणरत्नरोहणगिरिर्गाम्भीर्यपाथोनिघस्तुंगत्वानुकृतक्षमाधरपतिः सौम्यत्वतारापतिः ।
सम्यग्ज्ञानविद्युद्धसंयमपतिः स्वाचारचर्यानिधिः, शान्तः श्रीजयसिंहखरिभवनिसङ्गचूडामणिः ॥ ५ ॥
रत्नाकरादिवैतस्माच्छिष्यरत्नं बभूव तत् । स यागीशोऽपि नो मन्ये, यद्गुणग्रहणे प्रभुः ॥ ६ ॥
श्रीवीरदेवविद्युधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रवर्तयैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तद्गुणकर्त्तुने शक्तः ? ॥ ७ ॥ तथाहि—
आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्यारोप्यते सादरं, यं दृष्ट्वापि मुदं ब्रजन्ति परमां प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
यद्द्रुमाम्बुधिनिर्गदुज्वलवचःपीयूषपानोद्यतैर्गीर्वाणैरिव दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ॥ ६ ॥
कृत्वा येन तपः सुदुष्करतरं विश्वं प्रबोध्य प्रभोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः ।
शुक्लकुर्वदेशेषविभक्तुहरं भव्यैर्निबद्धस्पृहं, यस्याशास्वनिवारितं विचरति श्वेतांशुशुभ्रं यद्यः ॥ ७ ॥
यद्युनाप्रवाहयिमलश्रीमन्मुनिचन्द्रखरिसम्पर्कात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥ ८ ॥
विस्फूर्जत्कलिकालदुस्तरतमः सन्तानलुप्तस्थितिः, सूर्येणैव वित्रेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् ।
सम्यग्ज्ञानकरैश्चिरन्तनमुनिक्षुण्णः समुद्योतितो, मार्गः सोऽभयदेवसूरिरभवेत्तेभ्यः प्रसिद्धो भुवि ॥ ९ ॥
तच्छिष्यलवप्रार्थनवगीतार्थोपि शिष्टजनतुण्ड्यै । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः ॥ १० ॥
प्रत्यक्षरगणनया चात्र सर्वग्रन्थाग्रमनुदुभां पद् सहस्राणि पद्मशताधिकानि सप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ अङ्कतोऽपि ६६२७ ॥
हर्षपुरीयमलधारश्रीमद्धर्मचन्द्रसूरिसूत्रिता श्रीजीवसमासवृत्तिः सम्पूर्णाः